

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ALİ SERVET ÖNCÜ

1908-1923 YILLARI ARASINDA ERZURUM VİLAYETİ'NİN İDARİ VE
SOSYO-EKONOMİK DURUMU

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
PROF.DR. S.ESİN DAYI

ERZURUM-2006

ÖNSÖZ

Erzurum Osmanlı Devleti'nin hemen her açıdan en önemli vilayetlerinden birisidir. İran'la sınır olan bu vilayet 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra imzalanan Berlin Antlaşması neticesinde Rusya ile de sınır olmuştur. Bu dönemde her iki devlet ile sosyal, kültürel, ekonomik ve ticari ilişkilerini üst düzeye çıkaran Erzurum Vilayeti sınır bölgesinde olmanın sıkıntılarını da çekmiş ve I. Dünya Savaşı içerisinde Rus işgaline uğramıştır.

Rus işgalinden sonra kısa süreli de olsa bölgeye hakim olan Ermeni çeteleri Erzurum'un tarihinde gördüğü en kanlı katliamları yapmışlar ve vilayette neredeyse taş üstüne taş bırakmamışlardır.

II. Meşrutiyetin ilanı Osmanlı Devleti için hemen her alanda bir yeniden diriliş gibi gözükse de özellikle Trablusgarp Balkan ve I. Dünya Savaşları devletin yeniden ayağa kalkması için bir hareket noktası olan II. Meşrutiyet'in etkilerini sınırlı kılmış Osmanlı Devleti uzun yıllardır özlediği refah, zenginlik ve huzuru bu yıllarda da bulamamıştır. Bu bahsettiğimiz nedenler Osmanlı ülkesindeki vilayetlerin II. Meşrutiyet döneminde her alanda gelişmesine mani olmuş devlet, vilayetlerin imarı ve gelişmesi için gerekli bütçe tahsisatlarını hiçbir zaman yapamamıştır. Bu durum Erzurum Vilayeti'ni de etkilemiş zaten birçok alanda geri olan vilayet bu dönemde de istenilen seviyeye çıkamamıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Erzurum Vilayeti'nin XX.yy. başlarındaki idari taksimatını bu idari taksimatta Cumhuriyetin ilk yıllarına gelinceye kadar yapılan değişiklikleri, vilayetin nüfusunu ve valilerini incelemeye çalıştık. İkinci bölümde vali raporları doğrultusunda vilayetin sosyal ekonomik, ticari, kültürel ve eğitim potansiyeli ortaya konulmaya çalışılmış daha sonra 1923 yılına kadar Erzurum'un sosyal ve kültürel durumu çeşitli başlıklar altında incelenmiştir.

Üçüncü bölümde Erzurum'un ekonomik potansiyeli bu yıllardaki mevcut durumu ve ekonomisinin ve ticaretinin gelişmesi için yapılan teşebbüsler ele alınmıştır.

Dördüncü bölümde vilayet için hayati bir öneme sahip olan şehrin ulaşım durumu ve bunun geliştirilmesi için alternatif teşebbüsler incelenmiştir. Karayolları ve demiryolları şebeke ve projelerinin incelenmesinden sonraki bölümde vilayetin genel sağlık durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Şehirde görülen bulaşıcı hastalıklar, mevcut hastahaneler, kaplıcalar ve incelenen yıllar arasındaki şehirde meydana gelen doğal afetlerin incelendiği bu bölümden sonra emniyet ve hapishane teşkilatı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1908-1923 yılları arasında vilayet genelinde askeri ve siyasi olaylar hariç diğer gelişmelerin ortaya konulmaya çalışıldığı bu çalışmada hedef Erzurum Vilayeti'nin sosyal ve ekonomik tarihini biraz daha aydınlatılmasına çalışmak olmuştur.

Çalışmamız esnasında bana bilgi ve tecrübeleri ile yardımlarını esirgemeyen Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü Sayın Prof.Dr.Enver KONUKÇU'ya, Müdür Yardımcısı Yrd.Doç.Dr.Serpil SÜRMEİ'ye ve çalışmam süresince danışmanlığımı yapan ve yol gösteren değerli hocam Sayın Prof.Dr.S.Esin DAYI'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

ÖZET

Osmanlı Devletinin sınır vilayetlerinden birisi olan Erzurum, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyetin ilanına kadar geçen sürede her açıdan çalkantılı bir dönem yaşamıştır. Bu dönem vilayetin toplumsal hayatında nüfusuna, ekonomisinden alt yapısına, tarımından ticaretine kadar birçok konuda oldukça köklü değişikliklere neden olmuştur. Vilayet II. Meşrutiyet ile birlikte yeni bir döneme gireceğini umarken Osmanlı Devletinin dünya siyasetinde düştüğü durum, girmek zorunda kaldığı I. Dünya Savaşı ve öteden beri gelen ekonomik sıkıntılardan dolayı bunun tam tersi bir durumla karşılaşmıştır. II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte oluşan yeni dönemde ulaşım, sağlık, tarım, hayvancılık, ticaret, eğitim ve bunun gibi alanlarda başlatılan veya başlatılması düşünülen birçok proje Trablusgarb, Balkan ve I. Dünya Savaşları nedeniyle başlatılamamış veya yarım kalmıştır. Buna bir de I. Dünya Savaşı esnasındaki Rus işgali ve peşinden gelen Ermeni mezalimi eklenince vilayet tam bir çıkmazın içerisine girmiş ve harap olan şehir en az yüzyıl geriye gitmiştir. Milli Mücadele yıllarında ülkenin içerisinde bulunduğu zor koşullar nedeniyle ancak mevcut harap durumunu koruyabilen Erzurum Vilayeti bu dönemde yaralarını saracak imkanı bulamamıştır. Bahsedilen süreç içerisinde nüfus olarak ta önemli kayıplara uğrayan şehrin her açıdan kendine gelmesi ancak Cumhuriyetin ilanından sonra mümkün olabilmiştir.

ABSTRACT

Erzurum, one of front provinces of Ottoman State, had lived a controversy period from every point of view from the declaration The Second Constitutional Monarchy to the declaration of Turkish Republic. This period caused a lot of rooted changes such as changes in social life of the province, or frastructure and economy of the province and from the agriculture to the trade. With the declaration of The Second Constitutional Monarchy, in this new period, a number of projects such as in the fields of transportation, health, husbandry agriculture, trade, education, which should have been started, couldn't have been started due to the Wars Balkan, Trablusgarp and World War The First or left half. As Russia-İnvasion and following this Armenian Oppression added this, the province had come into stand and the province which became ruin had gone a century back. In National Struggle Years, due to difficult circumstances countries experienced, Erzurum which was able to keep available ruined position only, couldn't find facilities, which were able to restore its wounds.

In the process mentioned, the province which lost a significant population was able to itself restore only by means of declaration of republic.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABTRACT.....	III
BİBLİYOGRAFYA.....	VIII
KISALTMALAR.....	XVII
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN XX.YY BAŞLARINDAKİ NÜFUS DURUMU VE İDARİ YAPISI

A-ERZURUM VİLAYETİ'NDE XX.YY BAŞLARINDA NÜFUS DURUMU.....	16
B- ERZURUM VİLAYETİ'NDE 1908-1923 YILLARI ARASINDA GÖREV YAPAN VALİLER.....	21
C- İDARİ TAKSİMAT.....	28
D-İDARİ TAKSİMATTA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER.....	29

II.BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMU

A-İLMEŞRUTİYETİN İLK YILLARINDA VİLAYETİN GENEL DURUMUNU ANLATAN VALİ CELAL BEY'İN RAPORLARI.....	49
1- 1 Temmuz 1325 (14 Temmuz 1909) Tarihli Raporu.....	49
2- 9 Ağustos 1325 (22 Ağustos 1909) Tarihli Raporu.....	56
3- 3 Teşrin-i Sani 1325 (16 Kasım 1909) Tarihli Raporu.....	61
B-SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT.....	68
1- Gazeteler.....	68
2- Cemiyetler.....	76
3- Yardımlaşma Faaliyetleri.....	97
4- Kutlamalar ve Protestolar.....	111

5- Eğitim ve Kültür Faaliyetleri	117
6- Spor Faaliyetleri.....	127
7- Erzurum Vilayeti'nde I. Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası Yiyecek Sıkıntısı.....	128
8- Erzurum Vilayeti'nden Göç Eden Muhacirler ve Bunların Geri Dönüşleri.....	138

III.BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN EKONOMİK DURUMU

A- HALKIN GEÇİM KAYNAKLARI.....	160
B- TARIM FAALİYETLERİ.....	166
C- HAYVANCILIK FAALİYETLERİ.....	179
D- TİCARİ FAALİYETLER.....	184
E- MEVCUT ORMANLAR VE YAKACAK SORUNLARI.....	195
F- MADENLER VE MADEN ARAMA TEŞEBBÜSLERİ.....	204
G- SANAYİ FAALİYETLERİ.....	221
H- İMAR FAALİYETLERİ.....	224

IV.BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN ULAŞIM DURUMU

A-ERZURUM VİLAYETİ'NİN GENEL ULAŞIM PROBLEMLERİNİ ANLATAN VALİ MEHMET EMİN BEY'İN 27 ŞUBAT 1328 (12 MART 1913) TARİHLİ RAPORU.....	261
B- MEVCUT KARAYOLLARINI İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ.....	277
C- DEMİRYOLLARI İNŞA PROJELERİ.....	287
1- Erzurum-Trabzon Demiryolu Hattı Projesi.....	287
2- Erzurum -Ankara Demiryolu Hattı Projesi.....	295
3- Diğer Demiryolları Hattı Projeleri.....	298

V. BÖLÜM

**ERZURUM VİLAYETİ'NİN SAĞLIK DURUMU,
KAPLICALAR VE DOĞAL AFETLER**

A- MEVCUT SAĞLIK KURULUŞLARI.....	303
B- ERZURUM VİLAYETİ GENELİNDE BU DÖNEMDE GÖRÜLEN HASTALIKLAR SALGINLAR VE ALINAN TEDBİRLER	308
C- KAPLICALAR.....	340
D- DOĞAL AFETLER.....	344

VI.BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN EMNİYET VE HAPİSHANE TEŞKİLATI

A- EMNİYET TEŞKİLATI.....	352
B- HAPİSHANELER.....	359
SONUÇ.....	369

BİBLİYOGRAFYA

1-ARŞİVLER

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi,

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalem-i Umumi (DH.EUM.EMN)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi (EUM.KLU)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasabe Kısımı (EUM.MH)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (EUM. MTK)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası (EUM.VRK)

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği(HMS)

Dahiliye Nezareti İdari Kısım (İD)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye (İUM)

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti (KMS)

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (MB. HPS)

Dahiliye Nezareti Mebani-i Emriye ve Hapishaneler Müdüriyeti İdare Kalem-i Umumi (MB. HPS. M)

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (MUI)

Dahiliye Nezareti Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi (SN. THR)

Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım (SYS)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalem-i Umumi (ŞFR)

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyeti Belgeleri (UMVM)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS)

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Belgeleri (YA. HUS)

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV)

Yıldız Parekende Evrakı Ticaret Nafia Nezareti (Y. PRK. TNF)

Zabtiye Nezareti (ZB)

Meclis-i Vukela Mazbataları. (MV)

B-Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE . Arşivi).

C- İçişleri Bakanlığı Arşivi.

2. RESMİ YAYIN VE TUTANAKLAR

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Cilt I, Ankara 1990

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt I, Ankara 1982

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt II, Ankara 1982

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt III, Ankara 1982

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt IV, Ankara 1982

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt V, Ankara 1982

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt VII, Ankara 1985

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt VIII, Ankara 1982

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt IX, Ankara 1985

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt X, Ankara 1986

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XII, Ankara 1986

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XIII, Ankara 1986

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XIV, Ankara 1986

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XX, Ankara 1991

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XXI, Ankara 1991

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XXII, Ankara 1991

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XXIV, Ankara 1991

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XXV, Ankara 1991

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XXIX, Ankara 1991

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt XXXIV, Ankara 1991

- TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt I, Ankara 1959
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt II, Ankara 1981
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt III, Ankara 1981
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt IV, Ankara 1981
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt V, Ankara 1981
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt VI, Ankara 1943
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt VIII, Ankara 1945
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt IX, Ankara 1954
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt X, Ankara 1958
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XIV, Ankara 1958
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XVI, Ankara 1958
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XIX, Ankara 1959
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XX, Ankara 1959
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XXI, Ankara 1959
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XXIV, Ankara 1960
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XXV, Ankara 1960
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XXVII, Ankara 1960
TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, Cilt XXVIII, Ankara 1961

3- SÜRELİ YAYINLAR

A-Gazeteler

Hadisat

Albayrak

Varlık

İkdam,

Yeni Gün,

Tasvir-i Efkâr

Vakit

B-Dergiler

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi
Tarih Yolunda Erzurum
Akademik Araştırmalar
Türk Kültürü.

4-MÜRACAAT ESERLERİ

Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri
Sözlüğü
Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat

5- ARAŞTIRMA ESERLERİ

Akbulut, Dursun Ali, **Albayrak Olayı**, Erzurum, 1991.

Aslan, Betül, **İ.Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine “Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2002.

Aslan, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, 1997.

Aşık Paşaoğlu Tarihi, Hazırlayan: Nihat Atsız, İstanbul, 1992.

Aydoğan, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası,1908-1918**,İstanbul 2005

Başar, Zeki, **Erzurum İlinde Şifalı Sular, Yerleri, Genel Durumları, Nitelikleri**, Ankara, 1973

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılap Tarihi, I. Kısım I**. Ankara, 1991.

Behar, Cem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1923**, Tarihi İstatistikler Dizisi, II, Ankara, 1996.

Beygu, Abdurrahim Şerif, **Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, İstanbul, 1936.

Bulut, Hüseyin, **Milli Mücadele'de Erzincan**, Erzincan, 1997.

Çağlayan, Mustafa Yılmaz, **Şu Bizim İspir**, İstanbul, 1981.

- Çam, Nusret, **Erzurum Tabyaları**, Ankara, 1993.
- Dayı, S.Esin, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum.
- Demircioğlu, Asuman, **1919-1923'de Süleyman Necati(Güneri) Bey**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992.
- Demirel, Muammer, **İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri**, Ankara, 1990.
- Duman, Haluk Harun, **Erzurum Basın Tarihi (1867,1997)**, İstanbul, 2000.
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Dış Tetkik**, Ankara, 1994
- Gökbilgin, Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken, I**, Ankara 1959.
- Güran, Tefvik, **19.yy Osmanlı Tarımı**, İstanbul, 1998.
- I.Dünya Harbi'nde Türk Harbi , Kafkas Cephesi ve III . Ordu Harekatı**, Cilt I, Ankara, 1993.
- Kansu, Aykut, **1908 Devrimi**, İstanbul, 2001.
- Karpat, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul, 2003.
- Kemal, Ali, **Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi**, Ankara, 1997.
- Kılıç, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk- Alman Arşiv Belgeleriyle**, İstanbul, 2003.
- Kırzioğlu, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, Ankara 1993.
- Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938**, Ankara, 1988.
- Konukçu Enver, **Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum**, Erzurum, 1999.
- Konukçu, Enver, **Selçuklulardan Cumhuriyet'te Erzurum**, Ankara, 1992.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, **Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi**, İstanbul, 1960.
- Koşay, Zübeyir Hamit, **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara, 1984
- Mc Carthy, Justin. **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus**, (Çeviren : İhsan Gürsoy), Ankara, 1995.
- Mehmet Nusret (Som), **Tarihçe-i Erzurum**, Yayına Hazırlayan: Ahmed Fidan, İstanbul, 2005.

- Mücellidoğlu, Ali ankaya, “**Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte**”
Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı) “Mülkiye
Tarihinin Devamı 1859-1968, Cilt 2, Ankara, 1968-1969.
- Özbek, Nadir, **Osmanlı İmparatorluğu’nda , Sosyal, Devlet, Siyaset, İktidar ve**
Meşruiyet, 1876-1914, İstanbul, 2002.
- Öztuna, Yılmaz, **Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990),** Ankara, 1996.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913),**
 İstanbul, 1994.
- Quataert, Donald, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü,** İstanbul, 1999.
- Selvi, Haluk, **Birinci Dünya Savaşı’ından Lozan’a Ermeni Sorunu** Sakarya, 2004, s.31-
 34
- Selvi, Haluk, **Milli Mücadele’de Erzurum,** Ankara 2000.
- Tevfik, Güran, **Osmanlı Tarım İstatistikleri 1909-1913,** Ankara, 1996.
- Turan, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,** İstanbul, 1993,
- Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul, 1971
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi, III. Kısım I,** Ankara, 1995.
- Yamuchi, Masayaki, **Hoşnut olmamış Adam Enver Paşa, Türkiye’den Türkistan’a,**
 Ankara, 1995.
- Yaşar, Muammer, **Anadolu’da İlk Türk Gazetesi, Envar-ı Sarkiyye,** Ankara, 1971,

6- HATIRALAR

- Altınay, Amet Refik, **Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtıl,** haz:Osman Selim
 Kocahanoğlu, İstanbul, 1998.
- Dursunoğlu, Cevat, **Milli Mücadele’de Erzurum,** İstanbul, 1998.
- Ertürk, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası,** Yazan: Samih Nafız Tansu, İstanbul,
 1969.
- Güneri, Süleyman Necati, **Hatıra Defteri,** Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, İstanbul,
 1999.
- Kansu, Mahzar Müfit, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk ile Beraber, I,**
 Ankara, 1997

- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz, Cilt I,II**. İstanbul, 1993.
- Köprülü Şerif, (İlden), **Sarıkaş**, İstanbul, 2001.
- Önal, Sami, **Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı**, Atatürk ve Devrimler, İstanbul, 2002.
- Sağlam, Tefik, **Büyük Harpte 3.Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul, 1941.
- Savaşçı, Refik Sabır Taşı,**Refik Savaşçının Hatıraları**, İstanbul, 1981.
- Tipi, Şeref, **Pışibba (1860-1926)**, İstanbul, 2005.
- Tonguç, Faik Birinci, **Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları**,İstanbul, 1999.
- Uzer, Tahsin, **Makedonya Eski yol Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi**, Ankara, 1987.

7- MAKALELER

- “Erzurum’un Vaziyeti”, Yayınlarımız Erzurum, (11 Mart 1934), Ankara, 1934.
- Aslan, Nebahat Oran, “I.Dünya Hadisesinde Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Erzurum’daki Faaliyetleri”, **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluş Günümüze Erzurum, I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)**, Erzurum, Ankara , 2003,
- Aslan, Yavuz, “Erzurum’da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızade Hacı Mustafa’nın Hatıraları” **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, 12 Mart Özel Sayısı**, 1993, Erzurum.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “İzmir’in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayların Doğu Anadolu’daki Tepkileri”, **Belleten**, Cilt XXIII Sayı: 132, Ankara 1969
- Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi**, Ulusal Verem Savaş Derneği, XXI. Kongresi, Erzurum, 27-30 Haziran 1968.
- Darkot Besim, “Erzurum” **İslam Ansiklopedisi**, (Milli Eğitim Bakanlığı), IV. İstanbul, 1997.
- Doğanay, Hayati “Erzurum’un Genel Coğrafi Özellikleri”, **Şehri-i Mübarek Erzurum**, Ankara 1989
- Günel, Mehmet, “Erzurum Tarihini Tanıtma ve Araştırma Derneği Sayın Başkanlığına” **Tarih Yolunda Erzurum**, Sayı: 4 Aralık 1959.

- Hürbaş, Ahmet, “1918 Erzurum Katliamı Neden ve Nasıl Oldu?” **Ermeniler Hakkında “Makaleler- Derlemeler”**, Cilt II, Ankara, 1978
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Devleti’nin Erzurum Beylikleri”, **İslam Ansiklopedisi**, (Milli Eğitim Bakanlığı), IV, İstanbul, 1997.
- Karasu, Nusret “Hilal-i Ahmer (Kızılay)’ın Dünya Harbinde Erzurum’da Yaptığı Hizmetler Üzerine Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkezi’nde Bulunan Bilgililerden Özetler”, **Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği, XXI.Kongresi**, Erzurum, 27/30 Haziran 1968.
- Kırzioğlu, M.Fahrettin, “Kanunili” **Tarih Yolunda Erzurum**, Sayı.2, İstanbul 1959.
- Konukçu Enver “Tarihte Erzurum”, **Şehri-i Mübarek Erzurum**, Ankara, 1989.
- Küçük Cevdet, “Erzurum”, **İslam Asiklopedisi**, (Türkiye Diyanet Vakfı), XI, İstanbul, Temmuz, 1984.
- Tozlu, Selahattin, “Erzurum Depremleri (1850-1900)” **Akademik Araştırmalar** (Yaz 1996),
- Türkdoğan Orhan “1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I”, **Türk Kültürü**, Sayı:253,
- Yavuzer, İhsanı “Devre Göre Erzurum’da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri” **Tarih Yolunda Erzurum**, Sayı: 4, Aralık 1959.
- Yınanç, Mükrimin Halil, “Erzurum” **İslam Ansiklopedisi**, (Milli Eğitim Bakanlığı), IV, İstanbul, 1997

KISALTMALAR

A.MKT.MHM	: Saderet Mektub-i Kalemî Mühîme Evrakı
BEO	: Ali Evrak Odası
bkz	: bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: cilt
DH	: Dahiliye Nezareti
EUM	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
EUM.EMN	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemî Belgeleri
EUM.KLU	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Umumi Belgeleri
EUM. MH	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhasebe Kalemî Belgeleri
EUM.MTK	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Muhaberat ve Tenkisat Müdüriyeti Belgeleri
EUM .VRK	: Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Belgeleri
haz	: Hazırlayan
HMS	: Hukuk Müşavirliği Belgeleri
HR. SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Belgeleri
İA	: İslam Ansiklopedisi
İD	: İdari Kısım Belgelri
İUM	: İdare-i Umumiye Belgeleri
KMS	: Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri
MB. HPS	: Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri
MB. HPS.M	: Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler Mudürriyeti İdare Kalemî Belgeleri
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MUİ	: Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri
MV	: Meclis-i Vükela Mazbatası.
No	: Numara

S	: Sayı
s	: sayfa
SN . THR	: Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Belgeleri
SYS	: Siyasi Kısım Belgeleri
ŞFR	:Şifre Kalemî Belgeleri
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
UMVM	: Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdürlüğü Belgeleri
YA. HUS	: Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Belgeleri
Y. MTV	: Yıldız Mütenevvi Maruzat Belgeleri
Y.PRK.TNF	: Yıldız Perekende Evrakı Ticaret ve Nafıza Nezareti Belgesi
ZB	: Zabtiye Nezareti Belgeleri

GİRİŞ

Erzurum Vilayeti Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümü'nde yer almaktadır. Vilayet yaklaşık 40 derece Kuzey Paraleli ile 41 derece Doğu Meridyeni üzerinde bulunmaktadır¹.

Vilayet aynı adı taşıyan ovanın güneydoğu kısmında Palandöken Dağları kuzey eteklerinde hafif eğimli yüzeyler üzerinde kurulmuştur. Şehir merkezindeki ortalama yükseklik 1950 metrenin altında bulunduğu halde bu yükseklik son zamanlarda şehre eklenen yeni yerleşim bölgelerinde 2050–2100 metre kadardır².

Vilayet Kafkasya ve İran'dan gelen büyük yolların Anadolu'ya açılan yegane giriş kapısını teşkil etmesinden dolayı tarih boyunca hem askeri hem de ticari bakımdan çok önemli bir kavşak noktası olmuştur. Erzurum'un bir yol şehri olması onun rolünü sadece askeri yönden ön plana çıkarmamış şehir eski çağlarda özellikle Ortaçağ'da İran, Hint ve Orta Asya mallarının Akdeniz ülkelerine ulaştırıldığı güzergah üzerinde çok önemli bir konak yeri ve hareketli bir ticaret merkezi olmuştur³.

Gerçekte Tiflis-Kars üzerinden Kafkas Yolu ve Tebriz-Bayezit'den geçen Kuzey İran yolu burada bir taraftan Sivas üzerinden Diyarbakir, Irak, Suriye, Basra Körfezi ve Akdeniz kıyılarına giden yol ile birleşmekte diğer taraftan da Kuzey Anadolu Dağlarını Kop ve Zigana Geçitleri üzerinden aşan önemli bir yol ile Erzurum'u Trabzon'da Karadeniz'e bağlamaktadır. Her ne kadar İran ve Kafkasya yolları daha Erzurum'a varmadan birbiri ile düğümlenmekte ise de Erzurum'un doğusunda ki Pasin Ovası ve buranın merkezi durumunda olan Hasankale doğudan gelen taarruzlara karşı Erzurum'dan daha az korunaklı olduğundan bölgenin başlıca merkezi batıda yani Erzurum Ovasında yer almıştır⁴.

¹ Hayati Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri", Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara, 1989, s. 243.

² Doğanay, "Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri", s.243–245.

³ Besim Darkot, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, IV, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 341–342.

⁴ Darkot, "Erzurum", İA,(MEB), s.340–341.

Bu özelliklere sahip şehir tarih boyunca birçok hareketliliğe sahip olmuş bu özeliğinden dolayı Erzurum'dan geçen İbn-i Batuta gibi birçok seyyah şehrin ehemmiyeti ile ilgili önemli ayrıntılar vermişlerdir⁵.

Tarihte askeri ve ticari surette oynadığı rollerle ön plana çıkan Erzurum Vilayeti'nin, ticari önemi 1878 yılından sonra Rusların yapmış oldukları Bakü-Tiflis-Batum Demiryolu ile (sonradan bu yol Tebriz-Çulfa ile birleşmiştir) önemli derecede azalmıştır⁶.

Ticari yönden önemini kaybeden şehir bunun aksine askeri açıdan önemini günümüze kadar korumuştur. Bölgede Urartular, Medler, Persler, İskitler, Kimmerler, Partlar, Pont Devleti Kralları, Romalılar, Sasaniler, Doğu Romalılar ve Türkler tarih boyunca hüküm sürmüşlerdir⁷.

Bölgedeki en eski yerleşim yerlerinden biri Erzurum Ovası'nın kuzeybatı tarafına doğru Karasu Vadisi'nin öte tarafında bugünkü Erzurum'a 15 km kadar uzaktaki "Kara Arz" veya "Kara Erzen" adı verilen Köy civarındır. Şimdiki ismi Karaz olan bu köy Erzurum'un batısında yer alan Ilica kazasına bağlıdır. Selçuklular tarafından XI. yüzyılın ortalarında tahrip edilen "Arze" şehrinin de burada bulunması kuvvetle muhtemeldir. 11. yy. kaynakları bu bölgeyi kalesi olmayan zengin ve kalabalık nüfusa sahip bir bölge olarak göstermektedirler. Selçuklular bu bölgeyi kuşatıp yağma etmişlerdir. Önceleri "Ardze" olan isim de burasının Türkler'in eline geçmesi ile "Arz" diye devam etmiş Saltuklulardan itibaren "Arz" ismine "Kara" ilave edilerek "Karaarz" söylenişi ortaya çıkmıştır. Zamanla bu iki isim birleşerek Karaz ismi meydana gelmiştir⁸.

Erzurum Ovasının başlıca müstahkem şehri olan bugünkü Erzurum'un bulunduğu yerde ise Romalıların istilasından önce Ermenilerin "Karin, Karna, Garin" ya da daha uzunca bir şekilde "Karnioia Kalhak" (Karin mıntikasının beldesi) diye adlandırdıkları bir şehir bulunmakta idi⁹.

⁵ İbn-i Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1993, s. 28.

⁶ Abdurrahim Şerif Beygu, Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri, İstanbul, 1936, s.31.

⁷ Hamit Zübeyir Koşay, Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara, 1984, s. 36.

⁸ Enver Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, Ankara, 1992, s. 5.

⁹ Cevdet Küçük, "Erzurum", İslam Ansiklopedisi, IX, (Türkiye Diyanet Vakfı), İstanbul, 1995, s. 321.

Bölge, milattan sonra IV. yüzyılın sonlarına doğru Roma İmparatorluğunun eline geçmiştir. Şehrin bilinen ilk adı Doğu Roma İmparatoru II. Theodosios'a (408–450) izafe edilen Theodosiopolis'tir. Türkler eski çağlardan beri meskun olan ovadaki Erzen'i fethettikten sonra (1048–1049) buradaki halkın bir kısmının sığındığı Theodosiopolis için Erzen adını kullanmışlardır. Ancak Siirt taraflarındaki diğer Erzen'den ayırmak ve bunun Anadolu'ya ait olduğunu belirtmek için sonuna "Rum" ismi eklemiştirler. Bölgede basılan Selçuklu paralarında şehrin adı Erzen-i Rum ve Erz-i Rum diye yazılmıştır. Daha sonra bu ad Arz-ı Rum olmuş sonunda bugünkü Erzurum adını almıştır¹⁰.

Ermenilerin Karin veya Karnoi Kalak ismiyle andıkları bu bölgeyi Yunanlılar Karintis şeklinde telaffuz etmişler, Araplar isae burayı Kalikala şeklinde adlandırmışlardır¹¹.

Yine Türkler'in burayı "Karun-ili" şeklinde adlandırdıkları ve Kitab-ı Dede Korkut'ta Türkler'in "Karun-ili" ile Erzurum'u kastettikleri söylenmektedir¹².

Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı 415–422 yıllarında kurulduğu kuvvetle muhtemel olan Erzurum şehri 502–503 tarihlerinde İranlıların eline geçmiş, 504 yılında Doğu Roma İmparatorluğu tarafından geri alınmıştır. Hz. Osman zamanında Habib bin Mesleme kumandasındaki kuvvetlerce 653 yılında zapt edilen Erzurum'u fetihten sonra bir üs olarak kullanan Müslümanlar, buradan kuzey ve doğu istikametinde akınlar düzenlemişlerdir. Bu tarihten sonra şehir birkaç defa Doğu Roma ile Araplar arasında el değiştirmiştir. 686 yılında Doğu Romalılar şehri geri almış 700 yılında ise şehir tekrar Arapların eline geçmiştir¹³. Doğu Roma İmparatorluğu'nun 751 yılındaki kuşatmasına karşı büyük bir direnç gösteren şehir 753 yılında Ermenilerin yardımıyla Arapların elinden çıkmış, Doğu Roma Ordusu Kumandanı Ermeni asıllı Pusan şehri yağmaladığı gibi bir kısım halkı katletmiş, bir kısmını da esir almıştır. Halife Mehdi Billah zamanında Erzurum'a Türk birlikleri yerleştirilmiş, 948 yılında

¹⁰ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s.321.

¹¹ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s.321.

¹² M. Fahrettin Kırzioğlu, "Karunili", Tarih Yolunda Erzurum Dergisi, S:2, İstanbul, 1953, s. 6–7.

¹³ Küçük, "Erzurum", İA, (TDV) XI, s. 322.

bölgeye tekrar hakim olan Doğu Romalılar burayı Hamdaniler'e terk etmek zorunda kalmışlarsa da 949 yılında bölgeyi tekrar geri almışlardır¹⁴.

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbasi Halifelerinin fiilen Selçuklu Devleti'nin nüfuzuna girmesi sonucu Araplar bu bölgeden çekilmiş ve Erzurum bundan sonra Selçuklu-Bizans çekişmesine sahne olmuştur. Erzurum, 1048 yılında İbrahim Yinal ve Kutalmış komutasındaki Selçuklu orduları tarafından kuşatılmıştır. İlk önce surların dışında Selçuklulara direnmeye çalışan şehir halkı burada fazla dayanamayacaklarını anlayınca kale içinde müdafaaya başlamışlardır. Muhasaraya altı gün dayanan şehir, kuşatmanın uzadığı gerekçesiyle ateşe verilmişti. Bu istiladan sonra bir daha eski halini alamayan Erzen'in sağ kalan halkı bundan sonra daha müstahkem olan Theodosiopolis'e sığınmıştır. Bundan sonra bir kez daha Doğu Roma İmparatorluğu'nun eline geçen şehir¹⁵, bu devletin Malazgirt'te Selçuklulara yenilmesinin ardından kısa bir süre için Doğu Roma'nın Gürcü asıllı generallerinden Gregorios Bakurian'ın idaresine girmiştir¹⁶. Erzurum'da Türk hakimiyetinin kesin olarak başlaması Malazgirt Savaşı'ndan sonra olmuş, Selçuklu Hükümdarı Sultan Alparslan, Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzurum ve çevresini Emir Saltuk'a iktâ olarak vermiş ve onun aynı yıl Erzurum bölgesini fethetmesiyle Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Saltuklu Beyliği'nin temelleri atılmıştır¹⁷. 1080 yılında kurulmuş ve merkezi Erzurum olan Saltuklu Beyliği Erzurum, Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingerd gibi şehir ve kalelerden meydana geliyordu. Bunlardan Erzurum, Saltuklu Beyliği'nin başkentiydi¹⁸.

Emir Saltuk'tan sonra beyliğin başına Ebu'l Kasım geçmiştir. Erzurum'da ki Tepsi Minare ve Kale Camii'ni de inşa ettiren Ebu'l Kasm'ın ismi Tepsi Minare'de bulunan kitabede "Ebu'l-Muzaffer Gazi Bin Ebu'l Kasım" olarak geçmektedir¹⁹. Bundan sonra beyliğin başına Ebu'l Kasım'ın oğulları İzzu'd-din Saltuk, Nasiru'd-din

¹⁴ Küçük, "Erzurum", İA, (TDV) XI, s. 322.

¹⁵ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 12.

¹⁶ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 322.

¹⁷ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 322.

¹⁸ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1993, s. 29.

¹⁹ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 22.

Mehmed ve Melikşah Alau'd-din geçmişlerdir. Bulunduğu konum itibariyle daha çok Gürcülerle meşgul olan ve bunların güneye inmesini engelleyen Saltuklular, XII. Yüzyılın sonlarında eski güçlerini kaybedip, Gürcüler karşısında başarısız olmuşlardır²⁰.

Büyük Selçuklu Devleti'ni parçalanmasından (1157) sonra bu beylik Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlanmış, II. Süleyman Şah, Saltukoğullarını ortadan kaldırarak Erzurum'u kardeşi Mugisu'd-din Tuğrul Şah'a ikta etmiştir (1202). 1230 yılına kadar bölgede yaptığı birçok kale, kule ve hayır müesseseleri ile bölgeyi canlandıran Mugisu'd-din Tuğrul Şah, 1225'de ölünce yerine oğlu Rüknu'd-din Cihan Şah geçmiştir. Fakat 1230 tarihindeki Yassı Çemen Savaşı'nda Celalü'd-din Harzemşah ile işbirliği yaptığı için Anadolu Selçuklu Sultanı Alaü'd-din Keykubat bölgeyi ele geçirmiştir²¹.

I. Alaü'd-din Kekubat, bu tarihten sonra komutanlarından Mübarizü'd-din Çavlı'yı Erzurum'a subaşı tayin ederek yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı şehri tahkim etmiştir²².

Harzemşah Devleti'nin ortadan kalkması sonucunda Moğol istilasına açık hale gelen Erzurum şehri bu dönemde Moğollardan kaçan göçmenlerin sığınağı haline gelmiş, Osmanlı Devleti'ni kuran Kayı boyundan bir grup da 1232–1233 tarihlerinde Ertuğrul Gazi önderliğinde Erzurum yöresine gelmişlerdir²³.

Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev (1237–1245) Moğol tehlikesine karşı Erzurum'da önemli bir kuvvet tutmakta idi. Ancak bu sürede Anadolu'da çıkan Babaî isyanından faydalanan Moğol Komutanı Baycu Noyan bu fırsatı değerlendirerek Erzurum'u 1242 yılında kuşatmış, şehir içeriden gene ihanet sonucu Moğollar'ın eline geçmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol hakimiyetini tanimasından sonra istila dolayısıyla harap olmuş olan Erzurum şehri 1308 yılına kadar Anadolu Selçuklularının bir vilayeti olarak kalmıştır. Anadolu Selçuklularının yıkılmasından sonra İlhanlılar'ın eline geçen şehir, bu devletin de 1335 yılında

²⁰ Enver Konukçu, "Tarih'de Erzurum", Şehr-i Mübarek Erzurum, Ankara, 1989, s. 22-26.

²¹ Mükrimin Halil Yımanç, "Erzurum", İA (MEB), IV, s. 349.

²² Mükrimin Halil Yımanç, "Erzurum", İA (MEB), IV, s. 349.

²³ Aşık Paşaoğlu Tarihi, haz: Nihal Atsız, İstanbul, 1992, s. 14.

parçalanmasının ardından en karışık dönemini yaşamıştır. İlhanlılar'ın bıraktığı boşluktan faydalanmak isteyen birtakım nüfuzlu beyler, Erzurum ve çevresini mücadele sahası haline getirmişlerdir²⁴. Özellikle Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerinin mücadeleleri sırasında büyük yıkıma uğrayan şehir 1336 yılında Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Togay'ın eline geçmiştir. Emir Çoban'ın torunu Şeyh Hasan 1340 yılında Erzurum'a gelerek Togaylılar'ı şehirden uzaklaştırmış, burada kaldığı bir ay boyunca bölgede büyük tahribat yapmıştır. Şehir, 1360 yılında Eretnaoğulları'nın ve onların Erzincan Valisi Mutahharten'in nüfuzu altına girmiş, 1385 yılında ise Karakoyunlular'ın eline geçmiştir. Erzurum, 1387 yılında bütün Doğu Anadolu ile birlikte Timur ordularınca istila edilmiştir. Şehri tahrip eden ve halkın büyük kısmını katleden Timur, 1400 ve 1402 yıllarında olmak üzere iki defa daha buraya gelmiş, Ankara Savaşı'ndan dönerken şehrin idaresini tekrar Mutahharten'e vermiştir. Mutahharten'in ölümünün ardından Yusuf Ali adında bir Türkmen'i buraya tayin eden Timur'un ölümünden sonra Erzurum, Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasında şiddetli bir mücadeleye sahne olmuştur. Bu iki Türkmen Beyliği arasında 1435 yılında cereyan eden Karaz Muharebesi'ni Karakoyunlular kazanmış, ancak Akkoyunlular'ı destekleyen Timurlular, Karakoyunlular'ı uzaklaştırarak Erzurum'a bir kez daha hakim olmuşlardır²⁵. Ancak bunların çekilmelerinden sonra Karakoyunlular bölgeyi 1436 yılında zapt etmişler, 1467 yılında ise Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan, Karakoyunlu Beyliği'ne son verdiği gibi, Erzurum'u da ele geçirmiştir (1467)²⁶.

Uzun Hasan'ın Erzurum üzerinde önemli etkileri olmuş, onun tarafından konulan ve halk arasında "Hasan Padişah Kanunu" olarak bilinen Kanunname, Osmanlı fethinden sonra da bir süre yürürlükte kalmıştır. 35 yıl Akkoyunlu idaresinde bulunan şehir. 1480–1490 yılları arasında yoğun bir Safevi propagandasına sahne olmuş, 1502 yılında ise Safevilerden Şah I. İsmail'in hakimiyetine geçmiştir. Bu Tarihten Osmanlı sultanı I.Selim'in bölgeye gelişine kadar Erzurum ve çevresi Safevilerin yönetiminde

²⁴ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1971, s. 430, Yınanç, "Erzurum", İA (MEB), IV, s. 349–350.

²⁵ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 322.

²⁶ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 322.

kalmış, şehir halkı Şiiliği kabule zorlandığından başka yerlere göç ettiği için şehir ıssızlaşmıştır²⁷.

Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında 1514 yılında yapılan Çaldıran Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmı Osmanlı yönetimine girdiği ve civarı ele geçirildiği halde Erzurum bölgesinin tamamıyla zaptı İran nüfuzunun tamamen kırılmasına kadar gecikmiştir. Bu sırada Erzurum'un kimin elinde olduğu kesin olarak bilinmemekle beraber Yavuz Sultan Selim'in gönderdiği fetihnameden şehrin Sevindik Han isminde birinin hakimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Padişahın istediği zahireyi göndermemesinden dolayı bu zatın daha sonra İran tarafına meylettiği tahmin edilmektedir²⁸.

Erzurum yöresi ancak Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra 1518–1519 tarihleri arasında Osmanlı yönetimine dahil edilmiştir. Bölgenin 1520–1530 yıllarında yapılan tahrirlerinin genel sonuçlarını içine alan Karaman Rum vilayeti tahrir defterinde Erzurum Osmanlı sınırları içinde gösterilmiştir. Aynı tahrirden anlaşıldığına göre şehir harap ve boş olduğundan padişah hasları içine alınmıştır²⁹.

Erzurum vilayetinin eski canlı günlerine dönmesi bu tarihlerde başlamış, Kanuni Sultan Süleyman döneminde şehir eski günlerini aratmayacak şekilde gelişmiştir. Bu dönemde imar ve iskana açılan şehir, Kanuni Sultan Süleyman'ın I. Irak Seferi (1534) dönüşünde onun emri ile “Beylerbeylik” merkezi haline getirilmiştir. Arazisi tahrir edilerek sipahilere dağıtılan Erzurum, bu tarihten itibaren İran seferlerinde Osmanlı Devleti için mühim bir üs konumuna gelmiştir. Bu konumun şehri saldırılara da açık hale getirmiş, bu tarihlerde kuzeyden Gürcüler, doğudan Safeviler tarafından saldırılara maruz kalmıştır. 1548 tarihinde Gürcüler'in Erzurum Beylerbeyi Musa Paşa'yı şehit etmeleri üzerine padişah, öç almak amacıyla Mehmet Paşa'yı görevlendirmiştir³⁰.

Kanuni Sultan Süleyman, 1554 yılında İran Seferi dönüşünde Erzurum'da bir süre kalmış, 1577 yılında başlayan Osmanlı-Safevi savaşlarında Şark Serdarlığı'na

²⁷ Küçük, “Erzurum”, İA (TDV), XI, s. 322.

²⁸ Küçük, “Erzurum”, İA (TDV), XI, s. 323.

²⁹ Küçük, “Erzurum”, İA (TDV), XI, s. 323.

³⁰ Yınanç, “Erzurum”, İA (MEB), IV, s. 351–352.

atanan Lala Mustafa Paşa, Sinan Paşa, Ferhat Paşa ve Özdemiroğlu Osman Paşa, karargahlarını burada kurmuşlar ve bölgeyi ikmal ve hareket üssü haline getirmişlerdir.

Ferhat Paşa'nın ikinci Şark Serdarlığı zamanında Safeviler'i mağlup etmesi üzerine Safevi elçileri Erzurum'a gelmiş ve 1590 yılında Erzurum'u geçici bir süre için de olsa emniyete kavuşturan bir barış yapılmıştır³¹.

Erzurum, XVI. Yüzyıl sonlarına doğru asayiş, vergi ve askeri meselelerle ilgili birçok sorun yaşamıştır. 1591 yılında şehir halkı ve yeniçeriler arasında çıkan kavgada birkaç yeniçeri ölmüş, İstanbul duruma müdahale etmek zorunda kalmıştır. Hatta merkezdeki yeniçeriler Erzurum'da bulunan arkadaşlarının hakarete uğradıklarından bazı isyanlara girişmişler ve Erzurum'daki bu olaylar sindirilemeyerek ileride Erzurum Valisi Abaza Mehmet Paşa'nın isyanına kadar devam etmiştir³².

İran Savaşları sırasında sayıları daha da artan yeniçeriler Erzurum halkına bu dönemde ağır vergilerle baskı yapmaya başlamışlar, bu da halkın yeniçerilere olan nefretini daha da artırmıştır. Bu yıllarda Anadolu'yu kasıp kavuran Celali İsyancıları Erzurum'u Celaliler'in ve yeniçeri düşmanlarının başlıca merkezi haline getirmiştir. Eski bir celali olan Erzurum Beylerbeyi Abaza Paşa, Sultan II. Osman'ın yeniçeriler tarafından öldürülmesi üzerine onun kanını dava ederek Erzurum'daki yeniçerileri öldürmüştü ve büyük bir isyan hareketi başlatmıştır. 1622'den 1628 yılına kadar devam eden isyan hareketi Abaza Mehmet Paşa'nın şahsına ve adamlarına bir zarar gelmemesi kaydıyla teslimiyle sonuçlanmıştır³³.

IV. Murat'ın, İran tehdidi üzerine çıktığı Revan seferi'nde Erzurum'a uğraması ve imar faaliyetlerini başlatmasına rağmen savaşlar yüzünden Erzurum'a tekrar yerleşen yeniçerilerin halk üzerinde baskılarına yeniden başlamaları halkın Padişah IV. Mehmed'e bir arzuhal göndermesine ve kendilerinde haksız toplanan vergilerin hafifletilmemesi durumunda şehri terk edeceklerini bildirmelerine kadar gitmiştir. Bunun üzerine haksız uygulamaların yasaklandığına dair gönderilen padişah fermanının

³¹ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 323.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III, Kısım:I, Ankara, 1995, s. 322.

³³ Halil İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", İA (MEB), IV, İstanbul, 1977, s. 354-355.

bir sureti Lala Mustafa Paşa Camii sol cemaat yerinin sağındaki mihrap üzerine yazılmıştır³⁴.

Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İran ile yaptığı savaşlar Erzurum'un stratejik önemini bir kez daha ortaya koyarken, XVIII. Yüzyılın içinde doğuda Rusya da Osmanlı Devleti için ciddi bir rakip olmuştur. Devlet, İran ve Rusya tehlikesine karşı Erzurum'u güçlendirmek için birtakım tedbirler aldıysa da bölgede ortaya çıkan bazı nüfuzlu kişiler ve Beylerbeyliği'ni rüşvetle ele geçiren valiler bunları uygulanmasını devamlı şekilde önlemiştir. Bunun üzerine bölgedeki halk yoğun bir şekilde göç etmeye başlamıştır³⁵.

XIX. yüzyılda şehrin stratejik önemi daha da artmasına rağmen bölgedeki askerlerin sayıca yetersizliği ve mevcutların da askerlik haricinde başka işlerle uğraşmaları Erzurum'u tehlikelere açık bir hale getirmiş, bu durumdan faydalanan İran, 30000 kişilik bir ordu ile Erzurum üzerine yürümüştür. Fakat orduda çıkan kolera salgını üzerine geri adım atan İran, 28 Temmuz 1823'te Erzurum Antlaşması'nı imzalayarak geri çekilmiştir. İran saldırısı Erzurum'da Müftü Salih Vakası olarak bilinen ve İran yanlısı bir grubun teşvikiyle ortaya çıkan olaylara yol açmış ancak karışıklık bastırılıp asayiş sağlanmıştır³⁶.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması Erzurum'daki zayıf askeri gücü daha da zor durumda bırakmış, daha yeni ordu kurulma aşamasındayken İran'la bir antlaşma imzalayarak İran tarafını sağlama alan Rusya, Çar I. Nikola (1825–1855)'nin emriyle Osmanlı sınırını ihlal ederek General Paskeviç komutasında Erzurum'a gelmişlerdir. Bu savaş sırasında Osmanlı Devleti, batı sınırındaki mühim gelişmelerden dolayı Erzurum'a gereken önemi verememiş, Rus kuvvetleri 8 Temmuz 1829'da Erzurum kalesini almışlardır. Ruslar batıya ilerlerken bir üs olarak kullanmak istedikleri Erzurum'dan Edirne Antlaşması'nın imzalanması neticesinde çekilmek zorunda kalmışlardır (1829)³⁷.

³⁴ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 323.

³⁵ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 323.

³⁶ İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", İA (MEB), IV, s. 355–356.

³⁷ İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960, s. 132.

Üç ay devam eden bu işgal süresince şehirdeki Müslüman halkın bir kısmı göç etmiş, geri çekilen Ruslar, şehirdeki Ermeni sanat erbabını ve bir kısım tarihi eserleri beraberlerinde götürmüşlerdir. Bu olaylar şehrin eski canlılığını kaybetmesine neden olmuştur³⁸. Kırım Harbi sırasında Kars'ın Ruslar'ın eline geçmesi üzerine Erzurum da tedirgin olmuşsa da 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile tehlike geçmiştir. İran tehlikesinden sonra bu dönemde ciddi bir Rus tehdidi ile de karşı karşıya bulunan Erzurum'da merkezi hükümet şehrin savunması için çalışmalara başlamış, Serasker Fosfor Mustafa Paşa başkanlığındaki heyet, 1867'de şehrin etrafında toprak tabyalar yapmaya başlayarak çalışmalarını 1874 yılına kadar devam etmişlerdir³⁹.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne şehrin etrafındaki tabyalarla ve kalesi tahkim edilmiş olan Erzurum şehri bu savaşta Ruslar'a karşı önemli bir derecede direnç göstermiştir. Deveboynu Geçidi'nde Rus saldırılarına karşı koyamayıp Erzurum Kalesi'ne çekilmek zorunda kalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın 25000 kişilik ordusuna Erzurum halkı da önemli ölçüde destek olmuş, şehri harplerle ele geçiremeyen Ruslar, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayestefanos Antlaşması ile şehre girmişler, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile de şehri boşaltmak zorunda kalmışlardır. Bu son antlaşma ile Kars, Ardahan ve Batum Ruslara verildiği için Erzurum vilayeti Osmanlı Devleti'nin sınırı olmuştur⁴⁰.

Bundan başka Berlin Antlaşması'na doğu vilayetlerindeki Ermeniler ile ilgili maddelerin konulması Erzurum'da bu tarihten sonra karışıklıkların başlamasına neden olmuştur.

Ayrıca antlaşmaya, Doğu Vilayetlerindeki Ermeniler ile ilgili maddelerin konulması, Erzurum'da bu tarihten sonra felaketli günlerin başlamasına neden olmuştur. Bu tarihten itibaren Ermeniler, Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kurmak isteyen emperyalist politikalara alet edilmeye başlanmıştır.⁴¹ Muhtar bir devlet kurma hayaline kapılan Ermeniler, Osmanlı ülkesinde karışıklıklar çıkarmaya başlamışlardır. Özellikle

³⁸ Küçük, "Erzurum", İA (TDV), XI, s. 324.

³⁹ Vehbi Kocagüney, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde aziziye Tabyası Savaşları, Ankara, 1965, s. 45.

⁴⁰ İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", İA (MEB), IV, s. 356.

⁴¹ Haluk Selvi, Birinci Dünya Savaşından Lozan'a Ermeni Sorunu, Sakarya, 2004, s. 31-34

Erzurum, bu dönemde Ermeni komitacılarının merkezi durumuna getirilmiştir. 1882'de ilk defa Erzurum'da Ermeni "Silahlılar" cemiyeti kurulmuştur. Ayrıca "Taşnak-sutyun Cemiyeti"nin son genel toplantısı da Erzurum'da yapılmıştır.⁴² Bu gelişmeler, Erzurum'un hem Ruslar, hem de Ermeniler tarafından kendi amaçları doğrultusunda ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Erzurum, II.Meşrutiyetin ilanında (1908) da önemli rol oynamıştır. 1903 yılında konulan şahsi vergi ve hayvanat resmi, Erzurum halkı arasında hoşnutsuzluk meydana getirmiş ve halk arasında hükümete karşı gelmeler olmuştur (1906). Bu hareket, Sultan II. Abdülhamit idaresine karşı ilk başkaldırı olmuş ve II. Meşrutiyetin ilanına başlangıç teşkil etmiştir.⁴³

Erzurum'daki bu vergi isyanı, bu çalışmanın inceleme alanı olan II. Meşrutiyet'in hemen öncesinde meydana gelen ve siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda çok önemli sonuçlar doğuran bir gelişme olduğu için, bu konuda daha geniş bir açıklama yapılacaktır.

II. Meşrutiyet öncesinde yaşanan en önemli gelişmelerden birisi, Şubat 1906'da Erzurum'da meydana gelen halk hareketidir. Erzurum halkı, 1902'den beri Vali Nazım Paşa'nın haksız vergi uygulamaları nedeniyle, zaten gergin bir bekleme döneminde bulunmaktadır. Topladığı vergileri vilayet ihtiyaçları için kullanacak yerde, önemli bir kısmını İstanbul'a gönderen ve karşılığında da İstanbul'daki yöneticilerden bazı faydalar sağlayan Vali, şahsi vergi ve hayvanatı ehliye resmini halka yüklemesi, Erzurum'da bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu vergilere en şiddetli tepki, Erzurum'da önemli bir yer tutan zengin ve tüccarlardan gelmiştir. Bu nedenle, isyanın daha kolay bir şekilde organize olduğu görülmektedir.⁴⁴

Bu vergilere karşı örgütlenen Erzurumlular, bir "mahzar-ı umumi" düzenlemeye karar vermişlerdir. Buna göre, birkaç satırlık bir dilekçe hazırlanacak ve bu dilekçenin

⁴² İnalçık, "Osmanlı Devleti'nin Erzurum Beylerbeyliği", İ.A., (MEB), IV, s.356; Konukçu, "Tarih'te Erzurum", s.108.

⁴³ Mehmed Nusret Efendi, Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere Armağan, İstanbul, 1338 (1922), s.57-71.

⁴⁴ Aykut Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, 2001, s. 44.

imzaları olarak, tutulan bir deftere bütün şehir halkı, mahalle mahalle imza atacaklardı. Bu arzuhalde, Erzurum'dan İstanbul'a her ne suretle olursa olsun para gönderilmeyecek ve bu para bütün mahalli ihtiyaçlara ve ordunun ihtiyaçlarına sar olunacaktı. Yine, hayvanat-ı ehliye ve şahsi vergilerden bu hudut mıntıkası istisna tutulacaktı.⁴⁵

Bu dilekçe, Erzurum'un ileri gelenlerinden 13 kişi tarafından Erzurum Valisi'ne sunulmuştur. Vali Nazım paşa halkın isteklerini dikkate alacağını belirtmiş ise de, tam tersi bir şekilde hareket ederek, İstanbul'da yazdığı telgrafta birkaç kışkırtıcının halkı ayaklandırdığını ve gerekli önlemlerin alındığını söylemiştir. Hükümet ne Nazım Paşa'yı desteklemiş ve 12 Mart 1906'de kendisine gönderdiği telgrafta, bahsedilen vergilerin toplanması için gerekenin yapılmasını emretmiştir.⁴⁶

Bu şekilde İstanbul'dan istediklerini alamayan Erzurum'un ileri gelen cepleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yerel üyeleri, "Canveren" adı altında örgütlenip, merkezi hükümetin yerel temsilcilerine karşı radikal bir hareket başlatma kararı almışlardır.⁴⁷

Erzurum'daki bu vergi ayaklanması, diğer vilayetlerde benzer şekilde ortaya çıkan ayaklanmalardan çok daha önemlidir. Çünkü bu hareket hem çok daha iyi teşkilatlanmış ve hem de geniş halk tabanına yayılma fırsatı bulmuştur. Erzurum halkı Vali'nin görevden alınmasını isterken, şehir esnafı ise bu isteğe destek olmak amacıyla kepenk kapatmaya başlamıştır. Nihayet Erzurum halkı, İstanbul ile doğrudan iletişim kurabilmek için 13 Mart'ta telgrafhaneyi işgal etmiştir. Bu arada Erzurum Müftüsü de, halkın yanında hareket etmiş ve kaldırılması istenilen vergilerin İslam'a aykırı olduğunu belirterek, siyasi otoriteye bir nevi baş kaldırmıştır.⁴⁸

Olaylar esnasında Erzurum'daki askerlerin tutumu da son derece ilginçtir,. Çünkü askerler, bütün bu olaylar gelişirken, üslerinin ve Vali'nin emrine uymayıp hiçbir bastırma teşebbüsünde bulunmamışlardır.

⁴⁵ Mehmet Nusret (Som), Tarihçe-i Erzurum, Yayına Hazırlayan: Ahmet Fidan, İstanbul, 2005, s.77; Kansu, 1908 Devrimi, s.45.

⁴⁶ Muammer Demirel, İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, Ankara, 1990, s.22.

⁴⁷ Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, 2001, s. 45.

⁴⁸ Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Cilt: 1, Kısım: 1, Ankara, 1991, s.338.

Erzurum halkı ile Vali arasında yaşanan gerginliğin bir türlü sona ermemesi ve halkın isteklerinin kabul edilmemesi sonucunda Müslüman ve Gayrimüslim halk, Vilayet Konağı önünde büyük bir gösteri yapmış ve yerel hükümetin duvarlara astırdığı yeni vergiler hakkındaki afişleri yırtmıştır. Mart 1926 boyunca devam eden gösterilen sonucunda, şehrin kontrolü bütünüyle halkın eline geçmiş ve devlet otoritesi tamamen ortadan kalkmıştır.⁴⁹

Bu arada, İstanbul'da Erzurum'daki durumun vahameti karşısında Meclis-i Vükela toplantıları yapılarak konu görüşülmüş ve Erzurum'daki IV. Ordu Müşiriyeti'nden, olayların bastırılması için güvenilir bir komutanın Erzurum'a gönderilmesi istenmiştir. Bununla birlikte, askerlerin çoğunluğu da mutlakiyetçi rejime karşı oldukları için, IV. Ordu Komutanı Müşir Çerkez Mehmet Zeki Paşa, Erzurum'a kuvvet göndermeyi göze alamamıştır. Bunun üzerine Hükümet, Nazım Paşa'yı Erzurum'dan Diyarbakır Valiliği'ne nakletmiş ve Erzurum Valiliği için Diyarbakır Valisi Mehmet Ata Bey'i atamıştır. Böylece Erzurum'daki bu büyük halk hareketi çok önemli bir başarı kazanmıştır.⁵⁰

Bununla birlikte, Erzurum'daki hareketlerin devam ettiği görülmektedir. Öyle ki, önceden sadece bazı vergiler konusunda birtakım şikayetler varken, artık, yönetimin birçok uygulamasına karşı tepki oluşmuştu. Erzurum'daki bu büyük halk hareketi, nihayet diğer illeri de etkilemiş ve Anadolu'nun birçok yerinde benzer halk hareketleri görülmüştür.

Yeni Erzurum Valisi Mehmet Ata Bey, göreve gelir gelmez halkın lehine bazı tedbirlere başvurmakla birlikte, halkın asıl şikayet konusu olan vergilerin alınması emrini vermiştir. Bu durum, Erzurum halkı arasındaki huzursuzluğun devam etmesine neden olmuştur. Nihayet 1906 sonbaharında olaylar yeniden başlamıştır. Bu dönemdeki olaylar, halk ile polis ve jandarma kuvvetleri arasında çatışmaya dahi neden olmuş, her iki taraftan da birçok kişi ölmüştür. Bir süre sonra, daha da ileri gelen halk, Vali

⁴⁹ Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I", Türk Kültürü, Sayı: 255 (Temmuz 1984), s.455; Kansu, 1908 Devrimi, İstanbul, 2001, s. 47.

⁵⁰ Demirel, İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, s.27.

Mehmet Ata Bey'i tutuklayarak İbrahim Paşa Camisi'ne hapsedmiş, Serkomiser, ikinci komiser ve bir polis memurunu döve döve öldürmüştür.⁵¹

Bu olaylar karşısında İstanbul Hükümeti, olayın vehametini anlamaya başlamış ve Vali Ata Bey'den İstanbul'a dönmesini isterken, IV. Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa'yı Erzurum Vali ve kumandanlığına tayin etmek istemiştir. Fakat Paşa bu görevi kabul etmeyince, Erzurum Valiliği'ne Mamüretül Aziz Valisi Nuri Bey tayin edilmiştir. Yeni Vali'nin müsamahakar davranışları karşısında halk, iyice ileri gitmiştir. Nuri Bey'in İstanbul ile yaptığı yazışmalar sonucunda, şehirdeki Müslüman ve Gayri Müslim halkı memnun edecek adımlar atılmış, isyanın ele başları affedilmiştir. Nihayet İstanbul Hükümeti, Erzurum gibi birçok ilde de aynı tarz rahatsızlıkları dikkate alarak, 20 Mart 1907'de aldığı kararlarla, şahsi vergi ve hayvanat vergisinde halkın lehine bazı düzenlemeler yapmıştır.⁵²

Yukarıda ayrıntılı olarak verilen Erzurum'daki bu halk hareketi, II. Meşrutiyet öncesi meydana gelen ve Meşrutiyet'in ilanına neden olan en önemli halk hareketlerinden birisi olarak tarihteki yerini almıştır.

Erzurum ve çevresi I. Dünya Savaşı sırasında ve Milli Mücadele döneminde de çok önemli bir rol oynamıştır.

I. Dünya Savaşında (1914-18), Doğu Cephesinde Erzurum, Ruslar için ilk hedef durumundaydı. Bu yüzden Erzurum kalesine gereken önem verilmiştir. Sarıkamış mağlubiyetinden sonra Ruslar için Erzurum yolu açılmıştı. Bu durumda Erzurum halkı için üçüncü kez büyük göç hareketi başlamış oluyordu. Ruslar, Erzurum'u dört taraftan muhasara altına aldılar. Nitekim Erzurum, 16 Şubat 1916'da, Ruslar'ın eline geçti. Şehir iki yıldan fazla, Rus işgalinde kaldı. Bu sırada Rusya'da çıkan Bolşevik ihtilali üzerine Ruslar, 17 Aralık 1917'de, Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalayarak, Doğu Anadolu'yu boşaltmaya başladı. Ruslar çekildikten sonra, şehirde kalan Ermeniler'in Müslümanlara karşı yaptıkları katliamlar, imha derecesine ulaştı.

⁵¹ Mehmet Nusret, Tarihçe-i Erzurum, s.86.

⁵² Demirel, İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri, s.43-44.

Nihayet Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk askeri 12 Mart 1918'de Erzurum'a gelerek, şehri Ermeniler'den kurtardı.

Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) ile Erzurum'da, Ermeni meselesi gündeme geldi. Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulması tehlikesi karşısında, Erzurum'da ileri gelenler tarafından "İstihlâs-ı Vatan" ismiyle, gizli bir cemiyet kuruldu. Kasım 1918'de İstanbul'da "Vilayet-i Şarkıyye Mudafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" tesis edildi. Daha sonra (13 Mart 1919) bu cemiyetin Erzurum şubesi açıldı. "İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti" kapatılarak, üyeleri bu yeni cemiyete dahil edildiler. 15.Kolordu komutanlığına atanan Kâzım Karabekir Paşa, 3 Mayıs 1919'da şehre gelmiş, onun delalet ve muavenetiyle, bu yeni cemiyetin çalışmaları hızlandı. Cemiyet, bölgesel bir kongre toplama kararı alarak, altı şark vilayetini umumî kongreye davet etti. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa da III.Ordu Müfettişi olarak Erzurum'a geldi (3 Temmuz 1919). Umumî Kongre 23 Temmuz 1919'da açılmış, başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir. Böylece Erzurum, Milli Mücadele'de ve Milli Devletin kuruluşunda, şerefli yerini almış oldu.

Erzurum, kurulduğu zamanlardan beri, özellikle askeri açıdan çok büyük öneme sahip olmuş ve birçok yolların kavşağında yer almıştır. Aynı zamanda, tarihi ipek yolu üzerinde yer alan Erzurum, ticari anlamda da, özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda bölgenin en önemli şehri konumu olma özelliğini sürdürmüş ve her alanda gelişmiş bir şehir olmuştur. Bununla birlikte, bütün bu özelliklerinden dolayı, kurulduğu zamanlardan itibaren bütün devletlerin iştahını kabartmış ve pek çok saldırıya maruz kalmıştır. Böylece Erzurum, çok güzel günler yaşamış olduğu gibi, çok karanlık günlere de ev sahipliği yapmıştır.

I.BÖLÜM
ERZURUM VİLAYETİ'NİN XX.YÜZYIL BAŞLARINDAKİ NÜFUS
DURUMU VE İDARİ YAPISI

A- ERZURUM VİLAYETİNDE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA NÜFUS
DURUMU

Osmanlı Devleti'nin en önemli vilayetlerinden birisi olan Erzurum 19.yy'da ilk önemli nüfus kaybını 1829 yılında Rus işgaline uğradığı zaman yaşamıştır. Geçici bir işgal dönemi olmasına rağmen Rusların harabe bir vaziyette terk ettiği Erzurum'u bu tarihten sonra ziyaret etmiş olan seyyahlar nüfusun azaldığına dikkat çekmişlerdir¹.

Bu olaydan sonra şehirde düzenlemeler gidilmiş ve işgalin yaraları sarılmaya çalışılmıştır. 1859 yılında Erzurum Merkez Sancağı'nda 30.000 Müslüman, 7000 Ermeni ,200 Rum ve 1900'de muhtelif milletten insan bulunuyordu².

1859 ve 1868 yıllarındaki depremler şehrin nüfusuna önemli derecede tesir etmiş ve şehirden göçü hızlandırmıştır.

21 Mayıs 1275 (2 Haziran 1859) tarihindeki depremde, 7.000 hanedan fazla olan Erzurum şehir merkezinde bu hanelerin yarısı tamamen yıkılmıştı. Diğer evlerle dükkan, cami ve minarelerin bazısının yarısı bazısının da üçte biri yerle bir olup neticede, binaların çoğu tamire yahut yeniden yapılmaya muhtaç hale gelmiştir. Zaten Kırım Harbi dolayısıyla iyice perişan olan fakir Erzurum halkı, bu deprem neticesi çok zor bir duruma düşmüştü. Bu tarihte Erzurum şehrinin merkezine isabet eden bu deprem sonunda 600 insan ölürken birçok ve bina da yıkılmıştır³. Yine 1868 senesinde Erzurum şehriyle birlikte birçok Osmanlı şehrine isabet eden başka bir depremin mal ve can kaybına sebebiyet verdiği kayıtlıdır⁴.

¹ Enver Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, Ankara, 1992, s.258.

² Haluk Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, Ankara, 2000, s.20.

³ Selahattin Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850-1900) "Akademik Araştırmalar Yaz 1996, Erzurum, 1996, s.120-121.

⁴ Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850-1900) " s.123.

1865 kolera salgını ve 1877-1878 Osmanlı Rus harbi şehrin nüfusunu etkileyen başka olaylar olmuş ve nüfus bu olaylar sonucunda yarı yarıya inmiştir. Ayestefanos Anlaşması hükümleri gereğince Erzurum Ruslar tarafından boşaltılmış, buna karşın Oltu, Sarıkamış, Kars Ruslarda kalmıştır. Bu bölgelerdeki Müslüman halk Ruslar tarafından göçe zorlanınca Erzurum yeni göçmenlerle dolmuştur. Bunlar ancak düzenli olarak Aras ve Fırat boylarına yerleştirilince şehir biraz rahatlamıştır⁵.

1877-1878'de ana sayım bölgesi Erzurum olmak üzere Erzurum Sancağı ve bağlı İspir, Tortum, Kiskim, Pasin-i Ulya, Pasin-i Sufla, Bayburt, Tekman, Tercan ve Hınıs'ta 45.134 bina ve 140.272 nüfus vardır. Erzincan Sancağı ve Ovacık, Kuruçay, Korucan, Kemah, Mazgirt kazalarında 23.734 bina ve 57.306 nüfus, Bayezıt Sancağı ve Ahtor, Karakilise, Patnos, Diyadin, Eleşkirt kazalarında 6.259 bina ve 37.457 nüfus, Çıldır Sancağı ve Ardanoç, Ardahan kazalarında 12.524 bina ve 52.897 nüfus, Kars Sancağı ve Zaruşat, Şöregel, Akbaba, Kağızman, Cirfeles kazalarında 45.000 bina ve 120.000 nüfus, Muş Sancağı ve Bitlis, Bulanık, Çukur, Kusur, Malazgirt ve Mutki kazalarında 15.900 ev ve 24.900 nüfus vardır. Buna göre 1877-1878 tarihlerinde yukarıda saydığımız Erzurum ana sayım bölgesinde 73.799 bina ve 233.629 nüfus yaşamaktadır⁶.

1881-1893 nüfus sayımına göre ise Erzurum Vilayetinde Erzurum merkez kaza ve bağlı Ova, Tercan, Bayburt, İspir, Kiskim, Tortum, Pasinler, Kiğı, Hınıs, Bayezıt Sancağı merkez kaza ve bağlı Diyadin, Tutak, Karakilise ve Eleşkirt ve Erzincan Sancağı merkez kaza ve bağlı Refahiye, Kemah, Kuruçay kazalarında toplam 204.993 Müslüman kadın ve 240.555 Müslüman erkek, 1593 Rum kadın ve 1763 Rum erkek, 46.080 Ermeni kadın ve 55.058 Ermeni erkek, 3.110 Katolik kadın ve 3.620 Katolik erkek, 3 Yahudi kadın ve 3 Yahudi erkek, 873 Protestan kadın ve 1.067 Protestan erkek, 8 gayri Müslim çingene kadın, 7 gayr-i müslim çingene erkek, 110 yabancı uyruklu kadın, 182 yabancı uyruklu erkek olmak üzere 256.770 kadın 302.255 erkek ve toplam

⁵ Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s.312.

⁶ Kemal H.Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, İstanbul, 2003, s.168.

559.025 kişi yaşamaktadır⁷. Müslüman nüfusun tahminen 100.000 kişisini ise Celaliler ve diğer bazı aşiret mensupları oluşturmaktadır⁸.

1894 yılında ise vilayetin toplam nüfusu 556.874 kişidir⁹. Bir başka Osmanlı belgesine göre 559.508 kişi olan 1894 yılı nüfusunun 3.356 'sı Rum 101.138'i Ermeni, 6'sı Yahudi, 3.730'u Katolik, 1970'i Protestan ve 292'si diğer uyruklulardır¹⁰.

1897 yılında ise Erzurum vilayeti genelinde 274.689'u erkek 238.757'si kadın Müslüman, 1706'sı erkek, 1590'ı kadın Rum, 58.509'u erkek, 51.309 kadın Ermeni, 4.139'u erkek 4.060'ı kadın Katolik, 3'ü erkek, 3'ü kadın Yahudi, 1165'i erkek, 965'i kadın Protestan, 60'ı erkek, 60'ı kadın gayrimüslim çingene olmak üzere toplam 340.271 erkek ve 297.744 kadın 637.015 kişi yaşamaktadır¹¹.

1899 yılında ise vilayet genelinde 352.609 Müslüman, 80.798 Ermeni, 1.524 Rum ve 10.311 kişi diğerleri olmak üzere 445.242 kişi vardır¹².

1900 yılı Erzurum Salnamesine göre vilayet genelinde 359.428 Müslüman, 81.946 Ermeni, 1660 Rum ve 8621 diğerleri olmak üzere 459.615 nüfus vardır¹³.

1906-1907 nüfus sayımına göre Erzurum vilayet nüfusu 297.475 erkek ve 254.031 kadın Müslüman, 3.669 erkek ve 2.135 kadın Rum, 57.350 erkek ve 51.960 kadın Ermeni, 1 erkek 4 kadın Rum Katolik, 2.857 erkek, 4013 kadın Ermeni Katolik, 1065 erkek, 924 kadın Protestan 1 erkek Latin (Katolik) 45 erkek 35 kadın Süryani, 7 erkek, 12 Katolik Keldani, 6 erkek 4 kadın Yahudi, 55 erkek 42 kadın çingene, 114 erkek, 50 kadın yabancı uyruklu olmak üzere toplam 675.855 kişiden oluşmaktadır¹⁴.

⁷ Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.164-165.

⁸ Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.189.

⁹ Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.191.

¹⁰ Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.193.

¹¹ Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.198-199, Cem Behar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927 Tarihi İstatistikler Dizisi, II, Ankara, 1996.

¹² Salname-i Vilayat-ı Erzurum, 1317//1899.

¹³ Salname-i Vilayat-ı Erzurum, 1317//1899.

¹⁴ Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.206-207.

Vilayetin nüfusuyla ilgili birçok belge de şehir merkezi ve kazalarla ilgili önemli nüfus bilgileri içermektedir. Bu belgelerden birisi de Erzurum vilayetinden giden 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913) tarihli yazıdır. Erzurum Vilayeti Polis Müdürlüğü, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden gelen 5 Şubat 1328 (18 Şubat 1913) tarihli yazıyla kendisine gönderilen cetveli doldurarak 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913) tarihinde geri göndermiştir. Bu cetvelde yer alan bilgiler vilayetin nüfus durumu hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre bu tarihte Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusu 742.138 kişidir. Vilayetin merkez sancağı nahiye ve köylerle birlikte 109.561, merkeze bağlı Bayburt 64.671, Hıms 33.988, Pasinler 63.837, Kiğı 47.312, İspir, 39.241, Kiskim 40.509, Namirvan 28.842, Tercan 39.939, Tortum, 27.242, nüfusludur. Erzincan sancak merkezi 68.424, buraya bağlı Kemah kazası 25.248, Refahiye 25.406, Kuruçay 13.329, Pülümür 11.839 kişiden ibarettir. Yine Bayezid Sancak merkezi 21.049, Karakilise 25.358 Eleşkirt 23.277, Diyadin 18.354, Tutak 14.305 kişidir¹⁵.

Osmanlı resmi istatistiklerine göre I. Dünya Savaşı'nın başladığı, 1914 yılında ise Erzurum Vilayeti'nin nüfusu 673.297 Müslüman, 4.859 Rum, 125.657 Ermeni, 10 Yahudi, 5 Rum Katolik, 8.720 Ermeni Katolik, 2.241 Protestan Kadın, 88 Suryani, 13 Keldani, 517 Çingene 24 Dürzi olmak üzere 815.432 kişidir¹⁶.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, barış görüşmelerindeki hayati önemine binaen Osmanlı Hükümetleri bölgenin nüfusunun resmi kayıtlardan ve vesikalardan çıkarılarak gönderilmesini istemiştir¹⁷. Erzurum Valisi Münir Bey, bu telgraflardan birisine verdiği 8 Teşrin-i Sani 1334 (8 Kasım 1918) tarihli cevapta savaş dolayısıyla vilayete ait bütün nüfus kayıtlarının kaybolduğunu, fakat 1329 (1913) senesi kayıtlarına göre Erzurum merkez kazada 81.538 Türk, 1.300 Kürt, 32.751 Ermeni, 83 Protestan, 1.313 Katolik, 13 Keldani, 3.733 Süryani ve 10 Yahudi bulunduğunu bildirmiştir¹⁸.

¹⁵ BOA.DH.EUM.MTK. Dosya No:1. Gömlek No:38. Belge No:2.

¹⁶ Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.208-209.

¹⁷ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:92. Gömlek No:255. DH. SN THR. Belge No:82. Gömlek No:55. Belge No:36-37.

¹⁸ BOA.DH.SN.THR. Dosya No:82. Gömlek No:55. Belge No:26.

Yine barış görüşmelerinde kullanılmak üzere Dahiliye Nezareti, 22 Aralık 1918'de vilayetlere gönderdiği talimatta sulh konferansına sunulmak üzere kıyasi nüfusun iltica edenlerin avdet edenlerin ve avdet edecek olanların bildirilmesini istemiştir¹⁹.

Erzurum Vilayeti ise, harpten önce vilayet nüfusunun 704.573, geri dönenlerin 173.034 dönecek olanların 108.098, kaybolanların 207.105 olduğunu Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti²⁰.

General Harbord Anadolu'ya gelmeden önce Amerikalıların hazırladığı istatistiklerde Erzurum Vilayeti'nin 1919 yılı Ocak ayındaki toplam nüfusu 760.000 kişi olarak kaydedilmiş bunlardan 511.000'i Müslüman, 205.000'i Ermeni, 13.000 Rum, 31.000'i diğer unsurlar olarak gösterilmiştir²¹.

General Harbord'un Anadolu'yu ziyareti sırasında (Eylül 1919) Erzurum Kazası'nın nüfusu Müslümanlar 83.070, Ermeniler, 34.542, Rumlar 1.057 olmak üzere toplam 118.779 kişi idi²².

Mütareke döneminde Türk basını özellikle Vilayat-ı Şarkiyye'nin nüfus durumu üzerinde hassasiyetle durmuş ve azınlık iddialarına karşı çıkmıştır. Yeni Gün Gazetesi'ne göre; 23 Aralık 1918'de son resmi kayıtlara dayanarak Erzurum Vilayeti'nin nüfus durumu şöyledir: 673.297 Müslüman, 142.415 Gayr-i Müslim olmak üzere toplam 815.713 kişidir²³. Yine aynı konu Tasvir-i Efkar Gazetesi'nde gündeme gelmiş ve bu gazete de vilayetin nüfusunu 673.279 Müslüman, 125.657 Ermeni, 12.347 farklı unsurlardan olmak üzere 815.283 kişi olarak vermiştir²⁴. Vakit Gazetesi'ne göre ise de en son nüfus tahrirlerine göre Erzurum'un nüfusu 673.297 Müslüman, 125.657 Ermeni ve 4.859 Rum olmak üzere 803.813 kişidir²⁵.

¹⁹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:94. Gömlek No:204.

²⁰ BOA.DH.SN.THR. Dosya No:82. Gömlek No:55. Belge No:48.

²¹ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.27.

²² İkdâm, 21 Teşrin-i Evvel 1335 (21 Ekim 1919), Sayı:8151.

²³ Yeni Gün, 23 Kanun-ı Evvel 1334 (1918), Sayı:110.

²⁴ Tasvir-i Efkar, 14 Kanun-ı Evvel 1334 (1918), Sayı:2590.

²⁵ Vakit, 27 Kanun-ı Evvel 1334 (1918), Sayı:424.

Gazetelerin verdiği rakamlara baktığımızda bu rakamların I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki vilayetin durumunu yansıttığını görüyoruz.

Yine İngiliz Dışişleri raporlarına göre Erzurum Vilayeti'nin nüfusu 1919 yılında yaklaşık 760.000 kişidir. Bu da oldukça abartılı bir rakamdır ve I. Dünya Savaşı esnasında muhacir olan insanları hesaba katmadan yazılmıştır²⁶. Nüfusunun hemen hemen yarısını I. Dünya Savaşı esnasında göç vererek kaybeden Erzurum Vilayeti'nin nüfusu kurtuluş sonrası muhacirlerin dönmeye başlamasıyla yavaş yavaş artmıştır. Fakat batı cephesinde savaş devam ettiğinden bu durum Erzurum'u olumsuz etkilemiştir. 1922 yılında Erzurum Vilayetinde nüfus yavaş yavaş yerine oturmaya başlamış ve 555.693 (Müslüman) kişi olmuştur²⁷. Bu nüfus artışı sonraki yıllarda da devam etmiş 1927 yılında vilayetin nüfusu 270.426 (yeni idari taksimata göre) Erzurum Kazası'nın nüfusu 78.134²⁸ şehir merkezinin nüfusu ise 31.000 olmuştur²⁹.

B- ERZURUM VİLAYETİ'NDE 1908-1923 YILLARI ARASINDA GÖREV YAPAN VALİLER

II. Meşrutiyet yıllarında, Erzurum'da çok önemli şahsiyetlerin vali olarak görev yaptığı görülmektedir. Bunların en önemlilerinden birisi, Vali Celal Bey'dir. Vali Celal Bey'in Erzurum'a atanması, II. Meşrutiyet döneminde idari alanda yaşanan zihniyet değişikliğinin en önemli göstergesidir. Çünkü Celal Bey, meşrutiyet fikrinin en ateşli savunucularından birisidir.

17 Mayıs 1325 (30 Mayıs 1909) tarihinde Erzurum Valiliği'ne atanan Celal Bey³⁰ Maliye Memurlarından Atıf Bey ile Safvet Hanımın oğludur. 1863'de İstanbul'da doğmuştur. İstanbul Bayezid Rüşdiyesi'nde Orta, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin İdadi kısmında ise lise öğrenimini tamamlamıştır ve 1883'de Mekteb-i Mülkiye'nin yüksek

²⁶ Behar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, s.61.

²⁷ Justin Mc.Carthy, Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Çeviren: İhsan Gürsoy), Ankara, 1995, s.38.

²⁸ Yaylamız Erzurum; "Erzurum'un İktisadi Vaziyeti", (11 Mart 1934), Ankara, 1934.

²⁹ Behar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, II, s.33.

³⁰ Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, Ankara, 1996, s.1127.

kısından mezun olmuştur. Aynı yıl açılan müsabaka sınavını kazanarak Ticaret ve Ziraat Nezareti hesabına ziraat tahsili yapmak üzere 500 Frank harcırah ve yılda 2500 Frank tahsisatla Almanya'ya gönderilmiş, 8 ayda Berlin'de Almancasını kuvvetlendirdikten sonra, Saksonya'da "Bardersleyn Ameli Ziraat Mektebi"nde stajını tamamlamıştı. Kolonya şehri üniversitesi'ne bağlı Ziraat Fakültesi'nde iki yıl öğrenim yapıp buradan da mezun olarak 1866'da yurda dönmüştür. Celal Bey, 1886'da Darülmualimin (Yüksek Öğretmen Okulu) Coğrafya Muallimliği'ne, 1887'de Kastamonu İdadisi Müdürlüğü ve Coğrafya Muallimliği'ne 1890'da İstanbul Beyoğlu Telgraf Merkezi Baş Memurluğuna getirilmiştir. Buradan tekrar Maarif'e dönerek 1897 yılına kadar sırasıyla Trabzon, Kastamonu, Selanik Maarif Müdürlüklerinde bulunmuş; 1897'de İstanbul'a dönmüştür. Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene Azalığı'na 1898'de, aynı tarihte Nezaret Mekatib-i Rüşdiye Müdürlüğü'ne (Orta Öğretim Genel Müdürlüğü'ne) ve Tedkik-i Müellefat (yazılmış kitapları inceleme) Komisyonu azalığına, 1903'de Darülfünun Coğrafya-yı Umumi Müderrisliği'ne (Profesörlüğüne) 1907'de de Meclis-i Maarif Azalığı'na getirilmiştir³¹.

II.Meşrutiyet'in ilanından sonra 22 Ağustos 1908'de Hacı Recai Efendi'den boşalan Mekteb-i Mülkiye Müdürlüğü'ne getirilmiş; bu görevi, Meşrutiyetin ilk yıllarındaki keşmekeşlik aylarına rastlamasına rağmen Celal Bey, dürüst ve basiretli idaresi ile Mülkiye'yi en az sarsıntı ile yönetmişti. Bu görevden idare mesleğine geçerek 17 Mayıs 1325 (30 Mayıs 1909) tarihinde Erzurum Valiliği'ne atanmıştır. 1911'de Edirne Valiliği yapmış, 31 Aralık 1911'de kurulan Said Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırlığı'na getirilmiştir. 16 Temmuz 1912'de İzmir Valiliği'ne tayin edilmiştir. 23 Ocak 1913'de kurulan Mehmet Şevket Paşa kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nazırlığı yapmış, 4 ay 19 gün süren bu kabinenin Mahmud Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'de şehit edilmesi sonucu düşmesiyle Celal Bey de Halep Valiliği'ne gönderilmiştir. Buradan Konya Valiliği'ne nakledilmiş, 1918'de Adana Valisi olmuştur. Mütareke

³¹ Mücellidoğlu, Ali Çankaya, "Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte" Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı) "Mülkiye Tarihinin Devamı 1859-1968, II, Ankara, 1968-1969, s.831-832.

yıllarında İstanbul Şehreminliği yapmıştır. Cumhuriyetin ilanından ve Lozan Antlaşması'ndan sonra bütün tekel idareleri devletleştirilince İstanbul Reji Başmüdürlüğü'ne getirilmiş bu görevde iken birkaç gün süren kısa bir hastalığı müteakip 11 Şubat 1926'da vefat etmiştir. 29 yaşında evlenen 3 kız, 1 erkek evlat (Ord.Prof.Ömer Celal Sarç) babası olan Celal Bey, Arapça ve Farsça'ya aşina Almanca ve Fransızca'ya tam anlamıyla hakimdir.³²

Celal Bey'den sonra Erzurum Valiliğine getirilen ikinci önemli isim, ünlü edebiyatçı Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'dir.

Mehmet Emin Bey 26 Ağustos 1327 (8 Eylül 1911) tarihinde Erzurum Valiliği'ne atanmıştır³³. Son dönem Türk edebiyatının yetiştirmiş olduğu en büyük şahsiyetlerden olan Mehmet Emin Bey, Erzurum'a gelişinde çok samimi bir şekilde karşılanmıştır. O dönemde belli bir bilince sahip olan Erzurum gençliği bu şair ve edebiyatçının ismini çok daha önceden duymuştu. Ülkeye her alanda birçok insan yetiştiren Erzurum İdadisi'nden mezun olan bir genç valinin şehirde karşılaşmasını şöyle tasvir etmektedir: "...Kuvvetle umarız ki teşrifleriyle memleketimizi sevindiren yeni valimiz Emin Beyefendi Hazretleri, milletin yarasını güzelce araştırıp keşfetmekle beraber, acil devasını bulmakta da güçlük çekmezler. Büyük bir vatanperverane himmetle Erzurum'u kurtarırlar. Kutlu şenlikli bir belde haline getirirler de, vazgeçilmez ihtiyaçlar karşısında sefaletle yanan kalpler pek bir halislik, büyük bir muhabbetle bir kurtarıcı alına, bu kutlu ve uğurlu sayılan simaya dönerler, yönelirler"³⁴.

Vali Mehmet Emin Bey gerçekten de Erzurum için bir şeyler yapmaya çalışmış şehrin gazetecilikten pek fakir tarafını görerek valiliği sırasında Bingöl-Necat ve Farik gazetelerinin yayın hayatına atılmalarına yardımcı olmuştur. Mehmet Emin Bey'in valiliği kısa sürmüş, tarafsızlık adına kurulduğu ileri sürülen ve "Büyük Kabine" diye

³² Çankaya, "San Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte" Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı) "Mülkiye Tarihinin Devamı 1859-1968, s.832.

³³ Öztuna, Devlet ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

³⁴ Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s.360.

adlandırılan Gazi Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti iktidara gelince, 1912'de Mehmet Emin Bey'i azletmiştir³⁵.

Mehmet Emin Bey'den sonra Erzurum Valiliği'ne 5 Eylül 1328 (18 Eylül 1921)'de Ahmet Reşit Bey tayin olunmuştur³⁶. İki seneye yakın Erzurum'da görev yapan Ahmed Reşid Bey'in yerine ise 16 Temmuz 1330 (29 Temmuz 1914)'ta Trabzon Valisi Samih Bey tayin edilmişti³⁷. Fakat Samih Bey'in de valiliği uzun sürmemiş, Meclis-i Vükela'nın önerisi ve bu konudaki İrade-i Seniyye'ye göre 21 Eylül 1330 (4 Ekim 1914)'da Van Valisi Hasan Tahsin (Uzer) Bey, Erzurum Valiliği'ne tayin edilmişti³⁸.

Vali Tahsin Bey, özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında Erzurum yöneticisi olarak çok önemli bir görev üstlenmiş ve ayrıca, Cumhuriyet yıllarında da Erzurum ve çevresinin idari hayatında çok önemli bir rol oynamıştır.

29 Ağustos 1877 tarihinde Selanik'te doğan Tahsin Bey'in babası Hacı İbrahim Ağa, annesi Emine Hanımdır. Yusuf Paşa medresesinde ilk öğrenimine başlamış daha sonra Horhorsu'daki Hamidiye İbtidaiyesine devam etmiştir. 1888'de Askeri Rüştüye'ye girmiş, daha sonra Alaca İmaret'deki Mülkiye Rüştüyesi'ne devam etmiştir. Buradan Mülkiye İdadisi'ne geçen Hasan Tahsin Bey, 9 Eylül 1889'da Mülkiye Mektebine girmiştir³⁹.

Pürsıçan, Çiç, ve Ağustos'ta nahiye müdürlükleri; Yenice Vardar'da Kaymakam Vekilliği; Rozlık Gevgili, Florina, Kesenire'de kaymakamlık; yine Selanik Merkez Kaymakamlığı, Drama Mutasarrıflığı, Beyoğlu Mutasarrıflığı ve Polis Müdürlüğü,

³⁵ Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s.360-361.

³⁶ Öztuna, Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

³⁷ BOA. DH.MV. Dosya No:236. Gömlek No:9.

³⁸ BOA.DH.MV. Dosya No:237. Gömlek No:14. Bu konudaki İrade-i Seniyye şöyledir: Erzurum Vilayeti Valiliği'ne Van Valisi Tahsin Bey'in tayini Meclis-i Vükela kararıyla tensip eylemişti. Bu İrade-i Seniyye'nin icrasına Dahiliye Nezareti memurdur.

³⁹ Tahsin Uzer, Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi, Ankara, 1987, s.1-9, İçişleri Bakanlığı Arşivi, Sicil No:1222.

Bursa Vali Vekilliği, Van, Erzurum, Suriye, Aydın Valiliği yapan Tahsin Bey⁴⁰ Cumhuriyet döneminde III.Umumi Müfettişlik görevleri yapmıştır.

Erzurum Valiliği I. Dünya Savaşı başına rast gelen Tahsin Bey'in bu yılları epeyce çalkantılı geçmiş ve Kafkas Cephesi'nde alınan mağlubiyetler neticesinde, valisi olduğu Erzurum, bu dönemde Rusların eline geçmiştir.

Tahsin Bey'den sonra Erzurum Valiliği'ne 31 Temmuz 1332 (13 Ağustos 1916) tarihinde Mithat Bey tayin olmuştur. Mithat Bey'in valilik günleri Erzurum'un Rus işgali günlerine rastladığı için Mithat Bey, Refahiye'de, göreve başlamıştı⁴¹. Zaman zaman Sivas'a geçen ve Erzurum Vilayeti'nin işgal edilmeyen veya Sivas ve Mamuretilaziz Vilayetleri'ne bağlanmayan kazalarını idare etmiş; özellikle Kuruçay ve Refahiye kazasının idaresiyle uğraşmıştır. Fakat Dahiliye Nezareti bazı durumlarda bu iki kazanın idaresiyle ilgili olarak farklı tasarruflara gittiğinden, Mithat Bey'in valiliği ancak kağıt üzerinde kalmıştır⁴².

Mithat Bey'den sonra kısa bir dönem valilik yapan Sabit Bey'in⁴³ yerine, 14 Kanun-ı Sani 1332 (6 Şubat 1917)'de Refet Bey tayin olunmuştur⁴⁴. Refet Bey'in valiliği de işgal yıllarına rastladığı için kağıt üzerinde olmuş, Erzurum'un kurtuluşundan sonra 10 Mayıs 1334 (1918) tarihinde Ahmet Münir Bey Erzurum Valiliği'ne tayin edilmiştir⁴⁵. Bu tarihte görevine başlayan Ahmet Münir Bey, Gemlik Gümrük Müdürlüğünden Mehmed Said Bey ve Hasibe Eda Hanım'ın oğludur. 24 Kasım 1871'de İstanbul'da Hoca Paşa'da büyük babasının evinde dünyaya gelmiştir. İzmir Rüşdiyesi'nde Orta, Mülkiye İdadi kısmında da lise öğrenimini tamamlamış, 1896 yılı Ağustos ayında yüksek kısmından mezun olmuştur. Kıbrıslı Kamil Paşa'nın İzmir

⁴⁰ Tahsin Bey, kendi yazdığı "Makedonya'da Eşkiyalık Tarihi Son Osmanlı Yönetimi" isimli kitabında hayatını ayrıntılarıyla anlatmıştır.

⁴¹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:67. Gömlek No:182.

⁴² Erzurum Vilayeti'nin işgalden sonraki idari durumu İdari Taksimatta yapılan değişiklikler kısmında açıklanmıştır.

⁴³ Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

⁴⁴ Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

⁴⁵ Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

Valiliği esnasında Maiyet Memuru olarak çalışmış; nahiye müdürlüklerinden sonra Karaburun, Alaşehir, Ödemiş, Bergama kaymakamlıklarını takiben mutasarrıflığa yükselmiştir. 1334 (1918) yılı Temmuz ayında Mamuretülaziz’de valiliğe başlamış, kısa bir müddet sonra da Erzurum Valiliği’ne atanmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’a gelişinde de vali olarak bulunan Münir Bey, 1335 (1919) yılı Temmuz ayında İstanbul hükümeti tarafından azledilmiştir⁴⁶.

Münir Bey’in İstanbul’a gitmesinden sonra Erzurum Kadısı El Hacc Hurşit Efendi (Numanoğlu) 11 Temmuz 1335 (1919) ile Ağustos 1335 (1921) tarihleri arasında vali vekilliği yapmış, İstanbul Hükümeti’nin Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları hakkındaki tutuklama emrini yerine getirmemiş ve oyalamıştır. Erzurum’dan sonra Eskişehir’deki Temyiz Mahkemesi’ne atanmış ve orada vefat etmiştir⁴⁷.

Hurşit Efendi’nin vali vekilliğinden sonra kısa bir süreliğine Mithat Bey vali olarak atanmışsa da, Erzurum’a bile gelmeden Ahmet Reşit Paşa 28 Temmuz 1335 (1919) tarihinde bu göreve atanmıştır⁴⁸. Daha öncede Erzurum Valiliği’nde bulunan Ahmet Reşit Paşa, 1864’te Tokat’ta doğmuştur. 1887’de Mekteb-i Mülkiye’den mezun olmuş, uzun süre kaymakamlık yapmıştır. 5 Eylül 1328 (18 Eylül 1912)’den 16 Temmuz 1330 (29 Temmuz 1914)’e kadar Erzurum Valiliği, 1914’te Bitlis, 1915’te Musul Valiliği yapan Ahmet Reşit Paşa, azledildiği için İstanbul’a dönerek köşesine çekilmiş, sonra tekrar Erzurum Valiliği’ne tayin olunmuştur⁴⁹.

14 Ekim 1336 (1920) ise Ahmet Reşit Bey’in yerine Kapancızâde Hamid Bey atanmıştır. 1879’da Rodos’ta doğan ve Kapancızadeler ailesine mensup olan Hamit Bey, Ali Efendi ve Şerife Hanım’ın oğludur. Çeşitli tarihlerde kaymakamlık ve mutasarrıflık görevlerinde bulunmuş, Ocak 1920’de İstanbul Hükümeti tarafından Trabzon Valiliği’ne atanmıştır. 5 Eylül 1920’de Nisab-ı Müzakerat Kanunu gereğince

⁴⁶ Enver Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, Erzurum, 1999, s.100.

⁴⁷ Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, s.100-101.

⁴⁸ Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

⁴⁹ Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, s.102.

milletvekilliği-valilik tercihinde valiliği seçmiş ve böylece Erzurum'da valiliğe başlamıştır⁵⁰.

Hamid Bey'in valiliği 1337 (1921) senesi Temmuz ayı başlarına kadar devam etmiş, 1 Temmuz 1337 (1921) tarihinde Münir Bey ikinci defa olarak Erzurum Valisi olmuştur⁵¹. Bu görevi 1922 yılı ortalarına kadar sürdüren Münir Bey, yerini 4 Mayıs 1338 (1922) tarihinde Sabit Bey'e bırakmıştır. Bu da Sabit Bey'in ikinci Erzurum Valiliği'dir.

Mart 1917 tarihindeki görevinden sonra ikinci defa Erzurum'a atanan Sabit Bey, 1881 yılında Kemah'da doğmuştur. Babası Mustafa Vehbi annesi Şerife Hanım'dır. Gençliğinde özel eğitim almış çiftçilikle uğraşırken, Erzurum Vilayet Meclisi'ne seçilmiştir: Aralık 1908'de vekil olarak Refahiye Kaymakamlığı yapmış, 1909'da Dersim Mutasarrıf Vekaleti'ne gönderilmiş üç ay sonra bu göreve asaleten atanmıştır. İki yıllık Mamuretilaziz Mutasarrıflığından sonra Mart 1917'de Erzurum Valiliği'ne nakledilmiştir. Mütareke yıllarında Dahiliye Vekili Fethi Bey tarafından Sivas Valisi yapılmıştır. Ancak görev yerine gidemeden gözden düşmüş, Bekirağa Bölüğü'ne kapatılmış ve bir süre sonra Malta'ya sürülmüştür. Malta'dan kurtulduktan sonra Almanya üzerinden Anadolu'ya dönmüş ve Erzincan'a yerleşmiştir. Daha sonra Erzurum Valiliği'ne tayin edilmiş bu görevde on beş ay kalmıştır. İkinci dönem TBMM seçimlerine katılmış 109 oy alarak Erzincan Mebusu olmuştur. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Partisi içinde yer almış 1960 yılında vefat etmiştir⁵².

Sabit Bey'in Erzurum Valiliği görevinden alınmasından sonra ise yerine 26 Eylül 1339 (1923) tarihinde Zühtü Bey atanmıştır⁵³.

İncelediğimiz dönem itibariyle Erzurum Valiliği görevinde bulunan son isim Zühtü Bey olmuştur.

⁵⁰ Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum, s.102.

⁵¹ Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

⁵² Konukçu, Mustafa Kemal Atatürk döneminde Erzurum, s.104.

⁵³ Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Türkiye (1074-1990), II, s.1127.

C- İDARİ TAKSİMAT

Erzurum Vilayeti, 1900'lerin başında iki sancak, 20 kaza, 79 nahiye ve 2 617 köyden oluşmaktadır.⁵⁴

Erzurum merkez kazası 169 köy, Ilıca, Aşkale ve Ovacık isimlerindeki 3 nahiye ve Erzurum merkeze bağlı 42 köyü idare eden ve vilayet merkezinden idare edilen bir daireden müteşekkildir.⁵⁵

Erzurum merkez kazası 52 mahalleden oluşmaktadır. Bu mahalleler şunlardır:

Yeğen Ağa, Lala Paşa, Aşağı Habib Efendi, Yukarı Yoncalık, Kabe Mescidi, Cafer Efendi, Veyis Efendi, Yukarı Mumcu, Ağ Mescit, Kavak, Emir Şeyh, Kadana, Ali Paşa, Köse Ömer Ağa, Taş Mescit, Zeynel Abidin, Derviş Ağa, Hacı Cuma, Bakırcı, Murat Paşa, Aşağı Yoncalık, Hasan-i Basri, Sultan Melik,. Abdurrahman Ağa, Topçuoğlu, Narmanlı/Namervani, Hanım Hamamı, Sivas, Yukarı Habib Efendi, Gez, Feyziye, Mehdi Efendi, Caferzade Mescidi, Ali Ağa, Mirza Mehmed, Ayas Paşa, Kemhan, Cedit, Kuloğlu, Camii Kebir, İbrahim Paşa, Çırçır, Aşağı Mumcu, Emin Kurbu, Kasım Paşa, Şeyhler, Dere, Vani Efendi, Boyahane, Karakilise, Çukur ve Çortan.⁵⁶

Erzurum'daki bu 52 mahallede yaklaşık 2 900 hane bulunmaktadır.⁵⁷

Erzurum merkeze bağlı olan Ilıca Nahiyesi 44 köy ve 2 469 hane, Ovacık Nahiyesi 35 köy ve 1143 hane, Aşkale Nahiyesi 48 köy ve 2960 haneden oluşmaktadır.⁵⁸

Erzurum merkeze bağlı olan Bayburt Kazası, 4 nahiye, 170 köy ve 951 haneden, İspir Kazası 3 nahiye, 140 köy, 5297 haneden, Tercan Kazası 3 nahiye, 199 köy ve 5084 haneden, Kiskim Kazası 3 nahiye, 71 köy ve 5889 haneden, Narman Kazası 3 nahiye, 87 köyden, Pasinler Kazası 3 nahiye, 213 köy, 7464 haneden, Tortum Kazası 2 nahiye, 70

⁵⁴ Kemal, H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri, s.244.

⁵⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.276.

⁵⁶ Selahattin Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850-1900)", s.121-122.

⁵⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.276.

⁵⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.279-286.

köy ve 1514 haneden, Hınıs Kazası 4 nahiye, 230 köy ve 4806 haneden, Kiğı Kazası ise 4 nahiye, 217 mezra ve köy ve 7985 haneden oluşmaktadır.⁵⁹

Aynı tarihlerde Erzurum Vilayeti'ne bağlı olan Erzincan Sancağı Kemah, Kuruçay, Refahiye ve Pülümür Kazalarından müteşekkildir. Erzincan sancak merkezine bağlı 5 nahiye, 140 köy ve 104 758 hane vardır. Kemah Kazası 4 nahiye, 85 köy, 3408 haneden, Refahiye Kazası 3 nahiye, 72 köy ve 3569 haneden, Kuruçay Kazası 2 nahiye, 61 köy ve 1705 haneden, Pülümür Kazası ise 2 nahiye, 75 köy ve 1864 haneden oluşmaktadır.⁶⁰

Yine Erzurum Vilayeti'ne bağlı Bayezit Sancağı Diyadin, Karakilise, Tutak ve Eleşkirt Kazaları'ndan oluşmaktadır. Bayezit merkeze bağlı 75 köy vardır ve Bayezit merkezde, köyleriyle birlikte toplam 1605 hane bulunmaktadır. Diyadin Kazası 3 nahiye, 71 köy ve 1731 haneden, Tutak Kazası 3 nahiye, 95 köy ve 1550 haneden, Karakilise Kazası 155 köy ve 1864 haneden, Eleşkirt Kazası ise 130 köy ve 2768 haneden müteşekkildir.⁶¹

D-İDARİ TAKSİMATTA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

1908 ile 1923 yılları arasında Erzurum Vilayeti idari taksimat yönünden birçok değişikliklere uğramıştır. Kimi zaman ekonomik, kimi zaman sosyal nedenlerle yapılan bu değişiklikler I. Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle tam bir zorunluluğa dönüşmüş, değişen şartlar vilayetin idari sınırlarının da önemli ölçüde değişmesiyle sonuçlanmıştır.

1909 yılı sonlarında Erzurum Vilayeti'ne bağlı Bayezid kaza merkezinin Karakilise'ye nakli gündeme gelmiştir. Bayezid mutasarrıflığı bu yönde 17 Kanun-ı Evvel 1325 (30 Ekim 1909) tarihli bir yazı yazarak Erzurum Valiliği'ne göndermiştir⁶². Bu yazı üzerine harekete geçen Erzurum Valisi Celal Bey, 4 Teşrin-i Sani 1325 (17 Kasım 1909) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Bayezid kaza

⁵⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.289-305.

⁶⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.305-376.

⁶¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.378-398.

⁶² BOA.DH.MUİ. Dosya No: 39-2. Gömlek No:2. Belge No:1.

merkezinin çevre köylere ve merkez vilayete uzak olduğunu ifade etmiş ve kaza merkezinin gelişmeye ve kalkınmaya müsait olmadığını yazmıştır. Devlet dairelerinde işi olanların Bayezid kaza merkezine ulaşmakta da güçlük çektiklerini ifade eden vali Beyazid Mutasarrıflığı'ndan da 17 Kanun-ı Evvel 1325 (30 Ekim 1909) tarihinde bu yönde bir yazı geldiğini belirtmiş ve gerekenin yapılmasını istemiştir⁶³.

Erzurum vilayetinin bu isteğini dikkate alan Dahiliye Nezareti 19 Teşrin-i Sani 1325 (20 Ocak 1910) tarihli yazıyla durumu Harbiye Nezareti'ne bildirmiş ve muhtemel nakil durumunun askeri cihetten bir mahzur yaratıp yaratmayacağını sormuştur⁶⁴.

Umur-ı Erkan-ı Harbiye Dairesi 3.Şubesi 4514 evrak numarası ve Harbiye Nazırı imzasıyla gönderdiği 21 Kanun-ı Evvel 1325 (3 Ocak 1910) tarihli yazıda muhtemel bir nakil durumunun askeri yönden bir mahzur taşımayacağını IV. Ordu Kumandanlığı'ndan gelen yazıyla anlaşıldığını belirtmiştir⁶⁵.

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 5 Kanun-ı Sani 1325 (18 Ocak 1910) tarihli yazıda; nakil meselesinin askeri yönden bir sakıncasının olmadığını ifade etmiş ve meselenin Vilayet Genel Meclisinde müzakere edilmesi ve neticenin bildirilmesi istenmiştir⁶⁶. Fakat bu konuda vilayetten İstanbul'a bir daha istek gitmemiş ve konu kapanmıştır.

1911 yılında ise Karakilise kazasının isminin değiştirilmesi gündeme gelmiştir. Bayezid mebusu Süleyman Sudi Bey, 4 Haziran 1911 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Bayezid Sancağı dahilinde Karakilise isminde bir kaza olduğu gibi Pasinler kazası dahilinde dahi Karakilise isminde bir nahiye ve değişik vilayetlerde Kırkkilise ve Kızılkilise isimlerinde sancak ve kazalar bulunmasının karışıklığa neden olduğunu bildirmiştir. İsim benzerlikleri yüzünden posta emanet ve resmi evrakların yanlış yerlere gittiğini belirten Süleyman Sudi Bey, Telgraf ve Posta İdaresi'nin bu konuda çok zorluklarla karşılaştığını ifade etmiştir. Her türlü gelişmeye ve ilerlemeye

⁶³ BOA.DH.MUİ. Dosya No: 39-2. Gömlek No:2. Belge No:1.

⁶⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No: 39-2. Gömlek No:2. Belge No:2.

⁶⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No: 39-2. Gömlek No:2. Belge No:3/1.

⁶⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No: 39-2. Gömlek No:2. Belge No:3/2.

müsait olan Karakilise kazasının isminin Yıldırım veya Muradiye olarak değiştirilmesi hususunda Anadolu Müfettiş-i Umumisi Şakir Paşa'nın da istekli olduğunu belirten Süleyman Sudi Bey bu konuda gerekli işlemlerin yapılmasını istemiştir⁶⁷.

Dahiliye Nezareti 24 Mayıs 1327 (6 Haziran 1911)'de 49 evrak numaralı yazı ile durumu Erzurum Vilayetine bildirerek böyle bir isim değişikliğinin uygun olup olmadığını sormuştur⁶⁸.

Erzurum Vilayetinden yazılan 18 Haziran 1327 (1 Temmuz 1911) tarihli yazıda Karakilise kazasının isim değişikliği meselesinin Vilayet İdare Meclisinde görüşüldüğü ve böyle bir değişikliğe gitmenin lüzumlu olmadığı kararının verildiği bildirilmiştir⁶⁹.

Bu meselenin tekrar gündeme gelmesi ise Milli Mücadele yıllarında olmuştur. Resmi olarak böyle bir değişiklik yapılmamasına rağmen Bayezid Sancağına bağlı Karakilise Kazası ile Pasinler kazası dahilinde bulunan Karakilise nahiyelerinin isimleri halk arasında öteden beri Karaköse şeklinde söyleniliyordu. XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa 1919 yılı Kasım ayı başlarında askeri kıtaat ve halkın genel durumunu görmek için gittiği Van ve Bayezid'tan döndükten sonra Harbiye Nezareti'ne 9 Teşrin-i Sani 1325 (9 Kasım 1919) tarihinde yazdığı raporda bölge hakkında geniş bilgi vermiş Bayezid ve Pasinler Karakilisesi isimlerinin halk tarafından Karaköse şeklinde söylenmesini kendisinin de muvafık bulduğunu belirtmiştir. Bu iki yerleşim yerinin Köse Dağı'nın iki tarafında oldukları ve kilise ile de bir alakalarının olmadığını yazan Kâzım Karabekir Paşa bu iki yerin isminin tamimlere de böyle geçmesini ve harita şubelerince de bu şekilde düzeltilmesini istemiştir⁷⁰.

Yine Bayezid Sancağı'nın idari durumu I. TBMM'de de gündeme gelmiş meclisin 24 Temmuz 1335 (1920) tarihindeki toplantısında Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Rüştü ve Mehmed Naci Beyler Beyazıt'ın müstakil liva haline getirilmesine dair bir teklif vermişlerdi. Teklif genel kurul tarafından Layiha Encümeni'ne sevk edilmiştir⁷¹.

⁶⁷ BOA.DH.İD. Dosya No: 97-1. Gömlek No:25. Belge No:1.

⁶⁸ BOA.DH.İD. Dosya No: 97-1. Gömlek No:25. Belge No:1/2.

⁶⁹ BOA.DH.İD. Dosya No: 97-1. Gömlek No:25 . Belge No:2.

⁷⁰ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, İstanbul, 1993, s.385.

⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/ II, s.381.

Layihâ Encümeni'nin kaza ile ilgili görüşleri 9 Ağustos 1336 (1920) tarihinde yapılan toplantıda okunmuştur. Buna göre bağlı oldukları vilayetlerden ayrılarak istiklalleri temin edilen livalar kısa zamanda büyük gelişmeler göstermektedirler. Hükümette de dereceli olarak bu işi yapmaktadır. Nazik yeri ve önemi dolayısıyla da Bayezid Sancağı'nın Erzurum vilayetinden ayrılıp müstakil olması teklifi dikkate değerdir. Bu mazbatanın okunmasından sonra teklif Dahiliye Encümeni'ne havale edilmiştir⁷².

Meclisin 18 Ağustos 1336 (1920) tarihinde yaptığı toplantıda ise Layihâ Encümeni'nin gönderdiği mazbata tekrar okunmuş bunun yanında Bayezit'in müstakil livaya çevrilmesi konusunda Dahiliye Encümeni'nin 15 Ağustos 1336 (1920) tarihinde verdiği olumlu görüş de genel kurulda okunmuş ve Dahiliye Nezareti'nin teklif ettiği şekilde konu oy birliği ile İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilmiştir⁷³.

1909 yılında vilayetin idari yapısıyla ilgili bir diğer değişiklik de, Kiğı Kazası'na bağlı Başkoyun Köyü'nün Mamuretülaziz Vilayeti Dersim Sancağı Kızılkilise Kazası'na bağlanması konusunda yaşanmıştır. Dahiliye Nezareti, 26 Teşrin-i Evvel 1325 (9 Kasım 1909) tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda konu hakkında Erzurum Vilayeti ve IV.Ordu Müşürriyyeti'nin olumlu görüş bildirdiğini belirtmiş, gereğinin yapılmasını istemiştir⁷⁴.

1910 yılında Erzurum merkez sancağı bağlı Hınıs kazasının 3. sınıf liva haline getirilmesine karar verilmesi üzere Erzurum Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Nisan 1326 (16 Nisan 1910) tarihli yazıda atanacak mutasarrıf için Erzurum Maarif Müdürü Şükrü Bey'in uygun olduğu ifade edilmiştir. Mekteb-i Mülkiye'den mezun ve bu okulun yetiştirdiği en başarılı kişilerden biri olan Şükrü Bey'in yirmi yılını maarife vermiş takdire şayan ve meşrutiyet idaresine layık bir kişi olduğu yazılmıştır. Uzun süre mamursuzluk yüzünden nifak ve eşkiyalığın hüküm

⁷² TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/ III s.139.

⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/ III s.311-312.

⁷⁴ BOA. DH.MUI. Dosya No:31- 1. Gömlek No:59. Belge No:1

sürdüğü Hınıs gibi idaresi zor ve ehemmiyet arz eden bir yere bölgeyi çok iyi bilen Şükrü Bey'in getirilmesinin büyük faydalar sağlayacağı ifade edilmiştir⁷⁵.

Bu yazıya 26 Nisan 1326 (8 Haziran 1910) tarihinde cevap veren Dahiliye Nezareti, Hınıs'ın 3. sınıf liva haline getirilmesi için icab eden tahsisatın bu seneki bütçeye konulmadığını belirtmiş ve şimdilik kaza halinde bırakılan Hınıs'a münasib bir kaimmakam atanacağını yazmıştır⁷⁶.

1914 yılında ise Hınıs kazasının bazı köylerinin özellikle asayiş meselesi yüzünden Bitlis Vilayetine bağlı Bulanık kazasına bağlanmaları gündeme gelmiştir.

Bu köylerin Bulanık kazasına Hınıs'tan daha yakın olmaları, münasebetlerinin daha sıkı olması bölgedeki eşkıyalık olaylarının Erzurum vilayetince kontrol altına alınamaması konunun Bitlis Vilayet Meclisi'nde görüşülmesine ve Erzurum vilayetine bu yönde bir teklif yapılmasına sebep olmuştur. Bitlis vilayeti Erzurum'un uygun görmesi halinde Simo, Tercunik ve Karacaviran köylerinin Bulanık kazasına bağlanmasını uygun gördüğünü belirtmiş ve bu yönde ortak hareket edilebileceğini ifade etmiştir⁷⁷.

Erzurum Vilayeti de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 23 Kanun-ı Evvel 1329 (5 Ocak 1914) tarihli yazıda Bitlis vilayetinden gelen isteğin Erzurum vilayet meclisince uygun görüldüğünü bu yönde Erzurum Redif Fırkası Kumandanlığı'nın da askeri yönden bir sakınca olmadığına dair görüş bildirdiğini belirtmiş ve bu konuda gereğinin yapılması istemiştir⁷⁸.

Dahiliye Nezareti bu yazıya verdiği 2 Kanun-i Sani 1329 (15 Ocak 1914) tarihli cevapta; köylerin Bulanık'a bağlanması hususunda İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'nun 145. ve 146. maddelerine göre hareket edilmesi gerektiğini belirtmiş; Bitlis'ten gelen yazının Bitlis Vilayet Meclisi kararına dayanıp dayanmadığının belli olmadığı için iade olunacağını ifade etmiştir⁷⁹.

⁷⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:92-1. Gömlek No:1. Belge No:2.

⁷⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:92-1. Gömlek No:1. Belge No:1.

⁷⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:7.

⁷⁸ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:1-2.

⁷⁹ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:3.

Bunun üzerine harekete geçen Erzurum Vilayeti, kararın Bitlis Vilayet Meclisi'nce alındığına dair 22 Kanun-i Sani (4 Şubat 1914) tarihli yazıyı Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir⁸⁰. Bunun üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti'ne bağlı İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti durumu 2 Şubat 1329 (15 Şubat 1914)'de Dahiliye Vekaleti Hukuk Müşavirliği'ne yazmıştır. Müşavirlik 4 Şubat 1329 (17 Şubat 1919)'de yazdığı cevabi yazıda İdare-i Vilayet Kanununun 3. maddesine göre; vilayet meclislerinin kararı ve nezaretin onayıyla konunun padişahın iradesine sunulabileceğini belirtmiştir⁸¹.

Bu yazı üzerine Dahiliye Nezareti Sadarete gönderdiği 5 Şubat 1329 (18 Şubat 1914) tarihli yazıda köylerin Bulanık'a bağlanması hususunda Bitlis ve Erzurum vilayet meclislerinin olumlu görüş bildirdiğini belirtmiş; nezaretin de konuya bu yönde yaklaştığı ifade edilmiştir. İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'nun 3. maddesine göre İrade-i Seniyye neticesinde konu hal olabilecektir. Dahiliye Nezareti padişahın onaylaması için İrade-i Seniyye metnini de yazıya eklemiştir⁸².

Konu hakkında irade-i saniye çıkmış⁸³, Sadaret 11 Şubat 1329 (24 Şubat 1914) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda çıkan olumlu görüş neticesinde konunun gerekli yerlere bildirilmesini istemiştir.

Dahiliye Nezareti de, Erzurum, Bitlis vilayetleriyle, Adliye, Maliye, Maarif, Harbiye, Evkaf, Posta ve Telgraf Nezaretleri'ne 13 Şubat 1329 (26 Şubat 1914) tarihli yazıyla yeni durumu bildirmiştir⁸⁴.

Bu köylerin Bulanık bağlanmasından bir süre sonra Erzurum Vilayeti tarafından buna benzer bir değişiklik bir kez daha gündeme getirilmiştir. Vilayet 15 Nisan 1330

⁸⁰ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:6.

⁸¹ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:5.

⁸² BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:4.

⁸³ 10 Şubat 1329 (23 Şubat 1914) tarihli İrade-i Seniyye şöyledir. "Erzurum Vilayeti'nin Hınıs kazasına merbut Simo, Tercunik ve Karacaviran karyeleri mezkur kazadan terk ile Bitlis vilayetinin Bulanık kazasına rabt ve ilhak olunmuştu. İş bu irade-i saniyenin icrasına Dahiliye Nezareti memurdur. "BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:9.

⁸⁴ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:8.

(28 Nisan 1914) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Hınıs kazasına bağlı başka bazı köy ve komların da Bulanık Kazası'na bağlanmasını istemiştir. Hınıs kaimmakamlığının daha rahat bir sınıra kavuşma, asayişini temin ve para israfını önlemek için. Hınıs ve Bulanık arasında Hamirpert Dağı'nın öte yüzünde Bulanık ovasında bulunan köy ve komların Bulanık kazasına bağlanmasını istediğini belirten Erzurum Vilayeti bu önerinin Bitlis Vilayet meclisince de kabul edildiğini yazmıştır⁸⁵. Konuyu görüşen Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği bunun İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'na uygun olmadığını belirterek Erzurum vilayetine iade etmiştir⁸⁶. Bunun üzerine 10 Mayıs 1330 (23 Mayıs 1914) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne tekrar müracaat eden Erzurum Valiliği köylerin Bulanık kazasına bağlanmasının vilayet kanununa, bölgenin coğrafi ve topografik yapısına uygun olduğunu ve bunun için gerekli teşebbüslerin yapılmasını istemiştir⁸⁷.

Konuyu tekrar görüşen Dahiliye Nezareti bu kez durumun kanunlara uygunluğuna hükümederek bir İrade-i Seniyye metniyle birlikte Sadarete buyurmuştur⁸⁸.

27 Mayıs 1330 (9 Haziran 1914) tarihinde konuyla ilgili İrade-i Seniyye çıkmış⁸⁹ Sadaret tarafından 28 Mayıs 1330 (10 Haziran 1914)'te Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. Dahiliye Nezareti ise istenilen değişikliğin yapıldığına dair olan yazıyı üç gün sonra Erzurum, Bitlis vilayetleriyle nezaretlere göndermiştir⁹⁰.

Bu dönemde idari yapısı değişen bir diğer kaza da Tortum'dur. Kaza halindeyken nahiyeye çevrilen Tortum, 1909 yılında tekrar Erzurum Merkez Sancağa bağlı bir kaza haline getirilmiştir.

Fakat tekrar kazaya çevrilen Tortum'a mülki memurların atanmaması buranın idaresinde sıkıntıları yol açmıştı. Erzurum Valisi Celal Bey, 30 Eylül 1326 (13 Ekim 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bu sıkıntıları iletmiştir. Buna göre kazaya Dahiliye

⁸⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:13.

⁸⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:12

⁸⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:14.

⁸⁸ BOA.DH.İD. Dosya No:21. Gömlek No:2. Belge No:11.

⁸⁹ BOA.DH.HMŞ. Dosya No:30. Gömlek No:86. Belge No:1.

⁹⁰ BOA.DH.İD. Dosya No:212. Gömlek No:2. Belge No:17

memurları geldiği halde ilmiye, adliye, maliye memurlarının tayinlerine dair ait oldukları nezaretlerden emir ve tahsisat verilmemiştir. Vilayet konunun acil olarak ilgili nezaretlere iletilmesini istemiştir⁹¹.

Dahiliye Nezareti 3 Teşrin-i Evvel 1326 (16 Ekim 1910) tarihinde Şeyhülislamlığa, Adliye ve Maliye Nezaretleri'ne gönderdiği yazıda; Tortum kazasına gerekli atamaların daha öncede istenmesine rağmen yapılmadığını belirtmiştir. Erzurum Vilayeti'nin bu konuda ısrarcı olduğu ifade edilmiş ve çabuk davranılması istenmiştir⁹².

Bu talebe ilk cevabı Maliye Nezareti vermiştir. 13 Teşrin-i Evvel 1326 (26 Ekim 1910) tarihli yazısında; Tortum kazasına şimdilik 700 kuruş maaşla bir mal müdürü ile 400 kuruş maaşla bir Sandık Emini'nin tayin olunduğunu belirtmiş daha ne gibi memurlara ihtiyaç olunduğunun Erzurum'a sorulduğunu yazmıştır⁹³.

Mülkiye ve maliye memurlarından başka tayin olmaması Erzurum'u tekrar harekete geçirmiş; Vali Celal Bey, 23 Şubat 1326 (8 Mart 1911) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda; ısrarlı taleplerine rağmen atama yapılmamasını eleştirmiş, kazanın bu şekilde idare edilemeyeceğini ifade etmiştir⁹⁴.

Bunun üzerine tekrar Şeyhülislamlık ve Adliye Nezareti'ne müracaat eden Dahiliye Nezareti, 26 Şubat 1326 (11 Mart 1911) tarihli yazısında ısrarlı taleplerine cevap vermeyen bu iki makamı eleştirmiş ve acilen memur tayin edilmesini istemiştir⁹⁵.

İspir kazası da idari yapısı değişen kazalar arasındadır. İspir Kazası İdare Meclisi, Kırık nahiyesine bağlı 7 köyün idaresinin daha kolay olacağı düşüncesiyle Norgâh nahiyesine; Norgâh nahiyesine bağlı 5 köyün de daha yakın olması sebebiyle merkez kazaya bağlanmasını kararlaştırmıştır. Yapılacak bu değişiklikler askeriyece de onaylanmış ve Erzurum Vilayet Meclisi'ne sunulmuştur. Erzurum Valiliği 12 Kanun-i

⁹¹ BOA. DH.İD. Dosya No:92-1. Gömlek No:40. Belge No:1.

⁹² BOA. DH.İD. Dosya No:92-1. Gömlek No:40. Belge No:1/2.

⁹³ BOA. DH.İD. Dosya No:92-1. Gömlek No:40. Belge No:3.

⁹⁴ BOA. DH.İD. Dosya No:92-1. Gömlek No:40. Belge No:4.

⁹⁵ BOA. DH.İD. Dosya No:92-1. Gömlek No:40. Belge No:4/2.

Sani 1328 (25 Ocak 1913) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda değişiklik için onay istemiştir⁹⁶.

Dahiliye Nezareti bu değişikliğin askeri yönden sakıncası olup olmadığını 27 Kanun-i Sani 1328 (9 Şubat 1913) tarihli yazı ile Harbiye Nezareti'nden sormuştur⁹⁷. Yazıya 17 Nisan 1329 (30 Nisan 1913) tarihinde cevap veren Harbiye Nezareti Erzincan'daki 3. Redif Müfettişliği'nin bu değişikliği onayladığını belirtmiş kendileri açısından bir sakıncanın olmadığını yazmıştır⁹⁸.

Konuyla ilgili Erzurum Vilayeti'ne bilgi veren Dahiliye Nezareti, 24 Nisan 1329 (7 Mayıs 1913) tarihli yazısında köylerin ayrılması ve idare merkezlerinin değiştirilmesi için Vilayet Kanununun 3. maddesi gereğince vilayet genel meclisinden karar çıkması hususunun göz önüne alınarak bu usulde karar verilmesi gerektiğini belirtmiştir⁹⁹.

Erzurum Vilayet Meclisi yaptığı toplantıda, Kırık Nahiyesi'nin Hontos, Dicherik, Kündherik, Girasor, Vızkasor, Bonider ve Köskor köylerinin Norgâh nahiyesine bağlanmasını; Norgâh nahiyesine bağlı Neşnud, Metensi, Semherk-i Ulya, Dışasor ve Karsor köylerinin de İspir merkez kazasına bağlanmasını kararlaştırmıştı. Karar İspir kaimakamlığına ve 26 Haziran 1329 (9 Temmuz 1913) tarihinde de Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir¹⁰⁰.

1913 yılında vilayetin idari yapısında meydana gelen bir değişiklikte Narman kazasında olmuştur. Rusya sınır komiserliği, vaktiyle sınıra yakın olmasından dolayı nahiye yapılan Nökücek'in nahiye olmaktan çıkarılıp Piktir köyünün nahiye yapılmasını önermiştir. Nökücek nahiyesinin Derbollu deresi isminde dar bir vadi içinde küçük bir yer olduğunu belirten Rusya sınır komiserliği güvenlik ulaşım ve haberleşme bakımından sıkıntı doğuran bu yere nispetle Piktir köyünün daha avantajlı olduğunu belirtmiştir. Nökücek nahiyesinin Narman kaza merkezine 8-10 saat mesafede olmasına karşın Pitkir'in kazaya 5 saat uzaklıkta olduğunu yazan sınır komiserliği 6. Hudud

⁹⁶ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:21. Belge No:2.

⁹⁷ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:21. Belge No:1

⁹⁸ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:21. Belge No:3.

⁹⁹ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:21. Belge No:4.

¹⁰⁰ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:21. Belge No:5.

Bölüğü merkezinin bulunduğu Pitkir'in nahiye olmaya her açıdan uygun olduğunu yazmıştır. Bu istek Erzurum vilayet genel meclisince de uygun görülmüş, konu Dahiliye Nezareti'ne yazılmıştır¹⁰¹.

Dahiliye Nezareti yapılacak muhtemel değişikliğin askeri açıdan sıkıntı doğurup doğurmayacağını 16 Kanun-i Sani 1328 (29 Ocak 1913) tarihli yazıyla Harbiye Nezareti'ne sormuştur¹⁰².

Harbiye Nezareti'nden 20 Kanun-i Sani 1328 (2 Şubat 1913) tarihinde olumlu cevap alan Dahiliye Nezareti¹⁰³ gerekli izin için 24 Kanun-i Sani 1328 (06 Şubat 1913) tarihinde Sadarete başvurmuştur¹⁰⁴.

Narman kazasına bağlı Nökücek nahiye merkezinin Piktir köyüne nakline Şura-yı Devlet kararıyla izin verildiğine dair İrade-i Seniyye 23 Mart 1328 (5 Nisan 1913)'de çıkmıştır¹⁰⁵. Konuyu 24 Mart 1329 (06 Nisan 1913)'te Dahiliye Nezareti'ne bildiren Sadaret, Maliye ve Harbiye Nezaretleri'ne de yani durumla ilgili olarak bilgilendirmiştir¹⁰⁶.

Dahiliye Nezareti nahiye merkezinin değiştirilmesiyle ilgili İrade-i Seniyye'nin çıktığını ve buna göre hareket edilmesini 27 Mart 1329 (10 Nisan 1913)'te Erzurum Vilayeti'ne bildirmiştir¹⁰⁷.

Osmanlı Devleti sınırları dahilinde bulunan aynı isimli veya birbirlerine benzer isimler taşıyan kaza merkezleri Posta Telgraf ve Telefon Nezareti'nin çoğu zaman sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur.

Bu karışıklıklardan birisinin nedeni de Erzurum'a bağlı Kiskim kazası ile Ankara'ya bağlı Keskin kazalarıdır.

¹⁰¹ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:18. Belge No:1/2.

¹⁰² BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:18. Belge No:1/2.

¹⁰³ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:18. Belge No:3.

¹⁰⁴ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:18. Belge No:2.

¹⁰⁵ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:18. Belge No:7.

¹⁰⁶ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:18. Belge No:6.

¹⁰⁷ BOA. DH.İD. Dosya No:144-2. Gömlek No:18. Belge No:4.

Posta Telgraf ve Telefon Nezareti 23 Kanun-i Sani 1329 (5 Şubat 1914) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bu konuda şikayette bulunmuştur. Nezaret her iki kazanın isimlerinin yazılış ve telaffuz olarak birbirine benzediğini bunun da mektup ve telgrafların yanlış yerlere gönderilmesine neden olduğunu ifade etmiştir. Bunun ortadan kaldırılması için de Erzurum'a bağlı Kiskim kazasının diğer bir ismi olan Arsis şekline dönüştürülmesi için gerekli muamelenin başlatılmasını istemiştir¹⁰⁸.

Bunun üzerine harekete geçen Dahiliye Nezareti ilk önce Erzurum Vilayeti'nden isim değiştirme isteği yoluna gitmemiş, Ankara'ya bu yönde bir istekte bulunmuştur. 27 Kanun-i Sani 1329 (9 Şubat 1914) tarihinde Ankara'ya bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti mevcut sıkıntıları anlattıktan sonra Keskin kazasının isminin münasib bir isimle değiştirilmesini istemiştir¹⁰⁹.

Dahiliye Nezareti'nin bu isteğine 5 Şubat 1329 (18 Şubat 1914)'te cevap veren Ankara vilayeti Keskin kazasının mühim, gelişmeye açık bir yer olduğunu belirtmiştir. Türkçe bir kelime olan Keskin isminin eskiden beri kullanılan buraya mahsus bir ad olduğunu yazmıştır. Keskin isminin yerine Erzurum'a bağlı Kiskim kazasının isminin değiştirilmesini öneren Ankara, buna rağmen bir değişiklik yapmalarının zorunlu olması durumunda kazalarının isminin kaza merkezinin adı olan Denk Madeni şeklinde değiştirilmesini istediklerini ifade etmişti¹¹⁰.

Bundan sonra Erzurum'a dönen Dahiliye Nezareti 11 Şubat 1329 (24 Şubat 1914) tarihinde Erzurum'a sıkıntıları anlatmış ve Kiskim'e münasib bir ad verilmesini istemiştir¹¹¹.

Bu konuyu Dahiliye Nezareti'nin yazısıyla birlikte 21 Şubat 1329 (6 Mart 1914) tarihinde Kiskim'e yazan Erzurum vilayetine cevap 23 Nisan 1329 (6 Mayıs 1914) tarihinde gelmiştir. Kaza idare meclisi, aslında merkez kazanın bile ismi olmayan Kiskim isminde ısrar etmenin hiçbir anlam taşımadığını ve menfaatlerine de olmadığını

¹⁰⁸ BOA.DH.ID. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:2.

¹⁰⁹ BOA.DH.ID. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:1.

¹¹⁰ BOA.DH.ID. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:4.

¹¹¹ BOA.DH.ID. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:3.

karar vermiştir. Ayrıca kendileri de bir isim bulmuştur. Bu isim, Sultan Abdulaziz'in oğlu olan ve Sultan V.Mehmet Reşat'tan sonra tahta geçerek Yusuf İzzettin Efendi'nin¹¹² ismine izafeten "Yusuf Eli"dir. Kaza İdare Meclisi kaza merkezinin asıl ismi olan "Arsis" in de Yusuf Eli olarak değiştirilmesini istediklerini yazmıştır¹¹³.

Aldığı cevabı 29 Nisan 1330 (12 Mayıs 1914) tarihinde Dahiliye'ye gönderen Erzurum Vilayeti yeni ismin uygun olup olmadığını sormuş bunu uygun görmemeleri halinde yeni ismin nezaretçe verilmesini yazmıştır¹¹⁴. Meseleye getirilen çözümü münasip bulan Dahiliye Nezareti 11 Mayıs 1330 (25 Mayıs 1914) tarihinde Sadarete başvurmuş ve hazırladığı İrade-i Seniyye metnini de uygun görülmesi halinde imzalanması için yazıya eklemiştir¹¹⁵.

Konunun bu şekilde çözümlenmesine dair padişah iradesi 15 Mayıs 1330 (28 Mayıs 1914) tarihinde çıkmış¹¹⁶ aynı gün Sadaretçe Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir¹¹⁷. Dahiliye Nezareti'de kaza ve kaza merkezinin yeni isimlerinin "Yusuf Eli" olduğunu 18 Mayıs 1330 (2 Haziran 1914) tarihinde Erzurum vilayetine ve ilgili nezarete yazmıştır¹¹⁸.

Tercan Kazası'nın idari sınırları da bu dönemde yapılmak istenen değişikliklerle gündeme gelmiştir. 1912 yılında Tercan Kaza Merkezi'nin Mamahatun'dan taşınıp, Pekerç Köyü'ne nakledilmesi hususu düşünülmüştür¹¹⁹.

¹¹² BOA.DH.İD. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:

¹¹³ BOA.DH.İD. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:6.

¹¹⁴ BOA.DH.İD. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:7.

¹¹⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:5.

¹¹⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:9. İrade-i Seniyye şöyledir: "Erzurum merkez Sancağı'na merbut Kiskim kazasıyla Asrin kasabasının namları "Yusuf Eli"ne tahvil edilmiştir. İşbu İrade seniyyenin icrasına Dahiliye Nezareti mamurdur. 2 Receb 1336/5 Mayıs 1330.

¹¹⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:10.

¹¹⁸ BOA.DH.İD. Dosya No:97-2. Gömlek No:45. Belge No:8.

¹¹⁹ BOA.DH.İD. Dosya No:144-1. Gömlek No:21.

Bu teşebbüse karşı harekete geçen Mamahatun halkı 18 Mart 1328 (31 Mart 1912) tarihinde Sadarete ve Dahiliye Nezareti'ne gönderdikleri telgrafla nakil olayını engellemeye çalışmışlardır.

Belediye Reisi Tevfik, ahaliden Cemal ve Bogus, eşraftan Veyis, Osman ve Abdurrezak, tüccardan Rum Espir, Emrullah ve Muharrem imzalarıyla gönderilen telgrafta Mamahatun'un Pekerîç'e nazaran her alanda çok daha münasip bir yer olduğu ifade edilmiştir.

Telgrafta olayın önüne geçmek için Meşrutiyet idaresine övgüler yağdıran Mamahatun'un eski devirlerin karanlığından yeni idarenin getirdiği ortamdan önemle söz etmişlerdir. Meşrutiyet idaresinin yıkım değil imar düşüncesiyle hareket ettiğini eski devrin ise bunun tam tersini yaptığını yazmışlardır.

Telgrafta daha sonra Mamahatun eşrafı içinde bulunduğu durum anlatılmıştır. Tercan'ın kaza olduğu 80 seneden beri Mamahatun'un (Kervansaray) kaza merkezi olduğunun ifade edildiği yazıda bu süre içinde Mamahatun'un hiç imar görmediği anlatılmıştır.

Meşrutiyet öncesi devirde kalkınmaya ve imara yetmeyecek derecede küçük yatırımlar aldıklarını yazan Mamahatunlular, kaderlerinin II. Meşrutiyetin ilanı ile değiştiğini yazmışlardır.

Meşrutiyet idaresinin 4 senede kendilerine yüzbinlerce kuruş para harcayıp hükümet ve askeri memurları için binalar yaptırdığını, oteller ve yeni mağazalar inşa ettirdiğini belirtip, Mamahatun'un gelişmesi için halkın da dört elle işe sarıldığını yazmışlardır. Yeni binalardan elde edilen kira gelirinin yıllık 20.000 kuruş olduğunun yazıldığı telgrafta herkesin elbirliğiyle kaza merkezini bir şehir haline gelmeye başladığı ifade edilmiştir. Hal böyleyken hükümetin bu yatırımları bırakıp yeniden yüzbinlerce kuruş harcayıp, kaza merkezini Pekerîç'e nakletmesini bir türlü anlayamadıklarını yazan Mamahatunlular bunu kabul etmelerinin mümkün olmadığını ifade etmişlerdir¹²⁰.

¹²⁰ BOA.DH.İD. Dosya No:144-1. Gömlek No:21. Belge No:1

Telgrafta askeri kışlaların bulunduğu mahallerde kaza merkezlerinin ve şehirlerin bulunmasına mani bir kanun bulunmadığını belirten Mamahatunlular bu konuda Tercan kaimmakamını suçlamışlardır. Buna göre kaimmakam kaza idare meclisini de etkileyip, Pekiç'e yapılacak kışlanın yer keşfi bahanesiyle buraya gidip, yeni hükümet konağı ve rüştiye için de yer bakmıştır. Niyeti kaza merkezini taşımaktır. Askeri muamele için bir şey söylemeye haklarının olmadığını yazan Mamahatunlular, fakat kaza merkezinin taşınmasına kesinlikle müsaade etmeyeceklerini belirtmişlerdir.

Mamahutan'da bulunan askeri deponun Arap mimarisi tarzında yapılmış 800 senelik bir Selçuklu eseri olduğunun yazıldığı telgrafta, bunun yerine yüzbinlerce kuruş harcanıp, Pekiç'e yapılması düşünülen deponun tam anlamıyla israf olacağı ifade edilmiştir. Hükümet konağının az bir masrafla tamir edilebileceği geçen yıl yapımına başlanan rüştiyenin ise halkın gayretleriyle ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himayesiyle biteceğini yazmışlardır¹²¹.

Kaza merkezinde bulunan ve Sultan IV.Murad Han'ın Bağdad seferi esnasında yaptırdığı taş camii ve hamamın II. Abdulhamit devrinde kendilerine verilen 400 kûsur lira sayesinde ayağa kalktığı yazıldığı telgrafa hayır sahipleri tarafından vakfedilen bina ve dükkanlar sayesinde bunların ayakta kaldığı belirtilmişti. Hamamın daha sonra askeriye ve maliyenin eline geçtiği ve şu anda harab bir halde bulunduğu yazılmıştır. Kaza merkezinin taşınması halinde vakıf gelirlerinin kesileceği ve caminin de harab olacağı ifade edilmiştir¹²².

Askeri hareketler açısından da Mamahatun'un çok önemli olduğunun belirtildiği telgrafta askerin sevkinde, yiyeceğinin ve içeceğinin sağlanmasında hayvanlarının ihtiyaçlarının temininde buranın çok avantajlı olduğu özellikle vurgulanmıştır. Su ve tuz kaynaklarının bulunduğu Mamahatun'da 20 tabur askerin ekmeğini pişirecek fırınların da mevcut olduğu belirtilmişti.

Erzurum-Erzincan yolu üzerinde ticaret ulaşımının tam ortasında bulunan Mamahatun'un gelişmeye ve ilerlemeye çok müsait bir yer olduğu yazılmış, şimendüfer

¹²¹ BOA.DH.İD. Dosya No:144-1. Gömlek No:21. Belge No:12.

¹²² BOA.DH.İD. Dosya No:144-1. Gömlek No:21. Belge No:2-3-4.

hattı gelince, istasyonla Mamahatun merkezinin bir otomobil hattıyla birbirine bağlanacağı ifade edilmiştir. İki saatlik bu yolun otomobil ile dakikalara ineceğini belirten Mamahatunlular, hükümetin nakil işine kalkışmayarak bütçeden önemli ölçüde tasarruf edebileceğini ifade etmişlerdir.

Mamahatun kazasının Tercan kazasının güneydoğusu ile kuzeybatısı arasındaki 30 saatlik mesafenin tam ortasında bulunduğunu, bununda kaza merkezine ulaşım için ideal olduğunu yazan Mamahatunlular, mevkisi, tarihi binaları ve potansiyelleriyle kaza merkezi olmayı hak ettiklerini yazıp konuyla ilgili olarak Erzurum vilayetine emir verilmesini istemişlerdir¹²³.

1913 yılında Erzincan Mutasarrıflığı'nın merkez kazaya bağlı Selepür nahiye merkezini Sarıkaya köyüne nakli isteği üzerine harekete geçen Erzurum Valiliği bu yönde çalışma başlatmıştır.

Redif Müfettişliği'nin olumlu görüşleri ve hazırlanan kroki Sarıkaya'nın Sülepür'e göre daha iyi bir konumda olduğunu ortaya koymuştur. Sarıkaya köyünün, nahiyenin güneybatısında bulunmasına rağmen Karakol Kumandanlığı merkezi olan Halil Ağa Hanı'na yakın olması, Erzurum-Erzincan yolu üzerinde bulunması, kışın ulaşımın kolay olması, nakil işinin hükümet ve halk için faydalı olacağı düşüncesini uyandırmıştır. Konuyu görüşen Erzurum Vilayet Meclisi krokiyi 4 Nisan 1329 (17 Nisan 1913) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne göndermiş ve değişiklik için izin istemiştir¹²⁴.

Bu yazıya 18 Nisan 1329 (1 Mayıs 1913) tarihinde cevap veren Dahiliye Nezareti meselenin vilayet idaresi kanununa göre halledilmesini isteyip krokiyi geri göndermiştir¹²⁵.

Bunun üzerine Erzurum Valiliği 24 Haziran 1329 (7 Temmuz 1913) Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Selepür nahiye merkezinin Sarıkaya köyüne naklinde

¹²³ BOA.DH.İD. Dosya No:144-1. Gömlek No:21. Belge No:4-5.

¹²⁴ BOA.DH.İD. Dosya No:183-1. Gömlek No:10. Belge No:3.

¹²⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:183-1. Gömlek No:10. Belge No:1.

vilayet idare kanununa göre vilayet meclisince karar verildiğini ve bunun Erzincan mutasarrıflığına da bildirildiği ifade edilmiştir¹²⁶.

I.Dünya Savaşı sırasında açılan Kafkas Cephesi ve bu cephede meydana gelen uzun süreli çarpışmalar Erzurum vilayetinin idari yapısını doğrudan etkilemiştir.

1914 yılının son aylarında başlayan çarpışmalar 1915 yılı boyunca devam etmiştir. Bu yıl Rus ordusuyla yapılan muharebelerde Osmanlı Rus sınırındaki birçok yerleşim yeri defalarca el değiştirmiştir. Aynı yılın yaz aylarından itibaren Rusların kesin ilerleyişi başlamıştır.

Erzurum Vilayeti'nin Bayezid Sancağı'na bağlı Karakilise ve Tutak kazaları 6 Ağustos 1915'te Ruslarca işgal edilmiştir. İlerleyen Rus kuvvetleri 19 Ocak 1916'da Pasinler, 27 Ocak'ta Hınıs, 16 Şubat'ta Erzurum, 22 Şubat'ta Kiskim, 25 Şubat'ta İspir, 11 Temmuz'da Tercan, 15 Temmuz'da Bayburt, 16 Kasım'da Kiğı, 25 Temmuz'da Erzincan, 6 Ağustos'ta ise Pülümür'ü işgal etmişlerdir¹²⁷.

Rus işgalinin en yoğun yaşandığı vilayet olan Erzurum'un idari yapısı da bu işgallerle birlikte değişmiştir.

Erzurum merkez kazasının 16 Şubat'ta işgali üzerine Erzurum Valiliği'nin işleri Refahiye'de yürütmesi kararlaştırılmıştır. Dahiliye Nezareti konu ile ilgili olarak Sivas Vilayeti'ne gönderdiği 1 Ağustos 1332 (14 Ağustos 1916) tarihli yazıda alınan özel karar gereğince Erzurum Valisi Mithat Bey'e Refahiye'de işe başladığı tarihten itibaren maaş ödenmesi talimatını vermiştir¹²⁸.

Erzurum'un işgali devlet dairelerinde çalışan kamu görevlilerinin de vilayet dışına çıkmalarına neden olmuş, Sivas'ta toplanan adliye memurlarının izdiham ve kalabalık ve darlık içinde oldukları ve istedikleri yere gitmelerine izin verilmesi Adliye Nezareti'nce 17 Temmuz 1332 (30 Temmuz 1916)'da Sivas vilayetine bildirilmiştir¹²⁹.

¹²⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:183-1. Gömlek No:10. Belge No:2.

¹²⁷ I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu açısından önem taşıyan gelişmelerin kronolojik tarihleri için bkz. Ali Kemal, Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, Ankara, 1997.

¹²⁸ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:67. Gömlek No:182.

¹²⁹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:66. Gömlek No:125.

Adliye Nezareti'nin Erzurum ve Sivas Vilayetleri'ne gönderdiği 4 Ağustos 1332 (17 Ağustos 1916) tarihli bir başka yazıdaysa Erzurum Vilayeti İstinaf Mahkemesi, Selahiyet ve vazifelerinin 25 Temmuz 1332 (7 Ağustos 1916) tarihli geçici kanunla Sivas İstinaf Mahkemesi'ne devrinin kararlaştırıldığı yazılmıştır. Ayrıca Erzurum Sulh ve Bidayet Mahkemesi'yle, Erzurum'un işgal altında bulunan, Tortum, Bayburt, Pasinler, Kiğı, Tercan, Kiskim, İspir, Namirvan ve Hınıs kazaları, Bayezid Sancak merkezi ve Diyadin, Eleşkirt, Tutak ve Karakilise kazaları ve Erzincan Sancak Merkezi Bidayet Mahkemeleriyle bağlı dairelerinde Sivas Bidayet Mahkemesi'yle İstinaf Mahkemesi'ne geçici olarak bağlanmaları kararlaştırılmıştır¹³⁰.

Kazaların idareleri de bu yeni duruma göre ayarlanmıştır. İşgal edilene kadar Bayburt ve Kiğı Kazaları Erzincan Sancağı'na bağlanmıştır.

Maliye Nezareti Muhasebe-i Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi bu konuda Emniyet-i Umumiye-i Muhasebe Müdüriyeti'ne gönderdiği 9 Nisan 1922 (22 Nisan 1916) tarihli yazıda bu iki kazanın mali işleri geçici olarak Erzincan Sancağı'na bağlandığından bütçeden kazaların maaş ve masrafları için gönderilecek tahsisatın Erzincan'a havalesi istenmiştir¹³¹. Kiğı kazası 24 Temmuz 1916'da Ruslarca işgal edilmesine rağmen 9 Ağustos'ta Türk birliklerince geri alınmış 16 Kasım'da tekrar Rus işgaline maruz kalmıştır.¹³²

Dahiliye Nezareti 30 Ağustos 1332 (12 Eylül 1916) tarihinde Kiğı'nın Türk kuvvetlerince alınışının hemen ertesinde Sivas'ta bulunan Erzurum Valisi Mithat Bey'e ve Mamuretülaziz vilayetine gönderdiği yazıda Kiğı ve Kemah kazalarının Mamuretilaziz vilayetine bağlanmalarının uygun görüldüğünü yazmıştır¹³³.

¹³⁰ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:68. Gömlek No:42.

¹³¹ BOA.EUM.MH. Dosya No:126. Gömlek No:11.

¹³² Arı, Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, s.232,236,248

¹³³ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:67. Gömlek No:259. BOA.DH.ŞFR. Dosya No:67. Gömlek No:260. Maliye Nezareti de Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği 10 Eylül 1332 (23 Eylül 1916) tarihli yazıda havale ve maaş cetvellerinin buna göre düzenlenmesini istemiştir. BOA.DH.EUM.MH. Dosya No:133. Gömlek No:66.

Dahiliye Nezareti ayrıca Erzurum Valisi Mithat Bey'e yukarıda gönderdiği yazıda; Kuruçay ve Refahiye kazalarının Sivas Vilayeti'ne bağlanmalarının uygun görülmediğini, bu kazaların Mithat Bey tarafından idaresinin uygun görüldüğünü yazmıştır¹³⁴.

22 Eylül 1332 (4 Ekim 1916) tarihinde ise Refahiye ve Kuruçay kazaları hakkındaki bu karar değişmiş; Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye-i Vilayet Müdüriyeti Şubesi'nden, Sivas Vilayeti'ne gönderilen yazıda bu kazaların idaresinin Sivas vilayetine verildiği şer'i, adli ve jandarma muamelatı da dahil olmak üzere bu kazaların Sivas'a bağlandığı yazılmıştır¹³⁵. Bu iki kazanın idareleri hususunda Sivas Vilayeti ile Erzurum Valisi arasında zaman zaman sıkıntılar baş göstermiş ve Sivas Vilayeti bu konuda Dahiliye Nezareti'ne şikayette bulunmuştur.

Nezaret konu ile ilgili Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ve Umur-ı Mahalliye-i Vilayet Müdüriyetleri'ne de 24 Eylül 1332 (6 Eylül 1916) tarihinde birer yazı yazarak harbin biteceği zamana kadar Kiğı ve Kemah kazalarının Mamuretilaziz Vilayeti'ne, Refahiye ve Kuruçay'ın ise Sivas Vilayeti'ne bağlandığını bildirmiştir¹³⁶. Nezaret Sivas'tan gelen şikayet üzerine 7 Kanun-ı Evvel 1332 (20 Aralık 1916)'da Yozgat'ta bulunan Erzurum Valisi Midhat Bey'i bu konuda uyarmıştı. Bu iki kazanın resmi işlerinde ve memurların tayininde Sivas vilayetinin yetkili olduğunu yazan nezaret Mithat Bey'i ikaz etmiş, Sivas'ta bulunan vekilinin de Mithat Bey tarafından uyarılmasını istemiştir. Nezaret aynı gün Sivas Vilayeti'ne gönderdiği yazıda da; Mithat Bey'in bu konuda uyarıldığını ve Sivas'taki vekiline de Mithat Bey aracılığıyla uyarı yapıldığını yazmıştır¹³⁷.

¹³⁴ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:67. Gömlek No:260.

¹³⁵ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:68. Gömlek No:193.

¹³⁶ BOA.DH.UMVM. Dosya No:141. Gömlek No:86. BOA.DH.EUM.KLU. Dosya NO:16. Gömlek No:27-C. Belge No:1.

¹³⁷ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:71. Gömlek No:43. BOA.DH.ŞFR. Dosya No:71. Gömlek No:45.

Bu dönemde idari olarak değişen bir başka kazada Pülümür'dür. Ağustos 1916 tarihinde Rusların eline geçen Pülümür kazası Türk birliklerince 17 Ekim 1916 günü geri alınmıştır.¹³⁸

Dahiliye Nezareti, 8 Teşrin-i Sani 1332 (21 Kasım 1916)'da Erzurum Valisi ve Mamuretilaziz Vilayetleri'ne gönderdiği yazıda; Pülümür'ün coğrafi yakınlığından dolayı Mamuretilaziz'e bağlanması uygun görüldüğü belirtilmiştir¹³⁹.

Erzincan Mütarekesi'nin imzalanmasıyla (18 Aralık 1917) birlikte Rus orduları ile Türk ordusu arasındaki çarpışmalar sona ermiş ve anlaşma gereğince Rus orduları geri çekilmeye başlamıştır. İlerleyen Türk kuvvetleri Ruslardan sonra işgal bölgelerinde idareyi ele alan Ermeni kuvvetlerinden bu yerleşim bölgelerini geri almaya başlamışlardır.

Türk kuvvetlerinin bu ileri hareketi sonucu savaşın başında kaybedilen topraklar geri alınmış ve yeni bir idari yapı oluşmuştur.

Erzincan'ın 13 Şubat 1918'de Osmanlı kuvvetlerince geri alınmasıyla savaştan önce Erzurum vilayetine bağlı Kiğı kazası Erzincan Sancağı'nın idaresine verilmiştir. Trabzon'un 24 Şubat 1918'de Erzurum'un ise 12 Mart 1918'de işgalden kurtulması üzerine bu iki vilayetin idari yapıları yeniden tesis edilmiştir. Bununla alakalı olarak da Karahisar-ı Şarki Sancağı tarafından idare edilmekte olan Şiran kazası Trabzon'a, Erzincan livasınca idare edilen Kiğı kazası da Erzurum vilayetine bağlanmıştır. Dahiliye Nezareti'nin konu ile ilgili genelgesi 5 Mayıs 1334 (1918) tarihinde yayınlanmıştır¹⁴⁰.

Erzincan'ın 13 Şubat 1918'de Türk birliklerince geri alınmasından kısa bir müddet sonra buranın müstakil bir sancak şeklinde idaresi gündeme gelmiştir.

Dahiliye Nezareti, 7 Nisan 1334 (1918) tarihinde konu ile ilgili olarak Meclis-i Vükela'ya sunduğu 390 numaralı tezkerede Erzincan'ın bağımsız bir sancak olması

¹³⁸ Arı, Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi, s.245

¹³⁹ BOA.DH.ŞFR Dosya No:70. Gömlek No:56. BOA.DH.ŞFR. Dosya No:70. Gömlek No:61. Maliye Nezareti de konu ile ilgili Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği yazıda; Pülümür'deki memur maaş ve tahsisatlarının, Mamuretilaziz Vilayeti namına tanzim edilmesini istemişti. BOA.DH.EUM.MH.Dosya No:143. Gömlek No:6.

¹⁴⁰ BOA.DH.EUM.KLU Dosya No:16. Gömlek No:53.

konusundaki isteğini belirtmiş, Meclis-i Vükela'da bunu kabul ederek 21 Nisan 1334'de bir İrade-i Seniyye hazırlayarak padişaha sunmuştur¹⁴¹.

17 Nisan 1334 (1918) tarihinde yine Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen yazıda; Erzurum Vilayeti'ne bağlı Erzincan Sancağı'nın gayri mülhak liva halinde idaresinin uygun görüldüğü belirtilmiştir. Buna göre iktisaden ve ticareten gelişmeye çok müsait olan ve savaş boyunca harab bir hale gelen Erzincan Sancağı'nın gayri mülhak liva halinde idaresi lazımdır¹⁴².

Hazırlanan İrade-i Seniyye 22 Nisan 1334 (1918)'de padişahça onaylanmış ve Erzincan Sancağı bağımsız sancak olmuştur¹⁴³. Kemah, Refahiye, Kuruçay ve Pülümür kazaları da bu bağımsız sancağa bağlanmıştır¹⁴⁴.

¹⁴¹ BOA.MV. Dosya No:249. Gömlek No:75.

¹⁴² Hüseyin Bulut, Milli Mücadele'de Erzincan, Erzincan 1997, s.58-59.

¹⁴³ BOA.DH.EUM.KLU. Dosya No:16. Gömlek No:64. DH.UMVM. Dosya No:154. Gömlek No:23. DH.HMŞ. Dosya No:6-2. Gömlek No:12-23 (İrade-i Seniyye şöyledir: Erzurum Vilayeti'ne mülhak Erzincan Livası'nın gayr-i mülhak liva halinde idaresi Meclis-i Vükela kararıyla tensib edilmiştir. Bu irade-i seniyyenin icrasına Heyet-i Vükela memurdur. DH.MV. Dosya No:249. Gömlek No:75.

¹⁴⁴ Bulut, Milli Mücadele'de Erzincan, s.39.

II. BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMU

A-II.MEŞRUTİYET'İN İLK YILLARINDA VİLAYETİN GENEL DURUMUNU ANLATAN VALİ CELAL BEY'İN RAPORLARI

1- 1 Temmuz 1325 (14 Temmuz 1909) Tarihli Raporu

II.Meşrutiyetin ilk yıllarında Erzurum Vilayeti'nin genel durumunu, sorunlarını, çözülmesi gereken meselelerini burada görev yapan valilerin İstanbul'a gönderdikleri rapordan öğrenebiliyoruz.

Bu raporlar vilayete yeni gelen valilerin ilk gözlemleriyle burada biraz görev yaptıktan sonraki gözlemleri ve teşhislerinden oluşmaktadır. Bu raporlarda meseleler gerçekten de iyi teşhis edilmiş ve önemli çözüm seçenekleri sunulmuştur.

Raporlar vilayetin sıkıntılarını objektif bir biçimde ortaya koymaları bakımından önemlidir. Fakat zaman zaman valilerin gönderdikleri bu raporlarda bazı meseleleri biraz fazla abarttıkları da görülmüştür. Özellikle İstanbul'dan daha fazla tahsisat almak ve ne kadar ağır bir yükün altına girdiklerini ispat etmek için bazı konularda mevcut durumu daha da kötü gösterdikleri olmuştur. Yeni bir dönemde yeni bir aşkla işe başlayan bu kişilerin bu abartmaları da olağan karşılanabilir. Çünkü II. Meşrutiyet bütün Osmanlı ülkesi için her alanda yepyeni bir dönem olmuştur¹.

Bu raporların ilki Vali Celal Bey'in göreve başladıktan iki hafta sonra 1 Temmuz 1325 (14 Temmuz 1909) tarihinde Erzurum hakkındaki ilk izlenimleri ve gözlemlerini içermesi bakımından önemlidir.

Raporun ilk paragrafında vilayet ile ilgili olarak "vilayetin ahval-i umumiyesi bir kelime ile tamamıyla tasvir edilebilir ki o da yokluktur" diye yazan Celal Bey, ilk olarak vilayetteki asayişsizliğe dikkat çekmiştir².

¹ BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7.

² BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

“Hükümet halkın emval ve emlâkini muhafazadan acizdir” diyen vali, hayvan hırsızlığı, arazi tecavüzü gibi hallerin vilayet genelinde çok normal karşılandığını yazmıştır. Bu gibi olayların çoklukla görüldüğünü ifade eden vali, Trabzon-Erzurum yolu gibi işlek bir güzergahta ticaret mallarına tecavüz vakalarının da sıklıkla görüldüğünü ifade etmiştir. II. Abdulhamit döneminde oluşturulan Hamidiye Alayları'nın vilayet halkının baş belası olduğunu yazan vali, bu alaylara mensup en küçük rütbeli bir zabitanın bile dilediği kimsenin arazisine ve hayvan sürülerine rahatlıkla el koyup gasbettiğini ifade etmiştir. Halkın feryatlarına rağmen bu gibi kimselere karşı kaza kaimmakamlarının ve sancak mutasarrıflarının bile aciz kaldığını ifade eden Celal Bey, bunun için geçmiş yöneticileri suçlamıştır. Sırf herhangi bir gürültü çıkmasın diye görev yapan idarecilerin gürültüsüzce vakit geçirmek (idare-i maslahat) için katillik, hırsızlık gibi suçların faillerini takip etmediklerini; halkı mağdur edip, devletin itibarını sıfırladıklarını belirten Celal Bey, bu sayede halkın devlete olan güveninin bitme noktasına geldiğini yazmıştır. Halkın hükümet memurlarına güvenmediğini yazan Vali, ceza korkusu olmadığı için mütegalibenin tecavüzden çekinmediğini ve her işi bilek ve para kuvvetiyle halletmeye alıştığını ifade etmiştir³.

Vilayet hudutlarına ayak bastığı gün, Bayburt kazasına bağlı İriki Köyü kadınlarının, o köyde değirmen taşı ihraç eden müteahhidin haklarını korumak için sevk edilen jandarmayı taşıladıklarını yazan vali, kanun ve nizam tanımazlığın vilayetin genelinde görülen normal bir durum olduğunu ifade etmişti⁴.

Erzurum Vilayeti genelindeki Defter-i Hakani kayıtlarının gayr-i muntazam olmasından dolayı birçok kimsenin arazisinin sınırlarının belli olmadığını ifade eden Celal Bey, bazen bir araziye iki ve hatta üç talibin bile çıktığını yazmıştır. Bunların hepsinde de tapu gibi vergi tezkeresi gibi resmi evrakın bulunduğunu ifade eden vali çoğu kez işin içinden çıkamadıklarını yazmıştır⁵.

³ BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

⁴ BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

⁵ BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

Başına birkaç haydut ve eşkıya toplayan bir mütegalibenin dilediği çayır, tarla ve meraya musallat olduğunu arzu ettiği hayvan sürülerini yağmaladığını yazan vali, zabıta kuvvetinin her manasıyla yetersizliği yüzünden bunlara karşı esaslı bir tedbir alınmadığını yazmıştır.

Bir kimsenin malını gasp edenin aradan belli bir zaman geçtikten sonra gasbettiği yer üzerinde her türlü hak iddia ettiğini belirten Celal Bey haksızlık yapanın yanına kâr kaldığı bir dönem yaşandığını ifade etmişti⁶.

Araziler gibi mera hudutlarının da belli olmadığını ifade edildiği raporda Trabzon Vilayeti ahalisinden birçoklarının Erzurum meralarına tecavüz ettiklerini bu yüzden sınır köyleri ahalisi arasında kavga eksik olmadığı yazılmıştır⁷.

Tütün ve silah kaçakçılığının da sıkça görüldüğünü ifade eden Celal Bey büyük kısmı Trabzon vilayeti halkından olan kaçakçıların 40-50 kişilik silahlı çeteler teşkil ederek Erzurum vilayetinde serbestçe dolaştıklarını ifade etmiştir. Bunların Erzurum merkez kazaya bile ellerini kollarını sallayarak geldiklerini yazan vali, bunlara karşı nahiye ve kazalardaki zabıt kuvvetinin yetersizliğinden dolayı müdahale edilemediğini ifade etmiştir. Merkezden gönderilen jandarmalarında nitelik ve nicelik olarak yetersiz olduklarını belirten Celal Bey⁸, geçen gün 7 kaçakçıya karşı gönderilen 17 kolcu ve jandarmanın bunlara merkez vilayetin bir saat mesafesinde tesadüf ettikleri halde fişek harcamaktan öte bir şey yapamadan döndüklerini belirtmiştir⁹.

Vilayette su yüzünden çıkan huzursuzluklara da değinen vali, bu meselenin halk arasında kavgalara, hatta yaralamalara bile sebep olduğunu ifade etmiştir. 3-4 gün önce Pasinlerde bu yüzden meydana gelen mücadelede 12 kişinin yaralanmış olduğunu ve bunun üzerine bölgeye jandarma sevk edildiğini yazan vali suçluların cezalandırılması için hemen harekete geçtiğini yazmıştır.¹⁰

⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

⁷ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

¹⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

Erzurum'un yol problemine de değinen vali, vilayetin yolsuzluktan dolayı adeta tecrit edilmiş bir vaziyette olduğunu yazmıştır. Erzurum'dan başka Van, Bitlis ve kısmen Diyarbakır ile Mamuretülaziz Vilayetleri'nden Karadeniz sahiline bir yol olmadığından yakınan vali doğu hudutlarına sevk edilecek bütün asker ve askeri malzemenin yaz mevsiminde bile birçok yerleri bozuk ve geçişe imkan tanımayan Erzurum Trabzon yolundan geçmesinin mümkün olmadığını yazmıştır. Trabzon Erzincan yolunun da aynı şekilde geçişe imkan tanımayacak bir vaziyette olduğunu yazan Celal Bey Erzurum Bayezid yolunun araba geçişine müsait olmadığı için yok hükmünde olduğunu belirtmiştir¹¹. Yolsuzluğun her türlü iktisadi teşebbüsün önünde engel olduğunu yazan Celal Bey, mahsulün bereketli olduğu senelerde yolsuzluktan dolayı ihraç edilemeyeceği için fiyatının çokça düştüğünü ifade etmiş, yolsuzluktan dolayı kurak ve bereketsiz senelerde ise fiyatların inanılmaz derecede yükseldiğini yazmıştır¹².

Vilayet genelindeki muhtekirlerden de dert yanan vali, bunların hasat zamanında çiftçinin elindekini ucuza aldıklarını, ihtiyaç anında ise çiftçilere 2-3 misli fiyatla sattıklarını ifade etmiştir. Muhtekirlerin çiftçilere yüksek faizle borç verip bunun karşılığında köylünün arazisindeki mahsule el koyduklarını belirten Celal Bey, bu usulün çok yaygın olduğunu ve çiftçinin canını yaktığını ifade etmiştir. Bunun önüne geçmek için hemen çalışmalara başladıklarını yazan vali, vilayet meclisinde cereyan eden müzakereler sonucunda bu gibi paraya karşılık mahsul vermek suretiyle akdolunan mukavelelerin geçerli olmayacağını vilayet gazetesiyile halka duyurduklarını belirtmiştir. Bu gibi durumların bir daha yaşanması halinde hemen adliyeye intikal ettireceklerini belirten Celal Bey, bunun önüne geçeceğini ifade etmişti¹³.

Vilayet genelinde stokçuluğunda çok yaygın olduğunu yazan Celal Bey, İstanbul'da buğdayın kilesi 40, arpanın 30 kuruşa satıldığı halde Erzurum'da buğdayın

¹¹ BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

¹² BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/1.

¹³ BOA.DH.MUI. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

en ucuz zamanı olduğu halde 50-55 kuruşa alınıp satıldığını yazmıştı. Fakir çiftçi ve halkın dün tüccara ucuza sattığı malı bugün bunlardan pahalı aldığını ve aradaki farkın fakir halktan çıktığını yazan vali stokçuların bu sayede kasalarını doldurduğunu ifade etmiştir¹⁴.

Vilayetin nakil vasıtalarından mahrum olmasından dolayı ihracatın mümkün olmadığını ve bu sebeple mahsul ihtiyaçtan biraz fazla olursa fiyatı birkaç derece aşağıya düşüp ve yine nakil vasıtalarının yokluğu sebebiyle ithalat mümkün olmadığından elde bulunan mahsul ihtiyaçtan eksik olursa fiyatların birkaç misli arttığını yazan vali 320 senesinden beri buğday fiyatının 13 kuruşla 46 kuruş ve arpa fiyatının 6 kuruşla 32 kuruş arasında gidip gelmesini bu sebebe bağlamıştır¹⁵.

Tüccarın en büyük kazancının alım satım değil de bu fiyat farklarından olduğunu belirten Celal Bey, tüccarın ambarlarında Erzurum'u birkaç ay idare edebilecek hububat mevcut olduğu halde buğdayın kilesinin hala 40 kuruştan ekmeğin kıyyesinin ise 2 kuruş 70 para gibi çok yüksek fiyatlardan satıldığını yazmıştır. Kendisinin duruma hemen el koyduğunu belirten Celal Bey insanların temel besin maddelerinden olan ekmeğin bu fiyatla satılmasının zaten fakir olan halkı çok zor duruma soktuğunu ifade etmiş ve askeriye'nin ihtiyaç fazlası hububatını öğütüp değeri karşılığı fırıncılara dağıttığını ve ekmeğin fiyatını 60 paraya kadar düşürdüğünü yazmıştır. Bu yeni durumu menfaatleri için sakıncalı gören tüccarın fırıncılara baskı yapıp tehdit ettiğini ve fırıncıları una kepek katıp ekmeği hamur çıkarmağa zorladıklarını yazan Celal Bey, bunların sonra da birkaç adamı bu kalitesiz ekmekten şikayet için valiliğe gönderip, kendisini bu uygulamadan vazgeçirmeğe çalıştıklarını belirtmiştir. Kendisinin bu konuda herhangi bir taviz verecek durumda olmadığını yazan Celal Bey, böyle yapan birkaç fırıncıyı cezalandırarak olayın önüne geçtiğini ifade etmiştir¹⁶.

Bu konudan sonra tarım arazilerinin durumunu da tartışmaya açan Celal Bey, arazilerin çok çorak olduğunu ve gübresizlikten dolayı mahvolmak tehlikesiyle karşı

¹⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

¹⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

¹⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

karşıya olduğunu yazmıştır. Halkın hayvan gübresini toprağa serpip toprağın verimini artırmak yerine stok edip kışın yaktığını yazan Celal Bey, bu uygulama sonucu toprağın her geçen sene güç kaybettiğini yazmış ve veriminde buna bağlı olarak gerilediğini ifade etmiştir. Bu konuda vilayet halkını çok da kusurla görmediğini çünkü, kışın eksi 30-40 dereceye kadar düşen soğuklarda halkın gübreden başka yakacak bir şeyi olmadığını belirtmiştir. Bu uygulamadan insanları vazgeçirmenin çok zor olduğunu bunun ancak şehre getirilecek odun ve kömürle aşılabileceğini yazan Celal Bey, bu maksatla şehir civarındaki linyit kaynaklarından tam anlamıyla istifade edilmesi gerekliliğini ortaya koymuştur¹⁷.

Vilayette orman yetişmeyecek bir karış toprak bile görmedim diyen Celal Bey geçmişte mahvedilmiş ormanların yeniden kurulması gerekliliğine işaret etmiştir. Zigana ve Soğanlı Dağları gibi iklimi Erzurum iklimine benzeyen bölgelerden ağaç tohumu toplamaya teşebbüs edildiğini yazan Celal Bey, Norveç gibi Avrupa'nın en soğuk yerlerinden dahi tohum getirilebileceğini ifade etmiştir. Bu iki teşebbüs sonucu getirilen ve getirilecek tohumların tutması için bir iki sene özel bir muhafazaya ihtiyaç duyulacağını yazan vali, o vakte kadar halkı her sene beş kavak ve söğüt ağacı dikmeğe mecbur etmeği düşündüğünü ve bunların muhafazasında da köylerde kefalet-i müteselsile (karşılıklı kefalet) yoluyla köy halkını, kaza ve şehirlerde ise belediye dairesini mesul tutmayı düşündüğünü yazmıştır¹⁸.

Büyük bir vilayet olan Erzurum'un gelişip kalkınması için yol sisteminin kurulması ve eğitimin hakkıyla yapılmasının şart olduğunu savunan Celal Bey, şu an itibarıyla her ikisinin de yok olduğunu yazmıştır.

Vilayet genelinde yol diye mütalaa edilmeye layık tek yolun Trabzon- Erzurum şosesi olduğunu raporunun başında yazdığını belirten vali, Rusların Kars'a kadar tamamladıkları demiryolunu Sarıkamış mevkiinde Osmanlı sınırına ulaştırmak için çalışmalara başladıklarını yazmış kendisinin de inşaat mevsiminden de istifade ile

¹⁷ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

¹⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

Hasankale'den hudud üzerindeki Kötek mevkiine kadar ulaşan ve araba geçişine müsait olmayan 30 kilometrelik yolu yaptırmak istediği halde tahsisat olmamasından dolayı başlayamadığını yazmıştır¹⁹.

Vilayetin senenin 7 ayında kar ve buzla kaplı olduğunu ve ekip biçme faaliyetleri ve inşaat için ancak 5 aylık bir müddet kaldığını ifade eden Celal Bey, bu müddet zarfında ise amele-i mükellefe usulü ile yol inşasının mümkün olamayacağını yazmıştır. Bu usulü 20 seneden beri tatbik edilmek istenildiği halde daha önce inşa edilmiş olan Erzurum-Trabzon yolunun bile korunamaması ve bazı yerlerde inşasına başlanmış olan şoselerden hemen hiçbirinin tamamlanamamasının bu usulün artık geçerli olmadığını kanıtladığını belirtmiştir²⁰.

Erzurum'un diğer birçok vilayetle kıyaslanamayacak derecede önemli bir vilayet olduğunu yazan Celal Bey, buranın kalkınması için bazı farklı tedbirler alınmasının zaruri olduğunu yazmıştı. 100-150 bin lira kadar bir masraf yapılarak Rize-Erzurum, Erzurum-Diyarbakir, Erzurum-Bayezit, Erzurum-Kötek yollarının araba ve otomobil geçişine müsait surette tamir ve yeniden inşasının ekonomik açıdan çok faydalı olacağını belirten vali buradan önemli kazançlar elde edileceğini belirtmişti²¹.

Raporunun sonunda vilayetteki eğitim durumuna değinen Celal Bey eğitimin yok derecesinde kötü olduğunu yazmış ve "Koca vilayette Sanasaryan Ermeni İdadisi'nden başka bu nama layık bir müessese-i ilmiye yoktur. Ahali bilhassa ahaliyi kura cehalet-i mutlak içindedir. Cehalet bahusus sefalet ve zaruretle karışık olursa, o kadar elim neticeler hasıl eder ki suret-i mümkün ile def'i ve izalesine teşebbüs edilmezse memleketin hayat ve istiklali de müteessir olabilir"²² diyerek vilayetteki eğitimi ve durumu özetlemiştir.

¹⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

²⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

²¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

²² BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

2- 9 Ağustos 1325 (22 Ağustos 1909) Tarihli Raporu

Celal Bey'in İstanbul'a gönderdiği ikinci rapor, 9 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909) tarihlidir.

İkinci raporunda; vilayetin meselelerini, yolların eksiklik ve bakımsızlığı, eğitim sorunları, sükun ve asayiş, ticari ve iktisadi durum ve vilayete merkezden ayrılan tahsisat azlığı üzerine inşa etmiş ve bunların teşhis ve çözüm yollarını göstermiştir²³.

Raporun ilk bölümünde vilayet dahilindeki yolların eksiklik ve bakımsızlığını yazan Celal Bey, "tabir-i sahih ve katiye ile itiraf etmek zaruridir" diyerek söze başlamıştır. Mevcut olan yollar içinde Trabzon Erzurum yolunun 166 kilometrelik kısmının Erzurum'a ait olduğunu ve amele-i mükellefe usulü ile yapılan ve askeri ve ticari açıdan son derece önemli olan bu yolun yapıldıktan sonra kaderine terk edilip bakımsızlıktan kullanılamayacak duruma geldiğini belirten Celal Bey, kâh 2500 metre yüksekliğe çıkıp kah o nispette aşağılardan geçen bu yolun yapımında usulsüzlük yapıldığını ve inşaat tekniklerine uyulmadığını ifade etmiştir²⁴.

Zaten yanlış yapılan bu yolun yıllarca bakımsız bırakılıp geçişe imkan vermeyecek derecede bozulmadıkça tamirine teşebbüs edilmediğini yazan vali, geçmiş yıllarda yapılan tamiratlarda da usulsüzlük yapıldığı için yolun tamamen dayanıklılığını kaybettiğini belirtmiştir. Bu yolun İran sınırına doğru olan güzergahı yani Erzurum, Bayezid yolunun ise ancak 55 kilometrelik kısmının tesviye-i türabiyesinin (toprağın düzlenmesi) yapıldığı ve bundan yalnız 44 kilometrelik bölümün şoselerinin tamamlandığını yazan Celal Bey, bu yolun 218 kilometrelik bölümüne ise henüz el bile sürülmediğini yazmıştı. Bu yol gibi Erzurum-Erzincan yolundan 56, Erzurum-Kiğı yolundan 100, Erzurum-Hınıs yolunda 142, Erzurum Tortum yolunda 40, Erzurum-Kiskim yolundan 66, Erzincan Kemah yolundan 36, Erzincan- Refahiye yolundan 12, Erzurum-Kiğı-Muş yolundan 177, Erzurum İspir yolundan 103, Çobanköprüsü-Kötek yolundan 48, kilometre ki, toplam 1003

²³ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7.

²⁴ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2/1.

kilometrelik yolun da henüz inşaatına başlandığını belirtmiştir. Tarik-i Bedelat-ı Nakdiye usulünün uygulamaya konulmasından bugüne kadar yapılan ve şu anda birçok yerleri bozuk ve yağmur zamanlarında geçişe imkan tanımayan yolların toplamının 567 kilometreden ibaret olduğunu ifade eden Celal Bey, bundan daha önce yapılmış olan Erzurum-Trabzon yolunun Erzurum'a ait 166 kilometrelik kısmı çıkarıldığında ise bu rakamın 400 kilometreye düştüğünü ifade etmişti. Şimdiye kadar amele-i mükellefe ve tarik-i bedelat-ı nakdiye usulüyle yapılan yolların henüz inşaatına başlanmayan yolların üçte biri nispetinde olduğunu yazan Celal Bey, baştan savma ve dikkatsizce yapılan bu yollardan şimdiye kadar hiç istifade edilmediği için sarf edilmiş olan 300.000 liraya yakın paranın şimdiye kadar vilayete 3 liralık bir faide bile getirmediğini yazmıştır²⁵.

Amele-i mükellefe ve bedelat-ı nakdiye usulünün 1306 senesi Mart'ından beri uygulamada olup 20 seneden beri bu usul ile yol yapılmağa çalışıldığı halde çeyrek asra yaklaşan bu zaman diliminde yol adına verimli hiçbirşeyin başılamadığına dikkat çeken vali bu usuller ile yol yapımına devam edilmesi halinde Erzurum vilayetinin iç ve dış yollarının iki asır sonra ancak bitirilebileceğini söylemiştir.

Bu sene başında Nafia Nezareti'nin vilayetin yolları için 49.000 lira tahsisat ayırdığını fakat bu paraya karşılık teklif ettiği borç planının Meclis-i Mebusan'da reddedildiğini yazan vali, nezaretin bunun üzerine amele-i mükellefe ve bedel-i nakdi tahsilatından mürekkep 1.056.000 kuruşu vilayete vereceğini vaat ettiğini ifade etmiştir. Esasen tamamiyle tahsili şimdiye kadar hiçbir sene tahsil edilememesiyle sabit olan bu paranın hepsinin de yol inşaatı ve tamirine ayrılmadığını belirten Celal Bey²⁶, paranın bir kısmının "fen memurları" diye ifade edilen fakat kendisinin düşüncesine göre ilim ve fenle alakaları olmayan mühendis ve kondoktörlerin maaşlarına ayrıldığını ifade etmiştir. Kendileri için ikinci bir zorluğunda, nezaretlerin bütçeyi vaktinde yetiştirememeleri yüzünden Meclis-i Mebusan'da aylık bütçe

²⁵ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2 .Gömlek No:7. Belge No:2-1.

²⁶ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7.Belge No:2-1.

tasdikine başlanması olduğunu ifade eden vali, her neden ise Nafia Nezareti'nin bu vilayette ancak 4-5 ay yol inşası mümkün olabilip senenin büyük kısmında iklimden dolayı yol inşaatının mümkün olamayacağını düşünemeyerek bütün seneye mahsus olan tahsisatı 12'ye taksim ederek her ay on iki de birinin sarfına izin verdiğini yazmıştır. 12'ye bölünen paranın her ay Meclis-i Mebusan'ın tasdiki üzerine verildiğini ifade eden Celal Bey, bu zor imkanlara rağmen Nafia Nezareti'nden gelen emir üzerine yol çalışmalarına başladıklarını ve kış gelene kadar devam edeceklerini belirtmiştir. Erzurum Vilayeti'nin en büyük eksiğinin yol olduğunu yazan vali, bu ihtiyaç o kadar önemli ve kesindir ki, vilayet mümkün olan en kısa zamanda otomobil geçişine müsait bir yol ile Trabzon'a bağlanmaz ve Erzurum Bayezid yolunun yapımına bağlanmaz ve bu yolun kötü olmasından dolayı Rusya'ya kaymaya başlayan İran ticareti tekrar bu güzergaha çekilmezse vilayet ekonomik olarak çökecektir. Yapılması gereken bu iki yolun haricinde Erzurum-Diyarbakir ve Erzurum'la Rusya sınırındaki Kötek mevkiine kadar olan güzergahlarında derhal geçişe müsait olacak derecede yapılmasını isteyen Celal Bey, bu yollarında en az Trabzon ve Bayezid yolları kadar şehrin ekonomisi için hayati önemde olduğunu yazmıştır²⁷.

Yolsuzluktan dolayı Erzurum'dan canlı hayvan hariç hiçbir şeyin ihraç edilemediğini anlatan Celal Bey, mahsulün bol olduğu yıllarda başka vilayetlere ve devletlere ihraç mümkün olmadığından bunların çok ucuz fiyatlara satılıp kalan kısmının çürüdüğünü; kıtlık zamanlarında ise, dışarıdan ithalat olmadığından pahalılığın insanların canını yaktığını yazmıştır²⁸. Devletin bölgeye yapacağı yol yatırımının fazla bir masraf tutmasına rağmen, bunun karşılığının misliyle alınacağını yazan Celal Bey yolun bölgeye zenginlik getireceğini ifade etmiştir²⁹.

²⁷ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-1

²⁸ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-2.

²⁹ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-2.

Erzurum’u demiryoluyla Karadeniz sahiline bağlamanın mümkün olması halinde bu vilayetin Osmanlı Devleti’nin en zengin ve müreffeh bir parçası haline geleceğini yazan Celal Bey cehaletle savaşmanın mutlak bir görev olduğunu anlatmıştır³⁰.

Kendisinin daha İstanbul’da iken Maarif Nezareti’nce vilayet merkezinde yatılı bir Darülmualimin-i İbtidaiye yapılacağını duyduğunu yazan Celal Bey, bu işten şimdiye kadar bir ses çıkmamasını bütçenin tasdikinin beklenmesine yormuştur. ‘‘Fikrimce öğretmen yetişmeden okul açmanın hiçbir faydası yoktur’’ diyen Celal Bey, öğretmen okulu açılıncaya kadar vilayet genelindeki ilkokullar için yapılacak herhangi bir şeyin olmadığını ifade etmiştir. Erzurum ahalisinin fakirliğin en şiddetlisini yaşadığını, iklimden dolayı senenin ancak yarısında çalışabildiğini, her türlü iktisadi teşebbüsün çok sınırlı olduğunu, mevsiminde de çalışabilecek kesimin yarısından çoğunun iş bulamadığını ifade eden Celal Bey, fakirlik ve sefalet içinde olan 1 kıyye ekmeğe 1,5-2 kuruş vermek mecburiyetinde olan Erzurum halkının aralarında para toplayarak okul yaptırmasının mümkün olmadığını yazmıştır³¹.

Vilayette Mekatib-i İbtidaiye ye tahsis edilmiş olan ve miktarı pek az bulunan evkaf-ı münderise (eseri kalmamış vakıflar) hasılatının büyük kısmının vakıf köyler bedelatından olduğunu yazan Celal Bey, bununda Maliye Nezareti’nin emri ile devlet mallarının arasında alındığından birkaç aydan beri İbtida-i Mekteb öğretmenlerine maaş verilemediğini ifade etmiştir. Böyle giderse bu okulda eğitim yapılamayacağını belirten Celal Bey, konu ile ilgili olarak 22 Temmuz 1325 (4 Ağustos 1909) tarihinde Maarif Nezareti’ne gönderilen telgrafa da cevap gelmediğini yazmıştır. Vali maarife ait iki binayı satarak merkez vilayetteki İnas Rüştüyesi için bir bina yaptırılmayı da düşündüğünü belirtmiş bunun için keşif yaptırdığını ve planları tanzim ettirdiğini yazmıştır³².

Haşim Efendi’nin Maarif Nazırlığı yaptığı dönemde öğretmen maaşlarının saatinin yüz paraya kadar indirilmesinin her yerde olduğu gibi Erzurum’da da İdadi

³⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-2.

³¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-2.

³² BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-2/2-3.

Mektebi'ni mekteb olmaktan çıkardığını belirten Celal Bey, maaşların tekrar artırılmasının durumu biraz düzelttiğini ifade etmiştir³³.

Eğitim hakkındaki görüşlerini “Hülasa Sanasaryan Mektebi'nden başka bütün vilayatta bu isme layık bir müessese-i ilmiye bulunmadığını kemal-i teessüfle ve mahcubiyetle arz ederim”³⁴ diye bitiren Celal Bey böylece vilayetin eğitim durumunu bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Üçüncü olarak vilayetteki asayiş gündemine alan Celal Bey, Erzurum'da Vali Fosfor Mustafa Paşa'nın devrinden itibaren asayişin hiçbir zaman sağlanmadığını ve bunun herkesçe bilindiğini ifade etmişti³⁵.

Kendi zamanında iki üç seneden beri mahkum oldukları halde serbestçe dolaşan Cinis Beylerinden 12'sinin tutuklandığını ve meşhur Kürt eşkıya reislerinden Haydar Bey'in kayınpederi olup idam ile mahkum olan İsmail'in ve yine ayrıca Meşhur Kürt Eşkıya Reislerinden Bekir Bey'in tutuklandığını, ticaret mallarına karşı vukubulan saldırıların alınan tedbirlerle azaltıldığını ve hırsızlık mallarının ele geçirilerek asayişin sağlanması için tedbirler alındığını ifade etmiştir. Vali buna rağmen huzur ve asayişin tam olarak düzeltilmediğini de belirtmiştir³⁶.

Asayişin sağlanması hususunda jandarmaya büyük görevler düştüğünü ifade eden Celal Bey, vilayet genelindeki 4 tabur jandarma alayının yetersizliğinden ve disiplinsizliğinden yakınmıştır. Jandarma Kumandanlığı'na tayin edilen kimselerin göreve başlamadığından ve jandarmaya verilen erzak bedelinin azlığından bahseden vali jandarmanın çok perişan ve başı boş bir durumda olduğunu ve düzeltmeye çalıştığını ifade etmiştir. Şikayet ettiği konularda Maliye ve Harbiye Nezaretleri'nin kendisine yardımcı olmadığını ve bürokrasiye takıldığını anlatan vali, gece uykusunu terk ederek karakolhaneleri dolaştığını en küçük bir olay üzerine kaymakamları

³³ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-3.

³⁴ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-3.

³⁵ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-3.

³⁶ BOA.DH.MUI. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-3.

makine başına çağırarak telgraflaştığını buna rağmen hayvan gasbı, arazi tecavüzatı gibi olayların hemen önlenemeyeceğini yazmıştır³⁷.

Dördüncü olarak şehirdeki ticari durum ve imar hizmetlerinden söz eden vali ticari ve iktisadi şirketler teşkili için teşvik hususunda kusur edilmediğini yazmıştır. Erzurum'da kurulan bir şirketin Tercan civarındaki petrol kaynaklarının imtiyazına talip olduğunu ve kendisinin bu konuda elinden gelen yardımı yaptığını yazan vali Karahan mevkiindeki kömür madenlerinin işletilmesi için 4.000 lira sermayeli bir şirket teşkiline teşebbüs edildiğini bunun için Erzurum'un ileri gelenlerinden oluşan bir meclis teşekkül ettirilip konunun burada görüşüldüğünü yazmıştır. Şehirdeki su yolları ve lağımlara da değinen vali belediyenin vazifesi olan bu işlerin yıllardır ihmal edildiğini yazmıştır³⁸.

Beşinci olarak Erzurum vilayetine bütçeden ayrılan tahsisatın yetersizliğine değinen Celal Bey gerek vilayetteki memurların işlerini yapabilmesi gerekse vilayete hizmet götürülebilmesi için tahsisatın artırılmasının şart olduğunu yazmıştır³⁹.

3- 3 Teşrin-i Sani 1325 (16 Kasım 1909) Tarihli Raporu

Vali Celal Bey bu raporunda Bayezid Sancağı ve kazalarındaki durumu ayrıntılı olarak anlatmış ve Erzurum Vilayeti'nin en fakir ve asayiş yönünden en bozuk bölgesindeki sıkıntılara teşhisler koymaya çalışmıştı⁴⁰.

Tutak, Karakilise ve Eleşkirt kazalarını ziyaret eden vali mevcut sorunları yerinde görme imkanı bulmuş ve bölgelerin ictimai, ekonomik, adli ve diğer sıkıntılarını İstanbul'a aktarma imkanı bulmuştur.

Bayezid Sancağı halkının % 80'inin Kürtlerden % 18'inin Ermenilerden ve geri kalanının ise Terekemelerden ibaret olduğunu yazan vali, bu rakamların her şeye rağmen çok da sıhhatli olmadığını ifade etmişti. Gerek Müslüman gerekse gayri

³⁷ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-3.

³⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-3.

³⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. Belge No:2-3.

⁴⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52.

müslim birçok vatandaşın vergi vesaire yükümlülükten kaçmak için kayıt dışı kalmayı tercih ettiğini yazan Celal Bey bu yüzden yukarıda verdiği rakamların değişiklik gösterebileceğini ifade etmiştir⁴¹.

Bölgedeki asayişin bozulmasını II. Abdulhamit devrindeki yanlış uygulamalara bağlayan Vali, bu dönemde oluşturulan Kürt Aşiret Alaylarının bölgenin asayişini darmadağın ettiğini belirtmiştir. Vurup kırmaya pek meyilli olan Kürt ahalinin silahlandırılmasının ve bunlara ülkenin pek çok yerindeki zabitlerden daha fazla yetki verilmesinin, bölgedeki fakir müslüman ve gayr-i müslim ahaliyi perişan ettiğini belirten Celal Bey, Yıldız Sarayı ve IV. Ordu Komutanlığı tarafından şımartılan Aşiret Alaylarının bölgeyi mahvettiğini yazmıştır. Yağma, arazi gasbı, her türlü tecavüz ve kanun tanımazlığın fakir halk üzerinde yıllardır yaptığı tahribatın kolay silinemeyeceğini anlatan vali, bu alayların bölgedeki bütün serveti tekellerinde topladıklarını belirtmiştir⁴².

Bu bölgedeki aşiret alaylarının katliam, tecavüz, gasb, yağma ve kundaklamasına şahit olmayan köy ve yerleşim yeri sayısının çok nadir olduğunu belirten vali gördüğü manzarayı şu cümlelerle anlatmıştır. “Erzurum’dan Tutak ve Karakilise’ye kadar uğradığım her köyde köylülerle temasta bulundum. Hallerini gördüm cümlesi bir seneden beri rahat olduklarını beyan etmekle beraber sevabıkta düşer oldukları felaketleri ağlaya ağlaya ve muhatablarını da ağlatacak bir tarz-ı meyusanede hikaye eylediler. Çelikan isminde büyük bir Ermeni karyesinde koyun yoğurdu istemiştım. Birkaç sene evvel Seyderanlı Aşireti reisi Hüseyin Paşa’nın adamları 1000 kadar koyunlarını gasb ve sirkat eylediklerinden o zamandan beri koyuna malik olmadıklarını ifade ettiler. Umeray-ı ekrad bahusus sınıf-ı askeriyye iktisabdan sonra bu havalide icra etmedik mezalim bırakmamışlar. Ahalinin canı ve ırzı senelerce bu mutegallibe elinde baziçe olunmuştur. En vahşiyane cinayetlerin cezası verilmemiştir. Bu tecavüzlerden sadece gayri müslim halkın muzdarip olmadığını ifade eden Celal

⁴¹ BOA.DH.MUI. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/1.

⁴² BOA.DH.MUI. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/1.

Bey zulüm ve cefa gören gayr-i müslimlerin oranının müslümanlara göre daha az olduğunu yazmıştır. “Zavallı Kürt köyleri bu gaddar umera elinde adeta bir hayvan muamelesi görmüştür.” diyen vali “bir Kürt mütegalibi nazırında, bir fakir köylünün ehil bir hayvan kadar olsun ehemmiyeti yoktur” diye yazmıştır. “Köylülerin malı, canı ve hatta ırzı mütegalibeye aittir.” diyen Celal Bey, bir insanla bir hayvanın mütegalibe gözünde bir farkının olmadığını ifade etmiştir. Bir kişinin tarlasında çalıştırdığı bir öküzü zayi etmesi halinde nasıl kendisine bir ceza verilemezse, mütegalibenin de emrinde çalıştırılıp ölümüne neden olduğu bir köylü içinde mütegalibeden hesap sorulamadığını yazan Celal Bey mütegalibenin fakir köylüyü insan görmediğinin sık sık altını çizmiştir⁴³.

Kürtlerin hayrete şayan bir zeka ve anlayış kabiliyetine sahip oldukları teşhisini koyan Celal Bey, Kürt ümeranında nesep olarak bunlardan daha üstün oldukları için zeka ve anlayışlarının daha ileri olduğunu belirtmiştir. II. Meşrutiyet’in ilanını müteakip başlayan yeni dönemde Kürt ümeranın senelerden beri huy edindiği yağmacılık, çapulculuk adam öldürme, gasb gibi huyları terk ettiğini söyleyen Celal Bey, meşrutiyetin ilanından beri bazı küçük arazi tecavüzatı ve hayvan gasbından başka bir olay yaşanmamasını yeni döneme, bu insanların zekasına ve değişen tabiatlarına bağlamıştır. Hürriyet bu adamlara tabiat-ı saniyelerini terk ettirdi” diyen Celal Bey, fakir ve çaresiz ahalinin de hürriyetin ilanı ile birlikte insan olduklarını hissettiklerini yazmıştır⁴⁴.

Bir sene öncesine kadar bölgede her istediğini yaptırma gücüne sahip Kürt ümeranın bugün sindirilir bir ehemmiyetlerinin kalmamasını meşrutiyetin başarısına bağlayan Celal Bey bölgede ümeranın nüfuzunun hissedilir biçimde kırıldığını yazmıştır⁴⁵.

Kürt halkını ümeraya bağlayan zoraki bağların hükümetçe koparıldığı halde bu bağın başka bir yere bağlanamadığından dert yanan Celal Bey, bu bağı hükümete

⁴³ BOA.DH.MUI. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/2.

⁴⁴ BOA.DH.MUI. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/2.

⁴⁵ BOA.DH.MUI. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/2.

bağlamanın memlekete yapılacak en büyük iyilik olduğunu ifade etmiştir. Halkın şu an için tereddütte olduğunu ve hükümete güvenip güvenmeme hususunda sıkıntılar yaşadığını ifade eden vali, hükümetin bu güveni sağlamak için elinden geleni yapmasını istemiştir. Kendisinin hükümetin şimdiye kadar gösterdiği çabalar konusunda oldukça endişeli olduğunu yazan Celal Bey, yapılanları kafi görmediğini yazmış ve bölgeye daha çok hizmet götürülüp yatırım yapılması gerektiğini belirtmiştir⁴⁶.

Bölgede zulüm eden umeranın 30 seneden beri alıştıkları ve kendilerini aşırı derecede servet sahibi yapan sistemi pek kolay terk edemeyeceklerini yazan vali, her an eski sisteme dönülebileceğini bunun önüne geçilmesindeki iradenin de hükümette var olması gerektiğini belirtmiştir⁴⁷.

Aşar vergisinin ihale ve toplanma zamanlarda bu umeradan bazılarının multezimleri tehdit ettiklerini öne süren Celal Bey bunlar hakkında şiddetle takibat yapılmadığı ve gereken cezalar verilmediği sürece işin böyle devam edeceğini ifade etmiştir. Aşiret alaylarının genelde hafif süvari şeklinde olduklarını yazan vali, bu sebepten dolayı bunların jandarma vasıtasıyla yakalanmalarının zor olduğunu yazmıştı⁴⁸.

Yakalanmaları halinde bile bunlara mahkemeler tarafından gerekli cezaların verilemediğini belirten Celal Bey, adalet sisteminin de bozukluğundan yakınmıştır.

Bunların yaklaşık bir seneden beri hiçbir suç işleyemediklerinin altını çizen vali bunların mahkumiyetleri için aynı zamanda vilayetin bütün köşelerine yayılmış adliye teşkilatlarının olması gerektiğinin altını çizmiştir. Halbuki Bayburt kazası hariç hiçbir kazada adliye teşkilatının olmadığını yazan Celal Bey, bu durumun acilen düzeltilmesini ve hükümetin fakir ve çaresiz halkı yanına çekmek için politikalar üretmesi gerektiğini yazmıştır⁴⁹.

⁴⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/2.

⁴⁷ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/2.

⁴⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/2.

⁴⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/2.

Halkın uzun süre mütegalibelere karşı çaresiz olduklarını yazan vali, mağdur halkın kendi canına ırzına, arazisine tecavüz eden bunlara karşı mahkeme yoluna bile gidemeyecek kadar fakir olduklarını yazmıştır. Bir davanın başlangıç masrafının 70-80 kuruş olduğunu yazan Celal Bey, Hınıs ve Beyazıt taraflarında 100 köyden birinde bile 80 kuruşa sahip olmadığını yazmıştır⁵⁰.

Bölgedeki mütegalibeye güvenmediğini ve bunların her an harekete geçebileceklerini yazan vali mütegalibeden olan Hüseyin Paşa ve oğulları ve kardeşlerinin Abdullah, Taceddin, Abdulcabbar, Abdulmecid ve Nadir Beyler gibi mütegalibenin geçici surette Kastamonu'ya sürgünlerini önermiştir. Böylece yıllar boyu gasbettikleri taşınabilir mallar geri alınmazsa bile fakir halk mütegalibenin el koyduğu arazisine ve evine kavuşabilir⁵¹ diyen vali bu mütegalibenin devletin aşar ve ağnam gelirlerinin düşmesinde baş rolü oynadığını belirtmiş; bunların devlete olan zararlarının henüz daha kapatılmadığını yazmıştır⁵².

Kendisinin asayişini sağlamak için çalıştığını ve bu mütegalibenin Meşrutiyet'in valisinin önünde tir tir titrediğini ifade eden Celal Bey kendisinin Kürt ümeraya karşı "fakir halktan hiçbir farkınız yok" deyip "evet öyledir" cevabını aldığını yazmıştır. Bunun asayişin tesisi hususunda büyük bir adım olduğunu ifade eden vali yine de yeterli olmadığını ifade etmiştir⁵³.

İkinci olarak adalet mekanizmasının sorunlarına değinen vali, adli muamelelerde kararsızlık ve adam kayırmanın sıkça görüldüğünü; davaların çok uzadığını ifade etmiştir. Adliye memurlarının yetersizliğinin ahaliyi şikayete sevkettiğini yazan Celal Bey, vilayet merkezinde göze çaracak derecede büyük haksızlıklar olmadığını belirtmiş ama vilayetın diğer sancak ve kazalarında adaletten bir küçük eser bile görülmediğini ifade etmiştir. "Hallerine bakıldıkça memuriyetlerini kazaen istihsal ettiklerine hüküm edilmek lazım gelen kaza naibleri hemen umumen aciz ve

⁵⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:4., Gömlek No:52. Belge No:2/2.

⁵¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/3.

⁵² BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/3.

⁵³ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/3.

haysiyetsiz insanlardır” diyen vali bunu birkaç çarpıcı örnekle ifade etmiştir. Karakilise Naibi'nin yaşını bilmeyecek kadar şaşkın olduğunu; 4 seneden beri memuriyeti devam eden Diyadin Naibi'nin işi ahlaksız mahkeme başkatibine terk ederek istirahata çekildiğini; Kiğı ve Tercan Naibleri'nin evlerinden çıkmadıklarını; Refahiye Naibinin ise kanunları ihlal eden ve bilmeyen birisi olduğunu ifade etmiştir⁵⁴. Bunların acilen kadro dışına çıkarılmalarını isteyen Celal Bey, adliyenin sorunlarının bununla da çözülmeyecek kadar derin olduğunu altını çizmiştir. Ziyaret ettiği bölgede fakir halktan kimseye mahkemeye git denilemeyeceğini bunun davandan vazgeç anlamına geldiğini yazan Celal Bey, çünkü bir fakirin veya mağdurun şimdiye kadar kazandığı dava olmadığının altını çizmiştir. Adliye Nezareti'nce bu senelik Bayburt, Karakilise, Pasinler kazasında mahkeme teşkilatı icra edilmesi kararlaştırıldığı halde yalnız, Bayburt'ta tesis edildiğinin altını çizen vali bunun yaygınlaştırılması gerekliliği üzerinde durmuştur⁵⁵.

Ağnam Vergisini sadece fakir halkın ödediğini yazan Celal Bey, mütegalibenin istediği ölçüde bu vergiyi istediği miktarda vermekte serbest olduğunu yazmıştır. Kürt ümeranın bölgede resmi aşar mültezimleri olduğunu, erzak müteahhitliği de yapıp askeriye mal verdiklerini yazan vali, bunların zamanında bütün devlet memurlarını kendilerine bağladıklarını belirtmiştir. Vali çağırıldığında gitmemek, mutasarrıfı huzuruna kabul etmemek, kaimmakamları tahkir etmek gibi hususların eskiden çokça görüldüğünü ifade eden Celal Bey, bunların yavaş yavaş kontrol altına alındıklarını ifade etmişti. Civar kasaba ve kazalara da saldırıp ahaliyi öldüren ve mallarını yağmalayan mütegalibelerin mutlaka kontrol altına alınacağını altını çizen vali, bu durumun daha fazla devam edemeyeceğini ifade etmiştir⁵⁶.

Bölgenin iktisadi yönden acınacak bir durumda olduğunu yazan vali, yol şebekesinin de içler acısı bir halde olduğunu yazmıştı. 50 saatlik Erzurum Bayezid yolunun sadece 8 saatlik kısmına şose yapıldığını belirten Celal Bey, geri kalan

⁵⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/3.

⁵⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/4.

⁵⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/4.

kısmın yol diye tabir edilemeyeceğini sadece izlerden ibaret olarak mevcut olduğunu yazmıştır. Bölgedeki halkın yük taşıyan hayvanlarının İran develerinin, Bitlis vilayetine petrol taşıyan merkep sürülerinin, Beyazıd'a 40 saat mesafesi olan Kötek mevkiindeki Rusya'dan ithal edilmiş çam ağaçlarını taşıyan camuşların kah çamurlara gömülerek kah uçurumlardan yuvarlanarak yola devam ettiklerinin altını çizen Celal Bey, Tahir Gediği Bölgesi'nde bir köprü olmadığı için bazı yerlerde 1-2 saatlik mesafenin bile dolaşılmasının mecbur bir hale geldiğini yazmıştır⁵⁷.

Bölgedeki evlerin kısmen kireç kısmen adi taşlarla yapılmış ve yarısına kadar toprağa gömülmüş sefilâne kulübeler olduğunu ifade eden Celal Bey, bir iki köyde gecelediğini ve hayvanlarla yatmak zorunda kaldığını belirtmiştir. 70-80 haneli bir köyde 40-50 yumurta almak istediğini ve köylünün kendisine bakarak “ o kadar çok yumurta bulunuyor muymuş” dediğini aktaran Celal Bey, “diğer bir köyde yarım okka pirinç ve yol arkadaşlarımı yatıracak birer şilte bulamadım” demiştir. Bölgenin içler acısı bir sefaletle karşı karşıya olduğunun altını çizen vali buna rağmen arazinin çok mümbit olduğunu ve değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir⁵⁸.

Eleşkirt ovasının güzelliği ve büyüklüğünden etkilendiğini yazan Celal Bey 1 m. 20 cm'ye kadar kazdırdığım halde bu ovada kayaya rastlayamadım demiştir⁵⁹. Ovanın sulanması ve bakılması halinde bire 15 veya 1'e 50 vereceğinin altını çizen Celal Bey ovanın etrafındaki dağlarda da maden olduğunu iddia etmiş ve Eleşkirt kazasına tabi Mülk Süleyman Köyü yakınında çıkarttığım numuneleri Ziraat ve Orman ve Meadin Nezareti'ne gönderdim demişti⁶⁰.

Bölgede eğitim kurumları açmanın hayvancılığı ve ziraati teşvik etmenin çok önemli olduğunu ifade eden Celal Bey yolun olmamasından dolayı bölgenin ithal ettiği ürünlerin çok pahalıya satıldığını ve bununda halkın belini büktüğünü sık sık vurgulamıştır. Bölgede doğru dürüst bir orman da bulunmadığını yazan Celal Bey,

⁵⁷ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/4

⁵⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/4.

⁵⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/4.

⁶⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/4.

kereste, ihtiyacının Rusya'dan karşılandığını yazmış, bununda çok kötü bir durum olduğunu ifade ederek bölgede önemli ölçüde orman oluşturulmasının gerekliliğinden bahsetmiştir⁶¹.

B. SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

1- Gazeteler

Erzurum'da hatta Anadolu'da yayınlanan ilk resmi gazete 1866 yılında yayın hayatına başlayan Envar-ı Şarkiye gazetesidir. İsmi "doğunun aydınlığı" anlamına gelen gazete, Erzurum Vilayet Matbaasında basılmıştır. Havadis-i Dahiliye ve Havadis-i Hariciye, İlanat gibi bölümlerden meydana gelen gazetenin bir yüzü Osmanlıca arka sahifesi Ermenice harflerle neşredilmişti⁶². Gazete sürekli olarak hem Türk hem Ermeni harfleriyle yayınlanmamış iki dilde yayınlanması meselesi 20 yıl kadar sürdükten sonra gazete tamamen Türk harfleriyle yayınına devam etmiştir. 1871-1872 ve 1874 Erzurum Vilayet Salnamelerinde gazetede çalışan Ermeni vatandaşların isimlerine rastlanırken; 1899 tarihli vilayet salnamesinde Ermeni personelin adlarına yer verilmemesi bu görüşü doğrular niteliktedir⁶³. Gazete 1867'den itibaren aralıksız olarak (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi de dahil) 1916 yılına kadar yayın hayatını sürdürmüştür. 1916da Ruslar Erzurum'u işgal edip vilayet matbaasındaki makineyi kendi işlerinde kullanılmak üzere Hınıs'a götürünce Envar-ı Şarkiye yayınlanamamıştır⁶⁴. 1918'de Erzurum işgalden kurtarılınca Rusların Hınıs'a götürdükleri ve orada kullandıkları matbaa makinesi sağlam olarak bulunmuş, König Bover marka makine buradan tekrar Erzurum'a getirilmiş ve Envar-ı Şarkiye 1918 sonlarında kısa bir süre de olsa tekrar yayın hayatına başlamıştır⁶⁵. Anadolu'nun ilk Türk gazetesi Envar-ı Şarkiye'nin adı harf devriminden sonra 1929'da "Erzurum"

⁶¹ BOA.DH.MUI. Dosya No:42. Gömlek No:52. Belge No:2/4.

⁶² Enver Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.281-286.

⁶³ Muammer Yaşar, Anadolu'da İlk Türk Gazetesi Envar-ı Şarkiye, Ankara, 1971, s.35.

⁶⁴ Yaşar, Anadolu'da İlk Türk Gazetesi, s.39.

⁶⁵ Yaşar, Anadolu'da İlk Türk Gazetesi, s.39.

olarak değişmiştir. Erzurum Gazetesi yeni bir gazete olarak telakki edilmemiş, Envar-ı Şarkiyenin adı değişmiş, fakat Erzurum'u yayınlayanlar onun 1867'de kurulan gazete olduğunu unutmamışlardır. Nitekim gazetenin birinci sayfasında kuruluş tarihi 1867 yılı olarak yer almıştır⁶⁶.

II.Meşrutiyetin ilanıyla birlikte sansür olayı çok daha azalmış ve Osmanlı Devleti sınırları içerisinde basına karşı daha müsamahalı bir durum gözlenmiştir. Bu durum çıkan gazete sayısına da yansımıştır. Erzurum Vilayeti'nde de bu yıllarda arka arkaya birçok gazete çıkmaya başlamıştır. 1911-1922 yılları arasında Erzurum'da toplam 5 gazete çıkmıştır. Bunlar 1911 yılında Yayınlanan Bingöl-Necat ve Sada-yı Şark ile 1912'de yayınlanan Farık, 1913 yılında yayınlanan Albayrak gazetesi ve Mekteb Duyguları dergisidir⁶⁷.

Bingöl-Necat'ı kömür tüccarı Hamzazâde Ali Efendi'nin kardeşi Trabzonlu Mehmet Efendi kurmuştur⁶⁸. Haftada iki gün çıkarılan gazete siyasi içeriklidir⁶⁹. Gazete bir müddet Bingöl adını taşımış ise de daha sonra Necat'a çevrilmiştir⁷⁰. Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in valiliği sırasında yayın hayatına başlayan iki gazeteden ilki olan Sada-yı Şark, 13 Haziran 1911 Pazartesi günü çıkmış ve ilk sayısı parasız dağıtılmıştır. Gazeteyi Erzurum'un tanınmış dava vekillerinden Seyyid Nazım Bey kurmuştur. Adalet ve milletin yanında olduğunu ilan eden gazete aslında Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bir organı hüviyetini taşıyordu. 20 sayı kadar çıkan gazete daha sonra yayın hayatına ara vermiştir⁷¹.

“Fark eden ayıran” anlamına gelen Farık Gazetesi de 1912'de yayın hayatına atılmıştır. Sahibi Hacı Serdarzade Sıdkı Bey'dir. Bu gazete de muhalefeti temsil etmiş ve yayın hayatı uzun ömürlü olmamıştır⁷². Tıpkı Sada-yı Şark Gazetesi gibi Vali

⁶⁶ Yaşar, Anadolu'da İlk Türk Gazetesi, s.40.

⁶⁷ Haluk Harun Duman, Erzurum Basın Tarihi (1867-1997), İstanbul, 2000, s.91.

⁶⁸ Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s.359.

⁶⁹ Duman, Erzurum Basın Tarihi, s.91.

⁷⁰ Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s.359.

⁷¹ Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s.361.

⁷² Konukçu, Selçuklulardan Günümüze Erzurum, s.262.

Mehmet Emin Yurdakul'un zamanında yayınlanan gazete, Mehmet Emin Bey'den büyük destek görmüş; onun bu desteği, vilayetteki bürokrasinin ve onu temsil eden insanların yerel basına karşı gösterdikleri iyi niyetli yaklaşımın ilk örneklerinden birisi olmuştur⁷³.

1910'lu yıllarda şehirde üç tane de Ermenice gazete çıkmıştır. Fakat Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla oluşan serbest ortamı suiistimal eden bu gazeteleri hükümet zaman zaman aralıklarla kapatmak zorunda kalmıştır.

Ermenice basılan gazeteler 1909 yılında yayın hayatına başlayan Haraç, 1910 yılında Sanasaryan Okulu'nun yayın organı olarak Sird (Kalp)⁷⁴ ve Yergir gazeteleridir⁷⁵. Sird gazetesi bölücü yayınları dolayısıyla 1911'de kapatılmıştır⁷⁶.

Erzurum'da yayınlanmakta olan Ermenice Haraç Gazetesi, genel yayın politikası ve bazı makalelerindeki ifadeler dolayısıyla sık sık ceza almış ve hükümet kararlarıyla tatil edilmiştir. 7 Teşrinisani 1325 (20 Kasım 1909) tarihli Erzurum Valiliği'nin Dahiliye Nezareti'ne yazısına göre; Haraç Gazetesi hakkında Merkez Müddeiumumiliği tarafından bir tahkikat açılmıştır.⁷⁷ Bu tahkikatın nedeni, gazetede Rusya Hükümeti hakkında kullanılan ağır hakaretlerdir.⁷⁸ Yapılan mahkeme sonucunda, gerek gazetenin müdürü Aram ve gerekse hakaretlerin yer aldığı makalenin yazarı Libarit Efendilerin suçsuz olduğuna karar verilmiştir.⁷⁹

Bu tahkikata rağmen gazete kışkırtıcı ve yalan haberlerle devam etmiştir. Gazete 1911 yılı sonlarında yaptığı bir haberde yine yalan olarak Selanik'teki Osmanlı Bankası'nın bomba ile berheva edilip şehirdeki Türklerin Hıristiyanları katlettiklerini yazmış; bu haberden oldukça rahatsız olan Erzurum Valiliği, Vali Mehmet Emin Bey imzası ile Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 10 Kanun-i Evvel 1327 (23 Aralık 1911)

⁷³ Duman, Erzurum Basın Tarihi, s.93.

⁷⁴ Duman, Erzurum Basın Tarihi, s.91.

⁷⁵ BOA. MV. Dosya No:189. Gömlek No:40.

⁷⁶ Duman, Erzurum Basın Tarihi, s.91.

⁷⁷ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 34-2. Gömlek No: 17. Belge No: 1.

⁷⁸ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 34-2. Gömlek No: 17. Belge No: 4.

⁷⁹ BOA. DH. MUİ. Dosya No: 34-2. Gömlek No: 17. Belge No: 3.

tarihli yazı ile işin aslını sormuştur⁸⁰. 11 Kanun-i Evvel 1327 (24.10.1911) tarihinde Erzurum Vilayeti'ne cevap yazan Dahiliye Nezareti, Selanik ve çevresinde bahsedildiği şekli ile bir olay olmadığını ifade etmiş; halkı galeyana getirebilecek bu tür yalan haberler yazdığından dolayı gazete sahibi hakkında takibat yapılmasını emretmiştir⁸¹.

20 Temmuz 1329 (2 Ağustos 1913) tarihli Dahiliye Nezareti'nin yazısından anlaşıldığına göre, Erzurum'da günlük olarak çıkmakta olan Haraç Gazetesi'nin 6 Temmuz 1913 tarihli nüshasında, Erzurum'da polis müdürü iken Bitlis'e tayin olunan Durak Bey ve maiyeti hakkında bazı karalayıcı ifadeler kulalnılması üzerine tahkikat yapılması Erzurum Vilayeti'nden istenilmiştir.⁸²

Haraç Gazetesi'nin kışkırtıcı yayınları aralıklarla devam etmiş ve hakkında birçok ceza kararı verilmiştir. Örneğin, Haraç Gazetesi'nin bir süreden beri adliye memurları ve zabıtalara hakkında yürüttüğü karalama kampanyası ve Ermeniler ile Müslümanlar arasında çıkarmaya çalıştığı ayrılık nedeniyle Mart 1914'te Erzurum Vilayet İdare Meclisi'nin kararıyla kapatılması gündeme gelmiştir.⁸³ Sonuçta, 23 Mart 1330 (5 Nisan 1914) tarihli Meclisi Vükela kararıyla, Erzurum'da Haraç Gazetesi, bir müddetten beri fesat yayınlar yapması ve bu yayınların şehirdeki Ermeni ve Türkler arasında karışıklığa neden olması dolayısıyla, Matbuat Kanunu'nun ilgili maddesince süresiz tatiline karar verilmiştir.⁸⁴ Bu gazete, bir süre sonra yayın hayatına tekrar başlamıştır. Nitekim 21 Haziran 1330 (4 Temmuz 1914) tarihli Meclisi Vükela kararıyla bu gazetenin tekrar çıkarılmasına izin verilmiştir.⁸⁵

⁸⁰ BOA. DH. SYS. Dosya No:57-1. Gömlek No: 50. Belge No: 1.

⁸¹ BOA. DH. SYS. Dosya No:57-1. Gömlek No: 50. Belge No: 2.

⁸² BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No: 4. Gömlek No: 13. Belge No: 1.

⁸³ BOA. DH. KMS. Dosya No: 18. Gömlek No: 33. Belge No: 1.

⁸⁴ BOA. MV. Dosya No: 187. Gömlek No: 25.

⁸⁵ BOA. MV. Dosya No: 191. Gömlek No: 16.

28 Mayıs 1330 (10 Haziran 1914) tarihli Meclisi Vükale kararıyla, Erzurum'da Ermenice yayın yapan Yergir Gazetesi'nin, muzır içeriğine binaen Basın Kanunu'nun 3. maddesi gereğince süresiz olarak yayını durdurulmuştur.⁸⁶

Bu dönemde değil Erzurum'da Doğu Anadolu'da yayınlanan en önemli ve büyük gazetelerden birisi de Albayrak olmuştur. Gazete ilk defa 14 Mart 1913'de Erzurum'da yayın hayatına başlamıştır. Bu dönemde Erzurum Hükümet Konağı civarındaki Milli Kütüphaneden idare edilen gazete gerek yazı dili ve gerekse imlası bakımından Türkçülük akımına sıkı sıkıya bağlı görünmüştür⁸⁷.

Rus işgaliyle yayın hayatına son verilen Albayrak'ın ikinci defa yayımlanması II. Ardahan Kongresi kararları doğrultusunda olmuştur. Mondros Mütarekesi kararlarına göre 1914 sınırlarına çekilecek olan Osmanlı Orduları, çekilme emrindeki adaletsizliğe rağmen subay ve kumandanları vasıtasıyla önemli girişimlerde bulunmuşlar, 15 Kasım 1918'de Kars'ta Milli Şura Hükümeti'nin kurulmasını sağlamışlardır. Sınır dışında kalan Türk bölgelerinde teşkilatlanmayı amaçlayan bu oluşumlar çeşitli kongreler de düzenlemişlerdir. 7-9 Ocak 1919 tarihindeki İkinci Ardahan Kongresi'nde henüz yayın hayatına başlamamış olan Albayrak Gazetesi'ne önemli görevler verilmiştir. Bu meyanda Batum, Erzurum ve Trabzon'da sırasıyla Sada-yı Şark, Millet, Albayrak, İstikbal gazeteleriyle, Elviye-i Selâse halkını uyandırmak, anavatandakileri yayın yoluyla aydınlatmak kararı alınmıştır⁸⁸.

Albayrak bu ikinci yayın hayatında da Türkçe duygu ve düşüncelerden ayrılmamıştır. Bilakis, milli birlik ve bütünlüğü sağlayıcı temellerden biri olarak, bu hususa son derece önem vermiş ve sadece Erzurum'un değil bütün Vilayat-ı Şarkiye'nin hak arayan sesi olmuştur. Gazete bu amaçla "Vilayat-ı Şarkiye Ermenistan Olamaz" deyişini her nüshasında manşet yapmıştır⁸⁹.

⁸⁶ BOA..MV.Dosya No: 189. Gömlek No: 40.

⁸⁷ Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, Erzurum, 1991, s.3.

⁸⁸ S.Esin Dayı, Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum, s. 98.; Akbulut, Albayrak Olayı, s.2.

⁸⁹ Hüsamettin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, (Yazan Samih Nafiz Tansu), İstanbul, 1969, s.214-215.

Gazeteyi yeniden tesis etmekle görevlendirilen Süleyman Necati Bey, Hükümet Konağı ve çevresindeki binalar Ruslar ve Ermeniler tarafından yıkılmış olduğu için Albayrak'ı eski idarehanesinde faaliyete geçirememiş yeni matbaayı Taşmağazalar çarşısında Eski İttihat ve Terakki Han'ın da açmış olduğu Albayrak İlkokulu'nun çatı katında faaliyete geçirmiştir. Albayrak'ın yayına başlamasından önce bir yazı işleri heyeti oluşturan Süleyman Necati Bey bu heyete kardeşi Mithat Bey ile Dursunbeyzade Cevat ve kardeşi Sıtkı Bey'i de dahil etmiştir⁹⁰. Süleyman Necati Bey, Albayrak Gazetesi'nin mesul müdürlüğünü ve başyazarlığını birlikte yürütmüş kardeşi Mithat Bey ile Cevat ve Sıtkı Beyler kendisine yardımcı olarak burada makaleler yazmışlardır. Türkçülük duyguları ile dolu fakat düşünce olarak Erzurum'un sınırları dışına çıkamayan Mithat Bey'e karşılık Cevat Bey siyasi yazılar yazmış; Sıtkı Bey ise içtimai ve siyasi yazıların yanı sıra edebi makale, nesir ve şiirler yazmıştır⁹¹.

Yayın hayatına zengin bir kadroyla başlayan gazete, 1919 sonlarından itibaren elemanlarını birer birer kaybetmeğe başlamıştır. Bu da gazetenin sonunu hazırlayan gelişmeleri doğurmuştur. Süleyman Necati Bey, Erzurum milletvekili seçilmiş ve Meclis-i Mebusan'a katılmak için İstanbul'a gitmiştir. Daha sonra Cevat Bey, Kars Maarif Müfettişi; olmuş, gazete Sıdkı ve Mithat Beylere kalmıştır. Fakat Mithat Bey'in hırçın davranışları bu ortaklığın sürmesine izin vermemiş, Sıdkı Bey, Albayrak İlkokulu'nu alırken; Mithat Bey, gazetenin başında kalmış ve gazetenin sahibi, müdürü başyazarı olmuştur⁹².

Bu değişikliklerle birlikte Albayrak Gazetesi de eski çizgisini kaybetmeye başlamıştır. Bolşevikliğin Erzurum'da ve Anadolu'da sesini duyurmaya çalışmış ve böylece gazete Milli Mücadele'nin değerleriyle ters düşmüştür⁹³.

⁹⁰ Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, İstanbul, 1998, s.26-27; Akbulut, Albayrak Olayı, s.7.

⁹¹ Akbulut, Albayrak Olayı, s.8.

⁹² Akbulut, Albayrak Olayı, s.8.

⁹³ Haluk Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.314.

Sayfalarında Bolşevikliğin ve komünizmin propagandasını yapmaya başlayan gazete, Bolşeviklerle Anadolu Hareketi arasında bağ kurmaya çalışmış, Bolşeviklikle ilgili prensipler ve bunların uygulama biçimlerini tartışmıştır.

Albayrak Heyeti'nden Cevat Bey'in 7-8 Eylül 1920 tarihleri arasında toplanan Bakü Kongresi'nin ardından 10 Eylül'de başlayan Mustafa Suphi başkanlığındaki Türkiye Komünist Partisi Kongresi'ne katılması⁹⁴ Albayrakçıların "Halk Hükümeti" yapma yolundaki çalışmaları ve Erzurum Milletvekilleri Celalettin Arif ve Hüseyin Avni Bey'i bu iş için Erzurum'a getirmeleri, Doğu Harekatına hazırlanan Kazım Karabekir Paşa ile ilişkilerinin daha da gerilmesine yol açmıştır. Albayrakçıların "Halk Hükümeti" yapma teşebbüslerine Erzurum milletvekillerini alet etmeleri ve Erzurum'da meydana gelen huzursuzluklar Mustafa Kemal Paşa'yı da rahatsız etmiş ve Celalettin Arif Bey'i Ankara'ya dönmesi hususunda uyarmasına neden olmuştur.

Albayrakçıların bu dönemdeki Bolşevik yanlısı hareketleri Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk grubunu ikiye bölmüş; Hoca Raif Efendi'nin başında bulunduğu birinci grup, komünizme karşı çıkanlar tarafından kurulmuştur. İkinci grubu ise kısmen Bolşevik ilkelerini savunan Albayrak Heyeti temsil etmiştir⁹⁵.

Erzurum'da bu gelişmeler üzerine hava gerilmiştir. Mithat Bey'in 21 Şubat 1921'de Albayrak'ta çıkan makalesi bu grubun karşında olan Kâzım Karabekir Paşa'ya aradığı fırsatı vermiştir. Mithat Bey'in Cephe Kumandanlığı'na çağrılmasına neden olan makalesinde; memurlardan, halka karşı tahakküm ve istibdattan el çekmelerini, müracaat sahiplerine şefkatle muamele etmelerini istemişti. Makalesindeki "Vatanı İdrak Edemeyen Memur" ifadesinin kullanılması bütün memurlar hakkında lisani bir saldırı olarak kabul edilmişti. Mithat Bey, Merkez Komutanı'nın "Buna asker dahil midir?" sorusuna "Evet idrak edemeyen herkes dahildir" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Mithat Bey tutuklanmış cezası bir hafta sonra sona erince bırakılmıştı⁹⁶.

⁹⁴ Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Ankara, 1997, s.147-215.

⁹⁵ Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, s.:314.

⁹⁶ Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, s:314

Mithat Bey hapisten çıkınca, haksızlığa uğradığını iddia etmiş ve Adliye Vekaleti ve Erzurum Valiliği'ne şikayette bulunmuştur. Şikayetinde askerlik mıntıkasında bulunmadığı ve sıkı yönetim mıntıkasında olmadığı halde Mevki Kumandanı Emin Bey tarafından kışlada hapis ve işkenceye uğradığını belirtmiştir. Mithat Bey'in bu şikayeti Ankara'daki Erzurum milletvekillerini harekete geçirmiştir. Bu durumda ortaya iki cephe çıkmıştı. Merkez Kumandanı Kaymakam Emin Bey'in arkasında Kâzım Karabekir Paşa; Mithat Bey'in arkasında Erzurum Milletvekilleri ve Vali Hamid Bey. Mesele bu durumda şahsi olmaktan çıkmış başlangıcı Şark Hareketi öncesi Erzurum'da meydana gelen olayları kadar uzanmıştır. Mithat Bey'in şikayetleri başına yeni dertler açmış; 13 Mart 1921'de tekrar tutuklanarak Cephe Divan-ı Harbi'ne verilmişti. Kâzım Karabekir Paşa, Cephe Divan-ı Harbi'ne gönderdiği iddianamede Mithat Bey'in bundan önceki faaliyetlerini teker teker açıklamıştı. Bu iddiaları cevaplayan Mithat Bey kendisini müdafaa etmiş, Mustafa Suphi ve teşkilatıyla bir ilgisinin olmadığını ifade etmişti. Mustafa Suphi'nin Albayrak Gazetesi'ni kendisinden saymasının Anadolu'da tarihi vazife yaparak ün kazanmış Albayrak adından yararlanmak isteğinden veya onun aleyhine çalıştığından onu kendisi ile aynı amaçta görmesinden kaynaklanabileceğini ifade etmiştir⁹⁷

Mithat Bey'in tutuklanması üzerine Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, 23 Mart 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya müracaat ederek Midhat Bey'in korunması hakkında Kâzım Karabekir Paşa'ya yazılmasını istemiştir⁹⁸. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndermiştir. Erzurum milletvekilleri Celaleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin meclisteki irtica mahiyetindeki muhalefetlerinin Erzurum'da bir zümreye dayandığına inandığını Mithat Bey hakkında yapılan muamelelerin iyi bir şekilde tahkik edilmesini, memleketin selameti namına rica etmiştir. Kâzım Karabekir Paşa bu telgrafa verdiği 3 Nisan 1921 tarihli cevapta Celalettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'da Kadı Edib Zühtü Münir ve

⁹⁷ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.347.

⁹⁸ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.347-360.

Mithat gibi şahıslara dayandıklarını ve bunların kuvvetlerinin bir hiç olduğunu bu milletvekillerine Erzurum'da güven kalmadığını ifade etmiştir.

Konu daha sonra mecliste görüşülmüş, görüşmeler devam ettikçe durumun kötüye gittiğini, Albayrak Gazetesi ve Mithat Bey'in haksızlığının ortaya çıktığını gören Hüseyin Avni Bey ve Salih Bey müzakerelerin daha fazla uzatılmamasını istemiş ve konu İnikat Komisyonu'na havale edilmişti. Mithat Bey'in davası, Kars'ta Divan-ı Harbce görülmemiş ve Mithat Bey, Hıyanet-i Vatan Kanunu'nun 189. Maddesi gereğince yargılanmak üzere Tahkikat evrakı ile Ankara İstiklal Mahkemesine sevk edilmişti. İstiklal Mahkemesi, Mithat Bey'i yargılayarak suçsuz bulmuş ve Erzurum'a geri göndermişti. Bu olaylar sonrasında ise Albayrak kapamıştı⁹⁹.

II.Meşrutiyet yıllarında yayına başlayan tek dergi ise Mekteb Duyguları'dır. Erzurum basınında ilk olan bu dergi Erzurum'da öğretmenlik yapan İbnür Reşad Sedad tarafından çıkarılmıştır. Kültür ve edebiyat ağırlıklı olan derginin kadrosunu daha çok lise öğretmenleri oluşturmuş dergide gençlerin aydınlatılması için çeşitli faydalı yazılar yayınlanmıştı¹⁰⁰.

2-Cemiyetler

Erzurum'da Milli Mücadele yıllarında kurulan ve Vilayat-ı Şarkiyye'nin Ermenistan olmasını önlemek isteyen ve bu konuda çalışmalar yapan ilk cemiyet İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'dir.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından sonra harekete geçen Süleyman Necati Bey, 7 Teşrin-i Evvel 1335 (1919) tarihinde Erzurum'a gelmiş ve bölgenin geleceği ile ilgili çalışmalara başlamıştır. Erzurum'a geldikten bir hafta sonra Albayrak Okulu'nu dört sınıf şeklinde açan Süleyman Necati Bey, Erzurum'da bulunan Başhekim Doktor Fuat Sabit Bey'le bir cemiyet kurmaya karar vermiştir.

⁹⁹ Selvi, Milli Mücadelede Erzurum, s.347-360.

¹⁰⁰ Duman, Erzurum Basın Tarihi, s.92.

Bölgenin geleceği ile ilgili önemli bir teşebbüs olan ve Mondros Mütarekesi'nin Doğu Anadolu'nun geleceğini ilgilendiren maddesinin uygulamaya geçmesini önlemeyi amaçlayan bu cemiyette Doktor Fuad Bey asker olduğu için fiili bir görev alamamış, fakat bu konuda Süleyman Necati Bey'in yanında olduğunu ifade etmiştir. Cemiyetin nizamname ve beyannamesini hazırlayan Süleyman Necati Bey, doğruca Vali Münir Bey'in yanına gitmiş; o da Doktor Fuat Sabit gibi önce Mondros Mütarekesi'nde Doğu bölgelerini endişelendirecek bir maddenin olmadığına ısrar etmiştir. Fakat daha sonra Süleyman Necati Bey'in ısrarıyla maddeyi bir daha okuyan Vali, halkı bir camide toplayıp idare heyeti seçilmesini talep eden Süleyman Necati Bey'e caminin uygun olmadığını ifade etmiş ve Müftü ve Belediye Reisi ile görüşüp seçimi belediyede yapmasını istemiştir¹⁰¹.

Belediye Reisi Zakir Bey ile görüşen ve valinin emrini Zakir Bey'e ileten Süleyman Necati, belediye reisinin, vali ile görüşeceği cevabını almıştır¹⁰². Buradan olumlu bir cevap alan Zakir Bey, yarım saat beklettiği Süleyman Necati'ye azaları toplayacağını ve yarın ezanı saat 8'de toplantının olacağını ifade etmiştir. Ertesi gün vaktinde belediyeye giden Süleyman Necati Bey, “ Biz buraya belediyeden bir emir tebliğ olunacak zannı ile geldik. Bu gibi işlerden anlayanları biz bu gece intihab ederiz. Yarın hazır olurlarsa onlarla görüşürsünüz” cevabını almıştır. İhtiyar Heyeti ile bu konuda anlaşan Süleyman Necati, ertesi gün saat sekize doğru Çifte Minareler civarındaki Bitpazarı'ndan geçerken, arkasından birinin seslendiğini duymuştur. Dönüp baktığında bunun esnaftan Rıza Efendi olduğunu görmüş; bunun ısrarlı daveti üzerine dükkanına girmişti. Bu yaşlı kişi Necati Bey'e nereye gittiğini sormuş, Süleyman Necati Bey'de belediyeye gittiğini ve maksadını anlatmıştır. Rıza Bey, Süleyman Necati'ye gece meydana gelen olaylardan haberi olup olmadığını sormuş, haberi olmadığını anlayınca da gece Polis Müdürü Zeki Bey'in valiye gittiğini ve “bu ittihatçıdır. Hükümet-i Merkeziye bunların aleyhindedir. İttihatçılara müsaadesi

¹⁰¹ Süleyman Necati Güneri, Hatıra Defteri, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, İstanbul, 1999, s.26-27.

¹⁰² Güneri, Hatıra Defteri, s.27-28.

yoktur. Sonra mes'ul olursunuz” dediğini anlatmıştır. Sözlerine devam eden Rıza Efendi, Polis Müdürü'nün bu sözlerine karşı valinin “ne yapayım söz verdim” şeklinde bir cevap verdiğini, bunun üzerine Zeki Bey'in ise “Onun önüne geçmek kolaydır. Ben bütün karakollara tembih ederim. Sabahleyin seçilen mahalle adamlarının belediyeye gitmemelerini temin eylerim. Mali Mümeyyiz Tevfik Bey'e de söyleriz. Dadaşlardan bir kısım azılı olanlardan belediyeye toplarlar. Necati'nin teşebbüsüne karşı hücum ederler, hakarete bulunurlarsa, bu meselenin önüne geçilmiş olur” dediğini aktarmıştır. Valinin bu konuda Zeki Bey'in çizgisine geldiğini ve belediyeye gitmesinin doğru olmadığını söyleyen Rıza Bey'e teşekkür eden Süleyman Necati “teveccühüne teşekkür ederim, fakat mademki bu memlekette bu kat'i tehlikeyi bizden başka gören yoktur, ölüme bedel olsa bile gider söylerim” diyerek buradan ayrılmıştır¹⁰³.

Rıza Efendi'nin yanından ayrılan Süleyman Necati Bey, her ihtimale karşı hazır olmak için tabancasını cebine koymuş ve belediyeye giderek kapısının önünde oturmuştur. Durumun gerçekten de Rıza Efendi'nin dediği gibi olduğuna şahit olan Süleyman Necati, Bakkalbaşı Hakkı'nın dadaşların başında olduğunu görmüştür. Kırbaşzâde Fevzi Bey'e de rastlayan Süleyman Necati, içeri girer girmez, reis odasında bulunan Müftü Sadık ve vali ve Mali Mümeyyiz Tevfik Bey'de içeri girip köşeye oturmuşlardır. Müftü Sadık Efendi Süleyman Necati'den toplantının sebebini sürmüş, o da “Memleketin büyüğü ve müftüsü sizsiniz izah ediniz” demiştir. O da “biz böyle şeylerden anlamayız.” diye cevap vermiştir. Bunun üzerine söze başlayan Süleyman Necati “Ermeni meselesini, Berlin Kongresi'nin 65. maddesini ve Ermeni ihtilallerini izah ederek Mondros Mütarekesi'ndeki bölgeyi ilgilendiren haberi anlatmıştır. Bir idare heyeti seçilmesini teklif eden Süleyman Necati'nin bu teklifi üzerine orada bulunan dadaşlar harekete geçmiş ve “efendim bizim valimiz var, kumandanımız var, vükelamız var, padişahımız var. Memleketimizin böyle tehlikede bulunduğunu onlar bilemiyorlar da biz mi biliyoruz” demişlerdir. Ebulhindili Cafer Bey'in duruma

¹⁰³ Süleyman Necati Güneri, Hatıra Defteri, s.28.

müdahale etmesiyle bunlar yerlerine oturmak zorunda kalmıştır. Tam bu sırada karşı tarafta oturan ve İttihatçılar aleyhinde olan belediye azasından Ağa Efendi (Halis Bekir Ağazade) Süleyman Necati Bey'e hitaben "Biliyor musunuz? Necati fırıldak çeviriyor" demiştir. Bu sözlere çok sinirlenen ve üzülen Süleyman Necati Bey hırsla "dur öyleyse söz benimdir" diyerek ayağa kalkmış ve I. Dünya Savaşı sırasında Erzurum ve Konya'da çektiği sıkıntıları, yine bu harp esnasında bütün tehlikeleri göze alarak vilayetin yanlış idaresini nasıl tenkit ettiğini, bu yüzden tutuklandığını ayağına zincir vurulduğunu izah etmiş ve "eğer ben fırıldakçı bir adam olsaydım, mevkiim istediğim gibi fırıldak çevirmeye müsait idi. Katib-i Mes'ul Vekili idim. Burada o kadar leke bilen varsa, söylemezse namussuzdur" diyerek sözlerini bitirmiştir. Onun bu kendinden emin konuşması, salondakileri etkilemiş ve içlerinden birisi "hayır size kimse bir şey diyemez. Siz bu memleketin en namuslu oğlusunuz" diyerek Süleyman Necati Bey'i müdafaa etmiştir. Bunun üzerine toplantıyı sabote etmek için oraya gelenler toplantıyı terk etmişlerdir¹⁰⁴.

Süleyman Necati Bey, her ne kadar fikirlerini müdafaa etmişse de, yalnız olması ve karşı tarafın kendisini İttihatçılık dalaveresiyle suçlayıp, mahzurlar bularak işi devlete terk etme yanlısı olmasından dolayı resmi bir cemiyet kurma teşebbüsü sonuçsuz kalmış ve bu defalık gerçekleştirilememiştir¹⁰⁵.

Bu teşebbüsüyle açıkça milli bir teşkilat kurmak için şartların henüz uygun olmadığını anlayan Süleyman Necati Bey, milli hakları korumak, bu haklara dokunulmamasını sağlamak, etkili teşebbüslerde bulunmak amacıyla gizli bir cemiyet kurmaya karar vermiştir. Batum'dan dönen Nalbantzâde İsmail Hakkı, Mütekait Binbaşı İdris, Alay Müftüsü Nusret ve Süleyman Necati, bu gizli teşkilatın ilk heyet-i merkeziyesini teşkil etmiş; Nusret Bey, memuriyet için Bolu'ya, İdris Bey ticaret için köylere gidince merkezde Süleyman Necati ve İsmail Hakkı Beyler kalmıştır. İsmi "İstihlas-ı Vatan Cemiyeti" olan bu kuruluş kısa zamanda faaliyete geçmiş ve

¹⁰⁴ Süleyman Necati Güneri, Hatıra Defteri, s.29-30.

¹⁰⁵ Asuman Demircioğlu, 1919-1923'de Süleyman Necati (Güneri) Bey, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 1992, s.20.

çalışmalarını sürdürmeye başlamıştır. Cemiyetin iki haberleşme kanalı vardı. Birincisi Erzurum kanalıdır. Erzurum'daki haberleşme, Süleyman Necati Bey vasıtasıyla, Şavşat'ta bulunan Hilmi Bey arasında yapılmaktadır. İkinci haberleşme kanalı ise, İstanbul kanalıdır. Bu kanaldaki haberleşmeyi de yine mevki sahibi, ileri gelen kişiler sağlamaktadır.

Haberleşmelerde her ihtimale karşı parola kullanılmıştır. Erzurum'un haberleşme parolası "Ayna" İstanbul'un haberleşme parolası ise "Demir"dir¹⁰⁶.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra İstanbul'da hemen kurulan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'de daha sonra Erzurum'da bir şube açmış ve Erzurum'un kaderini ilgilendiren birçok olayda en ön planda yer almıştır. Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesine göre Vilayat-ı Sitte (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamürelitaziz, Diyarbakır) da bir karışıklık çıkması halinde bu vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkını İtilaf Devletleri muhafaza eder hükmü özellikle bu bölgelerde büyük sıkıntı yaratmıştır. Bu sıkıntılı durum üzerine Meclis-i Mebusan'ın feshinden önce 1918 yılı Aralık ayı başında Şark Vilayetleri mebusları mecliste bir grup halinde toplanmak lüzumunu hissetmişlerdir. Bu grup kendilerine "Vilayat-ı Şarkiye Grubu" demiş ve seçildikleri bölgenin çıkarları için ve Türk milleti adına hareket etmek üzere bir grup halinde bulunmaya karar vermişlerdir. Yedi maddelik bir program hazırlayan grup kitap, gazete ve risaleler neşretmek, milli menfaatleri savunmak amacıyla Avrupa'ya heyet göndererek hakların korunmasına çalışmak gibi bir amaç takip etmiştir¹⁰⁷.

Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi Erzurum'da da bazı ileri gelenler tarafından Vilayat-ı Şarkiye'nin Ermenistan olacağı şeklinde değerlendirilmiş ve bu haksız durumun karşısına geçmek için çeşitli çalışmalara başlanmıştır. Erzurumlu Hoca Raif Efendi de mütarekenin imzalanmasından hemen sonra İstanbul'a giderek çeşitli temaslarda bulunmuş ve bu arada Diyarbakırlı Süleyman Nazif Bey ile

¹⁰⁶ Demircioğlu, 1919-1923'de Süleyman Necati (Güneri) Bey, s.20-21.

¹⁰⁷ Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, I, Ankara, 1959, s.28.

görüşmüş, bazı gazetelerin “Ermeni Tehciri” meselesini ele alarak Ermenileri suçsuz göstermelerinden yakınmış; Vilayat-ı Şarkiye topraklarından bir kısmının bunlara terk edileceğine dair düşünce ve fikirlerin bölge halkı üzerinde yaptığı olumsuz tesirleri anlatmıştır. Meseleyi çok ciddi kabul eden Süleyman Nazif Bey, Raif Efendi ile birlikte önce gazete idarehanelerini ziyaret etmiş ve Ermeni meselesi hakkında daha ölçülü yazılar yazılmasını istemiş ise de bundan bir netice alamamıştır. Bundan sonra Beyrut eski valisi İsmail Hakkı, Hicaz eski valisi Mahmud Nedim, Bayezid Mebusu Şefik, Diyarbakır Mebusları Zülfü ve Fevzi, Sivas Mebusu Rasim, Süleyman Nazif ve Hoca Raif Efendi bir araya gelerek 2 Aralık 1918’de “Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni kurmuşlardır¹⁰⁸.

Cemiyetin kurulduğu günlerde Dursunbeyzâde Cevad Bey’de yedek subaylıktan terhis edilip, İstanbul’a gelmiş ve Maarif Nezareti’ne müracaat ederek kendisi için daha önce teklif edilen Erzurum Darülmualimin Müdürlüğü’ne tayinini istemiş fakat bu isteği kabul edilmemiştir¹⁰⁹.

Bu günlerde Cevat Bey, Süleyman Nazif’in ön ayak olmasıyla bir “Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurulduğunu gazetede okumuş, o gün Divanyolu’nda “Müdafaa-i Milliye Sepet Fabrikası’nın üstünde küçük bir odada toplanan cemiyete baş vurmıştır. Orada cemiyetin reisi eski Bitlis Valisi Harputlu Nedim Bey, Süleyman Nazif, eski Beyrut Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı, Diyarbakır Mebusu Fevzi, Sivas Mebusu Rasim, Sivashlı genç bir yedek subay olan Abdulmuttalib ve yine genç bir subay olan Diyarbakırlı Cavit Beyleri ve daha birçok kişiyi bulan Cevat Bey, kendini takdim ederek cemiyetin emrinde çalışmaya hazır olduğunu söylemiştir¹¹⁰. Cemiyetin bu günlerde, Kürt Teali Cemiyeti’yle birleşme planları Kürt Teali Cemiyeti’nin ileri gelenler tarafından reddedilmiş; cemiyet, bundan sonra mesaisini tamamen Vilayat-ı Şarkiye’nin Ermeni toprağı olmadığı yönündeki çabalara harcamıştır.

¹⁰⁸ Mahzar Müfit Kansu, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk İle Beraber, I, Ankara, 1997, s.18-21.

¹⁰⁹ Dursunoğlu, Milli Mücadele’de Erzurum, s.16-17.

¹¹⁰ Dursunoğlu, Milli Mücadele’de Erzurum, s.18-19.

Bu amaçla birkaç toplantıda cemiyet adına çıkarılacak gazete işi, tehcir dolayısıyla Türk milletine yapılan iftiraları karşılama yolları ve şark vilayetlerindeki Müslümanların haklarını hangi yollardan müdafaanın gerektiği uzun uzadıya konuşulmuş ve toplantıların sonucunda,

1- Doğu vilayetleri tarih itibariyle bir Müslüman yani Türk memleketidir. Bu bölgede Ermeniler öteden beri çok küçük bir azınlıktır.

2- Elli yıldan beri Ermeniler bu bölgede çeşitli siyasi öldürmeler ve komitecilikle Müslümanları müdafaa zorunda bırakmışlardı. “Teşebbüs ve tekaddüm onlardan gelmiştir” esasları kabul edilmiştir.

Bu günlerde davasını bütün dünyaya müdafaa etmek için Fransızca bir gazetenin ve ayrıca Osmanlı sınırları içerisinde dileklerini yaymak için de Hadisat Gazetesi'nin çıkarılması kararlaştırılmıştır¹¹¹.

Hadisat Gazetesi, 4 Kanun-ı Evvel 1334 (1918) tarihli nüshasında cemiyetin kuruluş haberini şu şekilde vermiştir. “Vilayat-ı Şarkiyye’de unsur-ı galibe olan Türk ve Kürtlerin hukuk-ı milliyesini müdafaa azmiyle alakadar bazı zevat-ı marufe tarafından bir heyet teşkil edilmiş ve bu babdaki muamele-i resmîyeye tevessül kılınmıştır. Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Van, Mamuretilaziz vilayetlerinden müteşekkil olan Vilayat-ı Şarkiyye’de en ziyade Türkler sonra Kürtler ekseriyet-i kahire teşkil ederler. Rabıta-i İslamiye ise oradaki ırk ve lisan ihtilafını büsbütün izale etmiştir. Bu vilayet ahalisi meyanında aile-i Osmaniye’den iftirakı arzu ve hatta bu iftirakı bila ıstırat tahammül edecek adam tasavvur olunamaz. Yeni teşkil olun Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye heyeti bu hakikati aleme isbat için her vesileyi izhar edecektir¹¹².”

Gazete ve başyazarı Süleyman Nazif Bey, çoğu kere gazetede Vilayat-ı Şarkiye’nin Türk çoğunluğunda bahsederek; Avrupa ve Amerika kamuoyunu bu konuda aydınlatmaya ve gerçekleri görmeye çağırmıştır¹¹³.

¹¹¹ Dursunoğlu, Milli Mücadele’de Erzurum, s.18-19.

¹¹² Hadisat, 4 Kanun-ı Evvel 1334 (1918), S.46.

¹¹³ Hadisat, 4 Kanun-ı Evvel 1334 (1918), S.47.

Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ilk kongresini 13 Teşrin-i Evvel 1334 (1918) tarihinde Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Merkez-i Umumisi'nde yapmıştır. Bu kongreye toplam 30 kişi katılmış ve burada 12 kişilik bir idare heyeti teşkil edilmiştir. İdare Heyeti başkanlığına eski Beyrut Valisi Diyarbakırlı İsmail Hakki Bey, katip-i umumiliğe de Van Mebusu Vasıf Bey'in seçildiği kongrede şu karar alınmıştır.

1- Vilayat-ı Şarkıyye'de Türk ve Kürd'ün hukuk-ı tarihiye ve örfiyesi Osmanlılık Milliyeti altında müctemi ve her iki ırkın te'lif-i menafi'i biri diğèrinin hakkına tecavüz etmeksizin kabil olduğu,

2- Avrupa'ya heyetler izamıyla hukuk-ı müşterekemizin müdafaası,

3- İstanbul'da Fransızca bir gazete tesisıyla maksadımızın ıtlâ-ı cihana isali

4- Ermeni meselesinde bazı memurin ve eşhas tarafından ika edilmiş olan cerâ'imi tel'in ile beraber Ermeni çeteleri canibinde irtikab edilmiş olan cinayat-ı vak'aların irâ'e ile ilânı.

5- Büyük dostumuz Piyer Loti'ye hakkımızda gösterdiği asar-ı vefadan dolayı telgrafla teşekkür edilmesi,

6- Ermeni mesâilinde her iki taraf günahkarların tayin-i mahiyeti için mesarif-i seferiye ve müfteferriâları cemiyet tarafından verilmek üzere garaz ve ta'assub hislerinden mütecerref ve yalnız adaletle müteharrik ulema-yı hukuktan bir heyet gönderilmesine delalet için yine büyük dostumuz Piyer Loti'ye telgrafla müracaat edilmesi,

7- İtilaf Devletleri'nin şehrimizdeki mümessilleriyle heyeti idare erkânından bazı zevatın görüşmeleri hem makul, hem hâr vatanperverlik hissiyle mütehassis buldukları dünkü celsede fiilen gösteren muhterem cemiyete temenni-i muvaffakiyet edilmesi¹¹⁴.

Cemiyet Vilayat-ı Şarkıyyedeki valilik, mutasarrıflık ve belediyelere 1 Şubat 1335 (1919) tarihinde gönderdiği tamimde ise Ermenilerin Wilson Prensiplerine muhalif davranarak Vilayat-ı Şarkıyye'de Müslümanların haklarını gasp etmeye çalıştıkları

¹¹⁴ Hadisat, 14 Kanun-ı Evvel 1334 (1918), S.56.

ifade etmiştir. Ermeni iddialarının, ne Wilson Prensipleriyle ne de hak ve adalet duygularıyla örtüşmediğinin belirtildiği tamimde; Ermenilerin, 50 seneden beri huzursuzluk çıkardığı vurgulanmış; Türk milletinin haklı davasını savunmak için hükümetin de müsaadesiyle Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti adı altında bir cemiyet kurulduğu ve bu vilayetlerin İstanbul'da yaşayan ileri gelenlerinden bir idare heyeti teşkil edildiği ifade edilmiştir. Doğu vilayetlerinin haklarının korunması için Fransızca Le Payse (Memleket) adı altında günlük bir gazete tesis edildiği gibi, Hadisat Gazetesi'ni de sırf bu maksatla tekrar neşretmeye başladıklarını ifade eden cemiyet, Avrupa'ya bir göndererek haklarını savunmaya kararlı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Hadisat Gazetesi Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi'nin uygulanmasına zemin hazırlayabilecek hareketlerden sakınmaları için bölge halkının da uyarılmasını istemiştir¹¹⁵.

Aynı günlerde muhacirlikten Erzurum'a dönmüş olan ailesine bakacak kimse olmadığı için İstanbul'da ayrılmak zorunda kalan Cevat Bey, cemiyet merkezine başvurarak Erzurum'da şube açmak için izin istemiş ve cemiyeti bir nizamnamesini alarak İstanbul'da ayrılmıştır¹¹⁶.

Süleyman Necati Bey ve arkadaşlarının İttihatçı olmakla suçlanıp resmi bir cemiyet kurmaları için uygun bir ortam bulamamaları ve gizli bir cemiyet kurmaları yüzünden, Cevat Bey Erzurum'a gelinceye kadar Erzurum'da açık ve örgütlü bir direniş örgütünün kurulmasını geciktirmiştir¹¹⁷.

Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'ni açmak için aldığı yetkiyle İstanbul'dan gelen Cevat Bey, hemen çalışmaları başlamış ve Erzurum'da kendisi gibi düşünenlerle birlikte hemen harekete geçmiştir. Albayrak Gazetesi Sahibi Süleyman Necati Bey'in bazı teşebbüslere giriştiğini fakat tepkiler üzerine netice alamadığını duyan Cevat Bey, Süleyman Necati ile görüşmüş ve İstanbul'daki Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum'da

¹¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, Ankara, 1993, s.7-8.

¹¹⁶ Dursunoğlu Milli Mücadele'de Erzurum, s.21.

¹¹⁷ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.26-27.

bir şubesini açmak için kendisine yetki verildiğini ifade etmiştir. Cevat Bey'in bu görüşlerini dinleyen Süleyman Necati cemiyetin bir şubesinin de Erzurum'da açılmasının uygun olacağını ifade etmiş ve Miralay Halid Bey'in Oltu'da bulunduğunu ve her suretle kendisine dayanabileceklerini hudut boyundaki Pasinler, Tortum, Yusufeli ve Narman kazalarında halkın silahlı direniş fikrine daha hazırlıklı olduğunu ifade etmiş. her şeyden önce orduda adı sanı belli bir başın bulunması gerektiğini ilave ederek bu başın da cesur bir asker, atılgan bir vatansever olan Miralay Halit Bey'in olabileceğini ima etmiştir¹¹⁸.

Bunun üzerine harekete geçen Cevat Bey Erzurum'un hukukçu, doktor, baytar, öğretmen ve subay birçok aydınıyla görüşmüş, bunların arasında Kümbetli Gençtaşzade Avukat Hüseyin Avni, Avukat Mesut, Namık Efendizade Ahmet ve kendisi hariç diğerleri memur olduğu için bunların bir an evvel örgütlenme için teşebbüse geçmesi düşünülmüştür. Bu işlerde tecrübesiz olan şahıslar yaptıkları birkaç toplantı sonrası harekete geçmeye karar vermişler ve Cevat Bey'in elindeki salahiyet nameyi kullanarak cemiyetin bir şubesini açmayı kararlaştırmışlardır.

Ertesi gün Belediye Başkanı Zakir Bey'e giderek maksadını anlatan Cevat Bey, kendisini Vali Münir Bey'e götürmesini istemiş, Rus istilası zamanında halk teşkilatında çalışmış iyi niyetli bir kişi olan Zakir Bey'de bu konuda vali ile görüşeceğini ifade etmiştir. İki gün sonra Zakir Bey'i belediyede ziyaret eden Cevat Bey, belediye reisinden bu iş için mahalle muhtarları ile şehrin ileri gelenlerini belediyede toplayıp bir karar almanın daha uygun olacağını valinin de bu fikirde olduğu cevabını almıştır¹¹⁹.

Bunun üzerine 1 Mart 1919 günü toplantıya karar verilmiş toplantıya mahalle idare heyetleri ve şehrin ileri gelenleri katılmışlardı. Hüseyin Avni, Namık Efendizade Ahmet ve Cevat Bey'in de konuştuğu toplantıda birçok kimse daha görüş belirtmiş bu kadar kalabalıktan sağlıklı bir netice alınamayacağı görülerek belediye başkanın

¹¹⁸ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.27.

¹¹⁹ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.27-29.

öncülüğünde on kişilik bir komisyon seçilmiştir. Komisyonda belediye azasından Şeyh Eşref, Kılıczâde Şakir, Meclis-i idare azasından Tevfik Bey ve birkaç kişi daha görev almış ama birkaç ay önce Süleyman Necati'nin başına gelenlerde yavaş yavaş bu cemiyetin başına da gelmeye başlamıştır. “Bu devletin padişahı sadrazamı var onlar düşünürler biz bu gibi büyük işlere karışarak devletin işlerini bozmayalım düşüncesi yine kendini göstermiş fakat cemiyetin ileri gelenleri ve özellikle Hüseyin Avni'nin kararlı tutumu bu gibi düşüncelerin yankı bulmasını engellemiştir¹²⁰.

Ertesi gün cemiyetin kuruluşu ile ilgili vilayete kuruluş dilekçesi verilmiş, hükümet 10 Mart 1335 (1919) tarih ve 49 numaralı şu yazı ile cemiyetin kuruluşunu kabul etmiştir¹²¹.

“Merkez-i İdaresi Dersaadet'te olmak üzere nizamnamesi hükümet-i seniyenin tasdikine bil iktiran teşekkül eden Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti nizamnamesinin 3. maddesindeki müsaadeden bilistifade iki kıta sureti vilayete verilen program dairesinde olmak ve meclis-i idare-i vilayet azasından Hacı İsmail Efendizade Tevfik, Hakkızade Hacı Fehim Müftü-i Vilayet Solakzade Sadık, binbaşılıktan mütekait Süleyman gümrük mütevellisi Cazim, Kümbetli Genç Ağazade Hüseyin Avni, Hacı Recep Efendizade Hacı Hafız, Namık Efendizade Ahmet keza binbaşılıktan mütekait Haydar, Kobalzade Ahmet ve Dursunbeyzade Cevat Bey ve efendilerden mürekkep bulunmak üzere Esatpaşa Mahallesi'ndeki eski Asar-ı Terakki Mektebi'ne tahsis edilen hanede bir heyetten teşekkül edeceği beyaniyle muktezi ilmuhaberinin itası bu istidaname talep olunmasına ve mezkur program münderecatı nizamname-i mahsusuna muvafık görülmesine mebni işbu ilmuhaber heyet-i mumaileyhaya ita kılınmıştır”. Cemiyet vilayetin kuruluşunu tasdik ettiği 10 Mart tarihini beklemeden 6 Mart'ta ilk toplantısını eski Asar-ı Terakki Mektebi'nde yapmış reisliğe Hacı Fehim Efendi'yi muhasipliğe Süleyman Bey'i ve katipliğe de Cevat Bey'i seçmiştir. Birkaç gün sonra Geçici Heyet'ten Hacı İsmail Efendizâde Tevfik

¹²⁰ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.28-29; Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.58.

¹²¹ Kırzioğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, s.12-13.

rahatsızlığından Kobalzade Ahmet Bey de köyüne gideceğinden gelemeyeceklerini bildirmişler bu iki kişinin yerine eski mebus Raif ve Yavuluzâde Şükrü Efendiler çağrılmış ve ilk iş olarak nizamnamenin ikinci maddesinde tesbit olunan gayeye göre ilk beyanname yazılarak bütün doğu vilayetlerine gönderilmiştir¹²². Cemiyet Erzurum'un kurtuluşunun birinci yıldönümü olan 11 Mart 1919'da bir tören yapılmasına öncülük etmiş bir yıl önce binlerce Türk'ün diri diri yakıldığı binalar ziyaret edilerek o günlerde Erzurum'da bulunan Şehzade Abdulhalim Efendi'nin kaldığı evin önünde bir gösteri yapılarak şehzadeye halkın durumu gösterilmiş ve Erzurum'daki iradenin padişaha bildirilmesi istenmiş ve bu konuda bir arıza yazılarak padişaha iletmesi için şehzadeye verilmiştir¹²³.

Bu günlerde cemiyetin teşkilat işinin çok yavaş yürüdüğü ve gerekli atılımları tam yapamadığı görülmektedir. Hüseyin Avni, Namık Efendizade Ahmet ve Cevat Beylerin dışındakilerin ihtiyar kişiler olup her adımı ihtiyatlı atmaları, hükümeti kuşkulandıracak hareketlerden sakınmaları, Hacı Fehim Efendi'nin Reisliği, Raif Efendiye bırakması; bunun da çekingen davranması ve kendisine son gelmesini istememesi işleri yavaşlatmıştı. Cemiyet ordu ile de bir temas kuramamıştı. Yakup Şevki Paşa gözlerinden rahatsız olduğu için kimseyle görüşmüyor, 9. Fırka Kumandanı Rüştü Bey'de Hasankale'de oturuyor ve Erzurum'a uğramıyordu¹²⁴.

Cemiyetin etkili faaliyet yapamamasında Süleyman Necati'nin daha önce gizli olarak kurduğu İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nin de etkisi olmuştu. Bu cemiyet yani kurulan cemiyete uzak durmayı uygun görmüş, içlerinden sadece Raif Efendi, Süleyman Efendi ve Hüseyin Avni Bey bu cemiyette görevlendirilmiştir. Bu cemiyetin görüşmelerinin daha çok İttihatçılık davasıyla geçmesi üzerine bu dedikoduları işiten İstihlas-ı Vatan Cemiyeti kurucularından Halid Bey, Erzurum'a gelerek Şubat ayı ortalarında mevki-i müstahkem binasında bir toplantı yapmış; toplantıda bölgenin mukadderatı değişecek olursa derhal idareye el koymak ve geçici hükümeti kurarak

¹²² Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.30-31.

¹²³ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.32-33.

¹²⁴ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.60-61.

seferberlik yapmaya ve Ermenistan'ı dağıttıktan sonra batıya yardım etmeye karar verilmişti¹²⁵.

Bu günlerde Küçük Kazım Bey de Trabzon Jandarma Alay Kumandanlığı'ndan Ferit Paşa Hükümetince emekliye sevk edilmiş ve Erzurum'a gelmiştir. Kâzım Bey, Erzurum'da doktor, hukukçu, ziraatçi, öğretmen gibi aydınlardan ve esnaf arasından sözü geçen 50-60 kişilik bir liste yapmış ve bunlar daha geniş olduğu için idare merkezi yerine 2 Nisan 1919'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yeni binası olan Vuslat Bey'in evinde toplanmışlardır. Toplantıda cemiyet işlerinin niçin yürümediği tartışılmış cemiyetin yeni isimler takviye edilerek bir Vilayet Kongresi yapılmasına karar verilmiştir. Buna göre kurulan yeni Heyet-i Faa'le şu şekilde teşekkül etmişti. Reis: Sabık Mebus Raif Efendi, Katib-i Umumi Dursunbeyzade Cevat Bey, azalar Küçük Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey, Müftü Naibi, Mehmed Efendi Kırbaşzade Fevzi Bey, Evrak Müdüriyeti'nden Mütakaid Maksud Bey, Namikefendizade Cazim Bey Mahdumu Ahmet Bey, Hazine Vekili Hüseyin Avni Bey, Avukat Maksud Bey, Mütakaid Binbaşı Süleyman Efendi, Baytar Nedim Bey¹²⁶.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bu şekilde aktif bir hale gelmesi üzerine İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nin varlığına lüzum kalmamış, bu konuda Küçük Kâzım Bey'in de araya girmesiyle Süleyman Necati'nin sınır boylarındaki cemiyet üyeleriyle haberleşmeyi sürdürmesi ve İstihlas-ı Vatan Cemiyeti'nin kaldırılması kararlaştırılmıştır¹²⁷.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra merkezi İstanbul'da bulunan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Erzurum'da bir Heyet-i Faale vücuda getirmiş ve 10 Mart'ta da resmen faaliyetlere başlamıştır. Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, Trabzon'da Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti ile birlikte Erzurum Kongresi'nin toplanmasını sağlamış ve bu kongrenin sonunda merkezi Erzurum olmak üzere Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

¹²⁵ Süleyman Necati Güneri, Hatıra Defteri, s.33-34.

¹²⁶ Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, s.34-37.

¹²⁷ Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, s.50-51.

teşekkül etmiştir. Bu cemiyet İstanbul'daki Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nden bağımsız ve yeni bir oluşumdur. Fakat amaçları itibariyle ondan çok farklı olmayıp önceki cemiyetin heyet-i faalesi yeni cemiyette bu mevkilerini korumuşlardı. Burada sadece Şarki Anadolu tabiriyle cemiyetin faaliyet sahası genişletilmiş ve Trabzon Vilayeti ile Canik Sancağı da buna dahil edilmişti. Sivas Kongresi'nde ise bütün Müdafaa-i Hukuk kuruluşları Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında toplanınca Erzurum'daki merkez heyeti de buna iltihak etmişti. Dolayısıyla Erzurum'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şekli ve hukuki bazı değişikliklere uğramış fakat amaç hep aynı kalmıştı¹²⁸. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Ankara'da Türkiye Millet Meclisi'nin açılmasından sonra da varlığını sürdürmüş Erzurum'da halk hükümeti yapmak girişiminden sonra halkçılık programının meclisteki müzakereleri sırasında Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyeti topluca istifa etmiştir. İstifa gerekçesi olarak “şekl-i hazırıyla devam-ı mesai memleket için faideli olamayacağı kanaati” bildirilmiş böylece 1920 yılı Aralık ayı ortalarından itibaren Erzurum'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başsız ve sahipsiz kalmıştır¹²⁹.

Aslında Erzurum'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti istifa etmeden önce kendi aralarında bölünme başlamıştır. Bir tarafta komünizme şiddetle karşı olan muhafazakarlar vardı ki bu grubun başını Hoca Raif Efendi çekiyordu. Diğer tarafta ise kısmen Bolşevik ilkelerini savunan Albayrak Heyeti bulunuyordu. Erzurum halkının Hoca Raif Efendi'yi desteklediği bu çekişmede görüş ayrılığını getirmiş hükümetin ve halkın desteklemiş olduğu komünizm aleyhtarı görüşü savunanlar Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla teşkilatlandırılmıştır¹³⁰.

Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta halkçılık programının TBMM'ne sevkine sonra Meclis'te bazı grupların oluşmaya başladığını, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulünden sonra bizzat kendisinin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu unvanıyla bir grup teşkiline karar verdiğini söylemektedir. Böylece memleketin her

¹²⁸ Akbulut, Albayrak Olayı, s.79-80.

¹²⁹ Akbulut, Albayrak Olayı, s.80.

¹³⁰ Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluş ve Mustafa Suphi, s.314.

tarafında mevcut bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, mecliste bir siyasi grup olarak teşekkül etmiş bulunuyordu. Fakat bu grubun kuruluşundan önce, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu müteakip Hoca Raif Efendi ve arkadaşları Erzurum'da bazı girişimlerde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal Paşa, Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni bu gelişmelerin bir sonucu olarak göstermektedir¹³¹.

1920 yılı sonlarında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezi heyeti topluca istifa etmiş olduğundan Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti kurulduğu sırada Erzurum'da faal bir cemiyet mevcut değildi. Zaten Kâzım Karabekir Paşa'da Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin halk hükümeti yapmak girişiminden sonra berbat bir vaziyete geldiğini işaret etmektedir¹³². Yani Muhafaza-i Mukaddesat olgusu Albayrak Gazetesi etrafında komünizmi savunan kişilerin fikirlerine karşı bir savunmadır. Yani bu cemiyetin kuruluşu, Albayrakçıların Erzurum'daki faaliyetleri, komünizmle ilgili yayınları ve gerek içeriden ve gerekse dışarıdan gelen komünist Bolşevik propagandasına bir tepkidir¹³³.

Cemiyet 21 Ocak 1921'de kurulmuş ve başkanı Raif Efendi üyeleri de Müftü Sadık, İsmail Efendizade Tefik, Korukçuzade Rıza, Mebus Durak, eski mebus Seyfullah, Leylizâde İbrahim, Derusağa Camisi Hatibi Ahmed, Hatibzade Ragıb, Gümrükçüzâde Münib, Remzizade Abdurrahim, eski belediye başkanı Ömerbeyzade Ömer, Emekli Yüzbaşı Mustafa, Ziyazade Fevzi esnaflar Şeyhi Arif, Evkafczade Tefik ve diğerleridir¹³⁴.

Cemiyet bolşevizme bir tepki olarak doğmuş ve bu akıma karşı tedbirler almıştı. Fakat Bolşevikliğin definden sonra hedefini değiştirerek saltanat ve hilafetin korunmasına yönelmiştir¹³⁵.

¹³¹ Akbulut, Albayrak Olayı, s.81.

¹³² Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, İstanbul 1993 s.257.

¹³³ Akbulut, Albayrak Olayı, s.81.

¹³⁴ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.933.

¹³⁵ Selvi, Milli Mücadele'de Erzurum, s.347.

Erzurum'da, incelediğimiz dönemde faal durumda olan cemiyetlerden birisi de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'dir. Harp zamanında yaralılara sulh vaktinde muhtaçlara yardım maksadıyla kurulan hayır cemiyetinin adıdır. 1863'te "Mecruhin-i Asakir-i Osmaniye Muavenet Cemiyeti" adı altında kurulmuş olup 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti" adını almış ve Birinci Dünya Savaşı ve sonrası çok etkin faaliyette bulunmuştur. Cumhuriyet Devrinde Hilal-i Ahmer adı Kızılay olarak değiştirilmiştir¹³⁶.

Erzurum Hilal-i Ahmer Şubesi, 17 Ağustos 1330 (30 Ağustos 1914) tarihinde Dr.Şerif Bey'in başkanlığında kurulmuştur. 13 Teşrin-i Evvel 1330 (26 Ekim 1914) tarihinde ise binası hizmete sokulmuştur. 28 Kanun-i Sani 1330 (10 Şubat 1915'te ise Erzurumlu hanımların kurduğu Hanımlar Hilal-i Ahmer Şubesi açılmıştır¹³⁷.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte Kafkas Cephesi'nde bir "Heyet-i Sıhhiye" oluşturulmasına ve Erzurum'da 500 yataklı bir hastanenin yanı sıra tıbbi malzemelerin korunması için bir de depo meydana getirilmesine karar vermiş fakat sağlık malzemelerinin İstanbul'dan cepheye nakli meselesi kolay olmamıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti bunların bir hastahane vapuruyla nakledilmesi için uluslar arası Kızıllaç Örgütü'ne başvurmuş, gerekli izni aldıktan sonra Dr.Ümit Bey'in başkanlığında otuz kişiden oluşan bir Hilal-i Ahmer Heyeti "Gülnehal" vapuruyla Trabzon'a ulaşmış kısa süre içerisinde Erzurum'a geçen heyet Hükümet Konağı karşısında hastaneyi kurarak hizmete başlamıştır¹³⁸.

¹³⁶ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul, 1993, s.830-831.

¹³⁷ Nusret Karasu, "Hilal-i Ahmer (Kızılay)'ın Dünya Harbi'nde Erzurum'da Yaptığı Hizmetler Üzerine, Türkiye Kızılay Derneği Genel Merkezinde Bulunan Bilgilerden Özetler "Çeşitli Yönleriyle Erzurum ve Çevresi, Ulusal Verem Savaş Derneği, XXI.Kongresi, Erzurum 27-30 Haziran 1968, s.45.

¹³⁸ Nebahat Oran Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I.Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002), Erzurum, Ankara, 2003, s.780.

Erzurum'da 1915 yılı kışında kurulan 500 yataklı hastahane tedavi hususunda büyük hizmetler vermiş 1915 yılının son aylarında bu hastaneden başka Ilıca nahiyesinde bir de nekahathane kurmuştur¹³⁹.

Hilal-i Ahmer Heyeti ve Erzurum Hilal-i Ahmer Şubesi'nin bu çalışmalarının yeterli gelmemesi üzerine heyetin müracaatı üzerine Konya Hilal-i Ahmer Şubesi tarafından Erzurum'a 300 yataklı seyyar hastane malzemesi gönderilmişti. Bu hastahane Köşk mevkiinde kurularak hizmete sokulmuştur¹⁴⁰. Hastahane doktorlarının sivillerden oluştuğu bu hastanede iki subay koğuşu ve askerlere ait dört çadır mevcuttur¹⁴¹. Mamüretlaziz Hilal-i Ahmer Şubesinin gönderdiği 100 yatak kapasiteli hastane ise "Mekteb-i Sultani" binasında¹⁴² kurulmuştur. Hastanenin yatak sayısı daha sonra 300'e çıkarılmıştır¹⁴³. Mamuretilaziz Vilayeti'nin gönderdiği bu 100 yatak kapasiteli hastane de burada askeri açıdan önemli hizmetler yapmıştır. 1 Kanun-ı Evvel 1331 (14 Aralık 1915) tarihli İrade-i Seniyye ile Erzurum'da hizmet ettikten sonra İstanbul'a dönen Alman Salib-i Ahmer Heyeti'nin tercümanlığında hizmet eden 49. Fırka sertabib muavini yüzbaşı Ali Rıza Efendi'ye bir kıta görmüş ve Mamuretilaziz Vilayeti Bidayet Mahkemesi azasından olup bu vilayetin Erzurum'da kurduğu yukarıda şahsi geçen hastahane müdür olarak bir seneye yakın hizmet eden Vakkas Efendi'ye bir kıta tunç Hilal-i Ahmer Madalyası verilmiştir¹⁴⁴.

1915 yılı sonlarında Dr.Ümit Bey'in başkanlığındaki heyet tıbbi malzemeleri orduya teslim ederek Erzincan'a çekilmiş, Rusların Erzurum'a ilerlemesi üzerine heyet çalışmalarını Sivas'ta sürdürmek zorunda kalmıştır. 1914-1916 yılları arasında toplam 8.958 hasta ve yaralı tedavi edilmiştir. Birinci Hilal-i Ahmer Heyeti'nin Erzurum'dan Erzincan'a çekilmesi üzerine İstanbul'dan ikinci bir Hilal-i Ahmer Heyeti karayoluyla

¹³⁹ BOA.DH.ŞFR.Dosya No:47. Gömlek No:123.Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.781.

¹⁴⁰ Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.781.

¹⁴¹ Faik Tonguç, I. Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, İstanbul 1999, s.57-58.

¹⁴² Günümüzde Şair Nef'i İlköğretim Okulu olarak kullanılan bina.

¹⁴³ Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.781.

¹⁴⁴ BOA. MV. Dosya No:241. Gömlek No:218.

Erzurum'a gönderilmişti. Heyetin Erzurum'daki ilk hizmeti 1.000 yataklı bir nekahathanenin açılması olmuş, heyet iki ay kadar faaliyette bulunduktan sonra Rus kuvvetlerinin Erzurum'a doğru ilerlemesi üzerine Erzincan'a oradan Kemah'a ve daha sonra Kayseri'ye çekilmiştir¹⁴⁵. Hilal-i Ahmer Heyetleri orduda ve bölge ahalisinde baş gösteren Tifüs, Çiçek, Frengi Kuduz gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmiş ülke genelinde özellikle Erzurum ve Konya yol güzergahlarında hızlı bir şekilde yayılan bu hastalıklar için gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Sivas'taki Hilal-i Ahmer Heyeti'nin laboratuvarında üretilen çiçek aşılı da bu dönemde bölgeye gönderilmiştir¹⁴⁶.

Kafkas Cephesi'ndeki Hilal-i Ahmer heyetlerine gönderilen tıbbi malzeme ve çeşitli eşyaların yerlerine ulaştırılmasına büyük zorluklar çekilmiş Hilal-i Ahmer Merkezi bunun için İstanbul ve Erzurum arasında birkaç menzil oluşturmuştur. Dr.Asaf Derviş Paşa'nın başkanlığında "Heyet-i Murahhasa" adıyla oluşturulan heyetin görevi uygun menzil noktalarının belirlenmesi dışında Hilal-i Ahmer heyetlerinin ihtiyaçlarını tespit ederek bu konuda genel merkezi bilgilendirmek olmuştur¹⁴⁷.

Hilal-i Ahmer Cemiyetleri bu dönemde yetim çocuklara da kucak açmış Sivas, Erzurum ve Kayseri'de toplam 1.500 çocuk için üç tane yetimhane açılmıştır¹⁴⁸.

Erzurum'da 28 Kanun-i Sani 1330 (10 şubat 1915)'te kurulan Erzurumlu Hanımlar Hilal-i Ahmer Şubesi bu dönemde 300 yataklı bir hastane açarak yaralı subay ve erlere hizmet vermiştir. Bunlara yatak yorgan yiyecek ve giyecek gibi hususlarda büyük yardımlarda bulunan cemiyet hastahane esir Rus subay ve erlerini de tedavi etmişti¹⁴⁹.

¹⁴⁵ Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.781-782.

¹⁴⁶ Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.782.

¹⁴⁷ Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.782.

¹⁴⁸ Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.783.

¹⁴⁹ Aslan, "I.Dünya Harbi'nde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri", s.783.

23 Eylül 1332 (6 Ekim 1916) tarihli İrade-i Seniyye’de ise Erzurum Hilal-i Ahmer kadınlar hastanesinde yaralı askerlerin tedavilerinde hizmetleri görülen Almanya konsoloslarından Mösyö Karl Adelbert Vert ile Mösyö Lunfet Van Deltorburg’a ve birinci sınıf hasta bakıcılarından Misis Meri Karakam’a bir kıta tunç Hilal-i Ahmer Madalyası verilmesi uygun görülmüştür¹⁵⁰.

Erzurum Belediye Başkanı Mehmet Bey’de Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin çalışmalarını görerek takdir etmiş cemiyet genel merkezine yazdığı 3 Teşrin-i Sani 1331 (16 Kasım 1915) tarihli mektupta yardımlar hakkında bilgiler vermişti. Buna göre Hilal-i Ahmer bir ekmek fırını açarak iki bine yakın kişinin ekmek ihtiyacını karşılamaktadır. 500 yetim çocuğu himayesine alarak 151 Daruleytam oluşturmuştur. İhtiyacı olanlara basma, çamaşır, fanila ve 200 çuval erzak dağıtmış, kapanma tehlikesiyle yüz yüze gelen Gureba Hastahanesi’nin ihtiyacı olan erzak, çamaşır ve çeşitli ilaçlara ek olarak Hilal-i Ahmer Sağlık Heyeti’nin merkezi olan bu hastanenin bahçesinde oluşturulan binada her gün 300’ü aşkın hastayı muayene ve tedavi etmekte, aynı hizmetleri Bayezid Sancağında da sürdürmekte ve Ermeni mezaliminden kaçarak hududa geçen sefil ve perişan binlerce Kafkas mültecilerine de büyük yardımlarda bulunmaktadır.¹⁵¹

Bütün bu yardımları ülke çapında yapmaya çalışan cemiyet zaman zaman ilgisizlikten de yakınmıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyeti Genel Merkezi 1331 (1915) yılı Temmuz ayında yaptığı toplantıda taşra teşkilatlarının daha ciddi çalışması ve her tarafta yeniden şubeler oluşturulması için karar almış ve bunun için bir yazı hazırlamıştır¹⁵².

¹⁵⁰ BOA. MV. Dosya No:245. Gömlek No:47.

¹⁵¹ Karasu, “Hilal-i Ahmer’in Dünya Harbinde Erzurum’da Yaptığı Hizmetler Üzerine, Türkiye Kızılay Derneği, Genel Merkez Arşivinde Bulunan Bilgilerinden Özetler”, s.45.

¹⁵² BOA.DH.KMS. Dosya No:33. Gömlek No:53. Belge No:2.

25 Temmuz 1331 (28 Temmuz 1915)'te bunun için Dahiliye Nezareti'ne başvuran genel merkezde hazırlanan bu yazının bütün vilayet ve elviye-i müstakileye gönderilmesini istemiştir¹⁵³.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin hazırladığı bu yazıda cemiyetin faaliyetleri anlatılmış ve bundan sonra ne gibi işler yapılabileceği üzerinde durulmuştur.

Buna göre Hilal-i Ahmer Cemiyeti askeriyeye sıhhi malzeme sağlanması gibi büyük yardımlar yaptığı gibi İstanbul'da 7, Erzurum'da 2, Kars'ta 2, Şarköy'de 1 olmak üzere toplam 12 hastahaneyi bizzat kurmuş ve idaresini üstlenmiştir. Bundan başka bir hayli hastahanelerde devamlı surette cemiyet tarafından desteklenmekte bunlara da gerekli yardımlar yapılmaktadır. Hastahanelerinde şu anda 7 000'e yakın yaralı ve hasta askerin tedavisini büyük bir dikkatle sürdüren cemiyet gaziler için de çalışmalar yapmaktadır. Bu uğurda günde 1.000 lira kadar masraf eden cemiyet, daha iyi hizmet vermek için hükümetin de yardımıyla hayır sahiplerini göreve davet etmektedir. Bütün vilayet liva ve kasabalarda nizamnameye uygun olarak merkez ve şubeler açılmasını isteyen genel merkez şimdiye kadar bu sayının sınırlı olmasından yakınmış ve yaptıkları hizmetin ve bunun öneminin taşrada tam olarak anlaşılmasından şikayet ederek hamiyetli insanları bir kez daha göreve davet etmiştir. Ülke çapında açılan merkez ve şubelerin sayısının sınırlı olduğundan yakınan cemiyet genel merkezi bu sayının artırılmasını vilayet ve daha küçük idari teşkilatlarda merkez veya şube var ise bunların yeni üyelerle desteklenerek daha faal hale gelmesini eğer henüz teşkilat yapılmamış ise üye kaydı ile hemen teşkilatlanmaya başlanılmasını istemiştir¹⁵⁴.

Erzurum'un Rus işgaline düştüğü 16 Şubat 1916'da mevcut hastahanelerini, iç bölgeye çekmek zorunda kalan cemiyet Erzurum'un Ruslardan alınmasından sonra tekrar bölgede hizmetine başlamıştır.

¹⁵³ BOA.DH.KMS. Dosya No:33. Gömlek No:53. Belge No:2.

¹⁵⁴ BOA.DH.KMS. Dosya No:33. Gömlek No:53. Belge No:1.

Milli Mücadele yıllarında Erzurum'da kurulan cemiyet ve derneklerden birisi de Musiki Derneği'dir¹⁵⁵.

Dernek musikinin medeni bir ihtiyaç olduğu prensibinden yola çıkılarak Gürcükapı Sement Meydanı civarında Kırkçeşme Camii karşısındaki bir evde 13 Şubat 1336 (1920) tarihinde faaliyetlerine başlamıştır. Ud, Keman, kanun, granata vesair müzik aletlerinin çalınmasını öğretmek üzere üye kaydına başlayan dernekte aynı zamanda müzik aletleri ve bunların parçalarının satımı da yapılmıştır. Dernek verdiği ilanlarla halkı üye olmaya çağırılmış uzun kış gecelerinde sıkılmak istemeyen halkın burada rahatça vakit geçirebilecekleri duyurmuştur¹⁵⁶.

Bundan iki ay sonra ise 1336 (1920) yılının Nisan ayında Erzurum'da "İttihad-ı Meslek Telgrafçılar Cemiyeti" kurulmuştur. Bu cemiyetin kurulmasından oldukça memnunluk duyan Kâzım Karabekir Paşa bu cemiyetle ilgili görüşlerini şu şekilde açıklamıştır: "Telgrafçılarımız "İttihad-ı Meslek Telgrafçılar Cemiyeti" namıyla bir cemiyet teşkil ettiklerini bildirdiler. Telgrafçılarımızın geceli gündüzlü milli emeklerimizin tahakkuku için çalıştıklarını her zaman her yerde söyler ve takdir ederim. Umumi Harb'de Tebriz'de bulup yetiştirdiğim birkaç kıymetli efendi kolordumda askerlik hizmetlerini yapmakta ve kolordu telsiz ve telgrafıyla bize Moskova'dan bilgiler almakta ve bu suretle dünyadan haberdar olmaktadır. Telgrafçılarımıza karşı şükran hislerini hatıratıma da kaydediyorum. Bana yazdıklarını ve cevabımı gazete ile de yayınlattım"¹⁵⁷.

Erzurum'da bu dönemde kurulan bir başka dernek ise İdman Derneği'dir. Dernek sporun önemini kavramış gençler tarafından kurulmuştur. Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın himayesinde, 1921 yılı Kasım ayı sonlarında kurulan dernekle ilgili olarak Varlık Gazetesi şunları yazmıştı: "düşüncesi ve zihniyeti, terakki, saadet, irfan ve fazilet olan her mukaddes ve ulvi şey, ancak kuvvetli zinde bir vücutta

¹⁵⁵ Albayrak, 26 Şubat 1336 (1920), S.71, s.2.

¹⁵⁶ Albayrak, 26 Şubat 1336 (1920), S.71, s.2.

¹⁵⁷ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.705.

temiz bir dimağda yuva yapabilir” Gazete ayrıca derneği kuranları alkışlamış ve tebrik etmiştir¹⁵⁸.

1923 yılında merkezi Ankara’da bulunan İhtiyat Zabıtları Cemiyeti’nin Erzurum şubesi açılmıştır. Cemiyetin Erzurum şubesinin açılmasıyla ilgili olarak Varlık Gazetesi’nde çıkan haber şöyledir: “İhtiyat Zabıtlarımız terfiye-i hal ve temin-i istikballeri maksadıyla teşekkül eden ve merkez-i umumiyesi, Ankara’da bulunan İhtiyat Zabıtları Cemiyeti’nin Erzurum Şubesi bütün Şark İhtiyat Zabıtlarının iştirakiyle küşad edilmiştir ve faaliyete başlamıştır. Kendilerine muvaffakiyet temenni ederiz¹⁵⁹.

3-Yardımlaşma Faaliyetleri

II. Meşrutiyet döneminde Erzurum halkı, içinde bulunduğu bütün sıkıntılara rağmen, ülke çapında yapılan yardım organizasyonlarına katılmayı ihmal etmemiştir. Örneğin, Hilal-i Ahmer Cemiyeti’ne her türlü yardımı yapmaktan geri kalmayan Erzurumlular, 1909 yılında kurulan Osmanlı Donanma-yı Milliye İane Cemiyeti¹⁶⁰,ne de her türlü desteği vermiştir.

Dahiliye Nezareti, 15 Kanun-i Evvel 1325 (28 Aralık 1909) tarihinde bütün vilayet, sancak ve kaza merkezlerine Donanma Cemiyeti’nin Osmanlı Donanması’nın gelişmesine katkıda bulunmak üzere kurulduğunu hatırlatan ve bağış kampanyasına katılmanın her Osmanlı’nın vatandaşlık görevi olduğunu ifade eden bir talimatname

¹⁵⁸ Varlık, 1 Kanun-ı Evvel 1337 (1921), S.133, s.

¹⁵⁹ Varlık 30 Ağustos 1339 (1923), S.177, s.4.

¹⁶⁰ Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin kuruluşu, Doktor Hafız İbrahim, Doktor İsmail Hakkı, Doktor Petraki Papadopulos ve Mühendis Haşim Bey’in girişimiyle gündeme gelmiştir. Bu 4 kişinin girişimiyle, 19 Temmuz 1909 tarihinde bir toplantı düzenlenerek, Cemiyetin kuruluş süreci resmen başlatılmıştır. Girit Sorunu’nun aynı yıllarda bir çözümsüzlüğe doğru gitmesi ve Osmanlı Devleti’yle Yunanistan arasında gerilimin artması, bu dönemde donanmanın önemini daha da artırmıştır. 1909 Girit bunalımı Osmanlı donanmasının yetersizliğini ortaya koymuş, basın da bu yönde aralıksız bir propaganda yürütmüştür. Böyle bir ortamda Donanma Cemiyeti de Osmanlı donanmasına yardım için kurulmuştur. Bkz: Nadir Özbek, Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet, 1876-1914, İstanbul, 2002, s.297.

göndermiştir¹⁶¹. Bunun üzerine Erzurum Vilayeti'nden 17 Kanun-i Evvel 1325 (30 Aralık 1909) tarihinde verilen cevapta, vilayette bir komisyon kurulduğu, iane toplanmasına başlandığı nezaretin gönderdiği talimatnamenin sancak ve kazalara gönderildiği bildirilmiştir.¹⁶² Yazıda belirtildiği gibi Erzurum Vilayeti'nde bu yöndeki çalışmalara hızla başlanmış ve Erzurum Vilayeti'nden Donanma Cemiyeti'ne birinci defada 320, ikinci defada 1180, üçüncü defada ise 500 lira olmak üzere toplam 2 000 lira yardımda bulunulmuştur.¹⁶³ Dahiliye Nezareti, Erzurum'a yazdığı 7 Şubat 1325 (20 Şubat 1910) tarihli yazıda vilayetten üç defada yapılan bağışların cemiyetin eline ulaştığı ve makbuzlarının Erzurum Vilayeti'ne gönderildiği ifade edilmiştir.¹⁶⁴

Erzurum Vilayeti'nin bu cemiyete yardımları hep sürmüştür, 1914 yılında Kiskim Kazası'nın İşhan Köyü halkının bu cemiyete yaptığı yardımlardan dolayı köye Nikel Madalya verilmiştir.¹⁶⁵

Erzurum halkı, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında çok zor günler geçirmiştir. Bilindiği üzere Erzurum, I. Dünya Savaşı yıllarında tam bir savaş bölgesi haline gelmiş ve Erzurum 1916 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal öncesinde Erzurum halkının önemli bir kısmı yurtlarını terk ederek batıya doğru göç etmişken, küçük bir kısmı da şehirde kalarak Rus hakimiyeti altında yaşamışlardır. Rus egemenliğinde yaşamak zorunda kalan bu halkın yardımına, özellikle Azerbaycan'daki Türklerin önemli yardımlarda bulunduğu görülmektedir. Bu yardımlar genellikle yiyecek ve giyecek malzemesi şeklinde olduğu gibi, aynı zamanda, Türk halkının şehirdeki Ermeni nüfusuna karşı korunması ve Türklük bilincinin devam ettirilmesi şeklinde de cereyan etmiştir.

Erzurum Vilayeti'nin zor günleri I. Dünya Savaşı'nın ilk günlerinde başlamış ve Kafkas Cephesi'ndeki yenilgiler ve Rus işgali ile sürmüştür. Kafkas Cephesi'ndeki

¹⁶¹ Özbek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914, s.297.

¹⁶² Özbek, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914, s.300.

¹⁶³ BOA. DH.MUİ. Dosya No: 67. Gömlek No: 17. Belge No: 1-2.

¹⁶⁴ BOA. DH.MUİ. Dosya No: 67. Gömlek No: 17. Belge No: 1-2.

¹⁶⁵ BOA. DH.KMS. Dosya No: 16. Gömlek No: 28. Belge No: 5.

sıkıntılarının hemen hemen hepsi sınır vilayeti olan Erzurum'a birebir yansımış özellikle salgın hastalıklar bu dönemde şehri önemli ölçüde etkilemiştir.

Erzurum'daki Rus işgali yıllarında halkın çektiği sıkıntılara Azerbaycan Türkleri çare olmaya çalışmış, "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" vasıtasıyla Erzurum halkının imdadına koşmuşlardır¹⁶⁶.

Erzurum'un işgal edildiği haberi alınır alınmaz Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi harekete geçerek çalışmalarını bu bölgeye de yaymak bu bölge Türklerine de yardım götürmek için girişimlere başlamış, yardımcı olmak için müracaat etmiştir. Fakat bu bölgeye yardım etmek hususunda izin alma sürecinde bunlara pek çok zorluklar çıkarılmış ve izin verilmek istenmemiştir. Çünkü Rus Hükümeti'nin "Şehirler İttifakı" yeni işgal edilen yerlere yapılacak yardımı sınırlı tutuyor ve cemiyetin Erzurum'daki Müslümanlara yardım teşebbüsüne karşı çıkıyordu. Ermenilere yardım hususunda işgal edilen yerlerdeki Ermenilere yurdu hususunda ise zorluk çıkartmaktan ziyade destek olan Rus Hükümeti'nin bu tavrına karşılık, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Tiflis'teki Baş Temsilcileri Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanov "Şehirler İttifakı" Başkanı ile yeni istila edilmiş olan yerlerdeki Müslümanlara yardım konusunda sıkı bir irtibata girerek Ermenilere yapılan yardımların aynı şekilde Müslümanlara da yapılmasını istemiş cemiyetin bu hususta yaptığı birçok girişimler sonucunda yardım konusunda izin alınabilmiştir¹⁶⁷.

Bu izin üzerine cemiyet 1916 yılının Haziran ayında General Mayor Han Talişinski ve İlyasov'u Erzurum'a göndermiştir. Halkın durumu ve ihtiyaçları hakkında bir ön araştırma yapan bu temsilciler Erzurum ve çevresindeki 16.000 harpzedede Müslüman bulunduğunu belirleyerek bunların listesini çıkarmışlardır¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Betül Aslan; I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara, 2000, s.269.

¹⁶⁷ Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.70

¹⁶⁸ Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.270

Rus ordusunda bulunan Ermenilerin bölgede yaptığı katliamlar, hırsızlıklar sonucu bölgede ortaya çıkan barınma ve yiyecek ihtiyacı konusunda cemiyet ilk etapta temsilcileri İlyasov, Abdullah Sultanov ve İsmail Nazaraliyev aracılığı ile önce Kars'ta 400 pud un daha sonra 5.000 pud un getirterek halka dağıtmış ayrıca Hınıs ve Tortum'a da un gönderilerek ihtiyacın giderilmesine çalışılmıştır. Fakat bunlarda yeterli olmayınca 5.000 pud da arpa gönderilmiştir.

Bölgedeki sağlık sorunları ve tıbbi malzeme ve hastahane eksikliği üzerine de harekete geçen cemiyet üyeleri Tiflis'te Kızılhaç cemiyeti'nin yetkilileriyle görüşerek Erzurum'da bir hastahane açılması hususunda harekete geçmiş fakat bunu başaramamışlardı. Cemiyetin el attığı konulardan birisi de sahipsiz çocukların himaye edilmesi olmuştur. Bu dönemde Erzurum ve çevresindeki yüzlerce sahipsiz çocuk sokaklardan ve Rus askerlerin elinden alınarak Bakü ve Tiflis'teki sığınacıklara götürülmüş bu çalışma sayesinde ilk ay içinde 250 sahipsiz çocuk ve 150 bakıma muhtaç kadın kurtarılmıştır¹⁶⁹.

Cemiyet-i Hayriye'nin Erzurum'a göndermiş olduğu ilk temsilcileri burada halkın acil ihtiyaçlarının karşılanması hususunda yaptıkları çalışmalardan sonra şehirden ayrılmışlar, bundan sonra Erzurum'da uzun süre kalacak ve halkı teşkilatlandırarak uyanık tutmak ve aynı zamanda çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere Cemiyetin bir şubesini Erzurum'da açmak amacıyla Seyidov başkanlığında bir heyet göndermişlerdir. Heyet Erzurum'a geldiğinde 62.000 telis un, arpa, mercimek, buğday, mısır gibi yiyecek maddeleriyle 13.252 telis ve sandıklar içerisinde kadın erkek ve çocuk elbisesi ile ayakkabı getirmiştir. Heyet ayrıca Kafkas şehirlerinde basılmış gazete, dergiyi ve birçok edebi kitapları da halka dağıtmış ve belirli zaman dilimleri içerisinde bunların yine dağıtılacaklarını ifade etmişlerdir.

¹⁶⁹ Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine "Kardaş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.272.

Kantarcızade Hacı Mustafa¹⁷⁰ hatıratında Seyidov hakkında şunları söylemektedir: “Bu milletvekili Seyyidof genç çalışkan cesur bir Türk evladı idi. Rusların Erzurum’da bulunduğu bir sırada Rus ve Ermeni askerleri olsun bir müdahale edenleri hemen en büyük kumandanlarına gider söyler müdahale edenleri mesul ederdi. Bir Türk’ün burnunun kanamamasına çalışırdı. Hatta çarşılarda gezerken bir Ermeni bir Türk’e ufak bir harekette bulunduğu vakit bu Ermeniye karşı koyar bağırır ve söylerdi ki “Şarktaki büyük Türkistan, Kafkasya, Azerbaycan buradaki Türk kardaşlarına sahiptirler. Bunlar mevkien Çar Rus Hükümeti’ne esirdirler. Ey abdal mel’un Ermeniler bunlar size esir değildirler ve size hiçbir vakit Türk esir olamaz” diye çarşılarda gezerken, bu gibi münazaa yerlerinde Ermenilerin yüzlerine karşı bağırırdı. Seyidof bir kır ata binerdi, üzerinde fişenklik ve belinde gümüş kama ve büyük bir tabancası var idi. Bir günde çarşı mahallatı yüz defa gezer, halkın istirahatını temini için çalışırdı. Seyidof’un bu hareketinden böyle halka iane getirip dağıtılmasından İslam milletinin birbirlerine yardım etmesinden çarşı ve mahallatı gezip ufak ufak teftişinden Ermeniler hoşnut değildiler. Yavaş yavaş kuşkulanmaya başladılar. Elllerinden gelse bir an evvel bu adamı parça parça edeceklerdi. Lakin korkuları da yok değildi. Ermenilerin bazıları Seyidof’a Taşmağazalar Çarşısında gözümün önünde hücum etmek silaha davranmak istedilerse de Seyidof göğsünü

¹⁷⁰ Kantarcızade Hacı Mustafa (Hacı Mustafa Kantarcıoğlu) 1305 (1889) yılında Erzurum’da doğmuştur: babası Mehmet Efendi ve amcası Mutan Ağa 93 Muharebelerinde (1877-1878) Gazi Ahmet Muhtar Paşa’ya yardım eden heyetin üyeleridir. Ağabeyisi Miralay Ali Paşa’dır. 30 Nisan 1325 (1909) tarihinde Hadd Sınır Pasaport Memuru unvanıyla devlet hizmetine başlamış, aralıksız hizmet görmüş, cumhuriyet döneminde Vilayet Maiyet memuru (Makam Polisi) olmuş, aynı görevde iken 2.388 nolu kanuna göre 50 yaşını tamamladığı için 30 yıl, 3 ay 4 gün devlet hizmet yaptıktan sonra 1 Ağustos 1939 tarihinde 31 lira 68 kuruşla emekli olmuştur. Rus ve Ermeni işgalinde Müslüman mahallerinden Yeğenağa, Gülahmet, Kemhan ile Dervişağa Camilerinde imamlık yapmıştı. 12 Mart 1918’de Erzurum’un Ermeni canilerden temizlenmesinden sonra Fırka Kumandanlığı’nca vali olarak tayin edilen Yüzbaşı Recep (Recep Peker) tarafından şehrin Emniyet Müdür Vekilliği’ne getirilmiş olan Kantarcızade Hacı Mustafa 18 Nisan 1969 tarihinde vefat etmiştir. Yavuz Aslan “Erzurum’da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızade Hacı Mustafa’nın Hatıraları “Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi 12 Mart Özel Sayısı, 1993, Erzurum, s.87-88.

açarak kabara kabara Ermenilerine söyledi ki; “Ben bir tek adam, bana karşı gelmek hatta Erzurum’da Türk kardaşlarıma ve bana ufak bir hareketiniz, sonra sizin başınıza gelecek felaket güneşin doğduğu tarafa sakın oradan 100 milyon İslam tarafından sadaya karşı perişan olursunuz” der bağırdı¹⁷¹.

Rus işgali altındaki Erzurum şehrine bu dönemde büyük faydalar sağlayan Azerbaycan Heyeti halkın aydınlatılması ve çocukların yetiştirilmesi amacıyla Erzurum’da okulların açılması girişiminde de bulunmuşlardır. İlk ortaokul ve lisenin açılması halinde bütün masraflarının Cemiyet-i Hayriye tarafından karşılanacağını bildirmelerine rağmen bu teklif ne Ruslar ne de şehirdeki bazı gericiler tarafından kabul edilmemiş okulların yerine birçok adet medrese ve çeşitli tarikatlere mensup tekkeler açılmış bunların başları da dini lider sayılmıştı¹⁷². Diğer dini teşekküller gibi tekkelerde Ruslar tarafından büyük bir himaye görmüştür¹⁷³.

Rus işgal kuvvetleri ve şehirdeki Ermeniler Cemiyet-i Hayriye’nin Erzurum’da yapmak istediği her teşebbüse şüpheyle yaklaşmış ve halkı yanlarına çekip Azerbaycan’a yardım için gelen bu heyetten soğutmak için her şeyi yapmışlardır: Ruslar müslümanların dini vecibelerini yerine getirmelerine çok önem verdiklerini göstermek için olmadık şeyler yapmış elleri kırbaçlı polislerin, cuma günleri şehirde dolaştırarak halkı zorla camilere göndermişlerdir. Dini kıyafet giyen kişilere dokunmayan ve onlara serbest geçmek için kartlar vererek hürmetkar görünmeye çalışan Ruslar, belediyenin Ramazan günlerinde top atmasına dahi izin vermişlerdir¹⁷⁴. Halkın birçoğu bu davranışları Rusların İslam dinine olan hürmetlerine bağlamış, hatta gizli İslam dininde olan Rus generallerin mevcudiyetinden bile bahseder olmuşlardır¹⁷⁵. Rusların bütün bu propagandalarına rağmen cemiyet temsilcilerinin

¹⁷¹ Aslan, “Erzurum’da Ermeni Mezalimi Hakkında Kantarcızade Hacı Mustafa’nın Hatıraları, s.97-98.

¹⁷² Refik Savaşçı’nın Hatıraları (Savaşçı, Refik Sabır Taşı, İstanbul, 1981, s.17; Ahmet Hürbaş, “1918 Erzurum Katliamı Neden ve Nasıl Oldu? “Ermeniler Hakkında “Makaleler-Derlemeler”, Cilt II, Ankara, 1978, s.77.

¹⁷³ Hürbaş, “1918 Erzurum Katliamı, Neden ve Nasıl Oldu?”, s.77.

¹⁷⁴ Refik Savaşçı’nın Hatıraları, s.17.

¹⁷⁵ Hürbaş “1918 Erzurum Katliamı Neden ve Nasıl Oldu”, s.77-79.

Türklerin birlik içinde bulunmaları ve düşmanlarına karşı uyanık olmaları için çaba göstermesi üzerine Ruslarca, cemiyet temsilcilerine karşı bir antipropaganda başlatılmış Rusların etkisiyle halktan bazı kişiler cemiyet temsilcilerinin Şii mezhebinden olduklarını, Şiiliği yaymak için geldiklerini hatta getirdikleri gıda maddelerini yemenin bile günah olduğunu yayarak Türkçe gazete ve kitapların okunmasını yasaklamışlardı¹⁷⁶.

Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, yaptığı yardım faaliyetlerini Erzurum şehir merkezi ile sınırlı tutmamış, Pasinlerin 19 Ocak 1916'da Ruslarca işgalinden bir müddet sonra cemiyet Hasankalelilere, yardımcı olmak üzere Sarıkamış Şubesi Vekili Abdullah Sultanov'u ilçeye göndermiştir¹⁷⁷.

Abdullah Sultanov'da Hasankale'ye geldiğinde halkın durumunu yakından izleme fırsatı bulmuş ve kazadaki durumu şöyle rapor etmiştir. "Uhdeme düşen vazifeyi ifa etmek için Hasankale'ye azimet edip, orada olan harpzedelerin her bir hallerine vakıf oldum. Hakikaten biçare millet acınacak ve ağlanacak bir halde yaşıyorlar. Ne bir İbtidai İlkokul Mektepleri ve ne de bir kitaphaneleri var. Türkiye zamanında olan mektepler hstaneye çevrilip, biçare millet köşelerde sefil geziyorlar. Yüzlerine bakıldığında yaş ve elen müşahade eylesiniz. Ne için mahsun olmasınlar ki, milletin bütün ümit ve gelecek namına olacak balaca yavruları bedbahtlık felaketine doğru sürükleniyor"¹⁷⁸.

Pasinler Kazası'na Türk ahaliye dağıtmak üzere çeşitli erzak ve eşyalarla gelen Abdullah Sultanov ve arkadaşları, ahalinin arasında birlik ve yardımlaşmayı sağlamak halkın aydınlanması ve çocukların sokakta kalmasını önlemek için bir "Maarif Cemiyeti" açılmasına karar vermişler, Pasinler halkının iştiraki ve Rus ordusunda bulunan Türk asıllı askerlerin özellikle bunlardan Ahmet Sefa ve Kerimov'un destekleriyle bir Maarif Cemiyeti açılmasını sağlamışlardır. Cemiyet, bir eğitim kurumu olarak açılmasına rağmen kaza halkının her türlü ihtiyacını gidermek için

¹⁷⁶ Hürbaş, "1918 Erzurum Katliamı, neden ve Nasıl oldu", s.77-78.

¹⁷⁷ Aslan, Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,, s.284.

¹⁷⁸ Aslan, "Kardaş Kömeği" (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,, s.284.

uğraşmış, ilk olarak sahipsiz kadın, yaşlı ve çocukların yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir yemekhane açılmasına karar vermiştir¹⁷⁹.

Cemiyet bundan sonra halkın isteği ile kaza merkezinde bulunan fakat kullanılmaz bir halde olan kaplıcanın tamir edilmesini kararlaştırmış, bu iş için Abdullah Sultanov, belediye veznesinden 300 manat almayı başarmıştır. Cemiyet bunun yanı sıra halkın aydınlanması ve olan bitenlerden haberdar olması için bir kitaplık kurmuştur. Abdullah Sultanov Azerbaycan ile kurmuş olduğu bağlantılarla Açık söz, Tercüman, Kaspi ve İl gazetelerinin zaman zaman kazaya gelmesini sağlamıştır. Ayrıca Pasin Ovası'nın merkezi yerlerinde açmış olduğu seyyar aş evleri ve sihihi yardım ocaklarıyla halkın durumunu düzeltilmesine çalışmış, Azerbaycan'da çıkan gazetelere yazılar göndererek Hasankale Müslüman halkına her türlü yardımın yapılması amacıyla Azerbaycan Türklerine çağrıda bulunmuştur¹⁸⁰.

13 Ocak 1916 tarihinde Rus işgaline uğrayan Hınıs kazasına da yardımdan geri durmayan cemiyet bir müddet sonra buradaki Müslümanların sıkıntılarıyla ilgilenmek üzere bir temsilcisini 2.000 pud un ve çeşitli erzakla Hınıs'a göndermiştir.

Bu dönemde bir taraftan açıklıkla müdahale eden Hınıs halkı bir taraftan da Ermeni saldırılarına karşı koymaya çalışıyordu. Rusların kayıtsız kaldıkları bu durum karşısında Cemiyet-i Hayriyye Hınıs'ta bir şube açmaya karar vermiş, şubenin başına da sorumlu müdür olarak Canik Efendi Botaş getirilmiştir. Şubedeki temsilciler yanında cemiyetin Hınıs, Muş Vekili Abdullah Sultanov ile yine Hınıs bölgesi sorumlularından İdris Akusov köylere gönderilerek buralardaki Müslüman ahalinin durumlarını inceleyip yardımların her köye dağıtılmasını sağlamakla görevlendirilmişlerdir. Kazadaki çocuklara da sahip çıkmayı kendisine görev bilen cemiyet bu çocuklara sahip çıkarak onları bölgede açmış oldukları sığınacakları özellikle Kağızman Sancağına buralardan Tiflis ve Bakü'deki sığınacaklara göndererek bakım ve eğitimlerini sağlamışlardır. Kaza merkezi ve köylerdeki bakıma muhtaç çok sayıda kadın ve yaşlı kişiler için de

¹⁷⁹ Aslan, "Kardaş Kömeği" (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,, s.284.

¹⁸⁰ Aslan, "Kardaş Kömeği" (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,, s.285.

burada bir Darülaceze açan cemiyet buranın müdürlüğüne de yine Cemiyetin Hınıs Şubesi sorumlusu olan Canik Efendi Botaş'ı getirmiştir¹⁸¹.

Cemiyetin çalışmaları burada da Ermenilerin tepkisini çekmiş, Canik Efendi ancak Ruslardan bir miktar muhafız alarak cemiyet ve Drulaceze'nin faaliyetlerini devam ettirebilmiştir. Yine cemiyetin Hınıs bölgesi sorumlularından Abdullah Sultanov ve İdris Akusov köylere yaptıkları yardım sırasında Ermenilerce ölümcül bir surette dövülmüşlerdir¹⁸².

Cemiyetin Erzurum Vilayeti sınırları içerisinde yardım ettiği kazalardan bir diğeri ise İspir'dir. İspir'deki Ermeni katliamları ve yiyecek sıkıntısı cemiyeti burada da faaliyete geçmeye mecbur etmiş, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Ali ve Hasan Beyleri halka yiyecek ve giyecek dağıtmak aynı zamanda teşkilatlandırmak için İspir'e göndermiştir. Ayrıca cemiyetin yetim ve sahipsiz Müslüman çocukları toplamak üzere görevlendirdiği Ruşen Bey Efendiyev İspir'e gelerek bu bölgede olan ve açlık soğuk ve hastalıktan dolayı ölüme mahkum durumda bulunan Müslüman yetim çocukları toplamaya başlamıştır. İspir ve köylerinden toplanan bu çocuklar önceleri Tiflis ve Bakü'deki cemiyetin sığınacaklarına gönderilirken daha sonra Cemiyet-i Hayriye'nin Oltu'da açılan sığınacaklarına yerleştirilmişlerdir¹⁸³.

1917'de Bolşevik İhtilali'ye birlikte Rus askerlerinin cephelerden çekilmeye başlamasıyla, İspir'deki Rus birliği de çekilmek için hazırlıklara başlamıştır.

Buradaki Rus birliklerinin komutanı olan Kazanlı Müslüman bir albay, Ruslardan sonra Türklerin teşkilat kurmalarında ve her türlü konuda Cemiyet-i Hayriye temsilcileri olarak Hasan ve Ali Beylerin yardımcı olacaklarını ve onların Rus askerleriyle birlikte ödenmeyerek, İspir'deki Türk halkının yanında kalıp Ermenilere karşı İspir Türk halkıyla birlikte hareket edeceklerini bildirmiştir¹⁸⁴.

¹⁸¹ Aslan, "Kardaş Kömeği" (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,, s.287.

¹⁸² Aslan, "Kardaş Kömeği(Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,, s.288-289.

¹⁸³ Aslan, "Kardaş Kömeği" (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi,, s.290-291.

¹⁸⁴ Mehmet Günal, "Erzurum Tarihini Tanıtma ve Araştırma Derneği Sayın Başkanlığına" Tarih Yolunda Erzurum, Sayı:4, (Aralık 1959), s.7.

Gerçekten de Ali Bey, Müftü Mustafa Efendi ile idari işlerle ilgilenmek üzere İspir'de kalırken, Hasan Efendi Karakoç Boğazı'nı tutacak olan Şeyhin Hacı Bey komutasında Akpirikli Hacı Necip Bey, Conkerli Ekşioğlu Hacı Süleyman, Hacı Hafızın Müştak Efendi ve Yavuz'a'nın Şükrü Efendi ile birlikte Norgâh'a ve merkez kasabaya bağlı köyler ile Bahar, Toprım Madur, Kerap Köyleri'nin bulunduğu Bayburt Cephesi'nde görev almıştır¹⁸⁵.

Hasan Efendi, İspir'in kurtuluşuna kadar bu cephelerde bir İspirli gibi, buranın kurtarılması için çalışmış, 25 Şubat 1918'de Türk ordusunun İspir'e girmesi ve buranın işgalden kurtulmasından sonra Ali Bey'e arkadaşlarıyla, Ermenilerle çarpışmak üzere Erzurum'a gitmiştir. Burada Hasan Bey, Erzurum İnhisar Dairesi önünde Ermeniler tarafından şehit edilirken, aslen Cemiyet-i Hayriye'nin Kars bölge sorumlusu olup Erzurum ve İspir'in işgalinden sonra buralarda da faaliyet göstererek Türk halkına büyük hizmetlerde bulunan Ali Bey (Ali Han Kantemirov)'de bölgedeki görevi sona erdikten sonra Azerbaycan'a geri dönmüştür¹⁸⁶.

Cemiyet-i Hayriye'nin yardım faaliyetleri, Bayezid Sancağı ve Diyadin kazasında da bu dönemde hayati bir işlev görmüştür.

Cemiyet-i Hayriye'nin ilk heyeti bölgeye geldiğinde Müslüman halkın durumu gerçekten çok kötüydü. Bu dönemde yalnızca Diyadin'de 2.000'den fazla insan açlık ve sefillik içinde bulunmaktaydı. Bu durum bölgedeki Rus idarecileri bile harekete geçirmiş ve Cemiyet-i Hayriye'den bölge adına yardım talebinde bulunmuşlardır¹⁸⁷.

Cemiyet-i Hayriye'nin yardım komitesi Ahmet Bey Bibinov'un öncülüğünde bölgede yardım faaliyetlerine hemen başlamış, ilk olarak halkın yiyecek ihtiyacını karşılamak amacıyla Bayezid'a 500 pud un gönderilirken bölgeye iki vagon un da Bakü'den sevk edilmiştir. Bundan sonra çeşitli erzak ve yiyecek yardımında bulunan

¹⁸⁵ Mustafa Yılmaz Çağlayan, Şu Bizim İspir, İstanbul, 1981, s.41; Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.292-293.

¹⁸⁶ Aslan, "Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.293.

¹⁸⁷ Aslan, "Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.295.

Cemiyet-i Hayriye'nin yardım komitesi, halkın ihtiyacının çok fazla olması dolayısıyla bölgeye ulaşması kolay olan Erivan Cemiyet-i Hayriyesi'ne müracaat ederek, bir an önce bölge halkına yardım için tedbirler almasını istemiştir. Erivan Cemiyet-i Hayriyesi ilk olarak 160 pud un ve belirli miktarda para yardımı yaptıktan sonra Erivan ve çevresinde "Kardaş Kömeği" günleri düzenleyerek bu günlerden elde edilen gelir ve yardım malzemelerini Diyadin, Bayezid, Van ve Muş illerine göndermişlerdir.¹⁸⁸

Erzurum, 12 Mart 1918'de işgalden kurtulmuş ve bir sonra başlayan Milli Mücadele'nin temelleri burada atılmıştır. I. Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali acısını yaşamış olan Erzurum halkı, aynı günleri bir daha yaşamamak için, Milli Mücadele yıllarında Türk Ordusu'na elinden gelen yardımı yapmıştır.

Erzurum halkı Milli Mücadele esnasında büyük sıkıntılara maruz kalmış olmasına rağmen, elinden gelen her türlü desteği TBMM ordusuna vermiştir. I.Dünya Savaşı'nda işgale uğrayan halkının büyük kısmı göç eden ve şehrin geri alınışından sonra da hem geri gelenlerin hem de işgal sırasında göç etmeyenlerin büyük sefalet yaşadığı şehirde maddi, manevi imkansızlıklar söz konusu iken bile bu yardımlar sürmüştür.

Erzurum Valiliği 21 Mayıs 1336 (1920) tarihli Albayrak Gazetesi'ne verdiği ilanla Narman halkının kaza ambarında birikmiş ve yeni vergi olarak alınacak hububatları bedelsiz olarak Erzurum'a naklettiklerini belirtmiş ve Narman halkına teşekkür etmiştir. İlanın devamında Narman halkının yaptığı hamiyetten ötürü 15.Kolordu'nun da teşekkürleri sunulmuştur¹⁸⁹.

Erzurum'dan Milli Mücadeleye bir diğer yardım ise 5 Temmuz 1336 (1920) tarihli Albayrak Gazetesi'nde isimleri yayınlanan şahıslar tarafından yapılmıştır. XV. Kolordu Kumandanlığı'nın isteği üzerine isimleri yayınlanan hayırseverler ve yaptıkları yardımlar şöyledir: Erzurum tüccarından Menzilci Haşim Bey 33.000 kuruş kıymetinde bir faytonla iki beygir, Erzurum'da mukim Kadri Efendi 8.000 kuruş

¹⁸⁸ Aslan, "Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.296.

¹⁸⁹ Albayrak, 31 Mayıs 1336 (1920), Sayı:94, s.2.

kıymetinde bir bargir, Aşkale'nin Sarıbaba köyünden Ahmet Ağaoğlu Mustafa Ağa 5.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Aşkale'nin Kara Hüseyinli köyünden Şahin Bey, 8.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Hamdi Bey, 10.000 kuruş kıymetinde bir manda, Kadraoğlu Osman Ağa 8.000 kuruş kıymetinde bir öküz arabası ile bir öküz, Dede Onbaşı 5.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Şahin Hafız Efendi, 4.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Derviş Ağa 4.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Aşkale'nin Zazvet köyünden Abdullah Efendizade Mustafa Bey 21.000 kuruş kıymetinde bir çift öküz, öküz arabası ve bargir, Hacı İbrahim Ağa 5.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Osman Ağa 6.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Aşkale meclis idare azasından Battal Efendizade Mehmet Efendi 6.000 kuruş kıymetinde bir öküz, Taşağıl köyünden Hacızade Hüseyin Efendi 10.500 kuruş kıymetinde bir çift öküz ve öküz arabası, Şekerli köyünden Osmanzade Hamdi Bey 10.500 kuruş kıymetinde bir çift öküz ile iki öküz arabası, Pertinli köyü meclis idare azasından Mahmut Ağazade Ali Bey 10.000 kuruş kıymetinde bir çift öküz, Sivişli Köyü İmamı Rıza Efendi 6.000 kuruş kıymetinde bir öküz ve araba, Kavurlu Köyü'nden Hasan Efendizâde Mustafa Bey 6.000 kuruş kıymetinde bir çift öküz, araba ve bir bargir, Hatviran Köyü'nden Sabit Beyzâde Nafiz Bey 1 çift öküz, bir araba, bir manda ve bir bargir, Hasankale eşrafından Bekir Bey 12.000 kuruş kıymetinde 1 kadana, Erzurum eşrafından Hacı İsmail Efendizâde Tevfik Bey 14.000 kuruş kıymetinde iki bargir, yine Erzurum eşrafından Korukçuzade Ragıp Bey 6.500 kuruş kıymetinde bir bargir hediye etmiştir¹⁹⁰.

Yine Erzurumluların Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vasıtasıyla orduya gönderdikleri şeker ve tütün için Kâzım Karabekir Paşa'nın Albayrak Gazetesi'nde bir mesajı yayınlamıştır¹⁹¹.

Bu dönemde İspir halkı da Milli Mücadele'ye elinden gelen desteği vermiş, orduya yapılan bu yardım, vilayet tarafından Albayrak Gazetesi'nde yayınlattırılmıştır.

¹⁹⁰ Albayrak, 5 Temmuz 1336 (1920), S.99, s.2.

¹⁹¹ Albayrak, 29 Teşrin-i Sani 1336 (1920), S.120, s.1.

Buna göre İspirililer 100 baş yük hayvanı, 86 takım çamaşır, 100 kaput, 2000 çift çorap, 600 çift eldiven, 80 koyun ve keçi hediye etmiştir¹⁹².

Bu yardımların en önemlilerinden birisi hiç şüphesiz Erzurum tüccarlarından Hacı Ahmetzâde Nafiz Bey'in orduya bir savaş uçağı hediye etmesidir.

Nafiz Bey İtalyanlardan bedeli karşılığı aldığı bu uçağı¹⁹³ orduya hediye ettiğine dair TBMM'ye bir telgraf göndermiş ve telgraf 30 Kanun-i Sani 1337 (1921) tarihinde TBMM'de okunmuştur.

Telgrafında İstanbul'da satın aldığı uçağın geldiğini ve bunu orduya hediye ettiğini yazan Nafiz Bey bu uçaktan işgal kuvvetleri üzerine bomba atacak ilk kişiye 200 lira ödül vereceğini belirtmiştir¹⁹⁴.

Genel kurulda okunan telgraf alkışlarla karşılanmış Erzurum milletvekillerinden Salih Bey uçağa "Nafiz Bey" isminin verilmesini önermiştir. Nafiz Bey'in orduya ikinci bir uçak daha hediye edeceğini duyduğunu söyleyen Salih Bey ikinci uçağa da "Erzurum" isminin verilmesini istemiştir. Uçaklara isim koyna hakkının bunları hediye edene ait olduğunu söyleyen İzmit Milletvekili Sırrı Bey'e böyle bir kuralın olmadığını hatırlatan Salih Bey uçaklara teklif ettiği isimlerin verilmesinde ısrar etmiştir. Bu sırada konuya dahil olan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey ikinci bir uçak daha hediye edileceğine dair kendisine de bilgiler ulaştığını söylemiştir. Bunun üzerine diğer bir Erzurum milletvekili Nusret Efendi ise ikinci uçağın alındığına dair bilginin neden geciktiğini sormuştur¹⁹⁵.

Aynı oturumda orduya Nafiz Bey tarafından hediye edilen ve edilecek uçaklar hakkında Erzurum Mebusu Asım Bey'in verdiği takrirden okunmuştur.

Asım Bey verdiği takrirden Nafiz Bey'in iki uçağı İnebolu'ya getirtip TBMM ordusuna hediye ettiğini Yenigün Gazetesi'nden okuduğunu, kabulüne dair TBMM'ye

¹⁹² Albayrak, 29 Teşrin-i Sani 1336 (1920), S.120, s.2.

¹⁹³ İbrahim Tali Bey Kâzım Karabekir Paşa'ya Ankara'dan gönderdiği 15 Haziran 1337 (1921) tarihli mektupta Nafiz Bey'in uçağı İtalyanlardan aldığı yazmıştı...Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.326.

¹⁹⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/VII, s.439.

¹⁹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/VII, s.439.

gönderilen telgraftan da haberdar olduğunu belirtip uçakların Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne teslim edilip edilmediğini sormuştur. Bununla ilgili vekalet soru sorulup, meclis başkanlığına böyle bir teklif var ise okunmasını istemiştir. Ayrıca Nafiz Bey'e de TBMM adına teşekkür telgrafi çekilmesini önermiştir. Oturum başkanı ise gerekli cevabın münasip görülmesi halinde Divan başkanlığınca verileceğini söylemiştir¹⁹⁶.

Nafiz Bey orduya bir tane uçak hediye etmesine rağmen Yenigün gazetesinin iki uçağın varlığından bahsetmesi sonucu milletvekilleri yanlış bilgilendirilmiş, bundan dolayı sanki iki uçak hediye edilmiş gibi konuşmalar yapılmıştır. Nitekim hediye edilen tek uçak 13 Mayıs 1337 (1921) tarihinde Ankara'ya gelmiş ve meclis üzerinden geçerek TBMM'yi selamlamıştır. Milli bayrak renginde kurdelaya sarılmış bir kağıt bırakan uçağın bıraktığı kağıtta şunlar yazılmıştır: "Ankara BMM Riyaset-i Celilesi'ne, Erzurumlu Nafiz Bey tayyaresi Büyük Millet Meclisi'ni selamlamak saadet ve şerefine nail olmakla bahtiyar olduğunu arz-ı ictisar eylerim. Ferman. Kuva-yı Havaiye Müdür-ı Umumisi Abdullatif. Bu tezkere 14 Mayıs 1337 (1921)'de Mecliste okunmuş ve alkışlarla karşılanmıştır¹⁹⁷.

Erzurum ve Erzurumlunun yardımları bununla da bitmemiştir. Kâzım Karabekir Paşa 22 Nisan 1338 (1922) tarihinde IX.Kolordu karargahını Erzurum'a nakletmiş ve buna sebep olarak da birliklerin iase işleriyle Erzurum merkezinden kolordunun meşgul olmasının daha kolay olacağını göstermiştir. Çünkü cepheye yiyecek sağlayan Erzurum tüccarlarıdır¹⁹⁸.

Yine Diyadin kazası Umumi Meclis azasından Pirizade Ahmet Efendi'nin Tekalif-i Milli emri uyarınca verdiği koyunların bedeli olan 5740 kuruşu orduya terk ve teberrü ettiğini görüyoruz¹⁹⁹. Bundan başka Erzurumlu tüccarlardan Kağızmanlı Hacı Recebzade Bekir Bey 98.002 kuruş 30 para, Hazımbeyzade Tevfik Bey 21.170 kuruş, Hazım Bey yeğeni Cemil Bey 13.153 kuruş 20 para, Hafız Akifoğlu İsmail

¹⁹⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/VII, s.439.

¹⁹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.288.

¹⁹⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.385.

¹⁹⁹ Varlık, 24 Teşrin-i Sani 1337 (1921), Sayı:12, s.2.

Efendi 9.961 kuruş, İranlı Ağa Rıza Efendi 9.269 kuruş, Tefik Beymahdumu Tahsin Efendi 8.290 kuruş, Ankavizade Hacı Mehmet Efendi 4.500 kuruş, Kağızmanlı Mikdat Efendi 4.187 kuruş 20 para orduya hediye etmiştir²⁰⁰.

Tercan kazasının Şeyh Hasan, Kızıl Hasan, Çat, Karinküs, Olyuklu, Pardi, Haçekindi, Harabe, Boğunpertek, Tevyiz, Taşağıl, Alibey Koy, ahalisi Beyburt'tan Karabıyık, Tercan'dan Erzincan'a yaptıkları nakliyenin ücreti olan 8.549 kuruşu orduya bağışlamışlardı. Konu ile ilgili Levazım Riyaseti ve Varlık Gazetesi'nin teşekkürü 3 Ağustos 1337 (1921) tarihli gazetede yayınlanmıştır²⁰¹.

4-Kutlamalar ve Protestolar

Milli Mücadele yıllarında Erzurum'da tertiplenen mitinglerin en önemlilerinden birisi 11 Mart 1335 (1919) tarihinde yani Erzurum'un işgalden kurtuluşunun 1. yıl dönümünde yapılmıştır. Bu törene şehirdeki bütün okullar katılmış şehrin ana caddeleri dolaşıldıktan sonra bir yıl önce içlerinde binlerce Türk'ün diri diri yakıldığı yapılar ziyaret edilmiş ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden Hüseyin Avni Bey burada bir konuşma yapmıştır. Daha sonra o günlerde Erzurum'da bulunan Şehzâde Abdülhalim Efendi'nin evinin önünde bir gösterinin tertip edilmesi ve yine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinden Cevat Bey'in şehzadeye hitaben bir konuşma yapması kararlaştırılmıştır. Şehzade Abdülhalim Efendi ile görüşen Cevat Bey Erzurum halkının o günlerde yaşadığı sıkıntıları ve Ermeni tehlikesini anlattıktan sonra durumun nezaketine binaen bunların padişaha arz edilmesini istemiştir. Bu konuşmayla yetinmeyen Cevat Bey ve Hüseyin Avni Bey, birkaç gün sonra İstanbul'a dönecek olan şehzadeye padişaha arz etmesi için durumu anlatan bir yazı da vermişlerdir²⁰².

Erzurum'da bu dönemde yapılan ikinci büyük miting İzmir'in işgali üzerine gerçekleştirilen mitingdir.

²⁰⁰ Varlık, 1 Kanun-ı Evvel 1337 (1921), S.13, s.2.

²⁰¹ Varlık, 3 Ağustos 1337 (1921), Sayı:70, s.4.

²⁰² Dursunoğlu , Milli Mücadele'de Erzurum, s.32-33.

İzmir'in işgal haberinin bütün Anadolu'ya yayılmasından sonra birçok yerde olduğu gibi Erzurum'da da protesto mitingi yapılmıştır.

İşgal haberinin Erzurum'da duyulmasından sonra Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti üyeleri Erzurum'da bir miting düzenlemek için planlar yapmaya başlamışlardır. Miting için Erzurum Valiliği'ne müracaata bulunan Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati, Dursunbeyzade Cevat, Dava Vekili Hüseyin Avni ve belediye azasından Şeyh Eşref Efendi 16 Mayıs 1335 (1919) tarihinde valiliğe yaptıkları başvuruda İzmir'in işgalini protesto etmek ve bu durumu Erzurum halkı adına İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da ve Erzurum'da bulunan temsilciliğine iletmek maksadıyla 18 Mayıs'ta bir miting tertiplediklerini bildirmiş ve izin istemişlerdi. Erzurum valiliği yaptığı inceleme sonucu aynı gün mitinge izin vermiştir²⁰³.

Bu izin üzerine tertiplenen miting 18 Mayıs 1919 günü yapılmıştır²⁰⁴. Miting sırasında oldukça heyecanlı bir konuşma yapan Dursunbeyzade Cevat Bey İzmir'in işgali ile ilgili olarak "İşte gördünüz İzmir faciası düşmanın asıl niyeti hakkında öteden beri size anlatmak istediklerimizin gerçek olduğunu ispat etti. Nasıl ki İzmirli berleri sabahın birinde ansızın vahşi Rumların baskınına uğramışlarsa onlardan daha vahşi olan Ermenilerin de yakında üzerinize saldıracaklarına artık şüphe mi kalmıştır. İtilaf Devletlerinin Doğu Anadolumuzun Ermenilere vermek kararında olduklarını duymayan kalmamıştır. Rus işgali sırasında Ermenilerin Erzurum'da yaptıklarını gözlerinizle gördünüz. Yalnız Erzurum şehrinde on binden fazla Türk'ü nasıl boğazladıklarına şahit oldunuz. Eğer Ermeniler bir daha bu topraklara ayak basacak olurlarsa tek Türk'ü sağ bırakmayacaklardır. Buna meydan vermemenin tek çaresi, teşkilatlanıp saldırganlara karşı koymaktır. Bilesiniz ki bunun dışında herhangi bir kurtuluş yoktur. Hep birlik olup da çalışırsak kurtuluş ümidi vardır. Aksi halde hepimizin kılıçtan geçmesi muhakkaktır²⁰⁵. Lalapaşa Meydanı'nda yapılan bu mitingde

²⁰³ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, 24/2183 (Yeni Tasnif Kutu :24, Gömlek:9, Belge No:9).

²⁰⁴ Karabekir İstiklal Harbimiz I, s.64.

²⁰⁵ Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri, Belleten, XXIII/132, Ankara, 1969, s.528.

meydanda toplanan binlerce kişi yapılan konuşmaları bŸyŸk bir dikkatle dinlemiş buradaki istekler ve .neriler daha sonra İstanbul hŸkŸmetine ABD Başkanı Woodrow Wilson'a ve İtilaf Devletleri temsilcilerine iletilmiřti²⁰⁶.

Bu mitingden sonra İzmir hakkında gelen bilgiler, işgal sırasında yaşanan katliamlar Kâzım Karabekir Paşa tarafından bir piyes haline getirilerek subaylar ve .ğretmenler vasıtasıyla halka temsil edilmiřtir²⁰⁷. 23 Temmuz 1919 gŸnŸ Erzurum bu defa da bir başka hareketliliğe sahne olmuştur. 23 Temmuz meşrutiyet gŸnŸ Erzurum Kongresi parlak bir surette aılımiştır. Aynı gŸn Erzurum'un her tarafında şenlikler yapılmış Kōřk Mevkii'nde askeri ve milli eğlenceler dŸzenlettiren Kâzım Karabekir Paşa bu eğlencelere kongre delegelerini de davet etmiřtir²⁰⁸.

Mondros MŸtarekesi sonrasında Samsun'a çıkan İngiliz taburunun şehirden 4 Ekim 1919'da ayrılması²⁰⁹ Erzurum'da bŸyŸk bir coşkuyla karşılanmış 6 Ekim'de Erzurum'daki bunun için dŸzenlenen şenliğe 5 Ekim'de Pasinler ve KōprŸkŸy'e gidip buradaki birlikleri teftiş eden Kâzım Karabekir Paşa'da katılmıřtır²¹⁰.1920 yılında Erzurum'da gerçekleştirilen ilk toplumsal halkın katıldığı ilk şenlik 13 Mart 1336 (1920) tarihinde gerçekleştirilmiştir.

Erzurum'un kurtuluşunun ikinci yildŸnŸmŸ tŸrenleri 13 Mart 1336 (1920) cumartesi gŸnŸ yapılmıştır. İkinci kez dŸzenlenen bu tŸrende yaklaşık 2 sene Rus işgalinde kalmış, bŸyŸk bir kısmı muhacir olmuş, Ermeni mezalimine uğramış olan Erzurum halkı oldukça duygusal anlar yaşamıştır. .zellikle Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin bŸlgede yaptıkları insafsızca katliamlar, Erzurum halkının 13 Mart 1336 (1920) tarihinde yaptığı ikinci kurtuluş yildŸnŸmŸ tŸrenlerinde en çok konuşulan ve anlatılan olaylar olmuřtur²¹¹.

²⁰⁶ Enver Konukçu, Mustafa Kemal AtatŸrk DŸneminde Erzurum, S.20-21.

²⁰⁷ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.65.

²⁰⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.117.

²⁰⁹ Utkan KocatŸrk, AtatŸrk ve TŸrkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi, 1918-1938, Ankara, 1988, s.103.

²¹⁰ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.360.

²¹¹ Albayrak, 15 Mart 1336 (1920), Sayı:76, S.1, Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.531.

13 Mart 1336 (1920) tarihindeki bu anma törenlerini Kâzım Karabekir Paşa himaye etmiştir. Sabahleyin bütün ahalinin iştirakiyle mektepler, memurlar Ali Ravi Kışlası'na giderek burada kendilerini bekleyen askerlere katılmışlardır Merasime ise saat 10'da başlanmıştır. Tertip edilen program gereğince vali ve ordu kumandanında bulunduğu toplantıda çeşitli konuşmalar yapılmıştır. Kürsüye ilk önce Leyli Eytam İbtidaiyesinden İrfan isiminde bir öğrenci çıkmış onu takiben Medhet Bey, Hilmi Akdoğan Bey, Meliha Hanım, Raci Efendi ve Enis Turgut Bey Erzurum'un geçmişte karşılaştığı Rus işgali ve Ermeni mezalimi ile ilgili konuşmalar yapmışlardır²¹².

Bu törenden birkaç gün sonra 16 Mart 1336 (1920) tarihinde İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından resmen işgali üzerine Erzurum'da yine bir büyük miting tertib edilmiştir.

Halk miting meydanı olarak kararlaştırılan Lala Paşa Meydanı'nı vaktinden önce doldurmuş, burada ilk hitabı Dursunbeyzade Cevat Bey yapmıştır. Konuşmasında işgalin haksızlığına değinen Cevat Bey, İtilaf Devletleri'nin Yunanistan ve Ermenileri piyon olarak öne sürüp hak ve hukuku hiçe saydıklarından bahsetmiştir. Cevat Bey'in konuşmasının sonunda ise tarafsız devletlere ve İtilaf Devletleri meclislerine hitaben yazılan protesto telgrafları okunmuştur. Cevat Bey'den sonra kürsüye gelen Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti azasından Emekli Binbaşı Kazım Bey de işgalin haksızlığı üzerine bir konuşma yapıp, Türk milletinin bunlara gereken cevabı vereceğini ifade etmiştir²¹³.

Bunlardan sonra kürsüye gelen Gürcükapı Camii İmamı halka milletin kurtuluşu için bir dua ettirmiş ve miting dağılmıştır²¹⁴.

TBMM'nin açılması da Erzurum'da büyük heyecan uyandıran olaylardan biri olmuştur. Kâzım Karabekir Paşa konu ile ilgili olarak TBMM'ye çektiği telgrafta 23 Nisan 1336 (1920) tarihinde Cuma namazını müteakib Erzurum'un Narmanlı Camii'nde Kuran ve mevlit okunduğunu padişah, İstanbul ve işgal altındaki yerlerin kurtuluşu için dualar edildiğini camiden çıkan halkın hükümet dairesine giderek pek

²¹² Albayrak, 15 Mart 1336 (1920), Sayı:76, s.1.

²¹³ Albayrak, 18 Mart 1336 (1920), Sayı:77, s.2.

²¹⁴ Albayrak, 18 Mart 1336 (1920), Sayı:77, s.2.

parlak tezahüratta bulunup caddeleri süslediğini yazmış ve TBMM'nin açılışını kutlayıp XV. Kolordu'nun TBMM emrinde olduğunu ifade etmiştir²¹⁵.

II.Meşrutiyetin ilanının 12.yıldönümü kutlamaları da 23 Temmuz 1336 (1920) tarihinde yapılmıştır. 23 Temmuz Cuma günü mektep talebeleriyle esnaf, eşraf, mülki ve askeri memurlar ve halkın iştirakiyle hükümet konağı önünde tebrik merasimi yapılmış ve vali vekili Miralay Kazım Bey tarafından devlet idaresinde önemli bir dönüm noktası olan Meşrutiyetin 12 senelik tarihçesi anlatılmıştır²¹⁶.

1920 yılında Erzurum'da yapılan bir diğer mitingde Bayezid'da gerçekleşmişti. Erzurum vilayetine bağlı Bayezid Sancağında tertip edilen mitingin konusu ise Sevr Anlaşması'dır.

Sevr Anlaşmasının imzalandığına dair Şark Cephesi Kumandanlığından Beyazid'a çekilen telgraf burada büyük bir üzüntüyle karşılanmış ve tertip edilen miting de anlaşma kınanmıştır. Bayezid Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi ve Bayezid Mutasarrıf Vekili Muhasebeci Bekir Sıtkı Bey tarafından yönlendirilen eşraf, aşiret reisleri ve halka Şark Cephesi Kumandanlığından gelen telgraf okunmuş, konu ile alakalı görüşler belirtilmiş ve Sevr Anlaşmasını protesto eden bir telgraf Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından TBMM'ye gönderilmiştir²¹⁷.

13 Eylül 1921'de Türk ordusunun zaferiyle sonuçlanan Sakarya Savaşı, Erzurum vilayetinde büyük bir sevinçle karşılanmış, Karaköse (Karakilise), Tortum, Bayburt, Hasankale, Hınıs, Tercan, Kemah, İspir kazalarıyla Beyazid Mutasarrıflığı ve Erzurum Vilayeti Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve belediye başkanlıklarından Şark Cephesi Kumandanlığına gelen tebrik telgraflarında zaferin bütün bu yerlerde şenlik ve tezahüratlarla kutlandığı ifade edilmiştir²¹⁸.

Yine Büyük Taarruz'un şiddetlendi günlerde ve Türk ordusunun ilerlediğine dair haberler Erzurum'a gelir gelmez ahali belediye dairesi önüne toplanarak tezahüratta

²¹⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/ I, s.193.

²¹⁶ Albayrak, 26 Temmuz 1336 (1920), Sayı:102, s.1.

²¹⁷ Albayrak, 8 Eylül 1336 (1920), Sayı:108, s.2.

²¹⁸ Varlık, 15 Eylül 1337 (1921), Sayı:3, s.2.

bulunmuştur. Konu ile ilgili gelen ajanslar tekrar okunarak vali tarafından bir konuşma yapılmış ve Müftü Solakzade Sadık Efendi tarafından ordunun muvaffakiyeti için bir dua okunarak şehir baştan başa donatılmıştır²¹⁹.

Lozan Konferansı'nın başarıyla sonuçlanması da Erzurum'da coşkuyla kutlanan olay olmuştur. 25 Temmuz 1339 (1923) Çarşamba günü öğle ezanından sonra binlerce kişi akın akın hükümet konağı önüne gelerek toplanmaya başlamışlardır. Sanayi mızıkası, iş ocakları ve çırak mektebi, sanayi talebeleri, piyade, topçu, itfaiye askerleri, jandarmalar, polisler resmi kıyafetlerini giydikleri halde hükümet konağı önünde tören vaziyeti almışlardır. Davul zurnaların çalındığı meydanda kadın erkek binlerce halk meydanı hınca hınç doldurmuştur. Büyük Millet Meclisi Erzurum milletvekilleri, ulema, meşayih, memurlar mülki ve askeri erkan belediye heyeti, eşraf ve Erzurum'un önde gelenleri önce kumandanlık dairesinde toplanmış daha sonra yerel saatle altı buçukta bu heyetin meydana ulaşmasıyla merasime başlanmıştır²²⁰.

Kürsüye ilk önce Sultani muallimlerinden Osman Bey çıkmıştır. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele ile ilgili izahat veren Osman Bey'den sonra kürsüye Darümuallimin Müdürü Cemal Gültekin Bey gelmiştir. Milletın geçmişte çektiği sıkıntıları zorlukları ifad eden Cemal Bey, Lozan Barış Antlaşması'yla taçlanan zaferde emeği geçen herkese teşekkür etmiş ve sözlerini şu cümlelerle bitirmiştir. "Bu kanlı harbler felaketler dolayısıyla binlerce can yoldaşımızdan ayrı düştük, on sene kara yazmalar bağladık, kaytan bıyıklı arslanlarımızı bu uğurda kurban ettik. Fakat bu günde gözlerimizi bezeyen sevinç yaşlarıyla milli istiklalimizin altın tahtını kurtardık. Artık Avrupalılar katiyyen, iman ettiler ki kendi elleriyle kendi melanetleriyle ölüm yatağına düşürölmek istenilen bu hasta arslan ölmez ve öldürölemez. Yine iman ettiler ki Türk ölür fakat Türklük yaşar, alem-i İslamiyet yıkılmaz ve yıkılamaz". Konuşmasının alkışlarla tamamlayan Cemal Bey'den sonra kürsüye İbrahim Paşa Camii İmamı gelmiş ve dualar edilmiştir. Fotoğraflar çekildikten sonar resmi geçit

²¹⁹ Varlık, 28 Ağustos 1338 (1922), Sayı:75, s.1.

²²⁰ Varlık, 3 Ağustos 1339 (1923), Sayı:169, s.4.

merasimine başlanmış çeşitli mektep talebeleri, piyade ve topçu askerleri top bataryaları, itfaiye takımı ellerinde bayraklar göğüslerinde tüfenkleri ve rengarenk çiçeklerle halkın önünden geçmişlerdir. Daha sonra halk önlerinde davul zurnalar olduğu halde şehrin çarşılarında sokaklarında dolaşmış gece sabaha kadar fener alayları düzenlenmiş, milli çalgılar çalınmak suretiyle eğlenceye devam edilmiştir²²¹.

5-Eğitim ve Kültür Faaliyetleri

Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın Doğu Anadolu'daki askeri hizmetleri ve başarılarının yanında bölge insanına her alanda yaptığı hizmetler savaş yıllarının tahribatının bir nebze olsun silinmesine yardımcı olmuştur.

Kazım Karabekir Paşa XV. Kolordu Kumandanlığı'na tayin edilip Erzurum'a doğru yola çıktığında Doğu Anadolu bölgesinde halkın yaşadığı sıkıntıları ilk günlerden görüp müşahade etmiştir. Kâzım Karabekir Paşa, Trabzon'dan Erzurum'a doğru yolculuğu sırasında Ardos, Gümüşhane, Bayburt'ta çeşitli teftişler yapmıştır. Halkın açlığını görmüş, Gümüşhane'den geçerken Baltaban'da kadınların "ekmek" diye feryatlarına şahit olmuştur. Bayburt'ta bir eve doldurulmuş yüz kadar kimsesiz çocuğun bir deri bir kemik kalmış, haftalarca yiyecek bulamamış durumlarını gören Kâzım Karabekir Paşa bunların karınlarını doyurduktan sonra iaşelerini temin edip Erzurum'a aldırmıştır.

Zigana'da birkaç gün önce halka un dağıtmak üzere Erzurum'a giden iki Amerikalı'ya rastlayan Kazım Karabekir Paşa, ne bu Amerikalıların ne de başkalarının bölgeye yardım taleplerini hiçbir zaman gerçekleştirmediklerini özellikle belirtmiştir²²².

24 Mayıs 1919'dan itibaren Erzurum'daki kimsesiz çocukları toplamaya başlayan Kâzım Karabekir Paşa o günlerdeki bu çocukların halini bir facia olarak nitelemiştir²²³.

²²¹ Varlık, 3 Ağustos 1339 (1923), Sayı:169, s.4.

²²² Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.59.

²²³ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.59.

I Temmuz 1919'da Erzurum'daki kimsesiz Çocuklardan Sanayi Gürbüzlerini tesis eden Kâzım Karabekir Paşa bununla hem orduya hem de çocuklara önemli bir hizmet yapmıştı. Kolordu sanayii için sanatkar bulunmadığından kadroyu çocuklardan oluşturmayı daha Tekirdağ'ın da iken uygun bularak Harbiye Nezareti'ne kabul ettiren Kazım Karabekir Paşa XV.Kolordu dört firkalı olduğundan iki bölük halinde kabulünü de temin ederek ilk etapta 400 şehid yavrusunu toplamıştır²²⁴.

22 Ağustos 1335 (1919)'da yetim çocuklar iten tantanalı bir düğün merasimi yapan Kâzım Karabekir Paşa burada muhtelif eğlenceler tertipletmiştir. Burada çocuklara birer ikişer perdelik (Soğuktan Donmuş Çocuk, Bilenle Bilmeyen Eşit midir? Temmuz ve İğrenç Yemek, Çalışkan ve Tembel Kardeşler) isimli kendi yazdığı piyesleri oynatan Kazım Karabekir Paşa sanayi mektebinin giriş bahçesinde yapılan bu düğün merasimin binlerce halkın katılımıyla gerçekleştirildiğini ifade etmiştir²²⁵.

1 Ekim 1335 (1919)'da Erzurum'da ikinci yetimler mektebinin açılışını yapan Kâzım Karabekir, daha önce açtığı sanayi mektebindeki çocukları bir heyetle bizzat tetkik ederek kabiliyeti yüksek olan çocukları ileride subay olmak üzere gece yatılı ilk okul halinde ayırmıştır. Daha sonra Amerikalıların yaptırdığı binalarda bu yeni okulun açılış merasimini yapan Kâzım Karabekir Paşa, çocukları tahsil ve yaşlarına göre üç sınıf halinde eğitim ve öğretime başlattırılmıştır²²⁶.

Bu çalışmaları sonucu 1919 yılı sonbahar itibariyle Erzurum ve havalisinde yardıma muhtaç çocuk kalmadığını ifade eden Kâzım Karabekir Paşa "bütün doğu bölgesinde bu gibi çocuklar, oralandaki birlikler tarafından toplanarak Erzurum'a gönderilmeye başlanmıştı" diyerek bunun halk ve ordunun üzerinde olduğu kadar kendi ruhunda da pek büyük bir sevinç ve ferahlık yarattığını ifade etmiştir²²⁷.

11 Aralık 1335 (1919) tarihinde Erzurum'daki bu yeni mektepleri Birinci Ordu Müfettişi Fevzi Paşa (Çakmak) heyetine de gösteren Kâzım Karabekir çocukların

²²⁴ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.101.

²²⁵ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.101.

²²⁶ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.347.

²²⁷ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.347.

gösterdiği kabiliyeti övmüştür²²⁸. Yetimlerle ilgili çalışmalarını aksatmadan sürdüren Kazım Karabekir Paşa 1 Kanun-ı Evvel 1335 (1919)'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta fakirliğin istikbalin teminatı olan çocuklarda çok büyük tahribat yaptığını ifade etmiş ve Erzincan'da çıplak ve sefil bir halde 200 kadar erkek çocuğu kolordu himayesine alıp, ayrıca Erzincan'da Leyli Eytam Mektebi açtığını ifade etmiştir. Bu hizmetlerin hak arasında büyük bir tesir yapıp iyi karşılandığını belirtmiş ve şehit aşiret evlatlarından bir haylisinin dahi aşiret reisleri tarafından Erzurum Leyli İbtida-i Mektebi'ne getirildiğini ve okuldaki eğitim ve öğretimle ortamın, bu insanları hükümete yaklaştırdığını söylemiş ve yeni açılan Erzurum ve Erzincan mekteplerinin acilen tasdik edilerek eğitim ve öğretim vermelerine müsaade edilmesini istemiştir²²⁹.

Kimsesiz çocukların takdire şayan durumlarının Erzurum Valisi ve ileri gelen memurlarınca da takdir edildiği bu dönemde Kâzım Karabekir Paşa evkaf mekteplerini de yakın takibe almış ve bunların eğitim programlarının düzeltilmesi için oldukça gayret sarfetmiştir²³⁰. İlkokul çocuklarının teorik dersler kadar pratik derslerine de önem veren Kâzım Karabekir özellikle askeri haberleşme cihazları üstünde bu çocuklara pratik dersler de vermiştir²³¹.

23 Nisan 1336 (1920) tarihinde terkedilmiş belediye gazinosunun localarını ve mevkilerini düzelterek "İbret Yeri" isimli bir yerde tiyatro salonu diyebileceğimiz yerin açılışını yapan Kâzım Karabekir burada her hafta subaylara askeri ve sıhhi konferanslar verdirdiği gibi istiklal harbi hakkında halka verilen temsilleri de buraya aldırıştır²³². İleride Paşa tarafından himaye altına alınan bu çocuklar da buralarda çeşitli temsiller sunmuştur.

1 Mayıs 1920'de ise Kâzım Karabekir Paşa'nın yetim çocuklar için yaptığı en önemli kurumlardan olan Çocuklar Ordusu teşkil edilmiştir. Bu teşkilat için bir de

²²⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.411.

²²⁹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.413.

²³⁰ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.418.

²³¹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.449, 675.

²³² Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.463-470.

tamim hazırlayan Paşa, Birinci Avcı Gürbüz Alayı'nın talim ve terbiyesiyle daha sıkı meşgul olarak diğer mekteplere numune olabilmek için alayın fahri kumandanlığını üstlenmiştir²³³. Kâzım Karabekir'in Çocuklar Ordusu ile ilgili tamimi ise şöyledir.

1-1 Mayıs 1336 günü Erzurum Çocuklar Ordusu'nun teşkilatı yapılmıştır. Bu ordunun nizam-ı harbi şimdilik dört gürbüz alayından mürekkeptir. İsimleri leyli, ibtida-i, askeri, kolordu, sanayi takımları, tesviyeci, demirci, kuyumcu, sınıflarını havi alay mektebi, şimendifer mektebi ve ana mektebi gürbüzlerinden mürekkep ve mevcut-ı umumisi, bin yüz gürbüz olan Birinci Avcı Gürbüz Alayı yüz seksen mevcudundaki İkinci Sultani Gürbüz Alayı yüzeli mevcudundaki Dördüncü Yeşil Bayrak Gürbüz Alayı'dır. Şehit evlatlarından mürekkep olan Birinci Gürbüz Alayı'nın fahri kumandanlığını bendeniz deruhte ettim. Sultani Alayı'nın fahri kumandanlığına Miralay Manastırlı Kâzım, Albayrak Alayı'nın fahri kumandanlığı da erkan-ı harp binbaşısı Mustafa, Yeşil Bayrak Alayı'nı da erkan-ı harp binbaşısı Fahri Beylere tevdi edilmiştir. İşbu çocuklar ordusunun kumandası abd-ı acizide bulunacak ve bu teşkilat kolordum mıntıkısının her tarafında tevsî olunacaktır.

2-Erzurum Çocuklar Ordusu alaylarına Kars Kapısı medhali civarında bir talim meydanı intihab edilmiş ve levazımat-ı fenniyeyi havi olmak üzere bir de endaht (atış) poligonu tesis olunmuştur. Alayların talim ve terbiyeleri her hafta Cuma günleri toplu olarak hakiki top, makineli tüfek ve tüfek üzerinde bilâmel ve tahta lamba ve süngü ile de takliden yapılmaya başlanmıştır.

3-Her alayın sancağı makamına birer Osmanlı bayrağı vardır. İbtidailerden mürekkep Yeşil Alay'ın ise Yeşil Osmanlı bayrağıdır. Alaylar tahta tüfeklerle mücehhezdir. Birinci Avcı Alayı'nın her türlü teçhizatı mükemmeldir. Bombaları tahtadır. Bu alayın gürbüzleri leyli kolordu mekteplerinde talim ve tedris edildiklerinden kışın terbiye-i münferideleri mükemmel bir hale getirilmiş ve mahir kızakçılarda yetiştirilmiştir.

²³³ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.696.

4-Ayrıca, monej, bisiklet, futbol her türlü idman hareketi vesair milli oyunlar vardır.

5-Bütün Erzurum çocuklarında pek büyük bir şevk ve arzu uyandırmış olan bu teşkilat ve ilk defadaki talimlerde çocuklarda görülen asar-ı inhimak, işbu hayırlı teşebbüsten çok feyizli semaratın iktitaf edileceğini göstermiş, tekamül ve inkişafat-ı atiyemiz için beslenen vatanperverane emel ve ümidler bu suretle bir kat daha kuvvetlenmiştir.

Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne kolordulara Trabzon ve Van vilayet illerine Refet ve Kazım Beylerle ve bera-yı malumat Onbeşinci Kolordu kıtaatiyle Çocuklar Ordusu fahri alay kumandanlıklarına arz ve tamim edilmiştir²³⁴.

Çocuklar Ordusu kısa sürede teşkilatlanmış ve o dönemde Erzurum'da yapılan bütün törenlerde en önde sıralarda yer almıştır. 6 Mayıs 1336 (1920) tarihinde Erzurum'da yapılan Hıdırellez kır eğlencesi çok tatlı geçmiş halk ve mektepler Aydın bahçesinde toplanmıştır. Burada çocuk ordusunun renkli önlük dört parmak enli kuşak ve başlığı pek beğenilmiş ve bundan sonra Cuma ve merasim günleri için üniforma olmuştur²³⁵.

Çocuklar ordusu talimhanesinde her hafta Cuma günleri bütün mekteplerin teftişini yapan Kâzım Karabekir Paşa kendi tesis ettiği bu kuruluşlarda düzen temizlik ve intizamdan çok memnun kalmasına rağmen Erzurum'da Maarif mekteplerinin içler acısı durumunu hep büyük bir sıkıntı olarak görmüştür.

29 Mayıs 1920 tarihinde bu okulları teftiş eden Paşa, en iyi öğretmenin dershanesinin de bile duvarlarındaki levhanın eğriliğinin, camların kirliliğinin, köşelerdeki örümcek ağlarının, sınıfların havasının fenalığının, çocukların kirli turnaklarının, dişlerinin bakımsızlığının, kulaklarının ve saçlarının kirliliğinin, ceplerinin pisliğinin hemen göze çarpan eksiklikler olduğuna çoğu kez şahit olmuş ve kendi okullarının bu alanlardaki üstünlüğüne her zaman işaret etmiştir²³⁶. Çocuklar

²³⁴ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.696-697.

²³⁵ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.718.

²³⁶ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.52.

ordusunun kuruluş ve gelişmesi kısa zamanda kendini göstermiş ve Erzurum halkının da sevgisini kazanmıştır. 4 Haziran 1336 (1920) Cuma günü yine Kars Kapısı civarındaki talimhanede Çocuklar ordusunun yoklaması yapılmış ve alışlageldik talim ve oyunlarıyla halk oyunları Kazım Karabekir Paşa himayesinde yapılmıştır. Kadın, erkek, bütün Erzurum halkının amfi, tiyatro halindeki siperler üzerinde çadırlar, allı yeşilli bayraklar altında izlediği çocukların monej, bisiklet, hakiki top ve makineli tüfekler üzerinde ders oyunları tahta bomba ve tüfekte oyunlar, hakiki tüfeklerle atış hazırlıkları, kız çocukların Hilal-i Ahmer oyunları, halkın cirit, güreş oyunları, çocuklar ordusu ile halkın bir nevi kaynaşması olmuş ve o gün Erzurum çok güzel bir gün geçirmiştir”²³⁷.

Erzurum ve çevresinden toplanan bu yetim çocukların kısa zamanda kazandıkları her alandaki başarı dışarıdan Erzurum’a gelen misafirlerinde çoğu zaman takdirini kazanmıştır.

10 Haziran 1336 (1920) tarihinde kendi açtığı ilkokula akşam iftar yemeği için Ankara’dan gelen İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey’i akşam iftar yemeği için davet eden Kâzım Karabekir Paşa, sofrada bir büyük bir küçük olmak üzere davetlilerle öğrencilerin yan yana oturduğunu ve yemeğin büyük bir neşe ve intizamla yenildiğini ifade etmiştir. Yemekten sonra bazı güldürücü monologların çocuklar tarafından sergilendiğini ve çocukların muaşeret konusunda gösterdikleri varlığın herkesin takdir ve iftiharına mazhar olduğu gecede, sofrada çocukların serbest ve faydalı şeyler konuşması ve yaptıkları nazik ikramlar İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey’in de dikkatini çekmiş ve çocuklara hitaben “Benden daha çok muaşeret bildiğinizi ve benden güzel yemek yediğinizi söylemeyi bir borç bilirim” diyerek takdirlerini ifade etmiştir²³⁸.

Bu yetim çocuklar 6 Eylül 1336 (1920) tarihinde Erzurum’a gelen Adliye Vekili Celalettin Arif Bey ve mebus Hüseyin Avni Beyler şerefine Sanayi Mektebi’nde Maraş facialarını temsilen bir piyes oynamışlardır. Erzurum’da bulunan Bolşevik sefaret

²³⁷ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.68.

²³⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.73.

heyetinin de seyrettiği bu oyunlar da²³⁹ çocukların tiyatro açısından her geçen gün geliştiklerinin ayrı bir delili olmuştur. Kazım Karabekir Paşa özellikle Erzurum şehrinin I. Dünya Savaşı'nın son senesinde yaşadığı faciaları anlattığı ve milli davaya yönelik yazdığı oyunlarla hem çocukların tiyatro kabiliyetini geliştirmiş hem de halkı bu konuda önemli ölçüde aydınlatmıştır²⁴⁰.

Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa'nın özellikle yetim çocuklara yönelik eğitim çalışmaları Erzurum'da herkesin büyük takdirini toplamış özellikle Albayrak Gazetesi bu çalışmalar karşısında hayranlığını gizleyememiştir.

8 Kanun-i Sani 1336 (1920) tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'nın daveti üzerine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri, Erzurum eşrafı ve ileri gelenleri mülkiye memurları ve mektep idarecileri ve öğretmenleri bu okulları ziyaret etmiştir²⁴¹.

I. Dünya Savaşı, Rus İşgali ve Ermeni katliamlarına şahit olan Erzurum şehrindeki kimsesiz çocukların çokluğu ve şimdi bunların eğitimine gösterilen özen heyetteki herkesin dikkatini çekmiştir²⁴².

Albayrak Gazetesi Kâzım Karabekir Paşa himayesinde açılan bu okullar hakkında yapılan gezi sonrası çok ayrıntılı izahat vermiştir. Buna göre heyet önce Ana mektebini ziyaret etmiştir.

Gazete Ana mektebini henüz ne gürbüzlere ve ne de Eytam İbtidaiyesi'ne gidemeyecek yaşta olan çocukların mesud yuvası olarak tanımlamış mektebin kapısında ziyaret edilen çocukların heyeti "sancak marşını" okuyarak karşıladıklarını yazmıştır. Heyet yuvaların her tarafını gezmiş ve fevkalade bir intizamın ve disiplinin olduğuna şahit olmuştur²⁴³.

Heyet daha sonra Sanayi Gürbüzleri Mektebi'ne giderek küçük sanatkarların çalışmalarını hayret ve takdirle izlemiştir. Burada terzilik, kunduracılık, marangozluk,

²³⁹ Albayrak, 12 Eylül 1336 (1920), S.109; s.1, Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.163.

²⁴⁰ Albayrak, 12 Eylül 1336 (1920), S.109; s.1, Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.163.

²⁴¹ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.1.

²⁴² Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁴³ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

saraçlık gibi memleketin en önemli ihtiyacı olan zanaatlarla meşgul çocuklardan yaptıkları işlere dair bilgi almışlardır²⁴⁴. Muntazam bir makine halinde işleyen bu sanat yuvası heyete gelecek hakkında büyük ümitler vermiş muhtelif sanatlara mensup toplam 115 kişinin memlekete sağlayacağı refah herkesi memnun etmiştir. Sanat hususunda şimdiye kadar oldukça geri olan Erzurum şehrinin bu çocuklarla ayağa kalkacağı ümidi herkesi sarmıştır²⁴⁵.

Heyet daha sonra dersaneleri teftiş ederek salonda küçük sanatkarların mektebin açılışından şimdiye kadar imal ettikleri işleri küçük bir sergi halinde ziyaret etmiştir. Terziliğe, kunduracılığa, marangozluğa, saraçlığa ait birer küçük numunenin sergilendiği salonda herkes yapılan işleri takdir etmiştir²⁴⁶.

Burada sergilenen eşyalar üzerinde bulunan ve gürbüz potinlerinin sekiz, asker potinlerinin dokuz, gürbüz ceket ve pantolonlarıyla askeri kaputların 14 saatte imal edildiğini gören heyet takdirlerini gizleyememiştir²⁴⁷.

Sergiden sonra yatakhane, hastane ziyaret edilerek burada yalnız iki çocuğun hasta olduğu görülmüştür ki bu da mektepteki heyetin ne derece sağlam ve sıhhi olduğuna bir delil olmuştur²⁴⁸.

Daha sonra salona davet edilen heyet iki öğrenci tarafından okunan “Bayrak” ve “Uyan” şiirleri ve musiki korusu tarafından okunan “Sancak” marşıyla karşılanmışlardır. Heyet daha sonra bahçeye davet edilmiş ve önce öğrenciler tarafından sunulan idman hareketlerini sonra jimnastik hareketlerini seyretmişlerdir. Burada engelli atlamalar da sunulmuş ve bir öğrenci bir metreden yükseğe atlamıştır²⁴⁹.

²⁴⁴ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁴⁵ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁴⁶ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁴⁷ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁴⁸ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁴⁹ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

Kâzım Karabekir Paşa burada dimağ açıklığı yanında vücudunda sıhhatli olması gerektiğinden bahis ile sporun önemine değinmiştir²⁵⁰. Burada İsveç usulü sporun tatbik edildiğini ifade eden Kâzım Karabekir Paşa'nın bu söyledikleri o sırada jimnastikçilerin arasında dolaşan küçük bir Halil-i Ahmer Heyeti'ni de oldukça şaşırtmış ve heyecanlandırmıştır²⁵¹.

Bundan sonra iki öğrenci Erzurum'un geleneksel oyunu olan Hançer Barı'nı oynamışlar ve buzlu yüzeye rağmen bunu oldukça iyi yapmışlardır²⁵².

Törenden sonra Kâzım Karabekir Paşa okuldaki imkanların ve eğitimin bu işte ileri gitmiş ülkelerden aşağı olmadığını ifade etmiş ve Erzurum'da bulunan İngiliz Kaimmakamı "Rawlinson"un da buraları ziyaret ettiğinde hayretini gizleyemediğini ve İngiltere'ye yazdığı mektupta bu okuldan övgüyle bahsettiğini ifade etmiştir²⁵³.

Buradan ayrılan heyet daha sonra "Eytam Leyli İbtidaiyesini" ziyarete gitmiştir. Heyet burada da mevcut dersaneleri teftiş ederek tesadüf edilen derslerden çocuklara sorular yöneltilmişler, daha sonra okulun talim ve yatakhanelerinin bulunduğu diğer bir binaya geçerek burada Kuva-yı Milliye Marşını" söyleyen askari bando önünde durmuşlardır. Burada Kâzım Karabekir Paşa kendilerini bu marşı besteleyen Kulunçcu Asım Efendi ile tanıştırmış ve binaya girilerek yemekhane, yatakhane, talimhane ziyaret etmiş buradan yemek salonuna geçilmiştir²⁵⁴.

Burada beş dakika dinlenmeden sonra heyete çay ve kurabiye ikram edilmiş daha sonra ikinci sınıftan bir öğrenci tarafından bir konuşma yapılmış ve "hoş geldiniz" denilmiştir. Bundan sonra da birkaç çocuk şiirler okumuş, diğer birkaç çocukta Kâzım Karabekir Paşa tarafından tertip olunan "Sapsız Süpürge" "Eyvah Unuttum" "Herkes Kendi Yerinde" öğütlerini ve nakl ve hikaye ederek sunmuşlar ve toplumda yaygın olan bazı kanaat ve görüşleri bu yolla eleştirmişlerdi²⁵⁵. Daha sonra siyah renklerle,

²⁵⁰ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁵¹ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁵² Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁵³ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁵⁴ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁵⁵ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

boyanan ve üzeri siyah tüllerle örtülen bir Rumeli haritası karşısında okulun son sınıf öğrencilerinden Fuad Efendi tarafından Rumeli Mersiyesi hazin bir ses ile okunmuştur. Daha sonra ise savaş yıllarını muhtelif cephelerde çarpışan vücudunun muhtelif yerlerinden yara alan ve şimdide bu okulların başında bulunan Namuskâr ve Güzide oğlu Namık Efendizade Binbaşı Vuslat Bey müdür bulunduğu iki okul namına bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında sokaklarda ve viranelerde perişan olan bu çocukların şimdi buldukları eğitim ortamında geleceğe ümitle baktıklarını söyleyen Vuslat Bey bu okullarda çocuklar için ellerinden gelen bütün imkanları seferber edilerek eğitim ve öğretime devam ettiklerini ifade etmiştir. Vuslat Bey'den sonra konuşan Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey de ve bu eğitim kurumlarını övmüştür. En son sözü alan Kazım Karabekir Paşa ise cehaletin zararlarından bahsettikten sonra çocukların tek yönlü eğitimin verildiği medreseler yerine bu tür okullarda eğitilmesinin öneminden bahsetmiş ve hayatta başarılı olmanın tek yolunun irfan nuruyla aydınlanmak olduğunu söylemiştir²⁵⁶. Çocukları himaye hususunda Milli Mücadele boyunca heyecanını hiç yitirmeyen Kâzım Karabekir Paşa 12 Kasım 1337 (1921) tarihide Sarıkamış'ta çocukları himaye cemiyetini kurarak bu konudaki en önemli adımlarından birini atmıştır. Ayrıca aynı gün kitap bayramı olarak da kabul edilmiştir. Doğu Anadolu'daki kimsesiz ve bakıma muhtaç çocukları himaye edip onların talim ve terbiyesi ile ilgilenen bu cemiyet²⁵⁷ daha sonra Erzurum'da bir şube açmıştır.

Cemiyetin Erzurum şubesinin yeni seçilen azaları seçimden hemen sonra cemiyete 150 beyaz, 100 siyah makara, 1200 tane düğme bağışlamışlardır. Ayrıca Erzurum tüccarlarından Kağızmanlızade Hacı Mustafa Efendi tarafından da 14 top Amerikan bezi bu cemiyete bağışlanmıştır²⁵⁸.

²⁵⁶ Albayrak 11 Kanun-i Sani 1336 (1920), S.59, s.2.

²⁵⁷ Varlık, 10 Kasım 1337 (1921), S.10, s.2, Varlık,17 Kasım 1337 (1921), S.11, s.2.

²⁵⁸ Varlık, 17 Ağustos 1338 (1922), S.72, s.4.

6-Erzurum Vilayeti'nde Spor Faaliyetleri

Cirit ve güreş sporu Erzurum şehrinde yüzyıllardır yapılan iki spor çeşidi olup burada oldukça yaygındır.

Bugünkü Kars Kapısı bölgesindeki geniş meydan uzun yıllar boyunca cirit müsabakalarına ev sahipliği yapmıştır. Erzurum'da yaz mevsiminde bu meydana Cuma günleri cirit oynanır ve güreş tutulurdu²⁵⁹. Kâzım Karabekir Paşa Erzurum'a geldikten sonra bu meydanı çevirtmiş bir programa bağlı olarak cirit, güreş, koşu gibi çeşitli sporların çağdaş ölçüler içerisinde yapılmasını sağlamış, kadınlara ve erkeklere oturma yerleri yaptırmıştır²⁶⁰. Kâzım Karabekir Paşa bu meydanla ilgili olarak "Erzurum'da Cuma günleri bu mevsimde (yaz) bu meydana cirit oynarlar, güreş yaparlar, ben futbol, envai koşular manej, bisiklet vesair oyunlar halinde yediden yetmişe kadar Cuma günü öğleden sonra birkaç saat hareket çığrı açtım. Daha sonra bu meydana çocuklar ordusu talimhanesi ismini verdik. Memleketimizin her yerinde olması gerekli bir şekilde oldu" şeklinde görüş belirtmiştir. Bu meydana spor aktivitelerinden Erzurum'a gelen yerli ve yabancı misafirlerinde etkilendiğini ifade eden Karabekir bir defasında spor müsabakaları yapan insanları, İngiliz Yarbay Rawlinson'a göstererek bu çevik insanlar Ermenileri buraya sokarlar mı şeklinde bir soruda sorduğunu yazmıştır²⁶¹. Yine aynı meydana 30 Haziran 1335 (1919)'da yapılan bir spor karşılaşmasından İstanbul'daki Amiral Bristol'un müşavirlerinden birisi olan Amerikalı bir teğmende son derece etkilenmiştir²⁶². "Yine bu spor gösterilerini 18 Temmuz 1335 (1919)'da kongre için Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'da izlemiş ve çok beğenmiştir²⁶³.

Aslında Erzurum halkı cirit ve güreş dışındaki birçok spor dalını her ne kadar yapmasa bile tanıyordu. Erzurum'daki Ermeni okullarından biri olan Sanasaryan

²⁵⁹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I., s.71.

²⁶⁰ Sami Önal, Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler, İstanbul, 2002, s.57.

²⁶¹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.71.

²⁶² Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.99.

²⁶³ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.113.

Mektebi, Erzurumluların “satır buzu” adını koydukları patinaj, eğri dayak kızağı dedikleri kayak ve o güne kadar özellikle Anadolu’da görülmemiş birçok spor branşını öğrencilerine öğretiyordu. Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk siyasetinde önemli biri simi olan Hüsrev Gerede’de çocukluk yıllarında kışları patinaj için Sanasaryan Mektebi’ne gittiğini yazmıştır²⁶⁴.

Kâzım Karabekir Paşa’nın Erzurum’a gelmesiyle özellikle kendisinin bu şehirde daha çok yetim çocukları toplayıp kurduğu okullardaki bu öğrencilere kayak sporunu da öğrettiğini görüyoruz. Kayak sporunu (spor olmasa bile cephelerde zaman zaman kayak takımları kullanılıyordu) bilen subay ve astsubayların öğretmen oldukları bu kurslarda çocuklara kayak öğretilmiştir. Bu sporu öğrenen çocuklar kısa zamanda kayak baston kundura gibi gerekli malzemeleri toplayıp düşe kalka bu sporu yapmaya başlamışlardır²⁶⁵.

Kâzım Karabekir Paşa’nın bu sporların yanı sıra Erzurum’da at yarışlarını da himaye ettiğini görüyoruz. 11 Haziran 1338 (1922) tarihinde Paşa’nın himayesinde at yarışları yapılmıştır. Bu yarıştan sonra ise bisiklet, merkeb, çuval, koşu yarışları ve pehlivan güreşleri yapılmıştır. Yarışlar sonunda Erzurum belediyesi bir öğlen yemeği vermiş, yemekten sonra askeri mekteb talebeleri seyircilere unutulmaz bir temsil sunmuştur²⁶⁶.

7-Erzurum Vilayeti’nde I.Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası Yiyecek Sıkıntısı

I. Dünya Savaşı esnasında Doğu Anadolu’da açılan Kafkas Cephesi, Osmanlı Ordularının burada kaydedip geri çekilmeleri ve bölgedeki Rus işgali bölgede önemli sıkıntıların doğmasına neden olmuştu.

²⁶⁴ Önal, Hüsrev Gerede’nin Anıları, Kurtuluş Savaşı ve Atatürk ve Devrimler, s.59.

²⁶⁵ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.517.

²⁶⁶ Varlık, 15 Haziran 1338 (1922), Sayı:59, s.1. Yarışlar hakkında gazetenin 50. sayısında geniş bilgi verilmiş ve o gün neredeyse Erzurum’da hayatın durduğu ve yarışlara çok büyük ilgi olduğu ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

Rusların çekilmesi üzerine yaşanan Ermeni çetelerinin yaptığı katliamlar bölgeyi yangın yerine çevirmiş binlerce insan, Türk ordusu 1918 yılı başlarında bölgeyi kurtarıncaya kadar Ermeni çetelerince katliama tabi tutulmuştu. Bu dönemde köyler, kasabalar, kazalar ve şehirler yakılmış yıkılmış bölge tam bir harabeye dönmüştür. Türk ordusunun burayı geri almasından sonra burada yaşanan en önemli sıkıntı ise yiyecek tedariki ve imar düzenlemeleri olmuştur.

Milli Mücadele’de önemli görevler almış olan Cevat Bey (Dursunoğlu) 1918 yılı sonunda Erzurum’a geldiğinde karşılaştığı durumu şöyle anlatmıştı: “Çocukluğumun en mesut günlerini içinde geçirdiğim ve 1915-1916 kışında döğüştüğüm Erzurum şehri bir enkaz yığını olmuştur. Savaştan önce 80.000 nüfusu oldukça refahla besleyen, çarşılarında, pazarlarında kalabalıktan geçilmeyen bu gösterişli sınır kentinden kocaman bir köy harabesi ortada kalmıştı. Savaş yıllarında onbinlerce insan tifüsten ve çeşitli bulaşıcı hastalıklardan ölmüş, Rus istilası öncesinde eli ayağı tutanlar muhacir olmuş, 10.000 kadar hemşehriyi de Ermeniler çekilirken öldürmüşlerdi. Şehirde kılıç artığı olarak 3-4 bin kişi kalmıştı. Bir bu kadar da köylerden buraya göç etmişlerdi. Bu yüzden şehir köyleşmişti. Ölümünden kurtulan hemşehrilerle muhacirlikten dönenler yangınlardan ve patlayan cephaneliklerin depremlerinden arta kalan eski refahlı evlerinin harabelerinde birer ikişer oda tamir ederek içine sığınmışlar geri kalan enkazı yakarak kışı geçirmeye uğraşıyorlardı. Dış görünüş umut verecek gibi değildi”²⁶⁷.

Ruslardan daha sonra Ermeni çetelerinin Müslümanlara yaptıkları mezalimi, yakılan yıkılan harabeye çevrilen şehri, kasaba ve köyleri bölge halkının çektiği acıları, yaşanan sefaleti yerinde görmeleri için Osmanlı Genel Karargahı’nın davetlisi olarak Türkiye’ye gelen Alman Savaş muhabiri Paul Weitz ile Avusturyalı gazeteci Dr.Stefan Steiner, Türk tarihçisi Prof. Ahmed Refik (Altınay) Bey, Yüzbaşı Bahri Bey ve Almanya’nın eski Erzurum Konsolosu (Viskonsolos) Edgar Ander’le birlikte Nisan 1918 tarihinde Doğu Anadolu Vilayetlerini kapsayan bir araştırma ve inceleme gezisi yapmışlardır.

²⁶⁷ Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, s.24.

3 Mayıs sabahı Erzincan'daki gözlemlerini tamamlayan heyet 4 Mayıs sabahı Mamahatun'a (Tercan) doğru yola çıkmıştır. Mamahutun'u bir zamanlar Türklerin ve Ermenilerin karışık bir şekilde oturdukları bir yer olarak tanımlayan Alman Paul Weitz şehrin bir harabe ve enkaz yığını halinde olduğunu yazmıştır.

Buna göre Tercan'da sadece birkaç ev ayakta kalmıştı. Tercan'da sadece Ermini zulmünden kaçmış olan ve şimdi geri dönen birkaç Müslüman ailenin olduğunu yazan Alman gazeteci "Bölgenin Selçuklu hakimiyetinden geri kalan tarihi anıtları kısmen de olsa olayların kurbanı olmuştu. Şehrin önünde birkaç yüz asker mezarıyla iki büyük Rus askeri mezarlığı bulunmaktaydı. Rusların inşa etmiş oldukları küçük ahşap kiliselerin içleri yağma edilmişti". diyerek Tercan'ın durumunu ortaya koymuştur²⁶⁸.

7 Mayıs'ta Ilıca'ya gelen heyet, Ilıca'yı tamamen harap bir halde bulmuştur. Burada oldukça büyük havuzuyla iki kaplıcanın dışında her şey harabeye dönmüştür. Çevrede birkaç nakliyecisi ile çevrede dolaşan bazı asker grupları haricinde kimseye rastlamayan heyet, Ilıca, Erzurum arasındaki 8 yerleşim yerinden üçünün tamamen harap halde olduğunu müşahade etmiştir²⁶⁹.

Aynı gün akşam 6 sularında Erzurum'a gelen heyet dört gün burada kalmıştır. Alman gazeteci Erzurum'un bazı kısımlarının Rus bombardımanı nedeniyle büyük hasar gördüğünü söylemiş, kendileri Erzurum'dayken yaklaşık 66.000 kişiden oluşan 1,500 Müslüman ailenin Erzurum'a döndüğünü yazmıştır. "Tamamen harabeye dönmüş olan Erzurum'un yakılan yıkılan yerlerinden halen daha genizleri yakan keskin bir çürüme kokusu etrafa yayılmaktaydı" diyen Alman gazeteci Ermeni vahşetini şu şekilde ifade etmiştir: "Ermeniler Rusların çekilmesinden sonra, Ocak 1918 sonlarından 9 Mart 1918'e kadar Erzurum'u işgal etmişlerdir. Başlarında Albay Morel'in bulunduğu Fransız subaylarının yönetimindeki Ermeniler, Müslümanlara insanlık dışı vahşiliklerde bulunmaya başladılar. Karşı karşıya bulunan iki ayrı konağa kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 700 kadar Müslüman hapsedilmiş, daha sonra bu

²⁶⁸ Selami Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk Alman Arşiv Belgeleriyle, İstanbul, 2003, s.121

²⁶⁹ Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk Alman Arşiv Belgeleriyle, S.124.

iki ev benzin dökülerek yakılmıştır. Bu evler bugüne kadar hiç açılmamıştı. Kendisine büyük saygı duyduğumuz Recep Bey'in izniyle buraya ilk giren bizler olduk. Yıkıntılar arasında yanmış tamamen kömürleşmiş bir insan cesedi gördüğümde artık bir daha asker bu korkunç etkiyi üzerimden atamayacağımı hissettim. Türkler 9 Mart'ta Erzurum'a sürpriz bir şekilde hücum ettiklerinde henüz kaçamamış olan Ermeniler yıkıntılar arasında kendilerini savunmaya çalışmış ki, dirençleri kırılınca da etraflarına ölüm saçarak çekilmeye başlamışlardı.²⁷⁰

Heyet'te görev yapan Erzurum'un eski Alman Konsolosu'nun ise şehir ile ilgili izlenimleri şöyledir: "5 Mayıs'tan 8 Mayıs'a kadar Erzurum'da kaldım. Barış günlerinde bile bana çok cazibesiz gelen ve çok can sıkıcı günler geçirdiğim şehir şimdi tamamen harabeye dönmüştü. 7 Şubat 1916'da Rus Kazakları tarafından yağmalanan Alman Konsoloslugu, şehrin tekrar Türklerin eline geçmesine kadar Rus hastanesi olarak hizmet vermişti. (Şimdiki Çaykara Caddesi'ndeki Atatürk Evi) Şu anda ise içinde yaralı on Türk askerinin bulunduğu bir Türk hastanesiydi. Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra orada kalan Müslümanlar korku dolu kederli günler yaşamaya başladılar. Birçoğu hapse atıldı ve/veya Sibiry'a sürüldü. Almanya'nın Kafkasya-Volga kolonisinden Alman asıllı Rus askerlerinin söz birliği yapmışcasına Tiflis'te bana anlattıklarına göre; Rus ve Ermeni askerleri, Erzurum'da silah arama bahanesiyle Türk kadınlara ve çocuklarına tecavüz etmişler, namuslarını lekelemişlerdi. General Çernosuboff'un karargahında bulunan ve Rusların İran Azerbaycan'ından Van ve Revanduz'a doğru yaptıkları ileri harekate katılan Tiflis'teki Belçikalı gazeteci Simais, Ermenilerin intikam almak için Müslümanlara yaptıkları mezalimi ayrıntılarıyla anlatmaktaydı. Ayrıca Ermeni Çeteleri Rusların ilerleyişinden sonra yeni Rus cephesinin gerisinde kalan Türk köylerini yakıp yıkmışlar, Bitlis ve Muş'a bağlı köylerin Müslüman halkını katletmişlerdi"²⁷¹.

²⁷⁰ Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk Alman Arşiv Belgeleriyle, s.124-126.

²⁷¹ Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk Alman Arşiv Belgeleriyle, s.130-131.

Heyette bulunan Ahmet Refik Altınay'ın ise Erzurum'un karşılaştığı durum ile ilgili izlenimleri şöyledir. "Erzurum, bir harabe şehir gibi, camiler ambar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Mamafih bunlarında müstesnası var. Lala Mustafa Paşa Camii bütün müzeyyenatından mahrum. Renkli çiniler bile sökülmiş, Erzurum'un bu kısmı kamilen harap Hükümet Dairesi korkunç bir iskelet halinde, dört duvardan başka bir şey değil. Kilise meydanı civarı İslam mahalleri yakılmış yıkılmış. Erzurum Ruslar tarafından mühim bir hareket üssü olarak kabul edilmiş, şehre pek çok emtia getirilmiş. Rus zabıtları aileleriyle birlikte Erzurum'a yerleşmişlerdir. Eğlenceler, tiyatrolar, sinemalar, hiçbir şey eksik değil. Rusların çekilmesi üzerine şehir kamilen Ermenilerin elinde kalmış. İşte bütün zulümler, yangınlar facialar o zaman başlamış. Yalnız Erzurum sokaklarında toplanan İslam naaşı dört binden fazla. Evlere doldurulup yakılanlar, yol yaptırmak bahanesiyle uzaklara götürülüp öldürülenler. Bu hesaba dahil değil. Erzurum'da yakılan binalar hesapsız. Mart'ın dokuzunda çekilen Ermeniler hemen her tarafı yakmışlar yıkmışlar icap ettiği zaman da müdafaa etmişler. Daha ziyade müdafaa da bulunmayacaklarını anladıkları zaman peşlerinde ölüm ve ateşten bir harabe bırakarak kaçmışlar²⁷².

Gerçekten de bölgede Rusların çekilmesi üzerine yaşanan Ermeni çetelerinin yaptığı katliamlar bölgeyi yangın yerine çevirmiş binlerce insan Türk ordusu 1918 yılı başında bölgeyi kurtarıncaya kadar Ermeni çetelerince katliama tabi tutulmuştur. Bu dönemde köyler, kasabalar, köyler ve şehirler yakılmış yıkılmış bölge tam bir harabeye dönmüştür. Türk ordusunun bölgeyi geri almasından sonra burada yaşanan en önemli sıkıntı yiyecek tedariki ve imar düzenlemeleri olmuştur. Osmanlı Orduları Doğu Anadolu'yu Ermeni işgalinden kurtardıkları zaman her yönüyle bitmiş bir bölgeyi devraldıklarını görmüşlerdir. İmar ve iskan açısından çok kötü bir durumda olan bu yerlerde ticari hayatta tamamen bitmiş bir vaziyetteydi. Bölgenin asıl geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık buralarda nüfus bulunmadığı için en asgari düzeyde

²⁷² Ahmet Refik Altınay, Kafkas Yollarında, İki Komite İki Kıtal haz:Osman Selim Kocahanoğlu,İstanbul 1998,s.70-73

yapılmaktaydı ve üretim çok azalmıştı. Bölgede yüzbinlerce tarım arazisi sahipsizdi ve yiyecek sıkıntısı baş göstermişti. Bu durumun atlatılması kolay olmamış hem Osmanlı hem de TBMM Hükümetleri bölgede bu yıllarda baş gösteren yiyecek sıkıntısının giderilmesi için ellerindeki bütün imkanları kullanmışlardır.

Dahiliye Nezareti Erzincan Mutasarrıflığı'na gönderdiği 17 Nisan 1334 (1918) tarihli yazıda Erzincan'da kimsesiz bir şekilde sokaklarda dolaşan 500 kadar yetim çocuk olduğunun Erzincan Mebusu tarafından bildirildiği ifade edilmiş ve durumun açıklığa kavuşturulması ve bunların yiyecek ve içeceklerinin derhal temini istenmiştir²⁷³.

Yaşanan sıkıntılar fiyatlarda da önemli artışlara neden olmuş, bu da hükümetin ilgisini çekmiştir. Dahiliye Nezareti Erzincan Mutasarrıflığı'na gönderdiği 6 Temmuz 1334 (1918) tarihli yazıyla livadaki pahalılık derecesini sormuştur²⁷⁴.

Yine Dahiliye Nezareti'nden Van Bitlis, Erzurum, Trabzon vilayetlerine gönderilen 21 Ağustos 1324 (1918) tarihli yazıda vilayet genelin de açlık var mıdır? ve var ise nerelerde ve miktarı neden ibarettir? diye sorulmuştur²⁷⁵.

Erzurum vilayeti bu yazıya verdiği 24 Ağustos 1334 (1918) tarihli cevapta şu ana kadar vilayet dahilinde açlıktan vefat vukuuna dair bir malumat alınmadığını ancak ölenlerin olduğunun Aksak Nahiye Müdüriyeti'nden bildirildiğini ifade edilmiştir. Merkezden buraya akçe ve zahire gönderilmekle beraber 4 ay zarfında vefat eden 32 kişinin de açlıktan mı yoksa başka sebeplerden mi öldüğünün araştırıldığını ve yapılan tahkikatta bunların tamamen açlıktan vefat ettiklerinin anlaşılammış olduğu ve ölenlerin çoğunun dışarıdan gelen ve yollarda her türlü mahrumiyetler içinde kendisini zar zor Erzurum'a atabilen zayıf kimseler olduğunun anlaşıldığı yazılmıştır. Vali Münir Bey konunun daha da ayrıntılı ele alınıp ilgi verileceğini de yazısına eklemiştir²⁷⁶.

²⁷³ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:86. Gömlek No:154.

²⁷⁴ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:89. Gömlek No:31.

²⁷⁵ BOA.DH.KMS. Dosya No:48. Gömlek No:38. Belge No:1.

²⁷⁶ BOA.DH.KMS. Dosya No:48. Gömlek No:38. Belge No:2.

Erzincan Mutasarrıflığı ise bu telgrafa verdiği 27 Ağustos 1334 (1918) tarihli cevapta Erzincan Refahiye Kemah ve Pülümür kazalarında açlığın devam ettiği ifade etmiştir. İstila ve tahliye görmemiş olan Kuruçay kazasının dahi yakın vakte kadar açlıkla mücadele ettiğinin belirtildiği yazıda Erzincan, Kemah, Refahiye ve Pülümürde açlıktan vefat edenler var ise de miktarının henüz tespit edilmediği ifade edilmiştir. Açlıktan vefat edenlerin en çok yollarda geri dönmeye çalışan ve kötü bir durumda olan muhacirler arasında görüldüğünün ifade edildiği yazıda, bu muhacirler için gerekli önlemlerin alınmasının çok önem arz ettiği belirtilmiştir²⁷⁷.

Hiçbir güvenceleri olmadan yola çıkan muhacirler arasında olası kayıpların yollarda askerlerin bunlara ekmek vermesinden dolayı sınırlandırıldığının ifade edildiği yazıda Erzincan Mutasarrıflığı'nın da ordudan 10.000 lira olarak mültecilere ve acizlere dağıttığı anlatılmıştır. Bir aydan beri buradan geçen Erzurum havalisi mültecilerine ekmek verildiğini yazan Erzincan Mutasarrıflığı Erzurum'a gidenlerin iaşelerinin ise orada temin olunacağını ifade etmiştir. Erzincan'ın iaşesi için ayrılan zahirenin buraya ancak 3-4 ay geçindirebileceğinin ifade edildiği yazıda bunun için iaşe noksanı olarak tespit edilen 6 milyon küsur kilo zahirenin hemen tedarik edilerek Trabzon'a sevki veyahut Sivas ve Mamuretilaziz Vilayetleri'nin Erzincan'a yakın ve civar kazaları hasılatından ayrılıp buraya acil olarak tahsisi istenmiştir²⁷⁸.

Erzurum ve çevresinde çekilen sıkıntılar, Meclis-i Vükela'da da zaman zaman görüşülmüş ve bu konuda çareler aranmıştır.

Maliye Nezareti, 23 Teşrin-i Evvel 1334 (1918)'de Meclis-i Vükela'ya sevk ettiği tezkerede, Kars'taki askeri ambarlarda bol miktarda şeker, pirinç, halı, kilim ve yük pamuk bulunduğunu ifade etmiş, yine Kars'taki kilise ve mağazalar ile gümrük depolarında da çok miktarda erzak, manifatura ve konservenin mevcut olduğunu belirtmiştir. Erzurum'da yokluktan dolayı şekerin kıyyesinin 400, Bayburt'ta 1 600 kuruşa ve çevre vilayetlerde de yüksek fiyatlara eriştiğinin yazıldığı tezkerede,

²⁷⁷ BOA.DH.KMS, Dosya No:48. Gömlek No:38. Belge No:3.

²⁷⁸ BOA.DH.KMS. Dosya No:48. Gömlek No:38. Belge No:2,3.

bunların şimendifer ve askeri nakliye vasıtalarıyla nakli, bu olmadığı takdirde ise bunların Kars'tan geniş hatlı şimendifer ile Sarıkamış'a kadar nakliyle, oradan ücret karşılığı ahalice Erzurum'a sevki istenmiş ve bu yolla hazinenin para kazanacağı gibi, bölgedeki yiyecek sıkıntısının da giderileceği belirtilmiştir.²⁷⁹

Ordunun ihtiyaç fazlası olan ve gümrük ve mağazalarda bulunan bu malların sevki ve satılması, Meclis-i Vükela'da görüşülmüş ve bu malların sahibi olanlarının sahiplerine iadesi, kalanının da Erzurum ve civarında satılmasına karar verilmiştir.²⁸⁰

Hükümet yabancıların erzak sıkıntısını fırsat bilip bölgede çalışmalar yaptığını haber aldıktan sonra Erzurum vilayeti ve Erzincan Mutasarrıflığını bu konuda 12 Mart 1335 (1918) tarihinde uyarılmış ve bölgedeki gayr-i müslimlerin nüfusunu tespitte çalışan İngiliz subaylarının ve bölgeye yiyecek dağıtmak için gelen Amerikalıların gizliden gizliye nüfus araştırması yaptıklarını ifade etmiştir. Buna göre yardım için bölgeye gelen Amerikalılara bölgedeki Türk nüfusunun bu kadar olmadığı, Rus işgali sırasında Türk nüfusun önemli ölçüde buradan ayrılıp dönmek için uygun zamanı bekledikleri açık ve net olarak izah edilmelidir²⁸¹.

Dahiliye Nezareti yine bölgede yaşanan açlıkla ilgili olarak 4 Mayıs 1335 (1919) tarihinde Erzurum vilayetine çektiği telgrafta işgalden kurtarılan bölgelerdeki tarım faaliyetleri ve bina inşaatına karşılık olarak 2.000.000 liralık tahsisat verilmesi hakkında tanzim edilen kararname layihasının Meclis-i Vükela'nın gündeminde olduğunu belirtmiş, tohumluk verilmesi meselesinin bahsedilen kararnamenin neşriyle derhal halledileceği ifade edilmiştir. Ayrıca 2.000.000 kilo zahirenin Trabzon yoluyla vilayete sevki hakkında Kastamonu ve Trabzon vilayetlerinin ve ihtiyaçtan fazla zahirenin acilen Erzurum'a nakli hususunda Sivas vilayetinin haberdar edildiği yazılmıştır²⁸².

²⁷⁹ BOA. MV.Dosya No: 213. Gömlek No: 16.

²⁸⁰ BOA. MV. Dosya No: 213. Gömlek No: 16.

²⁸¹ BOA.DH.KMS. Dosya No:97. Gömlek No:121.

²⁸² BOA.DH.KMS. Dosya No:99. Gömlek No:92.

Aynı konuda Erzincan Mutasarrıflığı'na da bilgilendiren Dahiliye Nezareti 6 Mayıs 1335 (1919) tarihli yazıyla işgalden kurtulan bölgelerin ahalisine yapılacak yardım hakkındaki yeni kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte gerekli yardımın yapılacağını ifade etmiştir²⁸³.

Bölgeye çeşitli vilayetlerden gönderilecek zahire hakkında bu vilayetleri de sürekli sıkıştıran hükümet 27 Mayıs 1335 (1919) tarihinde Sivas vilayetinden daha önce Erzurum'a gönderilmesi kararlaştırılmış zahirenin akıbetini sormuş ve bilgi istemiştir²⁸⁴.

Hükümet 4 Haziran 1335 (1919)'da Erzurum'a gönderdiği yazıda Sinop'tan Trabzon'a acilen 1.000.000 kilo zahirenin Erzurum'a gönderilmek üzere sevk edileceğini ifade etmiştir²⁸⁵.

14 Haziran'da bu konu ile ilgili yine Erzurum vilayetini bilgilendiren nezaret Erzurum'daki açlık için iase heyetinin Trabzon'da teslim edeceği zahire muamelesinin hızlandırılmasının Harbiye Nezareti'nin de isteği ile Trabzon'a bildirildiği ifade edilmiştir²⁸⁶.

Nezaret 21 Haziran 1335 (1919) tarihinde yine zahire nakli konusunda Erzurum vilayetini bilgilendirmiş ve Amasya ve bağlı yerlerden 2.000.000 kilo kadar arpanın ve Vezirköprü, Erbaa ve Niksar kazaları iase ambarından da 170.000 kilo buğdayın vilayet ihtiyacı için ayrılmasının mümkün olacağını Sivas Vilayeti'nden kendilerine yazıldığı belirtilmiştir²⁸⁷.

Nezaret 28 Haziran 1335 (1919)'da Erzurum'a yazdığı bir başka yazıda ise bu sefer Erzurum'u suçlamış ve vilayetin ihtiyacı için Amasya ve Tokat Livaları'ndan verilecek zahirelerin nakliye vasıtaları gönderilerek alınması hususunda Erzurum vilayetine bilgi verildiği halde henüz bir cevap bile alınmadığı ifade edilmiştir.

²⁸³ BOA.DH.KMS. Dosya No:99. Gömlek No:80.

²⁸⁴ BOA.DH.KMS. Dosya No:99. Gömlek No:354.

²⁸⁵ BOA.DH.KMS. Dosya No:10., Gömlek No:29.

²⁸⁶ BOA.DH.KMS. Dosya No:100. Gömlek No:97.

²⁸⁷ BOA.DH.KMS. Dosya No:100. Gömlek No:161.

Bahsedilen zahirenin zaman geçmesi nedeniyle bozulması ihtimalinin yüksek olduğunun Sivas Vilayeti tarafından ifade edildiğinin bildirildiği yazıda zahirenin neden alınmadığının ve bunun için gönderilecek vasıtaların bulunup bulunmadığının acilen bildirilmesi istenmiştir²⁸⁸.

Erzurum Vilayeti'nin zahireler almak için vasıta bulamamasından dolayı nezaret Sivas Vilayeti'ni 8 Temmuz 1335 (1919)'da bilgilendirerek zahirelerin hemen satılmasını ve elde edilecek gelirin Erzurum'a gönderilmesini istemiştir²⁸⁹.

Sivas'a bu uyarıyı yapan nezaret konu ile ilgili olarak tekrar Erzurum Vilayeti'ne dönmüş ve 8 Temmuz 1339 (1919)'da zahirenin acil olarak satılması ve bedelinin Erzurum'a gönderilmesi hususunda Sivas Vilayeti'nin bilgilendirildiğini belirtmiştir²⁹⁰.

Çevre vilayetlerden gönderilmesi kararlaştırılan zahireler hususunda hem bu vilayetlerden hem de Erzurum'dan kaynaklanan sıkıntılar üzerine durumu başka yönlerden çözmeye çalışan 2 Ağustos 1335 (1919)'da Erzurum'a gönderdiği bir yazı ile şimdiye kadar zahire tedarikinde ve sevkiyatında yaşanan sıkıntıların artık çözüleceğini ifade etmiştir. Buna göre Erzurum vilayetine hariçten bir kerede 50.000 lira gönderildiği gibi işgalden kurtulan bölge halkının iase ve diğer ihtiyaçlarının temini hakkında 15 Temmuz 1335 (1919) tarihinde Bab-ı Aliye takdim olunan kararname layihası kabul ve yürürlüğe girdiği takdirde diğer işgalden kurtulan vilayetler gibi Erzurum'a da ekmeçlik ve tohumluk zahire gönderileceğinden artık Amasya ve Tokat'taki zahirenin orada satılarak bedelinin Erzurum'a gönderilmesi gibi usul haricinde muameleye mahal kalmadığı ifade edilmiştir²⁹¹.

Bu gibi usüllerin kaldırılacağından ve Erzurum vilayetine para ve zahire yardımı yapılacağından bahseden nezaret, bunu bir türlü uygulayamamış 2 Ağustos 1335

²⁸⁸ BOA.DH.KMS. Dosya No:100. Gömlek No:209.

²⁸⁹ BOA.DH.KMS. Dosya No:10. Gömlek No:19-23.

²⁹⁰ BOA.DH.KMS. Dosya No:101. Gömlek No:19-24. BOA.DH. ŞFR. Dosya No:10.Gömlek No:19-63.

²⁹¹ BOA.DH.KMS. Dosya No:102. Gömlek No:7. BOA. DH.ŞFR. Dosya No:102. Gömlek No:6.

(1919)'de Erzurum'a gönderdiği yazıda Amasya ve çevresinden 2.000.000 kilo arpanın Erzurum için tahsisinin mümkün olacağını anlaşıldığını fakat nakliye vasıtalarının tedariki mümkün olmadığından Erzurum'dan vasıta gönderilip nakledilmesinin Sivas Vilayeti'nden bildirildiği ifade edilmiştir²⁹².

Hükümet kendi imkanlarının yanında Amerikan iâşe heyetlerinin bölgeye yaptıkları yardımlar konusunda zaman zaman mesafeli durmasına rağmen bölgede açlığın ve sıkıntının ileri boyutlarda olmasından dolayı, çoğu zaman ses çıkarmamıştır. Erzurum Valisini ve Erzincan Mutasarrıflığı'nı Amerikan yardım heyetlerinin nüfus araştırması yapıp dünya kamuoyuna yanlış bilgilendirebilecekleri hususunda uyarın ve muhacirlerle ilgili bunlarla doğru bilgi verilmesini isteyen hükümet²⁹³ 14 Eylül 1335 (1919)'da Trabzon vilayetine gönderdiği yazıda Erzurum vilayeti muhtaçları için Amerika iâşe heyetinin Trabzon'da teslim edeceği zahire muamelesinin Harbiye Nezareti'ne bildirildiğini ifade etmiştir²⁹⁴.

Yine Vilayet genelinde yaşanan sıkıntıların aşılması için Erzurum mal sandığındaki mecidiye altınlarının piyasa değerinde satılması hususu da bir çare olarak gündeme gelmiştir²⁹⁵.

Bütün bu iyi niyetli çabalara rağmen bu sıkıntı devamlı azalmakla birlikte, birkaç sene daha sürmüştür.

8-Erzurum Vilayeti'nden Göç Eden Muhacirler ve Bunların Geri Dönüşleri

I.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nin açılmasıyla birlikte Doğu Vilayetleri'nden başlayan göç dalgası bölgenin sosyal, idari, ekonomik bütün dengelerini altüst etmiş, muhacir durumuna düşen yüzbinlerce insan 1915 yılında başlayan ve 1920'lerin ortalarına kadar devam eden bu zaman diliminde oldukça zor günler yaşamışlardır.

²⁹² BOA.DH.KMS. Dosya No:10. Gömlek No:7. BOA. DH.ŞFR. Dosya No:102. Gömlek No:6.

²⁹³ BOA.DH.KMS. Dosya No:97. Gömlek No:121.

²⁹⁴ BOA.DH.KMS. Dosya No:100. Gömlek No:94.

²⁹⁵ BOA.DH.KMS. Dosya No:101. Gömlek No:51.

Osmanlı Hükümetleri muhacir durumuna düşen bu insanların hem gidişleri esnasında hem gittikleri yerlerde iskân ettikleri müddette hem de dönüşlerinde elindeki bütün imkanları kullanarak yardımcı olmuştur. TBMM'nin 23 Nisan 1920 tarihinde açılmasından sonra bu insanların durumu burada da hep gündemi oluşturmuş, BMM bunlar hakkında elinden geleni yapmış ve bu insanların rahatlarını temin hususunda hiçbir şeyden kaçınmamıştır.

Erzurum'un işgal tarihi olan 16 Şubat 1916'dan hemen önce başlayan göç dalgası Erzincan, Sivas istikametinde yoğunlaşmıştır. Dahiliye Nezareti Sivas Emval-ı Metruke Komisyonu Başkanlığı'na gönderdiği 20 Teşrin- Evvel (02 Ocak 1916) tarihli telgrafta Erzurum havalisinden geldikleri beyan olunan ahalinin muhacir olarak tanınmasını ve kendilerine gerekli yardımın yapılması istemiştir²⁹⁶.

Yine muhacirlerin çok kötü hava ve yol şartlarında perişan olmamaları için Dahiliye Nezareti gerekli önlemleri almış ve 9 Kanun-i Sani 1331 (22 Ocak 1916) tarihinde Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta muhacirlerin iskan, iaşe vesaire masraflarına sarf edilmek üzere 5.000 liranın Ziraat Bankası telgraf poliçesiyle valiliğe gönderildiği ifade edilmiştir. Nezaret, Ziraat Bankası'nda bulunan mevcut meblağın yetmemesi durumunda kalan kısmının Sivas'tan posta ile gönderilmesi için Sivas Ziraat Bankası'na da telgraf çekildiğini yazmıştır. Böyle bir durumda Erzurum Ziraat Bankası memurlarıyla görüşülerek Sivas'tan para alınmasına lüzum görülür ise paranın otomobil veya başka seri bir vasıta ile getirilmesi istenmiştir²⁹⁷.

Erzurum'un işgalinden hemen önce 18 Kanun-i Sani 1331 (31 Ocak 1916)'da Dahiliye Nezareti yine Erzurum Vilayeti'ne Erzurum ve Hasankale civarı ahalisinden sefalette olanlara emval-i metrukeden ev veya eşya ve muhacirin tahsisatından erzak verilip iaşelerinin temin edilmek üzere Trabzon'a nakillerinin Trabzon Vilayeti'ne bildirildiği ifade edilmiş ve bu muhacirlerin Erzurum ve Bayburt'ta erzak nakleden hayvanlarla Trabzon'a taşınması istenmiştir²⁹⁸.

²⁹⁶ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:5. Gömlek No:260.

²⁹⁷ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:60. Gömlek No:86.

²⁹⁸ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:60. Gömlek No:188.

Türk ordusunun batıya doğru çekilmeye başlamasıyla artık Erzurum ve çevresinin de elde tutulamayacağı görülmüş Erzurum vilayetinin şehrin işgal günü olan 3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916) günü Dahiliye Nezareti'ne çektiği ve araba istediği telgrafa 6 Şubat 1331 (19 Şubat 1916) tarihinde cevap verilmiş ve Erzincan için 42 çift ve 30 tek atlı arabanın, 4 Şubat 1331 (17 Şubat 1916) gecesi Samsun'dan Sivas'a sevk edildiğinin Canik Mutasarrıflığı'ndan bildirildiği yazılmıştır²⁹⁹. Muhacirlerin zaten ağır olan kış şartlarında yolculuk etmesinin belli başlı sorun olduğu günlerde devlet, yolların da en azından geçilebilecek seviyeye getirilmesinin muhacirler açısından hayati olduğunu görmüş ve 7 Şubat 1331 (20 Şubat 1916) tarihinde Sivas Vilayeti'ne Dahiliye Nezareti'nden çekilen telgrafta şehirdeki yol inşaatının hemen düzenlenmesiyle, şehir dahilinde ve civarında mevcut amelenin Ulukışla, Sivas ve Erzurum menzil yollarının inşaat ve tamiratında istihdam edilmesi istemiştir³⁰⁰.

Yine 9 Şubat 1331 (22 Şubat 1916) tarihinde Sivas Vilayeti'nden Erzincan'a gönderilen deve ve merkeb kollarının aile nakliyatında fayda sağlayamayacağından dolayı, Sivas'ta mevcut yüzlerce at arabasının vakit geçirmeden süratle boş olarak Erzincan istikametine sevki istenmiştir³⁰¹.

Dahiliye Nezareti 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihinde ise Kayseri, Niğde ve Yozgat Mutasarrıflıklarına gönderdiği yazıyla Sivas'a gelecek muhacirlerin bir kısmının buralara gönderileceğini belirtmiştir. Ahalinin buralarda münasip bölgelere yerleştirilerek iade ve istirahatlarının temin edilmesi ve bu bölgelerde bulunan terk edilmiş metruk evlerin bu muhacirlere tahsisi istenmiştir. Muhacirlerin yerleştirileceği bu metruk evlerin kayıtları belirlenerek muhacirin tahsisatından paraların ödeneceğini de ifade edilmiştir³⁰². Nezaret aynı konu ile ilgili olarak aynı gün, Sivas Vilayeti'ni bilgilendirmiş ve Erzurum harb sahasından Sivas'a gelmekte olan mültecilerin sevk, iâşe ve iskanlarını düzenlemek üzere Umur-ı Mülkiye Heyet-i Teftişiyeye Müdürü

²⁹⁹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:49.

³⁰⁰ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:63.

³⁰¹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:78.

³⁰² BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:144.

Hamid Bey'in bu bölgeye atandığını yazmıştır. Mümkün ise fazla bir izdihamın önüne geçmek için Sivas'a geleceklerin peyderpey Kayseri, Yozgat, Niğde, Kırşehir ile Sivas'a bağlı munasib yerlere yerleştirilmesinin düşünüldüğü ifade edilmiştir. Şimdilik bu hususta harcanmak üzere 5.000 lira paranın gönderildiği ve bunun iskan, iâşe ve mesken ihtiyaçlarında kullanılabileceği yazılmıştır³⁰³.

Aynı gün Erzurum ve bu bölgelerden gelecek muhacirler için Ankara, Bitlis, Trabzon, Canik, Merzifon, Diyarbakir, Mamuretilaziz, Kayseri, Niğde tasfiye komisyonlarına gönderilen yazıda da harb sahasından iltica etmekte olan muhacirlerin iâşe ve iskanları çerçevesinde mülki amirlerce, gönderilecek erzak ve eşyanın bedelinin hesaplanarak muhacirin tahsisatından ödenmesi istenmiştir³⁰⁴.

Nezaret konu ile ilgili olarak Erzincan'da bulunan Erzurum Valisi Tahsin Bey'i de aynı gün bilgilendirmiş ve Erzurum muhacirleri için Sivas'ın merkez tayin edildiğini ve Sivas'tan Kayseri, Niğde, Kırşehir ve Yozgat'a sevkîyatlar olacağını haber vermiştir. Bölgedeki karışıklığa çeki düzen vermek için Heyet-i Teftişîye Müdür-ü Umumisi Hamid Bey'in Sivas'a tayin edildiğinin bildirildiği yazıda icabının yapılması ve nezaretin de bilgilendirilmesi istenmiştir³⁰⁵.

Dahiliye Nezareti muhacirlerin göçü esnasında yollarda çektikleri sıkıntıları ve nakliye arabalarının eksikliğini gidermek için de elinden geleni yapmaya çalışmıştır. 14 Şubat 1331 (27 Şubat 1916) tarihinde Sivas Vilayeti'ne nakliye vasıtalarıyla ilgili bir telgraf daha göndermiş ve Erzincan'a bir hafta zarfında Sivas'tan ancak 11 arabanın gönderildiğini buna karşın vasıta bekleyen 800 şehid ailesinin Erzincan yollarında perişan olduğunu ve Sivas'ta yüzlerce bulunan at arabalarının tümünün Erzincan'a acil olarak sevk edilmesini ve konu ile ilgili malumat verilmesini istemiştir³⁰⁶.

³⁰³ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:124.

³⁰⁴ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:125.

³⁰⁵ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:112.

³⁰⁶ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:61. Gömlek No:133.

16 Mart 1332 (29 Mart 1916) tarihinde ise Sivas Vilayeti'ne Dahiliye Nezareti'nden gönderilen telgrafta hali hazırda nispeten en çok şehit veren ve birçok müşkilatla karşılaşan Erzurum halkının pek çok fedakarlık gösterdiklerinden dolayı hicret edenlerinin en kısa zamanda ve acil olarak iâşe ve iskan işlerinin halledilmesi ve sefaletlerine kesinlikle meydan verilmemesi, bu konuda bütün memurların canla başla çalışması istenmiştir³⁰⁷.

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'da muhacirlerin durumlarıyla yakından ilgilenmiştir. Dahiliye Nezareti Enver Paşa'ya gönderdiği 27 Nisan 1332 (10 Mayıs 1916) tarihli telgrafla muhacirlerin sefaletlerine hiçbir şekilde meydan verilmeyeceğini ifade etmiş, iskan ve iâşeleri için gittikleri yerlerdeki valilere ve mülki amirlere gereken emirlerin verildiğini haber vermiştir³⁰⁸.

Dahiliye Nezareti 1 Mayıs 1332 (14 Mayıs 1916) tarihinde ise Van'dan gelen muhacirlerin Malatya'dan Sivas'a ve Erzurum'dan gelenlerin de Sivas'tan Malatya'ya sevk edildiğini ve artık Sivas'ta iskana müsait yer kalmadığı için Van'dan gelen muhacirlerin batı Anadolu'ya Erzurum'dan gelenlerin ise Sivas vilayeti civarına yerleştirilmelerinin uygun görüldüğünü yazmıştır³⁰⁹.

8 Mayıs 1332 (21 Mayıs 1916) tarihinde Mamuretilaziz Vilayeti'ne gönderilen telgrafta ise Mamuretilaziz Vilayeti'nin mültecilerle dolmasından sonra burada iskan edilemeyecek muhacirlerin bir kısmının Diyarbekir Siverek yoluyla Urfa, Zor, Maraş ve Ayıntab bölgelerine, bir kısmının Malatya, Sivas, Tokat diğer bir kısmının da Malatya, Darende yoluyla Kayseri, Yozgat, Ankara, Canik taraflarına gönderilmesi istenmiştir³¹⁰.

Hükümet muhacir durumuna düşen insanların sayısını tespitte de mecburiyet duymuştur. Yerlerinden göç etmek zorunda kalan insanlar gittikleri yerlerde iâşe ve iskan ihtiyaçları için kesin bir rakama ihtiyacı olan Dahiliye Nezareti 15 Haziran 1332

³⁰⁷ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:62.Gömlek No:164.

³⁰⁸ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:63. Gömlek No:271.

³⁰⁹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:64. Gömlek No:5.

³¹⁰ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:64. Gömlek No:93.

(20 Haziran 1916) tarihinde Bitlis ve Erzurum valilerinden dahile göç etmek zorunda kalan ahalinin sayısını istemiştir³¹¹.

13 Temmuz 1332 (26 Temmuz 1916) tarihinde yerleştiremeyen Erzurum muhacirlerinin iskanlarının acil bir zorunluluk gerektirmesinden dolayı bunların, Van bölgesinden gelen muhacirlerin yerleştirildiği Kastamonu, Ankara, Konya, Mamuretilaziz vilayetleriyle Niğde sancağına sevklerinin şart olduğu yazılmıştır³¹².

İlk göç dalgası geçtikten ve işler biraz daha yerli yerine oturmuş ve muhacirlerle ilgili daha esaslı tedbirler alınmıştır. Dahiliye Nezareti Sivas, Ankara, Trabzon, Konya, Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde, Canik, Bolu mutasarrıflıklarına gönderdiği 13 Teşrin-i Sani 1332 (26 Kasım 1916) tarihli telgrafta Sivas, Ankara, Trabzon, Konya, Kastamonu Vilayetleriyle Kayseri, Niğde, Canik, Bolu Livalarında mültecilerin teftişi ve bu konudaki emir ve tebligatın takip ve uygulamasının Mülteci Müfettiş-i Umumisi unvanıyla Erzurum Valisi Mithat Bey'e verildiğini haber vermiştir³¹³.

Bu tarihten sonra muhacirlerini sınıflarıyla da ilgilenilmeye başlanmış 16 Teşrin-i Sani 1332 (29 Kasım 1916) tarihinde Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigar, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Konya, Kastamonu, Mamuretilaziz, Musul, Van Vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Teke, İçeli, Kütahya, Eskişehir, Niğde livalarına gönderilen telgrafla muhacir aileler arasında ne kadar yetim bulunduğu bunlardan ne kadarının erkek ne kadarının kadın olduğunun ve dul kadın miktarının acilen bildirilmesi istenmiştir³¹⁴.

Nezaret 27 Kanun-ı Evvel 1332 (9 Ocak 1917) tarihinde ise Erzurum ve havalisi muhacirlerinden Osmaniye kazasına gelecek kimsesiz asker ailelerinin sefaletten

³¹¹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:65. Gömlek No:111.

³¹² BOA..DH.ŞFR. Dosya No:66. Gömlek No:74.

³¹³ BOA .DH.ŞFR. Dosya No:70. Gömlek No:113.

³¹⁴ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:70. Gömlek No:138.

kurtarılması için nüfus başına günlük 10 kuruş hesabıyla para ödenmesinin IV. Ordu Kumandanlığı tarafından istendiği Adana vilayetine bildirmiştir³¹⁵.

Muhacirlerin iskan edildiği yerlerde bunların kalma zamanı uzadıkça çok çeşitli sıkıntıların ortaya çıktığını görüyoruz.

Dahiliye Nezareti 21 Temmuz 1333 (21 Temmuz 1917) tarihinde Sivas Vilayeti'ne bu konuda bir yazı göndermiş ve III. Ordu Komutanı Vehib Paşa'nın Sivas'ta gördüğü muhacirlerin durumlarından hiç de hoşlanmadığı yazılmıştır. Vehib Paşa bu durumu bir telgrafla Dahiliye Nezareti'ne şikayet etmiştir. Buna göre Sivas'taki muhacirlerin iskan ve iaşelerine karşı vilayet memurları kayıtsız kalmaktadır. Sivas vilayetinde yüzlerce çocuk aç ve perişan bir halde sokaklarda dolaşmakta ve etrafa hastalık saçmaktadırlar. Dahiliye Nezareti Sivas'tan bunun için acil önlemler alınmasını ve ihmali görülen memurlar hakkında tahkikat yapılmasını istemiştir³¹⁶.

Muhacirlerin Doğu vilayetleri kurtarıldıktan sonra yerlerine dönemleri de sancılı olmuş, hükümet bunların gerekli vasıta iâşe ve giyecek olmadan gönderilmelerine sürekli karşı çıkmıştır.

18 Nisan 1334 (1918)'de bu konuda Mamuretilaziz vilayetini uyararak Dahiliye Nezareti gerekli önlemlerin alınmadan buradan bir kısım muhacirlerin geriye gönderildiğini öğrendiklerini ifade etmiş ve buna son verilmesini istemiştir³¹⁷.

Buldukları vilayetteki mülki amirleri dinlemeyerek gizlice Erzurum'a dönen muhacirler için de gerekli uyarıları yapan Dahiliye Nezareti, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigar, Diyarbakir, Suriye, Sivas, Konya, Mamuretilaziz vilayetleriyle Eskişehir, Urfa, Bolu, Karesi, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Maraş, Menteşe, Niğde ve Canik mutasarrıflıklarına gönderdiği 4 Mayıs 1334 (1918) tarihli yazıda buralarda bulunan Erzurum mültecilerinin buldukları yerleri terk ederek memleketlerine gitmek üzere yola çıktıklarının haber alındığını bunun hem kendileri için hem de

³¹⁵ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:71. Gömlek No:214.

³¹⁶ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:78. Gömlek No:242

³¹⁷ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:86. Gömlek No:180

Erzurum vilayeti için çok riskli olduğunu ifade etmiştir. Buna göre işgalden yeni kurtulmuş olan Erzurum vilayeti bu muhacirleri şimdilik kabul edecek durumda değildir. Şehirde ciddi bir iâşe ve iskan sıkıntısı vardır. Ayrıca bunların sevki için yeterli vasıta olmadığı gibi, yollarda salgın hastalık tehlikesi mevcuttur ve yollar emniyetli değildir³¹⁸.

Buna karşın hükümet bir ara memleketlerine dönecek olan muhacirlerden hükümetin yardımına ihtiyaç duymadan hayatlarını devam ettirebilecek ticaret ve ziraat erbabının buldukları yerlerden ayrılmasına müsaade edilebileceğini duyurmuştur. Bu bağlamda Mamuretilaziz ve Sivas vilayetlerine gönderilen 6 Mayıs 1334 (1918) tarihli telgrafta bu durumda olan muhacirlerden nakliye vasıtası bulamadığı için hareket edemeyenlere yardımcı olunup para verilmesi istenmiştir³¹⁹.

Hükümeti böyle bir teşebbüse iten nedenlerden biri de muhacirlerin buldukları yerlerdeki sıkıntılardı. Mesela Canik Mutasarrıflığında bulaşıcı hastalıkların görülmesi buradaki Trabzon muhacirlerinin bir an evvel sevklerine sebep olmuştur. Hükümet Sivas vilayetine gönderdiği 11 Mayıs 1334 (1918) tarihli telgrafta yola çıkabilecek kudrette olan Erzurum muhacirlerinin de bir an evvel sevkini, durumu kötü olup yeterli ekonomik güce sahip olmayanların ise bekletilmelerini istemiştir³²⁰.

Bu uygulamaya mülteci memurları da dahil edilmiş ve aileleriyle birlikte bir an evvel memleketlerine dönmeleri istenmiştir³²¹. Konu ile ilgili olarak 14 Mayıs 1334 (1918) tarihinde Sivas Vilayeti'ne gönderilen bir başka yazıda da doğuda kurtarılan vilayetlerdeki durumun 4-5 ayda 200-300 bin muhacirin geri dönmesini kaldıramayacağı için sevkîyatlarına derece derece ve durumlarına göre müsaade olunması ifade edilmiş ve Sivas'ta bulunan muhacirlerin de memleketlerine

³¹⁸ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:87. Gömlek No:23.

³¹⁹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:87. Gömlek No:58.

³²⁰ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:87. Gömlek No:108.

³²¹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:87. Gömlek No:310.

gönderilmesi esnasında bölgeye hükümetçe vasıta yardımı yapılmayacağı için bölgenin imkanları nispetinde vasıta sağlanması istenmiştir³²².

Nezaret 18 Teşrin-i Evvel 1334 (1918) tarihinde ise Edirne Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretilaziz, Musul, Van, Vilayetleriyle, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kala-i Sultaniye, Menteşe Teke, Kayseri Karahisar-ı Sahip, Eskişehir, İçeli, Kütahya, Maraş, Niğde, Erzincan Mutasarrıflıklarına gönderdiği 3 maddelik bir yazıyla muhacirlerin durumuna açıklık getirmişti. Buna göre:

1-Ahval-i Harbiye dolayısıyla karar-ı askeri ile bir mahalden çıkartılarak diğer mahallere sevk edilmiş olan bilumum ahalinin çıkartıldıkları mahallere avdetlerine müsaade edilmesi Meclis-i Vükelaca takarrür etmiş olduğundan avdete talib olanlara müsaade edilecektir.

2-Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbekir ve Mamürettilaziz vilayetleriyle Erzincan Mutasarrıflığı dahilinde vesait-i iaşenin adem-i kifayesine binaen işbu mahaller ahalisinden avdet etmek isteyenler için evvel emirde mahalleriyle bilmuharebe selamet-i seyr ve selametleri ve iaşe ve iskanları esbabı temin edildikçe azimetlerine müsaade edilmesi muktezidir.

3-Bu karar menafi-i aliye-i memleket nazar-ı itibara alınarak ittihaz edilmiş olduğundan emr-i tatbikatında katiyen talil ve tehire meydan verilmeyecektir.

Görüldüğü gibi Meclis-i Vükela muhacirlerin kaldıkları ve gidecekleri vilayetlerin de karşılıklı durumlarını göz önüne alarak sağlıklı bir sevkiyat için elinden geleni yapmaya çalışmıştır³²³.

Kafkas Cephesi ve bu cephelerdeki yenilgiler ve Doğu Anadolu'da birçok bölgenin Rus istilası altına girmesi Osmanlı memurlarının bölgedeki durumlarını da etkilemiş hükümet tıpkı muhacirler konusunda olduğu gibi bu konuda da çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. Vefat eden, göç etmek zorunda kalan, maaşlarını alamayan

³²² BOA.DH.ŞFR. Dosya No:87. Gömlek No:311.

³²³ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:92. Gömlek No:187.

veya Rus işgali altında yaşayan memurların durumu hükümet için çözülmesi gereken meselelerden olmuştur.

Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilayeti'ndeki memurların maaşlarıyla ilgili 10 Kanun-ı Evvel 1330 (23 Aralık 1914) tarihli yazısında asker ve sivil memur arasındaki denge, ihmal edilmemek şartıyla bütçe sıkıntısından dolayı mülki memurların maaşlarının yarım olarak ödenmesinin Harbiye Nezareti'nce bildirildiği ifade edilmiştir.

Rus işgali altında yaşamak zorunda kalan memurlar da bu dönemde çözülmesi gereken bir sıkıntı olarak hükümeti meşgul etmiştir.

İşgal altında kalan yerlerdeki memurların durumlarıyla ilgilenen hükümet İtilaf Devletleri'nin verdiği esir listeleriyle, valiliklerin gönderdikleri bilgileri sık sık karşılaştırmış ve sayıca esarete bulunan memurları isim olarak da tespitte çalışmıştır³²⁴.

2-5 Mayıs 1332 (15-18 Mayıs 1916) tarihinde Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden işgal altındaki bölgelerde bulunan memurlar hakkında ayrıntılı bilgi isteyen Dahiliye Nezareti³²⁵ 16 Mayıs 1332 (29 Mayıs 1916) tarihinde ise Bağdat Vilayeti'ne ve Erzurum Valisi Tahsin Bey'e gönderdiği yazıda daha ayrıntılı bilgi istemiştir. Buna göre Ruslar tarafından esir edilen Osmanlı memurlarına ait vilayetlerden gönderilen cetveller eksik olduğu için İngiltere ve Rusya Hükümetleri tarafından verilen esir listelerinden bunları ayırt edip seçmek mümkün olmamıştır. Bunun için esir olanların kendi ismi, memuriyetlerinden çok babalarının ismi, kendi yaşları, doğum yerleri, esir olmadan önce kendilerinin veya ailelerinin ikamet ettiği mahallerin bilinmesi zorunludur ve bu konuda acilen bilgi verilmesi gereklidir³²⁶.

Yine birkaç gün sonra bu telgrafa ek olarak gönderilen ikinci telgrafta eğer istenilen cetveller henüz hazırlanmamış ve gönderilmemiş ise memurların hangi tarihte

³²⁴ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:48. Gömlek No:124.

³²⁵ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:64. Gömlek No:33. BOA. DH.ŞFR. Dosya No:64. Gömlek No:65.

³²⁶ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:64. Gömlek No:287.

esir edildiklerinin ve son maaşlarının miktarının ve bunların ailelerine, ödenip ödenmediğinin cetvellere ilavesi veya ayrı olarak gönderilmesi istenmiştir³²⁷.

Erzurum'un Ruslardan geri alınmasından sonra bölgede kalan memurların durumu yine sorun olmuştur. Osmanlı Hükümeti işgal yıllarında bölgede kalan memurlar hakkında oldukça tereddütlü ve titiz davranmış ve bunlar hakkında gerekli bilgileri aldıktan sonra memuriyetlerinin devamı ile ilgili karar vermiştir.

1 Ağustos 1334 (1918) tarihinde Erzurum vilayetine konu ile ilgili olarak bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti, işgalde Erzurum'dan çıkmak istemeyerek düşman hizmetini kabul etmiş olanların memurin nizamnamesinin 36. maddesi gereğince bundan böyle istihdam edilmemelerini ve bu müddet zarfındaki maaşlarının da ödenmemesini istemiştir. Acz ve zaruret dolayısıyla çıkmayanların yahut çıkmamalarından Osmanlı Devleti'ne zarar gelmeyenlerin ise istihdamları ve ödenmeyen maaşlarının verilmesi istenmiştir³²⁸.

I.Dünya Savaşı esnasında bölgelerinden göç edip, savaş sonrasında dönen ve dönecekler için alınacak önlemler ve bunların sorunları hem Meclis-i Mebusan ve hem de TBMM'de önemli bir gündem işgal etmiştir.

Meclis-i Mebusan'ın 24 Teşrin-i evvel 1334 (1918) tarihinde yaptığı oturumda Erzincan Mebusu Halet Bey'in işgalden kurtarılan bölgelerin ve bu bölgelere geri dönecek muhacirlerin iâşe ve iskan ve rahatlarının sağlanması hususunda verdiği sual, takriri mecliste okunmuş ve Dahiliye Nazırı'nca cevaplanmıştır³²⁹.

Dahiliye Nazırı'ndan önce söz alan Halet Bey sual takririyle ilgili yaptığı konuşmada kış mevsiminin yaklaştığını ileri sürerek hükümetin bir an önce bir şeyler yapması gerektiğini ifade etmiştir. Vilayet-i Şarkiyye'nin geçen 30 Mart ve 1 Nisan 1334 (1918) tarihlerinde ciddi bir yiyecek sıkıntısıyla karşılaştığını söyleyen Halet Bey bu konuda yaptıkları uyarıları hükümetin ciddiye almadığını ama zamanı gelince bu olayın müsebbiblerini ortaya çıkaracaklarını söylemiştir. O zaman valilerin birçok

³²⁷ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:64. Gömlek No:287.

³²⁸ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:90. Gömlek No:11.

³²⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,,XXXIV, s.47.

işleri yanında bu gibi işlere ayıracak vakit bulamadıklarından dolayı bunun için bir Müfettiş-i Umumilik teşkilini rica ettiklerini ve Mayıs'ta teklif ettikleri bu müfettişliğin ancak Ağustos ve Eylül'de teşkil edildiğini ifade eden Halet Bey, geçen zaman içinde Umumi Müfettişlerin de soruna çare olamadığının anlaşılması üzerine bunun kaldırılmasını isteyeceğini söylemiştir. Müfettişlerin bölgeye gitmediğinden dert yanan Halet Bey, bunların bölgeye asıl ihtiyacı olan ekmek yerine cam ve çivi gibi daha az önemli şeyler göndermekle meşgul olduklarını ifade etmiştir. Yetkinin tekrar valilere verilerek Ziraat Nezareti'nin açlığa çare bulmasını isteyen Halet Bey bu konuda hükümetin ne düşündüğünü bilmek istediğini söyleyerek kürsüden inmiştir³³⁰. Bunun üzerine kürsüye gelen Dahiliye Nazırı Fethi Bey Müfettiş-i Umumiliğin kaldırılarak yiyecek tedarik görevinin tekrar valilere verilmesini hükümetinde uygun gördüğünü ifade etmiş, geçen zaman içinde bölgeye gönderilen müfettişlerin Halet Bey'in dediği gibi hiçbir şey yapmadıklarını söylemenin haksızlık olacağını belirtmiş ama bu kurumunda kaldırılacağını sözlerine eklemiştir³³¹.

Bölgenin sorunun tohumluk ve zirai alet olduğunu bununda parayla temin edilebileceğini anlatan Dahiliye Nazırı, bölgeye yapılan sevkiyatta da şimdiye kadar sıkıntılar yaşandığını ifade etmişti. Harbiye Nezareti'nin emrinde olup daha çok askeri işlerde kullanılan vapurların birkaç takviye daha yapılarak muhacirlere ve bölge halkına yiyecek tedarikinde kullanılacağını ifade eden nazır, bu işlerle uğraşan Ziraat Nezareti'nin iki yelkenliyi sırf bu iş için tahsis ettiğini Odesa'da bulunan bir diğer vapurunda bu iş için kullanılacağını söylemiştir³³². Bandırma ve Haydarpaşa limanlarından sevk edilen yiyeceklerin bazen yanlışlıkla askeri birliklere teslim edildiğinden de bahseden nazır bunun da önüne geçileceğini belirtmiştir. Yiyecekleri Trabzon limanına getirmelerinin çok büyük sıkıntı olduğunu bunu da ordunun

³³⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi , XXXIV, s.47-48.

³³¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXXIV, s. 48.

³³² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi , XXXIV, s. 49.

yardımlarıyla aşacaklarını söyleyen Fethi Bey hükümetin elinden geleni yapacağını ifade etmiştir³³³.

Bu arada söz alan Halet Bey, mültecilerden kendilerini idare edebilecek olanlara müsaade edilip gönderildiğini fakat elinde imkan olmayan mültecilerin izin alamadığını söylemiş, fakat elinde imkan olanların yola çıktıktan sonra mevcut paralarını yolda harcadıklarını ve memleketlerine gittiklerinde beş parasız kaldıklarını belirtip bunlara vasıta temini konusunda yardımcı olunmasını istemiştir. İkinci olarak Konya'da ve şurada burada bulunup aşiretler halinde yaşayan birtakım mültecilerin büyük ve reislerinin bir siyaset neticesi olarak başka taraflara gönderildiğini ve dönmelerine izin verilmediğini ifade eden Halet Bey bu konunun da çözümlenmesini istemiştir³³⁴.

Bunlara da cevap veren Fethi Bey mülteci nakli için esas olanın vasıta olduğunu belirterek bahsedilen şahısların da dönmelerinde zorluk çıkarılmayacağını ama esas önemli olanın nakliye vasıtaları olduğunu söylemiştir³³⁵.

TBMM'nde I.dönem yasama görevi boyunca muhacirlerin sıkıntılarıyla yakından ilgilenmiştir.

22 Mayıs 1336 (1920) tarihinde Meclis'e bir takrir veren Malatya Mebusu Lütfi Bey'le arkadaşları Vilayet-i Şarkiye muhacirlerine yardım hususunda acilen harekete geçilmesini istemişler ve Vilayet-i Şarkiye muhacirlerinin büyük bölümü memleketlerine döndüğünden ve kalanlar ise belirli merkezlerde toplanmış olduğundan muhacirin müdüriyetinin hizmetlerine olan ihtiyacın giderek azalmaya başladığını ifade ederek, müdüriyetin son zamanlarda yaptığı işin sadece muhacirlere her ay bir miktar maaş ödemek olduğunu artık kendilerine ihtiyaç kalmayan menzil görevlileriyle iskan memurlarının halen görev yapıyorlarmış gibi muhacirin tahsisatından maaş aldıklarını ifade edip muhacirin müdüriyetinin kaldırılmasını istemişlerdir³³⁶.

³³³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXXIV, s. 49.

³³⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXXIV, s. 49.

³³⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXXIV, s. 49.

³³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/II., s.4-5.

Konu genel kurulda oylanmış ve Muavenet-i İctimaiye ve Dahiliye Encümenlerine gönderilmiştir³³⁷. Konu 31 Temmuz 1336 (1920) tarihinde Dahiliye ve Sıhhiye Encümeni mazbatalarının meclise gelmesiyle görüşülmeye başlanmış ve 3 Ağustos 1336 (1920)'de verilen teklif ve mazbatanın iki maddesi şu şekilde kanunlaşmıştır: Madde 1: Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi mülğadır. Madde 2: Muhacire ait muamelat, rüesay-i memurin-i mülkiyenin nezareti tahtında belediyelerce ifa edilir³³⁸. Diğer maddeler 11 Eylül 1336 (1920) tarihinde görüşülmüş ve onlarda şu şekilde kabul edilmiştir. Madde 3: Dahiliye bütçesine vazedilen muhacirin bütçesi muhassasatı, vilayatta rüesa-yı memurin-i mülkiyenin tahtı nezaret ve mesuliyetinde olarak belediyelerce sarf ve tevzi olunacak ve muhacirin tahsisatına ait muamelat-ı hesabiye devair-i maliyece idare edilecektir. Madde 4: Muhacirine sarfi icap eden meblağ belediye meclislerimize tahakkuk ettirilip bera-yi sarf ve tevzi mal sandıklarından avans olarak alınacak ve usule tevfikân tanzim olunacak evrak-ı musbite mal sandıklarına tevdi olunarak muamele-i mahsusiyesi icra edilecektir. Madde 5: Meclis-i belediyeye her defa vuku bulacak avans miktarı yirmi beş bin kuruşa teavüz etmeyecektir. Madde 6: Muaddel usulü, muhasebe-i umumiye kanununun nakte vaziyet muhasipler ve mutemetler hakkındaki ahkâmı meclisi belediye, rüesa ve azası hakkında dahi tatbik olunacaktır. Madde 7: Muhacirin kanununun işbu kanuna muhalif olmayan ahkâmı bakidir. Madde 8: İşbu kanun tarihi neşrinin ferdasından muteberdir. Madde 9: İşbu kanunun icrasına Dahiliye ve Maliye Vekilleri memurdur³³⁹.

Mecliste mebusların konu ile alakaları hep devam etmiş Bitlis Mebusu Resul Bey ise 6 Temmuz 1336 (1920) tarihinde Meclise verdiği takrirden Konya'da bulunan yaklaşık 30.000 kişilik Vilayat-ı Şarkiye muhacirinin cami ve medreselerde aç ve

³³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/II, s.5.

³³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi ,Devre I/ III, s. 87-100

³³⁹ TBMM Zabıt Ceridesi ,Devre I/ III, s.90-93.

susuz bir halde salgın hastalık tehlikesine rağmen iç içe yaşayıp bunlara hakları olan maaşların en kısa zamanda ödenmesini istemiştir³⁴⁰.

Takrir görüşlerinin alınması için aciliyet kararıyla Dahiliye ve Maliye Vekaletleri'ne gönderilmiştir³⁴¹.

Konu ile ilgili Dahiliye Encümeni mazbatasını 9 Ağustos 1336 (1920) tarihinde mecliste okunmuştur. Dahiliye Encümeni mazbatasında Konya'daki muhacirlerin maaşlarının eskiden olduğu gibi ödenmesi hususunun Dahiliye ve suistimali görülen Akşehir Mal Müdürü hakkında tahkikat icrası lüzumunun Maliye Vekaleti'ne bildirilmesi uygun görülmüştür³⁴².

Yine Erzurum Mebusu Necati Bey'in muhacirlerin tedarik ettikleri nakliye vasıtalarının ellerinden alınması hususundaki sual takriri 21 Temmuz 1336 (1920) günü mecliste okunmuş ve Müdafaa-i Milliye Vekili'nin acilen meclise gelip konu hakkında izahat vermesi istenmiştir³⁴³.

Konu 1921 yılında da meclis gündeminde olmuştur. Van Mebusu Hasan Sıddık Bey 24 Mart 1337 (1921) tarihinde verdiği takrirle muhacirlerin sevklerine bir an önce başlanmasını istemiş, Meclis başkanı zaten sevk zamanı yaklaşmıştır diyerek takriri Dahiliye Vekaleti'ne göndermiştir³⁴⁴.

Vilayat-ı Şarkiye muhacirlerinin durumları 20 Haziran 1337 (1921) tarihinde yine ele alınmış, Erzurum Mebusu Mustafa Durak Bey'le arkadaşları ve Muş Mebusu Kasım İzzet Bey'in muhacirlerin bir an evvel yurtlarına sevklerine dair verdikleri 75 imzalı takrir ve Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Bey'in cevaplanması isteğiyle muhacirler hakkında Heyet-i Vekile Reisiyle, Maliye ve Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekaletlerine verdiği sual takriri mecliste görüşülmüştür³⁴⁵.

³⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/II , s.200.

³⁴¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/ II, s:200

³⁴² TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/ III, s.148.

³⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I / II, , s.371.

³⁴⁴ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/ IX, s.216.

³⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X , s.419-420.

Süleyman Sudi Bey verdiği sual tahririnde memleketleri dışında altı senedir perişan olan yaklaşık 200.000 vilayat-ı şarkiye muhacirinin yaz ayları geçmeden acilen kendi memleketlerine sevk edilmelerini istemiştir. Sevkiyatın sonbaharda başlaması durumunda yiyecek, giyecek ve yakacak temininde zorlanacak olan muhacirlerin ikinci bir sefaletle karşı karşıya geleceklerini ifade eden Süleyman Sudi Bey bunun sorumluluğunun ise büyük olacağını ifade etmişti. Muhacirlerin gittikleri bölgelerde ortakçılık yardımcılık, çobanlık ve hizmetkarlık gibi işler bulup az çok geçimlerini temin ettiklerini belirten Süleyman Sudi Bey, bunların hükümetin emrine uyararak sevk edilecekleri için bu işlerini de bırakıp sevkiyatı beklediklerini ifade etmiş ve hükümetin bu işi geciktirmesinin büyük bir haksızlık olduğunu vurgulamıştır³⁴⁶.

Bu konuşmadan sonra Mustafa Durak Bey'le arkadaşlarının verdiği 75 imzalı tahririn aynı gün görüşülmesi kabul edilmiştir³⁴⁷.

Burada söz alan Mustafa Durak Bey altı senedir sefil, perişan, aç, susuz cami avlularında, mağara koğuklarında, sokak köşelerinde sıkıntı çeken muhacirlerin dertlerine mutlaka çözüm bulunması gerektiğini ifade etmiştir. Hükümetin iyi niyetle muhacirlerin dertlerine derman olabilmek için koşturduğunu fakat ne yapsa, tam anlamıyla sorunları çözemediğini ifade eden Durak Bey "Hükümet altı senedir bunları besliyor. Fakat besliyor ama bir taraftan da ölüyor. Besliyor ama aç kalıyor, besliyor ama sefil kalıyor. Para gidiyor, masraf gidiyor, fakat onların karınları doymuyor, çırılçıplak bir halde ne Heyet-i Umumiye'ye ne memlekete ne de içtimaiyatımıza hiçbir faydaları yoktur. Bilakis zararı oluyor. Bunları bir saat evvel memleketlerine gönderirsek, gerek nüfus cihetinden gerek iktisat nokta-i nazarından her halde büyük faydalar temin edecektir". Doğu vilayetlerindeki bütün toprakların boş yattığını ekeni biçeni olmadığını ifade eden Durak Bey bunların yurtlarına dönmelerinin her açıdan hem kendilerine hem de hükümete faydalar sağlayacağını ifade etmiştir³⁴⁸. Muhacirlerin çocuklarının altı senedir ne terbiye, ne mekteb ve ne de medrese

³⁴⁶ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X , s.420.

³⁴⁷ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X., s.421.

³⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X s.421-422.

gördüklerini sokaklarda ahlaksız büyüdüklerini söyleyen Durak Bey bunların göz önüne alınmasını istemiştir. Kendisinin Mahzar Müfit Bey'in ve Celaleddin Arif bu iş için epeyce uğraştıklarını ve Muhacirin Müdiriyetinden bir defter istediklerini ve hatırında kaldığına göre sayıları 107.000 olan muhacirleri memleketlerine göndermek için masraf olarak 800.000 lira kadar para tahmin edildiğini fakat kendisinin ve arkadaşlarının dinlenmesi durumunda bunların 300-400 bin liraya sevkinin mümkün olacağını ifade etmiştir. Kendi usullerine göre muhacirlerin sevklerinin ucuza getirilmesinin yanında her birinin memleketlerine döndüklerinde bir merkep, bir öküz ve bir at sahibi olacaklarını söylemiştir³⁴⁹.

Muhacirlerin sevki hususunda nezaret arasında bir iletişim kopukluğu olduğunu ifade eden Durak Bey nezaretlerin koordinasyonlu çalışması halinde meselelerin daha kolay halledileceğini ifade etmiştir. Özellikle muhacirlerin sevki esnasında harcanacak para ile ilgili olarak nezaretlerin başka ağızlarla konuştuğunu ifade eden Durak Bey kendilerinin Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine yaptıkları müracaatlarda aynı konu hakkında değişik cevaplar aldıklarını ifade etmiştir³⁵⁰.

Muhacirler konusunda mülki idare amirlerinin de çelişkili ve zorluk çıkarıcı bir tavır takındıklarını ifade eden Durak Bey Keskin'de bulunan muhacirlere kendi paralarıyla dönmek istedikleri halde kaimmakamca izin verilmediğini ifade etmiştir. Diğer bir kazada ise kaimmakamın muhacirleri sevk zamanınız geldi diyerek istasyona toplayıp günlerce perişan ettiğini anlatan Durak Bey, Keskin'den Ankara'ya gelen Hacı Ağa isminde birisinin dışarıda olduğunu, istenmesi halinde içeriye getirebileceğini söylemiştir. Hacı Ağa'nın sadece yol vesikası istediğini ve kimseden para talebi olmadığını ifade eden Durak Bey, hükümetin bu ve benzeri kişiler için izin hususunda zorluk çıkarmamasını talep etmiştir³⁵¹. Meclis'ten acil olarak muhacirler için bir tahsisat tayin etmesini ve Haziran sonuna kadar bu insanların yola çıkmasını

³⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.422.

³⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.422

³⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.422

isteyen Durak Bey mevsimin geçmesi halinde yollarda yeni bir perişanlığın yaşanacağını söylemiştir³⁵².

Bu konuşmadan sonra söz alan Sıhhiye Vekili Refik Bey ise Muhacirin İdaresi'nin Dahiliye Vekaletinden ayrılmasıyla Sıhhiye Vekaleti'ne bağlanması ve Muhacirin Müdüriyeti'nin lağvı hakkında Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından verilen karar üzerine bu konuda yapılacak olan tedbirlerin gerçekleştirilmesinin ve bütçenin Mecliste tasdikinin uzun zaman alacağından kendisine havale edildiğini söylemiştir. 20 ay kadar önce muhacirin müdüriyetini ele aldığını ve önce bunları tetkik edip nerede ne kadar muhacir olduğunu tespitte çalıştığını ifade eden Sıhhiye Vekili bu konularda ve bunların sevki hususunda bir nizamname yaptığını ifade etmiş, bu nizamname gereğince doğrudan doğruya muhacirin idarelerini buldukları mahallerde sıhhiye müdürlerine, eğer orada sıhhiye müdürü yoksa merkez tabibine o da yoksa hükümet tabibi idaresine verdiklerini ifade etmiştir³⁵³. Lağvedilen muhacirin idarelerine yalnız birer katip koyduklarını bu suretle muhacirin idarelerinin ortadan kalktığını ve buradan elde edilen tasarrufla yaşesi hükümetin yükümlülüğünde olan kör, ihtiyar, hasta, kimsesiz kadınlar vesairesinin yaşelerini artırdıklarını ifade etmiştir. Şimdiye kadar muhacirlerin aldıkları üç kuruşu, buldukları mahallin rayicine göre beş altı kuruşa kadar yükselttiklerini ifade eden Refik Bey, muhacirin idaresinin kaldırılmasıyla elde edilen tasarrufun son kuruşuna kadar muhacirlere verildiğini söylemiştir. Muhacirin bütçesini yeni inceleme imkanı bulduğunu ve bu rakamın 874 bin lira olduğunu ifade eden Sıhhiye Vekili bunun içerisinde 300.000 liranın sevkiyat için, 230.000 liranın da işe parası için ayrıldığını belirtmiştir. Vilayat-ı Şarkiye muhacirlerinin Durak Bey'in dediği gibi 300.000 kişi olmadıklarını bu sayının 60-70 bin olduğunu tahmin ettiğini belirten Refik Bey, sıhhiye müdürlerine verdiği emirle önce sayının netleştirilmesini istediğini söylemiştir. Parası olan muhacirlerin yola çıkması için emir verdiğini bu konuda sınırlama olmayacağını ifade eden Refik Bey,

³⁵² TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.422

³⁵³ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XX , , s.423.

geri kalanlar için elindeki geçici bütçeden 73.000 lira iâşe ve 83.000 lira nakliye parası olduğunu belirtmiş, Haziran ayının ondokuzuncu yani evvelki güne kadar bu paradan 153 lira sarf edildiğini ve şu anda muhacirin bütçesinde 9 lira para kaldığını ifade etmiştir³⁵⁴. Muhacirleri bir an önce gönderin diyen meclisin, geriye kalan geçici bütçeden ve Muvazene-i Maliye encümeninin yaptığı bütçenin toplamından, indirilen 152 liradan sonra kalan 377.999 liranın verilmesini kabul ederse Vilayat-ı Şarkiyye'ye gidecek olan muhacirlerden vasıtaları olmayanların sevki için ellerinden geleni yapacaklarını ve sevkiyat kabilelerine sıhhiye memurları koyacaklarını eklemiştir³⁵⁵.

Bu tartışmalardan sonra 24 Haziran 1337 (1921) tarihine Erzurum Mebusu Durak Bey'le arkadaşları muhacirlerin bir an evvel yurtlarına sevklerine dair bir takrir vermişler ve bu konuda verilen takrir Muvazene-i Maliye Encümenince görüşüldükten sonra şu iki madde halinde meclis gündemine gelmiştir. Takrir şu iki maddeden oluşmaktadır:

Madde 1: Sene-i haliye muhacirin bütçesinin iâşe ve sevk ve tedavi tahsisatından mahsubu icra edilmek üzere avans olarak 150.000 liranın sarfına mezuniyet verilmiştir.

Madde 2: İşbu kanunun icrasına Maliye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti memurdur. 25 Haziran 1337 (1921) tarihinde mecliste görüşülen bu kanun layihası aynı gün kabul edilmiştir³⁵⁶.

Aynı günlerde muhacirlerin askerlik durumları da meclis gündemine gelmiştir. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'le arkadaşlarının muhacir ve mültecilerin askerliklerine dair 23 Teşrin-i Evvel 1336 (1920) tarihli kanun teklifi ve bunun üzerine konu ile ilgili görüşünü bildiren Müdafaa-i Milliye Encümeni'nin 8 Kanun-i Sani 1337 (1921) tarihli mazbataları 23 Haziran 1337 (1921) tarihinde mecliste görüşülmüş,³⁵⁷ iki gün sonra ise hem bu kanun teklifinin görüşülmesine devam edilmiş hem de Erzurum Mebusu Salih

³⁵⁴ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I /XX , s.423.

³⁵⁵ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XX, s.423.

³⁵⁶ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I /XXI, s.39-41, 50-51.

³⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I /XXI, s.27-32.

Efendi'nin muhacirlerin askerlik hizmetlerine dair tavrı görüşülmüştür³⁵⁸. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey'le arkadaşları muhacirlerin iskan edilmeden ve iskan edildikten sonra ise en az altı ay silah altına alınmamalarını istemişlerdir. Müdafaa-i Milliye Encümeni de bu konuda olumlu görüş bildirmiştir³⁵⁹. Yine Erzurum Mebusu Salih Efendi muhacirlerin yurtlarında iskan edildikten sonra altı ay askeri alınmamalarını ve şimdiye kadar silah altında olanların da terhislerini öngören tavrı mecliste tartışılmış ve red edilmiştir³⁶⁰.

1922 ve 1923 yılları da konunun mecliste tartışıldığı yıllar olmuştur. Van Mebusu Haydar Bey, Vilayet-i Şarkıye Muhacirleri için bütçeye 23,5 milyon lira ilavesine dair bir kanun layihası vermiş, aynı gün yani 24 Teşrin-i Evvel 1338 (1922) tarihinde layiha Encümenine sevk edilmişti³⁶¹. Bu encümenin olumlu görüş bildirmesiyle kanun layihası 1 Teşrin-i Sani 1333 (1922)'de Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmişti³⁶².

Kanun layihası Maliye Encümeni'nde görüşülmüş ve bu encümen layihanın İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilmesini uygun görmüştür³⁶³.

Erzurum Mebusu Salih Efendi'nin muhacirlere verilen arazi hakkında kanun teklifi ise 30 Teşrin-i Sani 1338 (1922)'de görüşülüp Layiha Encümeni'ne havale edilmiştir³⁶⁴.

1923 yılında mecliste yine birçok görüşmede muhacirler konusu gündeme gelmiş, Bayezid Mebusu Şevket Bey, Koçhisar kazasında bulunan 150 hane halkının refah seviyelerinin yükseltilmesi için bir tavrı vermiş, tavrı Sıhhiye Vekaleti'ne havale edilmiştir³⁶⁵.

³⁵⁸ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I /XXI, s.27.

³⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXI, s.27.

³⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXI, s.41-48

³⁶¹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXIV, s.116.

³⁶² TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/ XXIV, s.302.

³⁶³ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXVI, s.7.

³⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I /XXV, s.130.

³⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/ XXVII, s.454.

31 Mart 1339 (1923) tarihinde ise Heyet-i Vekile Meclise gönderdiği 4 maddelik bir kanun layihasıyla vilayat-ı şarkiyeye muhacirlerinin memleketlerine sevk ve iadeleri ve harb dolayısıyla harap olmuş meskenlerinin inşası için Sıhhiye ve Maliye Vekaletlerinin 1338 (1922) senesi bütçelerine tahsisat ilavesini istemiştir³⁶⁶.

Mecliste yapılan görüşmelerden sonra kanun layihasının 1. maddesi aynı gün kabul edilmiştir. Diğer maddelerin görüşülmesi ertesi güne kalmıştır. Birinci maddeye göre; havali-i şarkiyede Rus istilasına maruz kalan mahaller ahalisinden dahile hicret etmiş olanların memleketlerine iadeleri için 1339 (1923) senesi Muavenet-i İctimaiye bütçesinde (Havali-i Şarkiyeye ahalisinden dahile hicret edenlerin iade mesarifi) namıyla açılacak (B-180)'nci faslına yüzellibin lira tahsisat vaz olunmuştur³⁶⁷.

Diğer maddelerin görüşülmesine 1 Nisan 1339 (1921) tarihinde devam edilmiş ve kanun layihasının diğer dört maddesi de şu şekilde geçmiştir. Madde 2-Ahiren Yunan istilasından tahlis ve istirdad olunan mahallerden gayr-ı akması memlekette ahval-i harbiye ilcasıyla kısmen veya tamamen harap olan kurradaki ve kasabadaki mesakinin tamir veya inşası için Maliye bütçesinde (ahval-i harbiye ilcasıyla harap olan mesakinin tamir ve inşa mesarifi) namı ile açılacak (99-Z) faslına bir milyon lira tahsisat vaz olunmuştur. Madde 3: İkinci madde ile verilen tahsisat her mahalde ledelkeşif tahakkuk edecek tahribat bedeli imarine nazaran yüzde nispetinde tevzi ve sırasıyla en müstacel tamirat ve inşaata tahsis olunur.

Madde 4: Birinci ve ikinci maddelerle verilen tahsisattan 1339 sene-i maliyesi zarfında sarf edilmeyen miktarı 1340 (1924) senesinde sarf edilebilir. Madde 5: İşbu kanunun suret-i tatbiki bir talimatname ile tayin olunur. Madde 5: İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır. Madde 6: İşbu kanunun icra-yı ahkamına Maliye ve Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye vekilleri memurdur³⁶⁸.

Aynı yılın başlarında Vilayati Şarkiyeye muhacirlerinin askerliklerinin tecili hususu yine meclis gündemine gelmiştir. Erzincan Mebusu Tevfik Bey'le arkadaşları 8 Mart

³⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XVIII, s.232.

³⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXVIII, s.279.

³⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXVIII, s.295-300.

1339 (1923) tarihinde meclise verdikleri bir takrirden Vilayat-ı Şarkiye muhacirlerinin askerlikten dört ay daha tecilleri hususunun meclisin tasvibiyle Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne bildirilmesini istemişlerdir³⁶⁹. Takrirden Vilayat-ı Şarkiye muhacirlerine memleketlerine gitmek üzere verilmiş olan zamanın sonunun şiddetli kış aylarına tesadüf etmesi sebebiyle ve zaten hükümetçe yeterli derecede iâşe ve nakliye masrafı temin edilmemesi yüzünden elinde imkanı olmayan muhtaç muhacirlerin yerlerine zamanında dönemedikleri ifade edilmiştir. Şimdi ise askere alınma zamanı gelen bu fakir muhacirlerin askeri gitme zamanı geldiği ifade edilmiş bunların ailelerini daha da çaresiz bırakmamaları için askerliklerinin 1 Mart 1339 (1923) senesinden itibaren 4 ay daha uzatılması istenmiştir³⁷⁰.

Takrire mebusların olumlu yaklaşmamaları üzerine tasviben değil de temenni mahiyetinde Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne gönderilmesine karar verilmiştir³⁷¹.

³⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXVIII, s.38.

³⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXVIII, s.38.

³⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXVIII , s.38.

III.BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN EKONOMİK DURUMU

A-HALKIN GEÇİM KAYNAKLARI

Erzurum vilayeti halkı geçimini genellikle tarım ve hayvancılık üzerine dayandırmıştır. Vilayet genelinde bu iki alan dışında gelir getiren diğer iş kolları oldukça sınırlıdır ve maddi olarak büyük bir fayda getirmemektedir.

1900 yılı Erzurum Salnamesine göre Erzurum kazası 169 köy, Ilıca, Aşkale ve Ovacık nahiyeleriyle, merkeze bağlı 42 köyü idare eden bir daireden oluşmaktadır.¹

Erzurum merkeze bağlı bu 42 köy halkı genellikle tarımla uğraşmaktadır. Buralarda buğday, arpa, sarıbaş, zeyrek, esmek, urum, nohut, mercimek, bakla, küşne, fasulye, çemen, soğan, kartol, kavun, karpuz, hıyar, şalgam yetiştirilmekte ve özel bahçelerde vişne ve erik ağaçları bulunmaktadır. Bazı köylerde domates ve bamyada yetiştirilmektedir. Köylerde meyve ağaçları yok ise de diğer meyvesiz ağaçları bulunmaktadır. Hayvanlar için her çeşit gıyâh (ot) yonca ve korunga çokça bulunmaktadır.

Erzurum şehrinin kuzeyinde akan Dumlu diğer ismiyle Karasu nehri mecrasının kapanmasından ve suyun birikmesinden meydana gelen bataklıkta yetişen ve kamış (ve cil) denilen bir çeşit kabaca ot da hayvanlara yem olmaktan başka civar köyler halkı tarafından zenbil ve sele diye tabir olunan bir çeşit sepet yapımında kullanılmaktadır. Bu kamışlar yeni yapılan binaların damlarında kullanıldığı gibi Erzurum hamamlarının ısınma işinde de kullanılmaktadır.

Erzurum'a bağlı bu köylerde bakırcı, kalaycı, timurcu, dülger ve yapıcı ustaları da vardır.

Erzurum şehir merkezinde ise hinta, sarıbaş zekerek, çavdar, darı, nohut, mercimek, bakla, fasulye, küşne, domates, kavun, karpuz, soğan, hıyar, kabak, havuç, lahana yer elması vesair tahıl sebze ve meyve yetiştirilmektedir.

¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.276.

Bazı özel bahçelerde kendiliğinden doğal ortamda yetişebilecek ağaç türleri, vişne elma dut kavak gibi ağaçlar da mevcuttur.

Şehirde kılıç, tüfek, çakmak, kundak, kalemtraş, mikras, gümüş kemer ve tunçtan döğme soba ve mangal ve şamdan ve bakırdan kapkaçak vesair bez ehram bez potin, kundura ve kavafiye kanepeler sandalye ve dericilik her nevi çeşidiyle, İspanyol mamulâtından eğer ve palanlara eş değer olacak şekilde pek güzel at eğer ve palanları koşum takımları üretilmektedir. Yine şehirde kuyumcu, bakırcı, timurcu, kaleci, tüfekçi, kundakçı, ihramcı, körekçi, terzi marangoz ve oymakçı, esnafları ve zanaatkârları vardır.²

Erzurum'a bağlı Ilıca nahiyesinde buğday, arpa, sarıbaş, çavdar, fiğ, yulaf, mısır, kenevir, keten tohumu, mercimek, bakla, kartol, soğan, fasülye çemen, kavun, karpuz, hıyar, şalgam, lahana vesair tahıl sebze ve meyve yetiştirilirken bazı özel bahçelerde meyve ağaçları mevcuttur. Bölgede meyve ağaçları dışındaki ağaçlara da rastlanmaktadır. Hayvanlar için ot, ve yoncanın bol olduğu Ilıca'da arıcılıkta yapılmaktadır.

Bölgede kilim, bez, kılçuval, çorap ve tozluk üretilirken ahaliden bir kısmı rençberlik, dülgencilik, yapıcılık, kalaycılık, çulhacılık gibi mesleklerle uğraşmaktadır.³

Ovacık nahiyesinde tarım ürünleri olarak buğday ve çavdar yetiştirilmektedir. Arıcılığın da yapıldığı nahiye halı, kilim seccade ve heybe küçük tezgahlarda üretilmektedir.⁴

Aşkale nahiyesinde ise buğday, sarıbaş, çavdar, üzüm, zekerek, çemen, patates, soğan, sarımsak, patlıcan, domates, lahana, kavun karpuz, hıyar ekilip biçilmekte, vişne, elma armut ağaçları yakındaki dağlarda yetişmektedir. Arıcılığında yapıldığı nahiye ahalinin bir kısmı rençber, timurcu, nalbantçı, culhacı ve çilingirci gibi meslekler

² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.276-278.

³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.279-280.

⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.287.

yapmaktadır. Kilim, yün halı, seccade heybe çorap, tozluk, eldiven, yastık yüzü ve rençberlere mahsus bir çeşit dokuma imal olunup içeride ve dışarıda satılmaktadır.⁵

Bayburt kazasında buğday, arpa, sarıbaş, fiğ, çavdar, darı, zekerek, fasülye mercimek ve meyvelerden elma, armut, kavun, karpuz ve sebzelerden soğan, patates, lahana, pancar, havuç çiriş, lozut yer elması vesaire yetişmektedir.

Kazada döşemelik, yan ve orta kilim, seccade, güzel çorap ve tozluk yapıldığı gibi kaza genelinde kılınççı, tüfekçi, bakırcı, timurcu, kuyumcu, saraç ve kunduracı esnafı vardır. Kapkaçak, sigara tabakası, ve dolmakalem gibi şeylerde yapılıp satılmak üzere İstanbul'a gönderilmektedir.⁶

İspir kazasında buğday, arpa, sarıbaş, çavdar, darı, fasülye, mısır, mercimek, urum, küşne, zekerek, bakla, patates, fiğ, soğan, sarımsak, domates, bamya, kavun, karpuz, hıyar, lahana, çiriş gibi tahıl sebze ve meyve yetiştirilirken elma, armut, şeftali, kayısı, kızılıçık, muşmula, vişne, kiraz, ceviz, üzüm, dut, erik, zerdali ağaçları çokça bulunmaktadır. Yine kazada seccade, heybe, çorap ve tozluk üretimi de yapılmaktadır.⁷

Tercan halkı da kazada buğday, arpa, sarıbaş, zekerek, çavdar, deri, mercimek, küşne, kavun, karpuz, hıyar ve soğan yetiştirmektedir. Hayvanlar için burada da giyah yonca vesairesi bol bulunmaktadır. Tercan'da güzel halı, kilim, seccade, heybe, çorap ve tozluk üretilip bir kısmı içeride bir kısmı Erzurum'da satılmaktadır.⁸

Kiskim kazasında da tarım üretimi ağırlıkta olup, burada da buğday, sarıbaş, çavdar, arpa, darı, külkül, nohut, mercimek, bakla, pirinç, bamya, bazincan, mısır, fasülye, kavun, karpuz, soğan, kabak, şalgam, lahana yetişmektedir. Meyve ağaçları olarak da vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, dut, ayva, zerdali, erik, üvez, incir, nar, zeytin, kızılıçık, şeftali, ceviz, muşmula bulunmaktadır. Kaza genelinde hayvanata yetecek kadar yonca, korunga ve giyah bulunmaktadır.

⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.282-283.

⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.293-296.

⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.307-308.

⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.303.

Acem şallarına benzeyen şal çorap, tozluk, ihram ve yerli bez bölgede imal edilen başlıca şeylerdir. Kazada çakmakçı, kundakçı, tımarcı, bakırcı, taşçı ve dülger gibi zanaatkârlar da bulunmaktadır.⁹

Pasinler kazasında ise buğday, çavdar, sarıbaş, darı, zekerek, nohut, mercimek, bakla, fasülye, soğan, mısır, küsne, yer elması, şalgam, lahana ve başka sebzeler ile kavun, karpuz ve hıyar yetiştirilmektedir. Bazı özel bahçelerde vişne, dut, erik ve elma gibi meyve ağaçları vardır. Hayvanlar için giyah, yonca, korunga bolca bulunmaktadır. Kazada halı, kilim, seccade, keçe, çorap, tozluk, eldiven, ihram adi şal, nesc imal edilip içeride ve dışarıda satılmaktadır. Saatçi, kuyumcu, timurcu, bakırcı, çilingir, nalbant, hallaç, saraç, taşçı, alçıcı dülger gibi zanaatkârlarda kazada mevcuttur.¹⁰

Narman'da yine buğday, çavdar, darı, fiğ, kişne, mercimek, fasülye, soğan, kavun, karpuz yetiştirildiği gibi bazı köylerinde vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, dut, şeftali, kızılıçık, zerdali, erik ve ceviz ağaçları vardı. Kazada hayvanlara yetecek kadar derecede yonca ve giyah vardır. Kazada cecim, seccade, şal, tozluk ve çorap yapılırken kazada timurcu, tüfekçi, kundakçı, nalbant dülger ve yapıcı gibi zanaatkarlar ve ustalar vardır.

Tortum kazasında buğday, sarıbaş, çavdar, darı, nohut, kişne, fiğ, külkül, lazot, fasülye, zekerek, mercimek, bakla, pirinç, soğan, kavun, karpuz yetiştirilmektedir. Kaza dahilinde vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, dut, ceviz, şeftali, zerdali, erik, muşmula ve kızılıçık ağaçları bir hayli yoğundur. Bunlardan elde edilen mahsulatın çoğu Erzurum'da satılmaktadır. Kazada dokunmuş cecim, seccade, şal tozluk ve çorap üretilmekte, kundakçı, timurcu, nalbant, yapıcı dülger gibi zanaatkârlar çalışmaktadır.¹¹

Hınıs kazasında buğday, çavdar, darı, zekerek, nohut, mercimek, kavun, karpuz, yetiştirilip Erzurum'a da sevk edilir. Hayvanlar için her çeşit giyah (ot), bolca bulunmaktadır. Kaza dahilinde seccade, kilim bir çeşit şal, tiftik eldiven, çorap, tozluk

⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.316.

¹⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.329.

¹¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.341.

ürettilip Erzurum'a da gönderilmektedir. Timurcu, nalbant, bakırcı, kalaycı, taşçı ve dülger gibi zanaatkarlarda kazada mevcuttur.¹²

Kiğı kazasında ise buğday, zekerek, çavdar, mısır, darı, kıl fasülye, pamuk, sarımsak, bamya, patlıcan, nohut, mercimek, kavun, karpuz, soğan, lahana, domates, kartol ve diğer bazı sebzeler yetiştirilirken kiraz, üzüm, şeftali, ayva, dut, vişne, zerdali, erik, elma, armut ve ceviz ağaçları vardır. Söğüt, kavak ve benzeri ağaçlarda çokçadır. Dokuma ve adi bez, şal, kilim, halı, seccade, çorap, tozluk kazada imal edilip satılmaktadır. Halka yetecek kadar yemeni, kundura ve pabuç kaza merkezi ve köylerde imal edilmektedir. Kazada günlük zaruri işler için yeterli kadar da zanaatkâr bulunmaktadır.¹³

Erzincan Sancağı ve köylerinde buğday darı, nohut, fiğ, bakla, bamya, fasülye, pamuk, kavun, karpuz, soğan, yer elması, şalgam, lahana, patlıcan, domates, pancar, havuç, çiriş, lazot, kabağın çeşitleri ve bir kısım sebze yettirilirken, badem, vişne, kiraz, elma, armut, üzüm, ayva, dut, zerdali, şeftali, erik, iğde, ceviz, ağaçları da bolca vardır. Buradan elde edilen meyveler hem Erzincan'da hem de Erzurum'da satılmaktadır. Erzincan sancak merkezinde kavafiye, saraciye, maytabiyye, ihram, seccade, üretilmektedir. Bakır ürünlerinin sarfiyatı senelik 12.000 kıyyeyi geçmektedir. Liva merkezi ve köylerde 600 dokuma tezgahı vardı. Ayrıca hamam takımı ve havlu için 15 ve bez yapımına mahsus 20 tezgah vardır. Bu bez ve dokuma tezgahlarında senelik 250'şer top havlu ve tezgahların her birinde senelik 250'şer takım havlu imal edilmektedir. Bu ürünler vilayet dahilinde kullanıldıktan başka İstanbul'a da gönderilmektedir. Yine liva merkezinde yün ve pamuktan çatma yastık yüzü ve oda döşemesi yapılıp hem livada hem de bağlı nahiye ve köylerde satılmaktadır.¹⁴

Erzincan Sancağına bağlı Kemah kazasında ise tarım ürünü olarak buğday, fiğ, fasülye, bamya, kavun, pırasa, karpuz, şalgam, lahana, domates, patates, soğan, kabak

¹² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.335.

¹³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.348.

¹⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.365-366.

yetiştirilmekte ceviz, vişne kiraz elma, armut, üzüm, ayva dut, şeftali, zeradli ağaçlarının meyvelerinden istifade edilmektedir.¹⁵

Refahiye kazasında ise buğday, darı ceviz, kavun, karpuz, şalgam, lahana, çiriş, lazot, pancar ve çeşitli sebze yetiştirilmektedir. Adi şal, kilim, seccade ve çorap, bölgede ihtiyaç derecesinde üretilmektedir.

Kuruçay kazasında yine buğday, darı, fasulye, kavun, karpuz, domates, patlıcan, çiriş ve kabak yetiştirilirken elma, armut, dut, zerdali, şeftali, üzüm ve erik ağaçlarının meyvelerinden istifade edilmektedir. Kazada kalın seccade ve çorap üretilen başlıca dokuma ürünleridir.¹⁶

Pülümür kazasında ise buğday, arpa, darı, zekerek, fasulye, soğan, çiriş ve bazı diğer sebzeler yetiştirilirken ceviz, ağaçlarından da faydalanılmaktadır. Adi kilim, keçe, çorap ve eldiven ve aba da Pülümür'de yapılan dokuma ürünleridir. Bayezıd Sancak merkezi ve bağlı köylerde buğday, zekerek, darı, nohut, mercimek, kavun, karpuz, hıyar, soğan bazı sebzevat yetiştirilirken, liva merkezi ve etraftaki bahçelerde, vişne, erik, zerdali, elma ağaçları vardır. Dışarıya buğday bölgeden gönderilen tek tarım ürünüdür. Ahalinin bir kısmı seccade, keçe, halı, kilim yaparak dışarıya satmaktadır. Zaruri işleri görece kadar meslek erbabı da bulunmaktadır.¹⁷

Bayezıd Sancağı'na bağlı Diyadin kazasında ise yine buğday, zekerek, mercimek, kavun, karpuz ve biraz da sebze yetiştirilirken kilim, keçe ve çorap gibi şeylerde dokunur.¹⁸

Tutak kazasında buğday, zekerek, darı, mercimek ve nohut başlıca tarım ürünleridir. Kilim keçe ve halı da halkın dokuduğu ürünlerdendir.¹⁹

¹⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.268-369.

¹⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.372.

¹⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.373.

¹⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.391.

¹⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.392.

Karakilise kazasında zekerek, darı, çavdar, mercimek, nohut, soğan, kavun, karpuz, şalgam tarım ürünleri olarak yetiştirilirken, kilim, halı, keçe, şal çorap halkın küçük çapta ürettiği dokuma ürünleridir.²⁰

Eleşkirt kazasında da buğday, zekerek, darı, soğan, nohut, mercimek ve diğer bazı sebzeler yetiştirilirken, keçe, çorap ve kilim halkın kendi ihtiyacı için dokuduğu ürünlerdir.²¹

B-TARIM FAALİYETLERİ

Erzurum vilayetinin tarım üretimi ve pazarlaması tıpkı vilayetin gelir seviyesi gibi Osmanlı Devleti ortalamasının ne üstünde ne de çok altındaydı. Sadece vilayetteki yol problemi tarım ürünlerinin ihracı için öncelikli olarak çözülmesi gereken konuydu.

İmparatorluk camiasını teşkil eden memleketler pek çeşitli ekonomilere ve dolayısıyla değişik hayat seviyelerine sahip bulunuyorlardı. Tanzimat'tan sonra kurulan "Maliye Islah Komisyonları" bu değişik gelir seviyelerine uygun bir mali sistemin tesisine çalışmışlar ancak evvelce bu görüşle hazırlanan "Tarik Mükellefiyeti" konusunda bazı değişiklikler yapmaktan öteye gidememişlerdir. Bu konunun hazırlanmasında halkın gelir durumları nazarı dikkate alınmış olduğundan kanun imparatorluğun muhtelif bölgelerine atfedilen gelir seviyesini göstermesi bakımından dikkate değerdir. 3 grupta incelenen vilayet ve müstakil livalar (a-yüksek, b-orta, c-düşük gelirli gruplar) şeklinde tasnif edilerek gösterilmiştir. Bu cetvelde Erzurum vilayeti orta gelirli bir vilayet sınıfında mütalaa edilmiştir.

İmparatorluğun genelinde nüfusun % 75'ini teşkil eden köylerde çiftçi bugün olduğu gibi o zamanda çok büyük sıkıntılar içerisinde yaşamını sürdürmeye çalışmış ilkel tarım aletleri ve eski usullerle düşük randıman almıştır. Erzurum vilayetindeki tarım ve usulleri de bundan farklı değildir²².

²⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.393.

²¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.394.

²² Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, 1994, s.8.

Tarım metodları bakımından oldukça gerilerde olan Erzurum çiftçisi, kara sabanın yetersizliği dolayısıyla aynı toprağı birçok kez sürmek zorundaydı. Nitekim pamuk veya tahıl ekeceğı bir tarlayı 8-9 defa sürüyordu. Çift sürme süresi hava şartları nedeniyle 45-60 günü geçmediğinden bir çift öküzle ancak 35-40 dönüm kadar toprak işleyebiliyordu. Bu bakımından kara saban çiftçinin işleyebileceğı toprak miktarını önemli ölçüde sınırlıyordu²³.

Erzurum Vilayeti'nde tarım kesiminde küçük ve orta büyüklükteki işletmelerin egemen olduğu bir mülkiyet dağılımı vardır. Doğı Anadolu'nun Erzurum ve Mamüretülaziz Vilayetleri'ni içeren Orta Eşiğı'nde XX.yüzyılın başında yaklaşık 1.150.000 nüfus yaşamaktadır. İşlenen tarım alanı 5.200 km², işlenen km²'ye düşen nüfus yoğunluğu ise 194 kişidir. Toplam tarım üretiminde sanayi bitkileri % 10.1'lik bir paya sahipken, kent nüfusunun tarımdaki payı % 12'dir. Bölgede 10 dönümden küçük işletmeler ve 10-15 dönüm büyüklüğündeki işletmeler % 41'er olmak üzere % 82, 50 dönümden büyük işletmeler ise % 18'lik bir paya sahiptir²⁴.

Bölgede ucuz ulaştırma araçları yokluğu, uzak pazarlar için üretimi sınırlıyordu. Uzun mesafelere tahıl nakliyatı ancak başka yörelerde kıtlık fiyatları geçerli olduğu zaman yapılabilirdi. Erzurum'da geçimlik tarım ve uzak pazarlar için hayvancılık egemenken iklim ve toprak koşullarının daha elverişli olduğu Mamüretülaziz'de bölgesel pazarlar için meta üretimi ve pazarlık ürün yetiştirilmesi daha yüksek oranlardaydı. Bu bağlamda devlet vergilendirmesi ve tefecilik doğrudan üreticiden artığı çekip almanın temel mekanizmalarını oluşturmuş, 1913'e kadar ki dönemde Mamüretülaziz Sancağı dışında Doğı Anadolu Bölgesi'nde yüzyıllardır kullanılagelen tarımsal araç ve tekniklerde hiçbir ilerleme olmamıştır²⁵.

²³ Tevfik Güran, 19.yy. Osmanlı Tarımı İstanbul, 1998, s.87.

²⁴ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), İstanbul, 1994, s.110, 121.

²⁵ Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme, (1820-1913), s.121-122.

1907 yılı itibariye Erzurum vilayetinde 675.900 kişi yaşamaktadır. Toplam yüzölçümü 76.700 km² olan vilayette 3.400 km² ekili arazi vardır. Kilometre başına 8.8 kişinin düştüğü bu vilayette etkili arazinin yüzölçümüne oranı % 4.4'dür²⁶.

Tahıl ağırlıklı üretim yapılan Erzurum vilayetinde tahıl ürünlerinin zirai üretim içindeki payı % 82.5'dir²⁷. 1909 yılı itibariyle ise bu rakam daha yükselmiş ve tahıl ürünlerinin üretimi Erzurum vilayetinin toplam tarım üretiminin % 99 seviyesine yükselmişti. Kalan % 1'lik kısmın ise %0.9'unu baklagiller, % 01'ini de bağlar oluşturmuştur²⁸.

Aynı yıl vilayetin bütün üretim çeşitleri açısından ise gösterdiği çeşitlilik şöyleydi. Tahıllar % 82.5 baklagiller % 05 sınai bitkileri % 0 bağ ve bahçe ürünlerin % 1.0 Hayvan ürünleri % 16.²⁹

1910'da toplam nüfusu 759.000, 1913'te ise 781.000 olan Erzurum Vilayeti'nde 1910 yılında toplam 3.916 kuruş Aşar Vergisi ve 1.165.000 kuruş da Ağnam Vergisi toplanmıştır. 1913'te ise toplam hayvan mahsulleri 4.614.000 kuruş gelir getirirken bu rakam 1914'te 5.932.000 kuruş olmuştur³⁰. Erzurum vilayetinde tarımdan sonra en çok üretim yapılan alan ise hayvancılık olmuştur. Çiftçiliğe hayvancılıktan daha fazla ağırlık veren birçok vilayet bu devirde hayvan ihtiyaçlarını, hayvancılığın gelişmiş olduğu Erzurum'dan karşılamışlardır³¹. Erzurum vilayetinde yetiştirilen inek, öküz ve koyun gibi hayvanların et, yün ve sütünden çok değişik alanlarda faydalanılıyordu. Bu hayvanların ortalama ağırlıkları da ülke geneline göre normaldir. İnek ağırlığı bakımından Rumeli ve Karadeniz bölgesinin altında olan oran koyun ağırlığı bakımından ikisinin de üstüne çıkıyordu³².

²⁶ Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.65.

²⁷ Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.76.

²⁸ Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.77.

²⁹ Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.82.

³⁰ Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.39.

³¹ Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.103.

³² Güran, 19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı, s.103.

Tarımsal üretim bakımından kendi kendine yeten fakat elindeki ürünü yol problemi sebebiyle başka vilayetlere ithal edemeyen Erzurum Vilayeti'nde zaman zaman baş gösteren kıtlıklar bölge ziraatçisini oldukça zor durumlara sokmuştur.

Osmanlı hükümetleri kıtlık zamanlarında Erzurum çiftçisinin ihtiyaçlarını gidermesi ve bu sıkıntıları atlaması için çeşitli tedbirlere başvurmuşlardır.

Devlet, özellikle kıtlık zamanlarında komşu İran ve Rusya devletlerinden Erzurum ve diğer sınır vilayetlerine ithal edilen hububat ürünlerinden gümrük resmi almama uygulamasına gitmiştir. Bu konuda birçok örnek vardır. Mesela 1907 yılında çok az ürün hasat edilmesinden dolayı 1908'de bölgede yaşanan kıtlıktan dolayı Rusya'dan Erzurum Vilayeti'nin Kiskim, Namirvan ve Tortum ahalisinin almakta olduğu hububat ürünlerinden gümrük resmi alınmaması yoluna gidilmiştir³³. Bu uygulama bölge halkını epeyce rahatlatmış fakat zamanla başka ithal ürünlerinin de bu kapsama alınması için, halk tarafından müracaatlarda bulunulmuştur. Bölge halkının özellikle kepek ve dakikin de gümrük resmi alınmadan ithal edilmesi isteği Rüşumat Emaneti'nce Meclis-i Vükela'ya sorulmuş, fakat Meclis-i Vükela 27 Kanun-i Sani 1323 (9 Şubat 1908) tarihli kararıyla kepek ve dakikin gümrüksüz olarak Erzurum Vilayeti'ne sokulmasına izin vermemiştir³⁴.

Kıtlık dolayısıyla gümrüksüz ürün ithali isteği Kiskim Kazası halkı tarafından da dile getirilmiştir. 1907 yılında yaşanan kıtlıktan dolayı Kiskim Kazasında yetişen üzüm miktarında da önemli derecede azalma olmuş, geçiminin önemli bir kısmını Rusya'ya sattığı üzümünden temin eden Kiskim ahalisi zor durumlara düşmüştür. Halk 1908 yılında hükümete müracaat ederek Rusya'dan getirilmekte olan hububattan gümrük resmi alınmamasını talep etmiştir. Konuyu 23 Mart 1324 (5 Nisan 1908) tarihinde görüşen Meclis-i Vükela bu talebi reddetmiş ve Kiskim ahalisine başka yollardan yardım yapılmasını kararlaştırmıştır³⁵. Kıtlığın vurduğu bir diğer kazada özellikle hububat ambarı olan Hınıs Kazasıdır. Erzurum Vilayeti'nden yetişen hububatın önemli bir

³³ BOA.MV. Dosya No:118. Gömlek No:4.

³⁴ BOA. MV. Dosya No:118. Gömlek No:4.

³⁵ BOA. MV. Dosya No:118. Gömlek No:67.

bölümünü üreten Hınıs Kazası da bu yıllarda önemli derecede sıkıntı çekmiştir. Buradaki birçok köyde yemeklik ve tohumluk sıkıntısı baş göstermiş bu durumdan dolayı oldukça zor günler yaşayan Hınıs halkı da hükümete başvurmuştur. Bölgenin durumunu 16 Mart 1324 (29 Mart 1908) tarihinde görüşen Meclis-i Vükela aldığı kararla, kıtlık çeken 16 köyün ahalisine ihtiyaçları nispetinde mahalli Ziraat Bankası Şubelerinden borç akçe verilmesine veya askeriye için Hınıs ambarlarında bekletilen hububattan hasat mevsiminde aynen alınmak üzere bu köylülere dağılmasına karar vermiş gereğinin yapılması üzerine Erzurum vilayetine bu konuda yetki vermiştir³⁶.

Erzurum halkının tohumluk ihtiyacı, takip eden aylarda da şiddetle devam etmiştir. Bunun üzerine Erzurum'da bulunan Ziraat Bankası Şubeleri vasıtasıyla fakir düşen çiftçilere gereken borç para verilmesi, borç almak için ve teminat gösteremeyecek derecede kötü durumda olanlar için de kefalet-i müteselsile (karşılıklı kefalet) yoluyla 3.000 lira kadar borç verilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte Erzurum'daki banka şubelerinin elinde bulunan paranın sadece 3.000 kuruş civarında olması ve ayrıca askeriye tarafından bankadan alınan hububat parasının henüz verilmemiş olması gibi nedenlerle Ziraat Bankası şubeleri arasında çıkan ihtilaf üzerine Ticaret ve Nafia Nezaretî duruma el koymuş ve Erzurum Ziraat Bankası şubelerine verdiği emirle eldeki bütün paranın karşılıklı kefalet yoluyla bütün çiftçilere dağıtılmasını istemiştir³⁷.

Bölge çiftçisinin ihtiyaçlarını elindeki dar bir bütçeyle karşılamaya çalışan Ziraat Bankası elinde para kalmadığı için bu işi daha fazla devam ettirememiş, bunun üzerine Meclis-i Vükela 20 Nisan 1324 (3 Mayıs 1908) tarihli toplantısında Ziraat Bankası'ndan çiftçilere verilecek miktarda borç olmadığından mahalli mal sandığından Ziraat bankasına 20.000 lira aktarılması ve yardıma muhtaç köylülere dağıtılması kararlaştırılmıştır³⁸.

Bölgede devam eden kıtlık 1909 yılında da kendisini göstermiş ve halk bu yıl da zor bir dönem geçirmiştir. Bu durumu göz önüne alan Meclis-i Vükela 25 Kanun-ı

³⁶ BOA. MV. Dosya No:118. Gömlek No:55.

³⁷ BOA.Y.PRK.TNF. Dosya No:9. Gömlek No:19.

³⁸ BOA. MV. Dosya No:119. Gömlek No:4.

Evvel 1324 (7 Ocak 1909) tarihli kararlar, gümrük muafiyetine tabi ürünlerin yelpazesini genişletmek durumunda kalmış ve kepek ve un gibi maddelerden de gümrük resmi alınmamasına başlanmıştır³⁹.

Aynı günlerde Meclis-i Vükela Erzurum çiftçisine 100.000 kilo hinta veya 44.000 liranın gönderilmesine dair Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gelen isteği görüşmüş, şimdiye kadar Erzurum Vilayeti'ne yapılan yardımlardan başka istenilen yardımın da yapılmasını 8 Şubat 1324 (21 Şubat 1909) tarihinde kararlaştırmıştır⁴⁰.

Kıtlığın devam etmesi ve kış mevsiminin içinde bulunulması nedeniyle, hükümete yapılan müracaatlar üzerine Meclis-i Vükela Mart ayı içerisinde konuyu bir daha gündemine almış ve 26 Şubat 1324 (11 Mart 1909) tarihinde aldığı yeni kararlar Rusya, Romanya ve benzeri yabancı ülkelerden Trabzon yoluyla getirilecek olan undan da gümrük resmi alınmamasına karar vermiştir⁴¹.

Bu dönemde, bütün şiddetiyle devam eden kıtlık 1910 yılında sona ermiştir. Erzurum vilayetini, iki sene boyunca oldukça hırpalayan kıtlık ve yokluk hükümetçe alınan bu gibi tedbirlerle geçirilmeye çalışılmıştır.

Hükümet bu yıldan sonraki yardım taleplerine oldukça mesafeli yaklaşmış ve hatta reddetmişti. Ermeni Patrikliği 1910 yılı yaz aylarında Erzurum Vilayeti'nin Bayezid Sancağı'nın kaza merkezi ve köy ahalisinin geçimlerini sağlamakta güçlük çektiklerini, yaşanan kıtlığın büyüklüğü ve hayvanlar arasında baş gösteren bulaşıcı hastalıkların yayılması nedeniyle bölgedeki Ermeni vatandaşlarından kendilerine şikayet geldiğini ifade etmiş ve hükümetten bu konuda yardım istemiştir⁴².

Konunun kendisine intikalinden sonra hemen harekete geçen Dahiliye Nezareti 23 Ağustos 1326 (5 Eylül 1910) tarihli bir yazı ile durumu Erzurum vilayetine ileterek, Bayezid Sancağı ve bağlı köylerinde kuraklık ve bulaşıcı hastalıkların olup olmadığını

³⁹ BOA. MV. Dosya No:123. Gömlek No:17.

⁴⁰ BOA. MV. Dosya No:124. Gömlek No:88.

⁴¹ BOA. MV. Dosya No:125. Gömlek No:48.

⁴² BOA. MV. Dosya No:127. Gömlek No:39. Belge No:3.

sormuştur⁴³. İlgili yazıya 14 Eylül 1326 (27 Eylül 1910) tarihinde cevap veren Erzurum Vilayeti bu sene bölgede tarım ürünleri açısından bir bolluk yaşandığını ifade etmiş bölgede bolluk ve bereket olduğunu yazmıştır. Bazı köylerde hayvanlar arasında zuhur eden veba hastalığının ziraat üretimiyle alakası olmadığı gibi hayvanlar arasında da sınırlı bir şekilde yayıldığını ifade eden Erzurum vilayeti kendilerine bir kuraklık ve kıtlık durumu ile ilgili şimdiye kadar bir müracaat olmadığını yazmıştır. Konunun Bayezid Mutasarrıflığı'na da sorulduğunu ve bazı kimselerin hükümetten para koparmak düşüncesiyle böyle bir işe kalkışmış olabileceklerinin cevabının alındığını yazan Erzurum Vilayeti nezareti bu gibi taleplere karşı dikkatli olmak konusunda uyarmıştır⁴⁴.

1911 yılında Erzurum ve Van civarının düzenli olarak devamlı bozulmakta olan zirai durumunu bir miktar düzeltmek amacıyla bölgeye tarım aletleri gönderilmesine başlanılmıştır. Erzurum'a sevk edilecek olan harman makinelerinin Trabzon yoluyla, sıhhi ve diğer bazı zirai aletlerin ise Kötök sınır kapısı yoluyla sokulmasına karar verilmiştir. Fakat Rusya gümrüklerince alınacak resmin ağır olması nedeniyle bunların resim alınmadan Osmanlı ülkesine sokulması ve bu mümkün olmadığı takdirde transit muamelelerine tabi tutulmaları ve böylece hiç olmazsa cüz'i bir masrafla getirilmeleri konusunda Rusya Hükümeti ile görüşmeler yapılması Dahiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne 16 Kanun-i Evvel 1327 (29 Aralık 1911) tarihinde bildirilmiştir⁴⁵. Hariciye Nezareti tarafından girişilen teşebbüs sonucunda Rusya Hükümeti bu gibi malların transit nakliyat gibi kabul edilerek az bir masrafla Osmanlı ülkesine sokulmasını kabul etmiş ve bu durumu Batum Gümrüğü'ne bildirmiştir⁴⁶.

Bölgedeki kuraklıktan dolayı meydana gelen kıtlıkla mücadele için ithal mallarından gümrük resmini kaldıran nakdi para yardımı, tohumluk ve yemeklik gibi yardımlarda bulunan hükümet bölgeden dışarıya da zahire ihracını kesinlikle

⁴³ BOA. MV. Dosya No:127. Gömlek No:39. Belge No:1.

⁴⁴ BOA. MV. Dosya No:127. Gömlek No:39. Belge No:2.

⁴⁵ BOA. DH., İD. Dosya No:5. Gömlek No:39. Belge No:1.

⁴⁶ BOA. DH. İD. Dosya No:59. Gömlek No:39. Belge No:2,3,4.

yasaklamıştır. 1913 yılı başlarına kadar Erzurum'dan dışarıya zahire ihracı yasağı kuraklığın geçmesine rağmen devam etmiştir. Bununla hem halkın hem de bölgede bulunan askerlerin hububat ihtiyacının teminat altına alınmasını amaçlayan hükümetin bu kararı tüccarın elinde önemli ölçüde hububat birikmesine neden olmuştur. Bu yasak nedeni ile tüccar çok zor durumda kalmış ve ihalelere girmekten çekinmeye başlamışlardır. Bu gibi sıkıntılar Meclis-i Vükela'nın da gündemine gelmiş ve Meclis-i Vükela almış olduğu bir kararla 24 Şubat 1328 (9 Mart 1913) tarihinden itibaren Erzurum'da uygulanan ihraç yasağını kaldırmıştır⁴⁷.

1914 yılında bölgede meydana gelen tuz sıkıntısı da hükümetin konuya el atmasına neden olmuştur. Maliye Nezareti'nin 19 Mayıs 1330 (1 Haziran 1914) tarihinde Meclis-i Vükelaya gönderdiği tezkere bu konuyla ilgilidir. Nezaret, tezkeresinde Erzurum ve Van vilayetleri genelinde nakliye vasıtalarının eksikliğinden dolayı ahalinin ihtiyacını temin edecek miktarda tuz bulamadığını ifade etmiş ve bu sorunun çözülmesi için İran ve Rusya'dan tuz ithaline müsaade olunması için daha önce kaleme alınan kanun tasarısını gerekçeleriyle sunmuştur.⁴⁸

Konuyu 21 Mayıs 1330 (3 Haziran 1914) tarihinde görüşen Meclis-i Vükela bu kanun tasarısının tehirinin bölgede aşayişin bozulmasına neden olacağı gerekçesiyle görüşülmek üzere acilen Meclis-i Mebusan'a havale edilmesini kararlaştırmıştır⁴⁹.

Osmanlı Devleti genelinde çeşitli zamanlarda çiftçilerin düştüğü zor durumlar Meclis-i Mebusan'da çeşitli tarihlerde gündeme gelmiş ve görüşülmüştür.

Dahiliye Nezareti'nin meclise gönderdiği ve muhtaç çiftçilere Ziraat Bankası'nca gerekli yardımların yapılması için Maliye Nezareti'nin vilayetlerde bulunan memurlarına tebligat yapıldığına dair 11 Kanun-i Sani 1324 (24 Ocak 1909) tarihli tezkere 14 Kanun-i Sani 1324 (27 Ocak 1909) tarihinde mecliste okunmuştur⁵⁰.

⁴⁷ BOA. MV. Dosya No:175. Gömlek No:12.

⁴⁸ BOA. MV. Dosya No:189. Gömlek No:20.

⁴⁹ BOA MV. Dosya No:189. Gömlek No:20.

⁵⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, ,I, s.349-350.

Yine Erzurum mebusları Ahmet Ziya, Seyfullah ve Mehmet Şevket Efendiler tarafından verilen ve Ziraat Bankalarınınca alınmakta olan % 6 faizin azaltılmasına ve faizle para alma durumunda kaydiye ismiyle % 1 nispetinde alınan verginin tahsilinden vazgeçilmesi ve bu para alma esnasında çiftçiye çıkarılan zorluğun kolaylaştırılmasına dair mazbata 5 Kanun-i Sani 1324 (18 Ocak 1909) tarihinde Layiha Encümeni'ne havale olunmuş⁵¹, Layiha Encümeni bu isteklerden sadece borç para alırken çıkarılan zorlukların kolaylaştırılmasına dair olan maddenin yetkili makamlara aktarılmasını kabul etmiştir⁵². Meclis ise kanunun bir nizamname celbedilerek yeniden görüşülmesini uygun görmüştür⁵³.

Erzurum Belediye Reisi Şerif Bey 1 Şubat 132234 (14 Şubat 1909) tarihinde Meclis-i Mebusan'daki Erzurum milletvekillerine bir mektup göndererek iki seneden beri Erzurum ve çevresindeki kıtlığın milleti çok zor durumlara düşürdüğünü ifade etmiştir. Vilayetten Dahiliye Nezareti'ne Erzurum Belediye Dairesi'nden, Memalik-i Osmaniye Beledi Riyasetlerine ve Erzurum'daki zenginlere yapılan müracaatların bir sonuç vermediğini yazan Şerif Bey, kendi imkanlarının ise oldukça sınırlı olduğundan kıtlık ve kuraklığa bir şey yapılamadığını yazmıştır. Milletvekillerinden Meclis-i Vükela'ya ve İstanbul'daki Erzurumlulara durumun bildirilmesini isteyen Şerif Bey, bu konuda yardımcı olmalarını beklediğini ifade etmiştir⁵⁴.

Bu mektup üzerine 14 Şubat 1324 (27 Şubat 1909) tarihinde meclise bir takrir veren Erzurum Mebusları Seyfullah, Şevket, Ahmet Ziya ve Varteks Efendilerin takriri⁵⁵ 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909) tarihinde mecliste okunmuştur⁵⁶. Takrirden Erzurum için Dahiliye Nazırı tarafından verileceği beyan olunan 4 bin liranın gönderilmeyeceğinin Erzurum'a bildirildiği ifade edilmiş ve sıkıntıda olan vilayete bu

⁵¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, , II, s.9-10.

⁵² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,, II, s.10.

⁵³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, , II, s.104

⁵⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,, II, s.131.

⁵⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,, II, s.131,

⁵⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, , II, s.131.

paranın gönderilmesi istenmiştir⁵⁷. Konuyu görüşen Meclis bunun hakkında Dahiliye Nezareti'nden izahat istenmesini kararlaştırmıştır⁵⁸.

Yine kuraklık ve benzeri sebeplerden dolayı yemeklik ve tohumluğa muhtaç olan fakir çiftçilere 1325 mali senesi bütçesinde 100.000 liralık bir ödenek ayrılması ve paranın bütçe hazırlanmadan önce sarfına izin verilmesi ve kuraklık ve kıtlık olan vilayetlere başka ülkelerden ithal edilen hububatın gümrük resminden muaf tutulmasına dair 22 Mart 1325 (4 Nisan 1909) tarihli Sadaret tezkeresi 23 Mart 1325 (5 Nisan 1909) tarihinde Muavazene-i Maliye Encümenine sevk edilmiştir. Encümenin olumlu görüş bildirmesiyle kanun tezkeresi 25 Mart 1325 (7 Nisan 1909) tarihinde kanunlaşmıştır⁵⁹. Kanunun muhatabı olan Dahiliye Nezareti 2 Mayıs 1325 (15 Mayıs 1909) tarihinde meclise sunduğu tezkerede meclisin ayırdığı bu 100.000 liralık tahsisatın dağıtılması hakkında gerekli talimatların verildiği ifade etmiş bu tezkere 6 Mayıs 1325 (19 Mayıs 1909) tarihinde mecliste okunmuştur⁶⁰. Konu ile yakından ilgilenen meclis paranın bir an önce dağıtılması konusunu dikkatle takip etmiş, Sivas Mebusu Dagavaryan Efendi ve arkadaşlarının paranın dağıtılmasında geç kalındığına dair takririne Dahiliye Nezareti Müsteşarı Adil Bey 23 Mayıs 1325 (5 Haziran 1909) günkü oturumda cevap vermiş ve çok fazla geç kalınmadığını ifade etmiştir⁶¹.

Yine fakir çiftçilere yardım hususunda bütçeden pay ayrılmasına dair 15 imzalı bir takrir 13 Temmuz 1325 (26 Temmuz 1909) meclis gündemine gelmiş konu ayrıntılarının görüşülmesi için Ziraat Encümeni'ne havale olunmuştur⁶².

Zaman zaman bölgede yemeklik ve tohumluk ihtiyacının yanında tuz sıkıntısı da baş göstermiş Sadaret Erzurum, Bayezıt ve Van Vilayeti ihtiyacı için lüzumu kadar tuz ithalı hakkında hazırladığı kanun layihasını 30 Teşrin-i Sani 1327 (13 Aralık 1911)

⁵⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,, II, s.131.

⁵⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, , II, s.133.

⁵⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi II, s.629, 665-666.

⁶⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi ,III, s.539-540.

⁶¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi IV, s.140-142.

⁶² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, ,V, s.508.

tarihinde meclise göndermiştir⁶³. Konu ile ilgili sadaret tezkeresi şöyledir: “Erzurum merkezi ve Bayazıt Sancaklarıyla maa mülhakat Van vilayetine beş sene müddetle muvakkaten lüzumu kadar ecnebi tuzu celb ve ithali ve bunun gümrük resminden istisnası hakkında kaleme alınan madde-i kanuniye layihası ve Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinden tanzim ve Heyet-i Umumiye’den zeylen terkim olunan mazbata Meclis-i Vükela kararıyla leffen savbı alilerine tesyar kılındı efendim”⁶⁴.

Kanun layihası 3 Kanun-ı Evvel 1327 (16 Aralık 1911) tarihinde mecliste okunmuş ve önce Kavanin-i Maliye sonra da Bütçe Encümeni’ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁵.

Her iki encümeninde olumlu görüş bildirmesi üzerine kanun layihası meclise gelmiş ve 26 Haziran 1330 (9 Temmuz 1914) tarihinde şu maddelerden ibaret kanun görüşülerek kanunlaşmıştır. 1-Lüzumu kadar, Osmanlı tuzu sevki kabil olmayan mahalli bahideye, memaliki mücavireden muvakkaten tuz ithal olunabilir. 2-Bu suretle ithal edilecek tuzlar Gümrük Resmi’nden muaftır. 3-İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren muteberdir. 4-İşbu kanunun icrasına Maliye Nazırı memurdur⁶⁶. Muhtaç olan ziraatçilere tohumluk verilmesi hususu 1915 yılında yine gündeme gelmiş gönderilen tohumluğu alamayan muhtaç ziraatçilere tohumluk verilmesine dair hükümet tarafından gönderilen kanun layihası 16 Şubat 1330 (1 Mart 1915) tarihinde mecliste görüşülerek kanunlaşmıştır⁶⁷. Kanun maddeleri şöyledir. 1-1330 senesine mahsus olmak üzere tohumluğu olmayan muhtacin-i züraa taviz suretiyle ve zürranı emlakı karşılık gösterilmek şartıyla aşar ambarlarından lüzumu kadar tohumluk zahire ifa olunabilecektir. 2-Verilecek zahirenin münhasıran tohumluk olarak zerriyatta istimal olunacağı kura heyet-i ihtiyariyesince tasdik olunacak ve bu babta hükümete verilecek olan beyannameler muhtacin zürranın esamisi ile kabil-i ziraat arazisinin çift

⁶³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi ,XXI, s.185.

⁶⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXI, s.185.

⁶⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXI, s.185.

⁶⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXV, s87.

⁶⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXIV, s.469.

hayvanlarının miktarını muhtevi olacaktır. İşbu beyannameler her kazada mal memurunun riyaseti altında teşkil olunacak bir komisyonda tetkik edildikten ve mal kalemi defter-i muhsasuna kaydolunduktan sonra, zehair-i lazıme en yakın ambardan ita olunmak üzere zurrain yedinde bir vesika verilecektir. Bu yolda verilip muhteviyatı züraa teslim edilen vesikalar ambar defterlerinde mesruhan ihracat kaydedilecektir.

3-Tohumluk olarak verilecek zehair 1331 senesi mahsulünün en iyi cinsinden olmak üzere kamilen istirdat olunacak ve medyun züraa zehair-i mezkureyi harmanı müteakib bir hafta zarfında ya kaza merkezine veyahut aynı kazada olmak şartıyla hükümetin irae ve tayin edeceği mahalle bila masraf isale teslim etmeye mecbur olacaktır. Miadı muayyeninde zahiresini teslim etmeyen züraa hakkında tahsili Emval kanununun ahkamı zecriyesi tatbik edilecek ve heyet-i ihtiyariyenin hilafı hakikat beyanname vermesi yüzünden zararı Hazine tahassul edecek olursa ahkamı mezkura heyet-i ihtiyariye hakkında aynıyle tatbik olunacaktır.

4-İşbu kanunun infazı hükmünü tamimen sene-i haliyye-i Maliye Bütçesi'ne 25 milyon kuruşluk faslı mahsus ilave edilecekti. 5-İşbu 25 milyon kuruşluk tahsisatın Şubat nihayetine kadar safredilmeyen miktar devren 1331 senesi Mayıs gayesine kadar istimal edilecektir. 6-İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyül icradır. 7-İşbu kanunun icrayı ahkamına Maliye Nazırı memurdur⁶⁸.

I.Dünya Savaşı'ndan sonra işgalden kurtulan Erzurum'da ziraatle uğraşan kesim II. Meşrutiyet döneminden daha büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. İşgal dolayısıyla arazisini terk edip Erzurum'un geri alınışından sonra evlerine dönen halk elinde hiçbirşey bulunmadığı için oldukça sıkıntı çekmiştir. TBMM Milli Mücadele yıllarında özellikle de işgalden yeni kurtulan bölgelerdeki bu fakir ve çaresiz çiftçiler için çeşitli tedbirler alma yoluna gitmiştir.

BMM'nin 11 Kanun-i Sani 1336 (1920) tarihinde yaptığı oturumda düşman işgalinden kurtarılmış bölgeler ahalisine verilmiş olan tohumluk zehairin affi hakkında

⁶⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXIV, s.470-471.

Heyet-i Vekileden gelen kanun tasarısı Kavanin-i Maliye Muvazene Encümenlerine gönderilerek incelenmesi istenmiştir⁶⁹.

Encümenlerden dönen kanun tasarısının 21 Nisan 1337 (1921) tarihinde mecliste görüşülmüş diğer maddelerin geçilmesine fırsat kalmadan birinci madde üzerindeki anlaşmazlık üzerine tekrar Kavanin-i Maliye Encümeni'ne gönderilmiştir⁷⁰.

Encümende tekrar düzeltilen kanun tasarısı 30 Nisan 1337 (1921) tarihinde tekrar meclis gündemine gelmiş ve 4 maddeden oluşan kanun şu şekliyle kabul edilmiştir⁷¹. Madde 1- 1334-1335 senelerinde muhtacin-i züraa hükümet tarafından tevzi edilen tohumluk ve yemeklik zehairinin tahsil edilmeyen kısımlarının düşmandan istihlas ve istirdat edilen mahaller ahalisinden aynen ve bedenen tahsilinden sarf-ı nazar edilmiştir. Madde 2- Tavizen tohumluk ve yemeklik zahire almış olanlar meyanında işeden matlubu olanlar aldıkları miktara muadil matlubları takas ve mahsub edilerek mütebaki alacakları için tebdilen senet verilecektir. Madde 3- İşeden matlubu olmayanların taviz kayıtları terkin ve senetleri iptal olunacaktır. Madde 4- İşbu kanunun icrasına Maliye ve İktisat Vekilleri memurdur⁷².

24 Mart 1337 (1921) tarihinde Oltu bölgesinde tohumluğa muhtaç ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi için Oltu Mebusu Rüstem Bey bir takrir vermişti. Buna göre Narman ambarlarındaki zahirelerin Oltu ahalisinden muhtaç bulunanlara tohumluk için tevzi edilmesine dair Oltu Mebusu Rüstem Bey'in verdiği takrir Meclis'te görüşülerek İktisat Vekaleti'ne gönderilmiştir⁷³.

Yine Bayezid bölgesindeki sıkıntı üzerine Bayezid Mebusu Şevket Bey'in buraya zahire ithaline dair kanun teklifi 11 Mart 1338 (1922) tarihinde acil olarak Layiha Encümeni'ne havale edilmiştir⁷⁴.

⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/V, s.346.

⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/X, s.60-64.

⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, DevreI/ X, s.165-166.

⁷² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/X, s.166.

⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/V, s.216.

⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi ,Devre I/X s.143.

Bu encümen kanun teklifiyle ilgili olarak olumlu görüş bildirmiş ve teklifin müzakereye değer bulunduğuna dair mazbatasını 23 Mart 1338 (1922) tarihinde mecliste okunup kanun teklifi bu sefer de Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir⁷⁵. Bu encümenin konu ile ilgili görüşleri 11 Nisan 1338 (1922) tarihinde meclis gündemine gelmiş ve şu şekilde kabul edilmiştir. Madde 1- İran'dan Bayezid livasına ithal olunacak zehairden Ağustos gayesine kadar yalnız gümrük rüsum-ı aslisi istifa kılınacaktır. Madde 2- İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır. Madde 3- İşbu kanunun icra-yı ahkamına Maliye ve Dahiliye Vekilleri memurdur⁷⁶.

C-HAYVANCILIK FAALİYETLERİ

Erzurum vilayeti hayvancılık alanında Osmanlı Devleti'nin en önde gelen vilayetlerinden birisidir. İmparatorluk genelinde çiftçiliğe ağırlık veren yöreler ihtiyaç duydukları çift, çekim ve besi hayvanlarını hayvancılığa yönelmiş bölgelerden sağlamışlardır. Bu bağlamda çiftçiliğe ağırlık veren Sivas, Ankara ve Konya gibi vilayetler hayvan ihtiyaçlarını hayvancılığın gelişmiş olduğu Erzurum bölgesinden gidermişlerdir⁷⁷.

1909 yılı hayvan sayısı istatistiklerine göre Erzurum merkez bağlı kazalarda, Erzincan ve Bayazıd Sancaklarıyla bağlı kazalarında 282.417 sığır, 104.064 koşu öküzü, 47.026 manda, 10.663 koşu mandası olmak üzere toplam 444.170 büyükbaş hayvan vardır. Yine 2.121.891 koyun, 684.098 kıl keçisi, 1.440 tiftik keçisi olmak üzere toplam 2.807.429 küçükbaş hayvan mevcuttur. Tek tırnaklı hayvan olarak da vilayet genelinde 38.531 at⁷⁸, 3.687 katır, 32.991 eşek, 86 deve ve 2.500 domuz mevcuttur⁷⁹.

⁷⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/X , s.336-337.

⁷⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/XIX , s.132-133.

⁷⁷ Güran, 19.yy. Osmanlı Tarımı, s.100.

⁷⁸ I. Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Harekatı'nda Süvari Tümeni, devşirme yöntemi ile halktan alınan atlarla 1300 mevcuduna ulaşmış, bu da, Erzurum Vilayeti içindeki yerli at ırkının yok olmasına sebep olmuştur. Köprülü, Şerif, (İlden), Sarıkamış, İstanbul, 2001, s.53.

⁷⁹ Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909-1913 ve 1914, s.72-73.

Yine 1909 yılı istatistiklerine göre Erzurum vilayetinde 84.888 ton süt, 1023 ton yn, 246 ton keçi kılı, 151 ton koyun derisi, 12 ton sığır derisi senelik olarak elde edilmektedir.⁸⁰

Vilayet bu hayvan ürünlerinden sütten 42.638.00 kuruş, yönden 5.733.000 kuruş, keçi kılından 844.9000 kuruş, tiftikten 4.000 kuruş, koyun derisinden 142.9000 kuruş, sığır derisinden 531.000 kuruş gelir elde etmektedir⁸¹. Erzurum vilayetinde hayvansal ürünlerin 1909 yılı itibariyle fiyatları ise şöyledir; sütün tonu Erzurum merkez sancakta 477 kuruş, Erzincan'da 390 kuruş, Bayezit'ta 585 kuruştur. Yine ynn tonu Erzurum'da 6067, Erzincan'da 5.456, Bayezid'ta 3.8897 kuruştur. Keçi kılının tonu ise Erzurum'da 3.113, Erzincan'da 3.118 ve Bayezit'te 5.144 kuruştur. Koyun derisinin teki Erzurum'da 10, Erzincan ve Bayezid'ta 8 kuruş, sığır derisi Erzurum'da 45 Erzincan'da 25, Bayezid'ta 35 kuruştur⁸².

Bu rakamlara baktığımızda ve diğr vilayetlerin küçük ve büyükbaş hayvan sayısını göz önüne aldığımızda Erzurum Vilayeti'nin Osmanlı Devleti'nin hayvancılıkta en ileri gitmiş vilayetlerinden birisi olduğunu görüyoruz.

Hayvancılıkta olduğu kadar ileri gitmemesine rağmen vilayet genelinde kümes hayvancılığı da önemli bir gelir kaynağıdır.

1909 yılı tarım istatistiklerine göre Erzurum vilayeti genelinde toplam 345.798 kümes hayvanı vardır. Yumurta retiminde ise durum şöyledir: toplam yumurta rimi adet olarak 8.505'tir. Bunun piyasa değeri ise 681.000 kuruştur. Erzurum'da bir yumurta 92 kuruş, Erzincan'da 81 kuruş, Bayezid'ta ise 60 kuruşa satılmaktadır⁸³.

Vilayet genelinde arıcılık ve ipekböcekçiliği de yapılmaktadır. Vilayette 1909 yılı itibariyle 102.582 arı kovanı vardır. Toplam bal rimi 240 tondur. Bunun toplam

⁸⁰ Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909-1913 ve 1914, s.76.

⁸¹ Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909-1913 ve 1914, s.78.

⁸² Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909-1913 ve 1914, s.80.

⁸³ Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909-1913 ve 1914, s.71.

piyasa değeri 930.000 kuruştur. Balın tonu ise Erzurum'da 3.812, Erzincan'da 4.092, Bayezid'ta ise 5.456 kuruştur⁸⁴.

İpekböcekçiliğin ise sadece Erzincan Sancağı'nda yapıldığını görüyoruz. 1909 yılı itibariyle Erzincan'da açılan tohum kutusu 127'dir. Yaş koza üretimi burada 7 tondur. Bunun toplam piyasa değeri ise 73.000 kuruş, tonu ise 9.743 kuruştur⁸⁵.

Bölgede zaman zaman meydana gelen hayvan hastalıkları hayvancılığın çok gelişmiş olduğu Erzurum bölgesinde zaman zaman ağır tahribat yapmıştır.

Özellikle sığır vebası bölgede en çok görülen hayvan hastalıklarından birisidir. Erzurum halkının hayvan hastalıklarından çektiği sıkıntı, bölge mebusları tarafından zaman zaman dile getirilerek bölge halkının sıkıntılarına çareler aranmıştır. Erzurum Mebusları Seyfullah, Ahmet Rıza ve Şevket Beyler, 20 Teşrin-i Sani 1325 (3 Aralık 1909) tarihinde Ziraat Nezareti'ne iletmek üzere meclise bir takrir vermişlerdir. Meclis-i Mebusan'ın 23 Teşrin-i Sani 1325 (6 Aralık 1909) tarihli oturumunda gündeme gelen takrire göre Osmanlı vilayetlerinin büyük çoğunluğunda görülen sığır vebası çiftçileri birkaç senedir perişan etmiştir. Bunun yanında tohumluk zahireye şiddetli derecede ihtiyacı bulunan çiftçiler tohumluk elde etse bile çift hayvanı bulamayacak bir hale geldikleri için ziraat de aksamaya başlamıştır. Bu hastalığın ortadan kaldırılması veya hiç olmazsa yayılmasının önlenmesi için şimdiye kadar hiçbir tedbir alınmadığından şikayet eden mebuslar lüzumu kadar veteriner ve serum gönderilmesi hususunda Erzurum vilayetinden gelen yazının mutlaka değerlendirilip gereğinin yapılmasını istemişlerdir⁸⁶. Vilayette telef olan hayvanların kaldırılıp defnedilmesi için yeterli miktarda gardiyan olmamasının da bulaşıcı hastalık riskini artırdığı ve bunun da çözüme bağlanmasının Erzurum vilayetinden istendiğini ifade eden mebuslar günden güne yayılan bu hastalık yüzünden ziraatin durma noktasına geldiğini, peynir yağ gibi

⁸⁴ Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909-1913 ve 1914, s.69.

⁸⁵ Güran, Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri, 1909-1913 ve 1914, s.68.

⁸⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VII, s.207.

temel besin maddelerinin de kıtlığının yaşandığı ifade etmişler ve acil tedbir alınmasını istemişlerdir⁸⁷.

Takririn mecliste okunmasından sonra oy çokluğuyla Ziraat Nezareti'ne tebliğ edilmesi aynı gün mecliste kararlaştırılmıştır⁸⁸.

Aynı hastalık ve Anadolu'da mevcut büyük ve küçükbaş hayvanların cinslerinin gittikçe bozulmakta ve artık bunlardan istenilen verimin tam olarak alınmaması hakkında Sivas Mebusu Dagavaryan Efendi'nin verdiği سوال takriri de 9 Mart 1324 (22 Mart 1910) tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda görüşülmüş ve Ziraat Nazırı'nın meclise cevaplama için Ziraat Nezareti'ne havale edilmiştir⁸⁹.

Ziraat Nazırı vekili Mehmet Ali Bey 30 Mart 1326 (12 Nisan 1910) tarihinde meclise gelerek bu soru önergesi hakkında izahat vermiştir⁹⁰.

Nazır vekili Dogavaryan Efendi'nin görüşlerinde haklı olduğunu şimdiye kadar hayvanları ıslah açısından nezaretin herhangi bir teşebbüste bulunamadığını bunun da bütçeyle ilgili olduğunu savunmuştur. Buna karşın 1325 senesi bütçesinde her şeyden evvel Sivas ve Konya'da tesisi kararlaştırılmış olan iki aygır deposunun inşası ve hayvanların rahat etmeleri için biner liradan iki bin lira ve koşular ve teşvikat tertibi olmak üzere dahi yalnız 20.000 kuruş ayrıldığı ve bütçe senenin ikinci yarısında tasdik olduktan sonra adı geçen depolar için yer seçimi ve planlarının tertibi ve damızlık hayvanların tedariki hakkında vilayetler ile cereyan eden yazışmalar sene sonunu bulduğu ve yılın son ayı olan Şubat sonunda her türlü inşaat ve tesisat masrafının bunların icra olundukları sene bütçesinden ödenmesi hakkındaki son karar bu depoların tam olarak tesisini geciktirdiği için teşebbüse geçilemediğini ifade etmiştir.⁹¹

Bu tarzdaki depoların Halep ve Erzurum, Bursa ve Adana, Ankara ve Yanya vilayetlerinde tesisi için 1326 senesi bütçesine her birine mahsus olmak üzere 400 lira

⁸⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VII, s.207.

⁸⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VII, s.207.

⁸⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, IX, s.307.

⁹⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.52.

⁹¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.53.

inşaat ve 500 lira damızlık koyun alınması için para konulmasının teklif edildiğini söyleyen Nazır Vekili 5.00 liralık hayvan alım parasının 300 liraya indirildiğini belirtmiştir⁹².

Osmanlı ülkesindeki atların ırkının Avrupa'da da tutulan Arap aygırlarıyla ıslah edilebileceğini ve yine Suriye merkeplerinin ve Kırım boğalarının Osmanlı sınırları içerisindeki hayvanların ırkını geliştirebileceğine değinen Mehmet Ali Bey, fakat bunun sınırlı bütçe imkanlarıyla olanaksız olduğunu söylemiştir⁹³.

Sığır vebası hakkında da konuşan Nazır Vekili 20 Teşrin-i Sani 1325 (3 Aralık 1909) tarihinde Erzurum mebuslarının konu ile ilgili bir sual tavrini verdiklerini hatırlatmış ve buna verdiği cevapta da söylediği gibi 35 seneden beri zaman zaman Anadolu'da ortaya çıkan bu hastalığın yayılmasını önlemek için ciddi tedbirler aldıklarını ifade etmiştir⁹⁴. Bu hastalığın 1325 senesi Erzurum Mamuretülaziz, Konya, Adana, Hüdavendigar vilayetleriyle Biga ve İzmir sancaklarında ortaya çıkması üzerine gerekli tedbirlere anında başvurulduğunu karantina bölgeleri oluşturulup buralardaki veteriner sayısının 32'ye çıkarıldığını ifade etmiştir. Geçen sene mezun olan 16 veterinerinde hastalık görülen mevkilere gönderildiğini anlatan Mehmet Ali Bey, bunların da denetlenmesi için bir kısmı Rumeli'den gerisi nezaretten olmak üzere 7 veterinerin memur edildiğini ve bu esnada Erzurum'a da 5 veteriner daha gönderildiğini açıklamıştır⁹⁵.

Osmanlı sınırları içerisinde toplam 180 kamu görevlisi veterinerin olduğunu açıklayan nazır vekili, ellerinden geldiği kadar gayret ettiklerini ve veteriner hususunda başka bir şey yapamayacaklarını söylemiştir⁹⁶.

Hastalığın yayılması hususunda daha çok halkı suçlayan Mehmet Ali Bey veterinerlerin görevinin sadece halkı hastalığa karşı bilgilendirmek olduğunu ifade

⁹² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.53.

⁹³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.53.

⁹⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.53.

⁹⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.53.

⁹⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.53.

etmiştir. Ahalinin hayvan salgınlarını ihbar etmediğini karantina kurallarına uymadığını ve temizliğe dikkat etmediğini ifade eden nazır vekili yerel idarecilerin de jandarma kifayetsizliğinden şikayet edip durumu nezaretin sorumluluğuna bıraktıklarını söylemiştir. Mehmet Ali Bey, bu konuda zabıta-i sıhhiye layihasının hazırlanması gerektiğini de ifade etmiş, kordonlar dahilindeki gardiyan ücreti ile temizlik masrafları için geçen sene bütçesine 100.000 kuruş ayrıldığını bunun yeterli gelmemesi üzerine bu sene bütçesine 300.000 kuruş öngörüldüğünü fakat bunun da daha sonra indirildiğini belirtmiştir. Serum tedavisinin sığır vebasına karşı gayet etkili bir çare olduğunu ifade eden nazır vekili, bu yöntemden ancak sıhhiye zabıtasının kurulmasından sonra yararlanılacağını söylemiştir⁹⁷.

Yine Muş Mebusu Kigam Bey'in 17 Teşrin-i Sani 1326 (30 Kasım 1910) tarihli sual tavriri 3 Şubat 1326 (16 Şubat 1911)'de Meclis gündemine gelmiş ve cevap için Ziraat Nezareti'ne gönderilmiştir. Suat tavririne göre Anadolu cihetinde özellikle Erzurum ve Bitlis vilayetlerinin Hınıs kazası ve Muş sancaklarında bir müddetten beri hayvan hastalıkları görülmüş bu yüzden fakir çiftçilerin binlerce hayvanı telef olmuştur. Kigam Efendi Ziraat Nezareti'nden bu konuda ne gibi önlemler alındığını sormuştur⁹⁸. Fakat bu suat tavriri nezaretçe cevaplandırılmamıştır..

D- TİCARİ FAALİYETLER

Erzurum Vilayeti genelinde insanların asıl geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Erzurum'da yapılan ticaret de, genel olarak bu alanlardan elde edilen ürünler üzerinden yapılmaktadır. Erzurum Vilayeti'nin Osmanlı sınırları dahiline ve sınır dışına sattığı ürünlerin temelinde tarım ve hayvan ürünleri bulunmaktadır. Buna dayalı olarak, başta şehir merkezi olmak üzere vilayetin bazı önemli noktalarında, ticaret merkezleri oluşmuştur. Bununla birlikte, ticaretin yoğunlaştığı yer, Erzurum şehir merkezidir.

⁹⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.54.

⁹⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, X, s.41.

1900'lü yılların başında Erzurum şehir merkezinde, bölge halkının ihtiyaçlarına paralel olarak, bazı ticaret kollarının ön plana çıktığı görülmektedir. Erzurum ve çevresinin genel olarak kapalı bir ekonomiye sahip olmasından dolayı, şehirdeki ticarethaneler, halkın bütün ihtiyaçlarını bir arada giderebileceği şekilde düzenlenmiştir. Yine, halkın ihtiyaçlarını giderebilecek hemen bütün esnaf kolları şehirde faaliyet halindedir.

Belirtilen tarihte, Erzurum şehir merkezine bakıldığında, 2791 dükkan ve mağaza, 55 oda, 2 otel, 5 kiraathane ve gazino, 11 meyhane, 5 fabrika, 4 dabakhane, 9 kireçhane, 16 sabunhane, 12 mumhane, 11 çömlekhane, 5 maytabhane, 13 boyahane, 55 fırın, 35 han bulunmaktadır. Ayrıca, şehir merkezine yakın olan köylerde 6 bezirhane, 12 değirmen ve dink bulunmaktadır.⁹⁹

Şehirdeki bu ticarethane ve imalathanelerin yanı sıra, Erzurum'un geleneksel sanat kollarını icra eden değişik esnaf zümreleri de bulunmaktadır. Örneğin, kılınc, tüfenk, çakmak, kundak, gümüş kemer, tunçtan dövme soba ve mangal ve şamdan, bez ihram, bez fotin, kundura ve değişik kavafiye, eğer ve palan yapan kuyumcu, saraç, bakırcı, kundakçı, ihramcı, terzi, marangoz ve oymakçı gibi esnaf zümreleri, şehir dahilinde sanatlarını icra etmektedir.¹⁰⁰

Erzurum merkez kazaya bağlı Ilıca Nahiyesi'nde 11 dükkan ve mağaza, 9 han, 1 otel, 2 fırın, 18 değirmen ve dink, 5 bezirhane bulunmaktadır. Aşkale Nahiyesi'nde 28 han, 29 dükkan, 5 fırın, 30 değirmen ve dink bulunmaktadır. Erzurum merkez kazasına bağlı olan bu iki nahiye, aynı zamanda transit yolu üzerinde bulunduğu için, ticari yönden ehemmiyet arz eden merkezlerdir.¹⁰¹

Yine transit yolu üzerinde bulunan Bayburt Kazası'nda 748 dükkan, mağaza ve kahve, 77 han, 739 oda, 3 bezirhane, 1 dabakhane, 187 değirmen, 25 fırın, 1 sabunhane,

⁹⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.276-278.

¹⁰⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.276-278.

¹⁰¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.279-283.

1 mumhane, 1 boyahane bulunmaktadır. Görüldüğü üzere Bayburt, şehir merkezinden sonra en gelişmiş olan kaza merkezidir.¹⁰²

İspir Kazası'nda 100 dükkan ve mağaza, 6 han, 1 kıraathane, 8 kahve, 200 değirmen, 5 fırın, 1 baruthane yer almaktadır. Tercan Kazası'nda ise 14 han, 85 dükkan ve mağaza, 3 fırın, 140 değirmen bulunmaktadır. Kiskim Kazası'nda 6 fırın, 15 kahve, 1 meyhane, 60 dükkan ve mağaza, 1 dabakhane, 206 değirmen vardır. Narman'da 37 dükkan, 3 fırın, 18 değirmen ve dink, Tortum'da 45 dükkan, 14 mağaza, 8 kahve, 14 han, 7 fırın, 11 değirmen, 57 dink mevcuttur.¹⁰³

Ticari yönden gelişmiş olan bir diğer merkez ise Pasinler kaza merkezidir. Burada 396 dükkan ve mağaza, 65 han, 1 belediye kıraathanesi, 1 gazino, 10 meyhane, 2 kireçhane, 1 baruthane, 13 fırın, 35 değirmen ve dink bulunmaktadır. Hınıs'ta 99 dükkan ve mağaza, 3 fırın, 4 meyhane, 2 han, 29 bezirhane, 1 boyahane, 119 değirmen ve dink, Kiğı Kazası'nda ise 235 dükkan ve mağaza, 5 meyhane, 3 han, 2 kireçhane, 1 boyahane, 3 dabakhane, 5 fırın, 250 değirmen ve 49 dink mevcuttur.¹⁰⁴

Bu tarihlerde Erzurum Vilayeti'ne bağlı Erzincan Sancak merkezinde 18 han, 1550 dükkan ve mağaza, 3 gazino, 34 kahve, 15 fırın, 8 meyhane, 150 değirmen, 10 dabakhane, 1 bezirhane, 1 aba fabrikası ve 1 askeri dabakhane faaliyet halindedir.¹⁰⁵

Erzincan'a bağlı Kemah Kazası'nda ise, 317 dükkan ve mağaza, 3 fırın, 34 değirmen, 2 meyhane, Kuruçay Kazası'nda 7 han, 35 dükkan, 1 kahvehane, 1 fırın, 63 değirmen, 6 bezirhane, Pülümür Kazası'nda 1 han, 25 dükkan, 1 fırın, 40 değirmen bulunmaktadır.¹⁰⁶

Erzurum'a bağlı diğer bir sancak olan Bayezid merkezinde ise, 21 han, 194 dükkan ve mağaza, 5 kahvehane, 7 meyhane, 30 değirmen, 7 kireç ve kiremithane ve 3 dabakhane, bağlı Diyadin Kazası'nda 50 dükkan, 25 değirmen, Tutak Kazası'nda 30

¹⁰² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.293-296.

¹⁰³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.307-308.

¹⁰⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.321-322.

¹⁰⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.365-366.

¹⁰⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.368-369.

dükkan, 3 han, 22 değirmen ve nidk, 8 bezirhane, Karakilise Kazası'nda 80 dükkan, 90 mağaza, 6 kahvehane, 1 otel, 1 kıraathane, 3 fırın, Eleşkirt Kazası'nda 77 dükkan ve oda, 5 kahvehane, 46 değirmen, 9 bezirhane bulunmaktadır.¹⁰⁷

Erzurum Vilayeti'ne genel olarak bakıldığında ticaret ve sanat kolları bakımından en geri kalmış bölgenin Bayezit ve çevresi olduğu görülmektedir.

Yukarıda verilen bilgilere bakıldığında, Erzurum şehir merkezi ve bağlı yerlerde faaliyet halinde bulunan ticarethane ve sanat kollarının, daha çok halkın zaruri ihtiyaçlarına hitap ettikleri görülmektedir. Bütün bu merkezlerde genel olarak aynı tür iş kolları bulunmaktadır. Bununla birlikte, her farklı merkezde, o merkezin civarında yetiştirilen farklı tarım ve hayvan ürünlerine yönelik iş kolları da gelişmiştir. Örneğin, zekerekin fazla üretildiği yerlerde bezirhaneler, boya üretiminde kullanılan bitkilerin yetiştiği yerlerde boyahaneler bulunmaktadır. Ayrıca, İran sınırından başlayıp Trabzon sınırına kadar Erzurum Vilayeti içinden geçen transit yolu üzerinde bulunan merkezlerde ise han sayısının fazla olduğu görülmektedir.

Doğu Anadolu'nun ticaret merkezi konumundaki Erzurum, tarihinin her döneminde, ticari malların diğer merkezlerden getirilerek civardaki vilayetlere dağıtıldığı önemli bir aktarma ve toplama bölgesi olmuştur. Erzurum'un tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması, Kafkasya, İran, Orta Anadolu gibi bölgelere sınır bulunması ve aynı zamanda Trabzon yolu ile İstanbul ve diğer Avrupa merkezleri ile ticari ilişkilerde bulunması, Erzurum'un ticari önemini her zaman canlı tutmuştur.

Erzurum'un ticari hayatındaki en önemli unsur, Trabzon-İran transit yoludur. Bu yolun tam ortasında bulunan Erzurum, hem transit eşyanın geçiş bölgesi olması, hem de bu yol vasıtasıyla bölgeye gelen iç tüketim mallarının bölgeye dağıtılması hususunda, önemli ticari karlar elde etmiştir. Bu ticari karın yanı sıra, transit yolu vasıtasıyla gelen kültürel unsurlar da Erzurum'un sosyal ve kültürel hayatının gelişmesinde son derece etkili olmuştur.

¹⁰⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.390-394.

Özellikle 12.ve 13. yüzyıllar Erzurum'unun gelişmesinde etkili olan bu transit ticareti, I. Dünya Savaşı öncesinde bir gerileme dönemine girmesine rağmen, teknolojik gelişmeler sonucu motorlu vasıtaların transit işine girmesine kadar, Erzurum'un önemli bir gelir kaynağı olmuştur.

Erzurum dış ticari hayatında ön önemli iki devlet Rusya ve İran'dır. Kafkasya yolu ile Rusya, Trabzon-İran transit yolu ile de İran, Erzurum'dan bazı maddeler aldıkları gibi, Erzurum tüccarları da yine bu yollar vasıtasıyla Rusya ve İran'dan değişik maddeler satın almışlardır. Yine bu iki devlet, diğer pazarlarla yaptıkları ticari münasebetlerini Erzurum üzerinden gerçekleştirmiştir. Bütün bu ticari ilişkilerde zaman zaman problemler çıkmış ve bunların çözülmesi için birçok görüşmeler yapılmıştır.

Erzurum Vilayeti'nin Rusya ve İran sınırında, aşağıdaki sınır kapıları bulunmaktadır:

Bayezit Sancağı dahilinde Karakulak, Gürmüsan, Kızıldize, Şat, Merkezer, Kesrez; Kiksim Kazası dahilinde Hod, Milo; Namirvan Kazası dahilinde Kaleboğazı ve Piktir, Pasinler Kazası dahilinde Kötek ve Karakilise sınır kapıları.¹⁰⁸

İncelediğimiz dönem itibariyle, bu iki devletle Erzurum üzerinden yapılan ticaret konusunda en önemli sorunlardan birisi, sınır bölgelerinde yapılan kaçakçılıktır. Özellikle İran sınırı üzerinde yapılan kaçakçılık, Osmanlı Devleti'ne büyük zarar vermektedir.

Sınır üzerinde yapılan kaçakçılığın önemli bir boyutu da, silah ve askeri malzeme kaçakçılığıdır. Özellikle İran'dan Osmanlı sınırlarına getirilen ve Erzurum, Van gibi şehirlere sokulan bu tür askeri malzemeler, bölgede önemli bir asayiş sorununa neden olmuştur. Silah kaçakçılığının bir hayli artması üzerine, Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Vekaleti'ne 18 Şubat 1323 (2 Mart 1908) tarihinde bir yazı gönderilerek, durumun vehameti bildirilmiş ve alınması gereken önlemler hususunda bazı tekliflerde bulunulmuştur. Buna göre, İran sınırından belirtilen vilayetlere kaçak olarak sokulan askeri malzemenin çoğunluğu Rusya ve Amerikan yapımıdır. Bu kaçakçılığın önüne

¹⁰⁸ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No: 8. Gömlek No: 18. Belge No: 1/3.

geçilmesi ve daha fazla artmasının önlenmesi için, hudut boyunca her saat başı mesafede birer gözetleme kulesi yapılması, buralara asker yerleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. İran sınırı, askeri kordonlar vasıtasıyla kontrol altına alınmadıkça, sınırdan uzak mesafede bulunan gümrüklerin sınır üzerinde uygun yerlere naklolunmadıkça,¹⁰⁹ seyyar müfrezeler gibi kuvvetlerle, kaçakçılara karşı gerekli tedbir alınmadıkça, bu bölgenin bir süre sonra tamamen kaçakçıların eline geçeceği ve kaçak silahlar için adeta büyük bir ambar olacağı belirtilmiştir.¹¹⁰

Bununla birlikte, yukarıda belirtilen bütün tedbirlere rağmen, hudut üzerinde yapılan kaçakçılık ve gizli silah ticareti, uzun yıllar devam etmiştir.

Erzurum'un Rusya ve İran ile yaptığı hudut ticaretinde, vilayet dahilinde yetiştirilen tarım ürünlerinin de önemli bir yeri vardır. Erzurum'dan Rusya'ya ihraç edilen yerel ürünler arasında, Keskim civarında yetiştirilmekte olan üzüm ürünü bulunmaktadır.

1908 yılında, Keskim Kazası'nın Rusya sınırı civarındaki köylerinde yetiştirilen üzümün Ruslar tarafından kabul edilmemesi ve diğer memleketlerden getirilerek Erzurum sınırı üzerinden Rusya'ya sokulan ürünlerden %75 oranında gümrük resmi talep edilmesi önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu durum, bölge halkının önemli bir gelir kaybına uğramasına neden olmuştur. Rusların bu şekilde davranmasının nedeni, Osmanlı Devleti'nin Erzurum sınır bölgesinde uyguladığı gümrük tarifesinin fazla olmasıdır. Bu durum Erzurum Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilerek Ruslara uygulanan gümrük resminin düşürülmesi ve böylece Rusların da Erzurum'dan aldıkları maddeler konusunda kolaylık gösterilmesi istenmiştir. Böylece, Ruslar da Erzurum Vilayeti'nden Rusya'ya sokulan tarım ürünlerine daha az gümrük resmi uygulayacaklardır. Erzurum Vilayeti'nin bu konudaki teklifi, İran tarifesine dahil olmayan, yani İran'a satılan maddeler arasında bulunmayan ve sırf Osmanlı Devleti

¹⁰⁹ Bu bilgiye göre, Osmanlı Devleti'nin İran ile yaptığı ticarete kullanılan gümrükler, sınır bölgesinden oldukça içeride bulunmaktadır ve bu durum, kaçakçılar için önemli bir avantaj oluşturmaktadır.

¹¹⁰ BOA.Y.MTV. Dosya No: 306. Gömlek No: 195. Belge No: 1-2.

sınırları içinde üretilen eşya ve diğer maddelerin gümrük resminde indirim yapılmasıyla ilgilidir. Erzurum Vilayeti'nin bu isteği, Rusumat Emaneti ve Ticaret ve Nafia Nezaretleri ile Dahiliye Nezareti arasında görüşülmüş ve konu, 13 Nisan 1324 (26 Nisan 1908) tarihinde Meclis-i Vükela'da gündeme getirilmiştir. Meclis-i Vükela, hem dış ticarete, hem de Osmanlı Devleti sınırları içinde üretilen malların satımına zarar veren bu uygulamanın niçin başlatıldığına Rusya tarafına sorulmasına ve buna göre gereken tedbirlerin alınmasına karar vermiştir.¹¹¹

Rusya ve İran'ın Erzurum'a sattığı ürünler arasında arpa ve buğday gibi zahire ürünleri önemli bir yer tutmaktadır. 1909 tarihinde, bu ülkelerden Erzurum'a gönderilen zahireden gümrük resmi alınması gündeme gelmiştir.

Erzurum Vilayeti, 13 Ağustos 1325 (26 Ağustos 1909) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, Rusya ve İran'dan Erzurum'a gelecek zahireden gümrük resmi alınmasını talep etmiştir. Bu talep Dahiliye Vekaleti tarafından uygun bulunarak maliye Nezareti'ne bildirilmiş ve görüşü sorulmuştur.¹¹² Maliye Nezareti de Erzurum Vilayeti'nin bu isteğini uygun bularak Sadaret vasıtasıyla 27 Ağustos'ta durumu Dahiliye Nezareti'ne iletmiştir.¹¹³

Özellikle Rusya ile yapılan hudut ticaretinde canlı hayvan ve hayvan ürünleri ticareti büyük bir meblağ tutmaktadır. Erzurum ve çevresindeki geniş yaylalarda yetiştirilen büyük baş etlik hayvanlar, özellikle Güney Kafkasya'da büyük rağbet görmektedir. Buna karşılık, Rusya'nın bazı bölgelerinde yetiştirilen hayvanlar da Erzurum üzerinden diğer pazarlara açılabilir. Erzurum üzerinden cereyan eden bu hayvan alış verişi, zaman zaman ortaya çıkan hayvan hastalıkları yüzünden kesintiye uğramıştır.

1 Kanun-i Evvel 1325 (14 Aralık 1909) tarihinde Erzurum'un Rusya hududunda bulunan Nurihan yoluyla Erzurum'a gelen hayvanların Osmanlı sınırından içeri girmesi Erzurum Vilayeti tarafından Kasım 1909'da yasaklanmıştır. Bunun nedeni, hayvanlarla

¹¹¹ BOA.MV. Dosya No: 118. Gömlek No: 96.

¹¹² BOA.DH. MUI. Dosya No: 1-2. Gömlek No: 43. Belge No: 2.

¹¹³ BOA.DH. MUI. Dosya No: 1-2. Gömlek No: 43. Belge No: 1.

birlikte içeri girmesi muhtemel olan hastalıkların önlenmesidir. Bu durum Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne yazılarak bu yasağın dedenleri sorulmuştur. Erzurum Valiliği ise 17 Teşrinisani 1325 (30 Kasım 1909)'te verdiği cevapta, Nurihan yoluyla Rusya'ya hayvan gönderecek hayvan sahiplerinin müracaatı üzerine, Kaleboğazı Gümrüğü'nden memur buraya memur gönderilerek bu geçişe müsaade edilmekte olduğunu belirtmiştir. Hayvanların sıhhi muayeneye tabi olmaları dolayısıyla, ancak baytar olan yerlerden ithaline izin verildiği belirtilerek, Osmanlı tarafından Nurihan yoluyla Rusya'ya sokulan hayvanatın kabul edilmesine mukabil, yine bu yolla Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne hayvan ithali uygun bulunduğu takdirde, Kaleboğazı'nda olduğu gibi bir Rusumat İdaresi kurulması ve buraya bir baytar görevlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹¹⁴

Bunun üzerine durum Dahiliye Nezareti'nden Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti'ne ve Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.¹¹⁵

Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti yaptığı inceleme üzerine, Rusya Hükümeti'nin Zardane yoluyla hayvan nakliyatını yasaklayarak Nurihan yolunu açtığı ve Kızıldize Hayvan Muayene Memuru'nun Nurihan'a nakledildiği öğrenilmiş ve bu durum Nezaret tarafından Erzurum Vilayeti'ne bildirilerek, Osmanlı Kızıldize muayene memurunun derhal Nurihan'a gönderilmesi ve burada görev yapması istenmiştir.¹¹⁶

Erzurum'un Rusya'dan ithal ettiği malların başında gazyağı ve benzeri petrol ürünleri gelmektedir. Çünkü, diğer bölgelerden getirilen bu tür ürünler Erzurum'a çok maliyetli olmakta ve yakın olan Rusya tercih edilmektedir. Ayrıca, Doğu Anadolu'da özellikle Erzincan ve Harput'un gaz ihtiyacı da, Erzurum yoluyla Rusya'dan tedarik edilmektedir. Erzurum Vilayeti, diğer Anadolu şehirlerinin Rusya'dan transit suretiyle aldıkları bu gazdan, alınan normal vergini yanı sıra sandık başına 2 kuruş antrepo ücreti almaktadır. Bu durum 1911 yılında iki devlet arasında ihtilafa neden olmuş ve Rusya, transit suretiyle Erzurum'dan geçmekte olan gaz ve benzeri maddelerin tek bir resme

¹¹⁴ BOA.DH.MUI. Dosya No: 36-2. Gömlek No: 1. Belge No: 3.

¹¹⁵ BOA.DH.MUI. Dosya No: 36-2. Gömlek No: 1. Belge No: 1.

¹¹⁶ BOA.DH.EUM.VRK. Dosya No: 9. Gömlek No: 1. Belge No: 4.

tabi tutulmasını istemiştir. Sonuçta Dahiliye Vekaleti, 26 Mart 1327 (8 Nisan 1911)'de Erzurum Vilayeti'ne bir yazı göndererek, bu konuda bir açıklama istemiş ve bu konuda gerekli düzenlemenin yapılması emredilmiştir.¹¹⁷

I. Dünya Savaşı öncesinde, Rusya ile yapılan sınır ticaretinin artırılması için bazı teşebbüslere girilmiş ve bunun için Erzurum Vilayeti Narman Kazası taraflarında yeni bir kapı açılması gündeme gelmiştir. Erzurum Valiliği, Narman Kazası dahilindeki fazla zahirenin Rusya'ya ihracı için, 1911 yılı sonlarında Yeniköy civarında bir kapı açılmasına karar vermiştir. Fakat Erzurum Vilayeti'nin bu teşebbüsü bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Çünkü, Osmanlı Devleti, bu teşebbüse izin vermiş olmakla birlikte, Rusya'nın Karaorgan'daki rusumat yetkilileri, bu konuda kendi hükümetlerince bir emir olmadıkça, açılacak bu kapıya memur tayin edilmeyeceğini ve ithalat ve ihracata müsaade edilmeyeceğini bildirmişlerdir. Bunun üzerine, Osmanlı yetkilileri arasında, bölgede büyük bir kapı açılması için, Tiflis Şehbenderliği vasıtasıyla gerekli müracaatın yapılması konusunda bir fikir ortaya çıkmıştır.¹¹⁸ Fakat bu fikir, bazı nedenlerden dolayı uygulanamamıştır.

Önemli bir transit yolu üzerinde bulunan Erzurum, Rusya ve İran'dan gelen malların batıya aktarılmasında veya tersi olarak batı pazarlarından gelen malların bu bölgelere naklinde her zaman Trabzon'la birlikte hareket etmiştir. Çünkü Trabzon, Erzurum'un İstanbul ve Avrupa pazarlarına açılan kapısıdır. Bu nedenle, iki vilayet arasında sıkı bir ticari ilişki gelişmiştir. Bununla birlikte bazı problemler de yaşanmaktadır.

Erzurum'dan Trabzon yoluyla aktarılan maddeler ve yine Trabzon yoluyla Erzurum'a nakledilen maddeler konusunda Trabzon Vilayeti, limanının kullanılması ve bu sevk işlemlerinden dolayı şehrin bazı zararlar uğraması durumu karşısında, Erzurum tüccarından ve ahalisinden bir miktar vergi almaktadır. Trabzon yoluyla Erzurum'dan İstanbul'a, İstanbul ile diğer Avrupa pazarlarından Erzurum'a gönderilen eşya ve diğer maddelerden, Trabzon'un sağlık ve imar masraflarına karşılık olarak alınmak istenilen

¹¹⁷ BOA.DH.UMVM. Dosya No: 111. Gömlek No: 5.

¹¹⁸ BOA.DH.EUM.VRK. Dosya No: 9. Gömlek No: 1. Belge No: 1.

resmin, Erzurum tüccarına ve çiftçisine zarar verdiğiinden dolayı hak ve adalete uygun olmadığı, bunun için alınmakta olan resmin bundan sonra alınmaması konusu Erzurum Vilayet Meclisi tarafından 15 Eylül 1327 (20 Eylül 1911) tarihinde görüşülmüş ve bu konuda alınan karar, takip edilmek üzere Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.¹¹⁹ Bu konu Dahiliye Nezareti tarafından incelenmiş ve Erzurum'un isteği uygun bulunarak 5 Teşrin-i Evvel 1327 (18 Ekim 1911)'de, alınmakta olan resmin bundan sonra alınmaması Trabzon Vilayeti'ne bildirilmiştir. Aynı zamanda Erzurum Vilayeti'ne de bir yazı gönderilerek, Erzurum ahalisinden Trabzon Vilayeti'nce alınmakta olan resmin artık alınmayacağı ifade edilmiştir.¹²⁰

Bu durum, Trabzon Vilayeti tarafından pek hoş karşılanmamış ve bunun üzerine, Erzurum ahalisinden isteyen kişilerin Trabzon'un imar ve diğer masrafları konusunda Trabzon Vilayeti'ne yardım edebilecekleri konusunda bir anlaşmaya varılmıştır.¹²¹ Bununla birlikte, hiçbir Erzurumlu tüccardan zorla para alınamayacağı Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne ayrıca bildirilmiştir.¹²²

Yukarıda görüldüğü üzere Erzurum, Rusya ve İran ile sınır olduğu için, bu ülkelerle daimi bir ticaret bağlantısı içindedir. Diğer taraftan, Trabzon-Tebriz transit yolu üzerinde bulunduğu için de, hem transit ticareti, hem de bölge içi ticaret anlamında önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte, bölgede bahsedilen transit yolu dışında, kara ve demiryolu olarak hemen hemen hiçbir ulaşım imkanının olmaması, Erzurum bölgesindeki ithalat ve ihracatı önemli ölçüde sınırlandırmıştır. Erzurum ve çevresi, genel olarak kapalı pazar ekonomisi içerisinde yer almaktadır.

Bütün bunların bir sonucu olarak, Erzurum ve çevresindeki tüccar kesiminin alıcılarla iletişimini sağlayan bölgesel panayırlar, Erzurum'un ticari hayatında önemli bir yer tutmaktadır.

¹¹⁹ BOA.DH.İD. Dosya No: 40-1. Gömlek No: 29. Belge No: 2-1, 2-2.

¹²⁰ BOA.DH.İD. Dosya No: 40-1. Gömlek No: 29. Belge No: 2-1.

¹²¹ BOA.DH.İD. Dosya No: 40-1. Gömlek No: 29. Belge No: 8.

¹²² BOA.DH.İD. Dosya No: 40-1. Gömlek No: 29. Belge No: 10-2.

Tarım ve hayvancılık merkezi olan Erzurum, elde ettiği ürünleri pazarlama ve bunlardan gereği gibi yararlanma konusunda son derece sıkıntı çekmiştir. İstanbul ve benzeri büyük tüketim merkezlerine uzak olan ve ulaşım imkanları son derece kısıtlı olan Erzurum, aynı zamanda kendi halkının pazar ihtiyacını karşımama konusunda da önemli sorunlar yaşamış ve bu sorunların aşılması için vilayetin değişik yerlerinde pazar ve panayırlar kurulması yönünde bazı çalışmalar yapılmıştır.

Erzurum Vilayeti genelinde kurulan panayırların en büyüklerinden birisi, Erzurum merkeze bağlı İspir Kazası'nda her yılın Eylül ayının 12'sinde toplanan panayırdır. Bu panayırın her yıl 8-10 000 kişilik bir kalabalık oluşturduğu ve yalnız Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancak ve kaza merkezlerinin halkı değil, Trabzon ve Sivas Vilayetleri'nde de insanların ticaret için buraya geldikleri görülmektedir.¹²³

Erzurum Vilayeti İdare Meclisi 16 Mart 1327 tarihinde Dahiliye Vekaleti'ne bir yazı göndererek, Erzurum şehir merkezinde halkın alış verişini gerçekleştirebileceği adı bir pazar yerinden başka bir panayır bulunmadığını, özellikle kış mevsiminde kazalar ve civar vilayetlerde satın alınmak üzere sevk olunan hayvanların bu nedenle sokak aralarında satıldığını ve bu durumun şehrin temizliği ve halkın sağlığına son derece zarar verdiğini, aynı zamanda hayvanlar dağınık şekilde ve sokak aralarında satıldığı için devletin alım satım vergisi konusunda önemli bir kayba uğradığını belirterek, bütün bu mahzurların ortadan kaldırılması için uygun bir panayır yeri araştırıldığını ve nihayet Erzurum Vilayeti Yarımca Köyü yolu üzerindeki 5 000 dönümlük terk edilmiş arazinin her yıl Ağustos başından Eylül sonuna kadar 2 ay devam etmek üzere pazar yeri olabileceği anlaşıldığını ifade etmiştir. Bu konuda Vilayetin verdiği kararın Dahiliye Nezareti tarafından uygun görülmesi halinde, çevre illere de ilan edilmesi istenmiştir.¹²⁴

Konuyu değerlendiren Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 4 Nisan 1327 (17 Nisan 1911) tarihli telgrafta, alınan bu kararın uygun olduğunu

¹²³ BOA.DH.İD. Dosya No: 51. Gömlek No: 1. Belge No: 1.

¹²⁴ BOA.DH.İD. Dosya No: 31. Gömlek No: 14. Belge No: 4.

belirtmiş¹²⁵, bunun üzerine Erzurum Vilayeti idare meclisi, 6 Nisan 1327 (19 Nisan 1911)'de aldığı kararla, panayır meselesini uygulamaya koymuştur.¹²⁶

22 Teşrinisani 1328 (6 Aralık 1912) tarihinde Erzurum Valisi tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafta, Erzincan Livası İdare Meclisi'nce Erzincan'a bağlı Cemin Nahiyesi'nin merkezi olan Cemin Köyü'nde Cuma ve Pazar günleri bir pazar kurulmasına dair bir karar alındığı bildirilmiştir. Bu karara göre, Cemin Nahiyesi 800 haneden büyük olup, Erzincan'a 4 saat mesafede bulunması sebebiyle, halkın merkeze giderek alış verişini yapması çok zor olduğundan burada bir pazar kurulmasını uygun bulunmuştur.¹²⁷ Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 16 Kanunu Evvel 1328 (29 Aralık 1912) tarihli yazıda, Cemin Köyü'nde Pazar kurulması hakkında idare meclisinin vermiş olduğu kararı uygun bulduğunu belirtmiştir.¹²⁸

2 Temmuz 1329 (15 Temmuz 1913) tarihinde Erzurum Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraftan anlaşıldığına göre; Karakilise Kazası batısında, doğudan İncesu ve batıdan Taşlısu ile ve güneyden cadde ile sınırlı arazinin, her yıl Nisan ayı başından Haziran ayı sonuna kadar 3 aya mahsus olmak üzere panayır mahalli yapılması ve satılacak her hayvandan 1 kuruş alınıp, Karakilise Belediyesi tarafından inşa olunacak barakaların kira bedelleri ile birlikte karşılık tutularak, kasabaya bir aşçı memuruyla bir ebe gönderilmesinin uygun olacağı, Karakilise İl Genel Meclisi Üyesi İbrahim Efendi tarafından verilen tavrile meclise sunulmuştur. Mecliste yapılan görüşmede, Karakilise ve bütün diğer çevre kasabalarda bu tür bir uygulamanın hem belediye gelirleri hem de halkın menfaati açısından çok uygun olacağı genel bir görüş olarak ortaya atılmış ve bu konuda gerekli iznin verilmesi için Dahiliye Vekaleti'ne bir yazı gönderilmesi kabul edilmiştir.¹²⁹

¹²⁵ BOA.DH.İD. Dosya No: 31. Gömlek No: 14. Belge No: 3/2.

¹²⁶ BOA.DH.İD. Dosya No: 31. Gömlek No: 14. Belge No: 4.

¹²⁷ BOA.DH.İD. Dosya No: 38-2. Gömlek No: 50. Belge No: 1.

¹²⁸ BOA.DH.İD. Dosya No: 38-2. Gömlek No: 50. Belge No: 2.

¹²⁹ BOA.DH.İD. Dosya No: 31. Gömlek No: 22. Belge No: 2.

Bu istek üzerine Dahiliye Nezareti konuyu görüşerek, panayır kurulması yetkisinin İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu ile mahalli hizmetler arasına dahil edilmiş ve Vilayat-ı Belediye Kanunu'nun 39. maddesine göre hayvan alım satımında vergi alınması caiz bulunmuş olduğundan, memleketin sağlık durumunun korunması için böyle bir uygulamanın son derece faydalı olacağına karar vermiştir.¹³⁰

E-ORMANLAR VE YAKACAK SORUNLARI

Erzurum Vilayeti çok yoğun ve geniş ormanlara sahip değildir. Gerek iklim ve gerekse de yüksek irtifa vilayetin ormanlar açısından zenginliğini önlemiştir. Erzurum merkez kazada orman olarak değil de küçük ağaç toplulukları olarak ağaçlıklar vardır¹³¹. Yine Erzurum merkez kazaya bağlı Ilıca nahiyesinde bazı özel bahçelerde pek sınırlı olmak üzere meyve ağaçları vardır. Ilıca'da meyve ağacı olmayan kavak ve söğüt gibi ağaçlarsa pek yaygındır¹³². Ovacık nahiyesinin hiçbir tarafında ağaçlıklara rastlanmazken¹³³ Aşkale nahiyesinin etrafındaki dağlarda vişne, elma ve armut ağaçları fazla sayıdadır. Yine Aşkale nahiyesinin Şağın deresinde Sarıbaba, Topalçavuş, Çermit, Taşlıçayır, Bavered, Balem, Pörtük, Buğık, Sus, Kurt Mahmut, Liç, Perne, Kuban ve Karar köylerinde çeşitli suretlerde 30.000 dönüm kadar pelit meşeliği ile bir miktar büyük ve küçük çam ve ardıç ağaçları bulunup, bunların kesilmesinden elde edilen yakacak nahiyede kışlık odun olarak sarf edildikten başka Erzurum merkeze nakledilip yakacak olarak kullanılmaktadır¹³⁴.

Bayburt kazasının çeşitli bölgelerinde ve özellikle Burnaz, Kop, Masad , Lösenk, Pörke, Vank Boğazı ve Akkaya bölgeleri civarında sık ve seyrek 100.000 dönüm civarında pelit, kavak ve bazı çam ağaçları vardır. Bunlar da Bayburt ve Erzurum ve civar mahallerin yakacak ihtiyacı için kullanılır¹³⁵.

¹³⁰ BOA.DH.İD. Dosya No: 31. Gömlek No: 22. Belge No: 1/2.

¹³¹ I. Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi III.Ordu Harekâtı, I, Ankara, 1993, s.28-29.

¹³² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.279-280.

¹³³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.286-287.

¹³⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.284.

¹³⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.297.

İspir kazasında ise Hesin köyünün kuzeyinde (Fesrik) ismiyle bilinen 3,5 metreden 12 metre uzunluğunda ve on ile otuz santim genişliğinde çam ağaçlarıyla, ıhlamur ve diğer bazı ağaç çeşitleri ve çeşitli çapta kereste ve odun olabilecek ağaçlar mevcuttur. Hunut, Salator, Hotar ve Tabsor köylerinde de özel baltalıklar mevcuttur. Bu orman tahminen 250 hektarı geçecek derecede büyük olmasına rağmen yolların taşlı ve geçişe izin vermeyecek derecede kötü olmasından dolayı yalnız civardaki köylülerin istifade edebilecekleri bir yerdir¹³⁶.

Tercan'da büyük ormanlık alan olmayıp etrafında bulunan bazı dağlarda ufak tefek pelit meşeliği ve ardıç fidanları bulunursa da bunlardan yalnız bu bölge halkı istifade edebilmektedir. Buradaki ağaçlar zaman zaman da Erzurum'a götürülüp kışlık yakacak olarak satılmaktadır¹³⁷.

Kiskim kazasında çeşitli bölgelerde ve özellikle Harköğer bölgesinde çam, köknar, ardıç, meşe, karağaç, dişbudak ve toruk ağaçlarını barındıran orman var ise de bunların dağlık ve taşlı mevkilerde olması dışarıya götürülmesine imkan bırakmadığından sadece bölge halkının, inşaat ve yakacağı için sarf olunurlar¹³⁸.

Pasinler kazasında Malküm, Aha, Iğırır, Hamidinkömür, Gardügan, Karabıyık Tımar, Bulkasım, Hertes, Kadın-ül Çermik, Süvasis, Ağveren, Kesesor köyleri civarında ve bunlara yakın mahallerde 100.000 dönüm kadar küçük ve büyük meşe, çam, kavak fidanlılığı bulunan ormanlar olup bunlardan çıkarılan kereste ve yakacak odun, kaza içerisinde sarf olunduktan başka Erzurum, Eleşkirt, Erciş ve Van'a kadar nakledilip satılmaktadır¹³⁹.

Narman kazasında İnci ve Postasor, Orucuk, Arduş, Kütük, Kığık, Başkale, Doğan kale, Cansur, Ağnot, Karsin, Kanzasor, Mehakîr, Lasor, Petker, Karnes, Alabalık, Çardaklı, Çanak köyleri ve civarında 200.000 dönüm kadar büyük ve küçük çam ağaçları kavaklık ve meşeliği oluşturan ormanlar vardır. Bu ağaçlardan elde edilen

¹³⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.308.

¹³⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.304.

¹³⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.316-317.

¹³⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.322.

kereste ve yakacak bölge halkı tarafından kullanılır ve bir kısmı da Erzurum ve köylerine Pasinler, Eleşkirt, Hınıs, Erciş kazalarıyla Van vilayetine kadar gönderilip satılır¹⁴⁰.

Tortum kazasının Azort, Abirnes, Eşkisor, Hosbirik, Mavkoganiş, Zinavur, Benkâr köyleri civarında yaklaşık 61 dönüm kadar genişliğinde büyük ve küçük çam ağaçları, kavaklık ve meşelikten ibaret ormanlar vardır. Bunlardan çıkarılan kereste ve yakacak odun bölge halkının ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte Erzurum ve köylerine Pasinler, Eleşkirt, Hınıs, ve Erciş kazalarıyla Van vilayetine kadar götürülüp satılır. Bunlardan başka Tortum kazasının Haho, Vihik, Üngüzek, Öşvank ve Lök köylerinde büyük ve küçük her çeşit keresteliğe müsait çam ve ardıç ağaçları vardır. Bunların buldukları alanların rakım olarak yüksek olmaları ve dağların geçit vermez taşlı ve engebeli olması ağaçların inşaat malzemesi ve yakacak odun olarak bu bölge dışına götürülmesine olanak vermemektedir¹⁴¹.

Hınıs kazasında bu dönemde kayda değer bir orman olmayıp dağ ve vadilerde ufak tefek meşelikler yakacak için kullanılmaktadır¹⁴².

Kiğı kazasında Liçek, Gelin, Pertek, Hösek, Alakilise, Dink mezrası, Derabi, Çat, Hulhul, Bilce ve Enderes deresi bölgesinde 98.300 dönümlük arazide kerestelik ve yakacak olarak kullanılabilir pelit ve dağ kavağı ve benzeri ormanlar olup, bunlardan elde edilen kereste ve yakacak kazada kullanıldıktan başka birkaç bin araba da Erzurum'a gönderilir¹⁴³.

Erzincan Sancağı'na bağlı Kemah kazasında Munzır Dağı eteklerindeki Hegat ve Maksutuşağı köylerinde Ermenik nahiyesinin Kererbağı ve Tokir köylerinde 2.000 dönüm arazide pelit, çam, ardıç ve kavak ağaçları vardı.

Erzincan Sancağı'nın Refahiye kazasında çam ve meşe ağaçlarından oluşan uzunluk ve genişliği üçer dörder saat mesafeli yaklaşık 10 ormanlık vardır. Mevcut

¹⁴⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.329-330.

¹⁴¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.342-343.

¹⁴² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.335.

¹⁴³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.348-349.

ormanlardan araba ve hayvanlar ile Erzincan, Kemah gibi mahallere kereste ve yakacak sevk olunur¹⁴⁴.

Pülümur kazasında uzunluk ve genişliği ikişer, üçer saat mesafelik kavak, meşe ve ceviz ağaçlarından oluşan ormanlar vardır. Bölge halkının ihtiyaçları için kullanılan bu ormanlardan elde edilen kereste ve yakacak Erzincan'a da gönderilir¹⁴⁵.

Kuruçay kazasında ise ufak tefek meşelikler bulunmaktadır¹⁴⁶. Bayezıd Sancak merkezinde az sayıdaki kavak ve söğüt ağaçlarının yanında yine az sayıdaki bahçelerde vişne, erik, zerdali ve elma ağaçları vardır. Bayezıd Sancak merkezi ve kazalarında orman ve meşelik olmayıp Bayezıd kaza merkezi, Tutak, Diyadin, Karakilise ve Eleşkirt kazalarında yeni olarak pek çok söğüt ve kavak ağaçları diktirilmiştir¹⁴⁷.

Erzurum vilayetindeki orman eksikliği Temmuz 1909 yılında burada vali olarak göreve başlayan Celal Bey'in de dikkatini çekmiştir. Vali 1 Temmuz 1325 (14 Temmuz 1909) tarihinde İstanbul'a gönderdiği raporda vilayette orman yetişmeyecek bir karış toprak bile göremedim diyerek istenildiği takdirde bölgenin orman yönünden zenginleştirilebileceğini ifade etmiştir. Geçmişte bölgede var olan fakat daha sonra mahvedilen ormanların yeniden kurulması gerekliliğine işaret eden Celal Bey, Zigana ve Soğanlı Dağları gibi iklimi Erzurum iklimine benzeyen bölgelerden ağaç tohumu toplamaya başladıklarını ayrıca Norveç gibi Avrupa'nın en soğuk yerlerinden dahi tohum getirebileceğini ifade etmiştir. Bu iki teşebbüs sonucu getirilen ve getirilecek tohumların tutması için bir iki sene özel bir muhafazaya ihtiyaç duyulabileceğini yazan Celal Bey, o vakte kadar halkı her beş sene beş kavak ve söğüt ağacı dikmeğe mecbur etmeği düşündüğünü ve bunların muhafazasında da köylerde kefalet-i müteselsile (karşılıklı kefalet) yoluyla köy halkını kaza ve şehirlerde ise belediye dairesini mesul tutmayı düşündüğünü yazmıştır¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.269.

¹⁴⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.373-374.

¹⁴⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.372.

¹⁴⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.395.

¹⁴⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. Belge No:6/2.

Aynı konuya İstanbul'a yazdığı 3 Teşrin-i Sani 1325 (16 Kasım 1909) tarihli raporda da değinen Celal Bey, Bayezıd Sancağı ve kazalarındaki kereste ihtiyacının Rusya'dan karşılandığını bunun ise çok kötü bir durum olduğunu ifade edip bölgede önemli ölçüde orman arazilerinin oluşturulması gerekliliğine işaret etmiştir¹⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu ormanların her türlü tahribattan korunması, çeşitli bölgelerden gelen muhacirlerin ormanlık alanlarda evler inşa edip köyler meydana getirmelerinin önüne geçilmesi için Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti zaman zaman önlemler alma yoluna gitmişti¹⁵⁰. Nezaret, Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 6 Eylül 1325 (19 Eylül 1909) tarihli yazıda vilayetlerin bu konuda uyarılmasını istemiştir¹⁵¹. Vilayetlere konu ile ilgili birer yazı yazan Dahiliye Nezareti Orman ve Meadin ve Ziraat Nezaretine yazdığı 21 Eylül 1325 (4 Ekim 1909) tarihli yazıda ise vilayetlerin konu ile ilgili olarak uyarıldıklarını belirttikten sonra, Erzurum vilayetinden gelen isteği iletmiştir¹⁵². Buna göre Erzurum Valiliği vilayetteki mevcut ormanların korunması için kömür madenlerinin işlettilmesini birinci derecede önemli görmektedir. Bunun için kömür çıkarmak ve işletmek isteyenlere, gerekli kolaylık sağlanmalı ve ruhsat işlemleri hızlandırılmalıdır. İkinci olarak birinin merkezi Bayburt Sancağı diğerinin merkezi Erzurum olmak üzere ormanları dolaşarak korucuları vazifelerini yapmaya mecbur etmek için iki süvari orman memuru ve fenne uygun muamele ve tedbirlerin icrası için de münasip bölgelerde acil ikame etmek için iki seyyar fen memuru hemen tayin edilmelidir¹⁵³.

Bu belgeden de anlaşılacağı üzere vilayet, ormanlarının her türlü tehlikeden korunması için denetimi ve kömür madeninin yakacak olarak ön plana çıkarılmasını istemektedir.

¹⁴⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:42. Gömlek No:5. Belge No:2/4.

¹⁵⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No: 18-1.Gömlek No: 30. Belge No: 1.

¹⁵¹ BOA. DH.MUİ.Dosya No: 18-1.Gömlek No: 30. Belge No: 1.

¹⁵² BOA.DH.MUİ.Dosya No: 18-1. Gömlek No: 30. Belge No: 2.

¹⁵³ BOA. DH.MU.Dosya No: 18-1. Gömlek No: 30. Belge No: 3.

Erzurum ve Trabzon bölgesindeki mevcut orman ve madenler Fransız sermayedarlarının da ilgisini çekmiştir. Fransız sermayedarlarından oluşturulan bir heyet Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin orman ve maden bölgelerinde keşif ve inceleme yapmak üzere Anadolu Osmanlı Sendikası vasıtasıyla Şubat 1325 tarihinde Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti'ne müracaat etmişlerdir. Bu müracaat üzerine bölgeye gönderilecek heyetin ancak keşif ve tetkik yapması durumunda kendilerine yardımcı olunabileceği ve bu konuda Erzurum ve Trabzon vilayetleri valilerine gereken yazıların yazılabileceği belirtilmiş aksi takdirde maden çıkarmak ve işletmek isteniyorsa bunun için birtakım resmi belgelere (ruhsatname almak gibi) ihtiyaç duyulacağı ifade edilmiştir¹⁵⁴ Orman ve Meadin ve Ziraat Nezareti Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 16 Şubat 1325 (1 Mart 1910) tarihli yazıda heyetin bölgeye keşif için geleceğinin anlaşıldığı yazılmış ve bu konuda yardımcı olmak için Erzurum ve Trabzon vilayetlerine gereken talimatın verilmesi istenmiştir¹⁵⁵.

Bölgede keşif amaçlı ziyaret yapacak olan heyete yardımcı olunması için Dahiliye Nezareti de 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910) tarihinde Erzurum ve Trabzon vilayetlerine gereken emirleri vermiştir¹⁵⁶.

I. Dünya Savaşı yıllarında bölgede yaşanan şiddetli muharebeler özellikle Erzurum ve çevresinde mevcut az sayıdaki ormanın çok kötü bir şekilde harap ve yok olmasına neden olmuştur. Özellikle askerin yakacak ve barınma sonucu ve bunun için mecburi olarak ormanlardan istifade etmesi bu bölgedeki ormanların tahribatıyla sonuçlanmıştır¹⁵⁷.

Erzurum'un Rus işgaline uğradığı yıllarda Ruslar bölgedeki ağaç varlığını korumak için çok ağır cezalar yürürlüğe koymuşlardır. Şu olay, Rusların bu konudaki hassasiyetlerini göstermesi bakımından ilginçtir. Bir köyden öteki köye giden üç arabadan ibaret bir düğün alayının arabacısının kamçısı kırılmış, arabacı da çakısını

¹⁵⁴ BOA. DH.MUİ. Dosya No: 71. Gömlek No: 40. Belge No: 1.

¹⁵⁵ BOA. DH.MUİ. Dosya No: 71. Gömlek No: 40. Belge No: 1.

¹⁵⁶ BOA. DH.MUİ. Dosya No: 71. Gömlek No: 40. Belge No: 2.

¹⁵⁷ Tonguç, I. Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.347.

çıkarmış yolun kenarındaki ağaçlardan bir kamçı sapı kesmiş, kabuklarını soyarak yere atmış ve arabasına atlayarak devam etmiş. Bir saat sonra oradan geçen bir Türk, köy veya orman bekçisi, bu taze dal kabuklarını eline alarak ve atını dört nala koşturarak düğün kafilesine yetişmiş, arabacının elindeki çapı bir santimi bile bulmayan bu küçük dal parçasını görerek kabileyi yakındaki karakola götürmüş ifadeler, imzalar alındıktan sonra düğün alayı serbest bırakılmış, fakat on gün sonra arabacıya 20 manat para cezası gelmiştir¹⁵⁸. Olayda orman bekçisinin Rus amirlerinin gözüne girmek için çok küçük bir olayı büyüttüğünü düşünsek dahi, bir dal parçasına verilen 20 manat para cezasının ormanların tahribatını önlemek için gösterilen hassasiyet noktasında önemli olduğu görülmektedir.

Erzurum bölgesindeki ormanların çok sınırlı oluşu, bölgenin kereste ve yakacak sorununu sürekli gündemde tutmuştur. Milli Mücadele yıllarında bu konuda bölgede sıkıntı yaratan problemlerin başında gelmiş, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa vilayetin bu problemini çözmek için Sarıkamış ormanlarından faydalanmayı sürekli gündemde tutmuştur¹⁵⁹.

Doğu Harekatını bir an önce başlatmayı planlayan ve bölgeyi Ermeni çetelerinden temizlemeyi düşünen Kazım Karabekir Paşa Doğu Harekatından hemen önce Sarıkamış'taki Dördüncü Ermeni Alay Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta, Sarıkamış'ın Türk kuvvetlerince geri alınacağını ifade etmiş ve bunun bir sebebi olarak da Erzurum'un mahrukat ve inşaat buhranını göstermiştir¹⁶⁰.

Yine Doğu Harekatı'nın bir an evvel başlaması için sürekli TBMM Hükümeti'ni sıkıştıran Kâzım Karabekir Paşa'nın bu konudaki ısrarında Erzurum'da odun ve kömürün gittikçe azalmasının da önemli bir payı olmuştur¹⁶¹.

I.Dünya Savaşı boyunca yangın yerine dönen doğu vilayetlerinin yeniden imarı için Sarıkamış ormanlarını bir teminat olarak gören Kâzım Karabekir Paşa, noksan,

¹⁵⁸ Tonguç, I. Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.346.

¹⁵⁹ Karabekir İstiklal Harbimiz, I, s.111.

¹⁶⁰ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.57.

¹⁶¹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.63.

tamire muhtaç birçok köprülerin inşa veya tamirleri bilhassa Erzurum'un uğradığı faciaların izlerinin silinmesi, yanan ve yıkılan yerlerin imarı için buradan sürekli ağaç sevkıyatı fikrini hep canlı tutmuştur¹⁶².

I. Dünya Savaşı esnasında doğu vilayetlerinden göçüp giden ve savaştan sonra yerlerine dönen muhacirlere evlerini inşa etmede kullanmaları için yapılacak kereste yardımı da Büyük Millet Meclisi'nde zaman zaman gündeme gelmiştir. Heyet-i Vekile muhacirlere parasız olarak kereste yardımı konusunda bir kanun tasarısını meclis genel kuruluna göndermiş, tasarı Muvazene-i Maliye ve Kavanin-i Maliye Encümenlerine havale edilmiştir¹⁶³.

Bu encümenlere havale edilen kanun tasarısının meclis gündemine gelmesinin gecikmesi üzerine Oltu Mebusu Rüstem, Kars Mebusu Ali Rıza ve Ardahan Mebusu Hilmi Beyler 6 Nisan 1338 (1922) tarihinde bir takrir vererek teklifin acilen görüşülmesini istemişlerdir. Takrirden genel harpte düşman istilasına maruz kalmakla mecbur olarak hicret eden ve sonra yurtlarına dönen Vilayat-ı Şarkiye muhacirlerinin harap evlerinin yeniden inşası için lazım olan kerestelerin ormanlarından ücretsiz kesilmesi hakkındaki kanun tasarısının 3-4 aydan beri müzakeresinin geciktiği ifade edilmiş ve inşaat mevsimi geçmeden konunun ele alınması istenmiştir¹⁶⁴. Bu takririn oylanmasından hemen önce söz alan Bayezid Mebusu Şevket Bey, bölge harp yeri olduğu için taş üstünde taş kalmadığını ifade etmiş ve şöyle demiştir: "...Bizim oralarda orman yoktur. Yalnız istasyonlarda Ruslardan kalma pek çok kereste ve odun vardır. Bu kerestelerinde acilen ahaliye dağıtılması için icab eden makamlara emir verilsin"¹⁶⁵. Takrir mecliste oylanmış bu kanunun bir sonraki oturumda görüşülmesine karar vermiştir¹⁶⁶.

¹⁶² Karabekir, İstiklal Harbimiz, II; s.162.

¹⁶³ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II; s.1221.

¹⁶⁴ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XVI, s.97.

¹⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XIX, s.3.

¹⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I, XIX, s.3.

Ama kanun tasarısının görüşülmesi yine gecikmiş bu sefer 17 Haziran 1330 (1922) tarihinde Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Bey bunun acilen görüşülmesini isteyen bir takrir vermiştir¹⁶⁷.

Heyet-i Vekile'nin konu ile ilgili kanun tasarısı da, 17 Haziran 1338 (1922) tarihinde genel kurulda okunmuştur¹⁶⁸. Kavanin-i Maliye Encümeni ve Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından da aynen kabul edilen tasarı mecliste yapılan tartışmalar soucu çeşitli ilavelerle kabul edilmiştir. Kanun tasarısının kabul edilen maddeleri şu şekildedir: 1- Harik, seylâp, hareket-i arz ve ahval-i harbiye, isyan ve mıntıka-i harb ittihazı hasebiyle vukubulan tahribat ve istilâdan mütevellit afat neticesinde mekatip ve medaris ve meabit ve yeniden yapılacak tamir ve tevsi edilecek darüleytamlar için mahalli meclis veya nevahi heyeti idareleri tarafından tanzim edilecek mazbataları üzerine, İktisat Vekaleti'nce tayin olunan müddet zarfında muktezi kerestlerin miri ormanlarından sigortalı olanlar müstesna olmak üzere meccanen kat'ine müsaade olunur¹⁶⁹. 2-Kat'iyata memur olanlarla meccanen kereste ahzine müstehak olanlar kat'edilen kerestelerden az veya çok miktarını her ne suretle olursa olsun muhtahsun lehinden gayri bir mahal veya şahsa ita eder ve alakadar memurinden bu hale sebebiyet verenler olursa o miktarın resmi misli iki kat olarak kendilerinden ahz olunur ve bu kabil memurin kanun-ı cezanın 102. maddesinin ilavesine tevfikan tecziye olunur¹⁷⁰. 3-Bu suretle meccanen verilecek kerestelerin nevi ve miktarına ve tarifesine göre bilhesap tebeyyün edecek resmi mirisi Muvazene-i Umumiye'de (Miri ormanları hasılatı) faslına irat ve Maliye bütçesinin istilazedelere miri ormanlarından meccanen verilecek kereste bedeli namıyla çıkan (B99) faslıının ikinci maddesine masraf kaydolunacaktır. 4-İşbu kanun ahkâmının suveri tatbikiyesi bir talimatname ile tesbit edilecektir. 5-İşbu kanun

¹⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XX, s.455.

¹⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XX, s.463.

¹⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XX, s.478.

¹⁷⁰ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XX, s.480.

tarihi neşrinden muteberdir. 6-İşbu kanunun icra-yı ahkamına Dahiliye, Maliye ve İktisat Vekilleri memurdur¹⁷¹.

F. MADENLER VE MADEN ARAMA TEŞEBBÜSLERİ

Erzurum Vilayeti, sahip olduğu maden çeşitliliği ve bunların rezervleri hususunda oldukça kısıtlı bir durumdadır.

II. Meşrutiyetten sonra vilayetin sahip olduğu maden rezervlerinin değerlendirilmesi için önceki zamanlardan daha fazla bir çaba gösterilmesine rağmen yukarıda bahsettiğimiz kısıtlı ve kalitesi düşük madenlerden bu dönemde de tahmin edildiği ve umulduğu şekilde faydalanılamamıştır. Vilayetin en önemli ve rezervi bol madeni linyit kömürüdür. Bunun haricindeki madenler ve taşlar büyük bir ekonomik gelir sağlayacak düzeyde değildir. Vilayette çıkan linyit kömürü de sadece buranın ihtiyacını karşılayabilecek ve ihraç değeri pek fazla olmayan bir madendir.

Erzurum merkez kazada Kamber ve Umudum köyleri deresiyle, İlanlı ve Tufanç yaylasından kaliteli bir çeşit kırmızı taş çıkıp binalarda kullanıldığı gibi musluk ve çeşmelerde de tekne olarak kullanılabilir. Yine Erzurum'a bağlı Müdürge köyü ile Topdağı isimli mahalde bir çeşit beyaz ve siyah taş çıkıp bunlar da büyük binalarda ve döşeme işlerinde kullanılmaktadır.¹⁷²

Erzurum merkeze bağlı Ovacık Nahiyesi'nin Rizekent köyü civarında ise, linyit kömürü mevcuttur. Bu köy civarındaki bir su havzasının sınırında 10 cm kalınlığında ince bir damar suyun altından yerin derinliklerine doğru gitmektedir. Kaliteli ve temiz bir linyitin olduğunun tahmin edildiği bölgede, arazisinin şartlarından dolayı ancak 15-20 metre derinlikte kömürün asıl damarına tesadüf edileceği düşünülmektedir.¹⁷³

Yine Erzurum merkeze bağlı Aşkale nahiyesi Kükürtlü Köyü'nde kömür madeni mevcuttur. Erzurum Vilayeti'nin vilayet genelindeki kömür madenini tespit için İstanbul'dan istediği ve 1889 yılında Erzurum'a gelen, maden mühendisi Kazım

¹⁷¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/XX, s.484.

¹⁷² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.278.

¹⁷³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.287.

Abdullah Efendi'nin raporuna göre Kükürtlü Köyü'nde maden vardır ve bulunduğu arazinin çeşitli noktasında ve biri diğerine 500:200 metre mesafede 5-6 noktada kömür madeni görülmüştür. 1,5 metre derinliğinde yapılan hafriyat neticesinde bir metreye yakın derinlikte maden damarları meydana çıkmış ve bu damarların 45-50 derece meyille kuzeyden güneye doğru yerin derinliğine gittiği görülmüştür. Mevcut fiziki şartlarda bu kömürü çıkarmanın oldukça güç olduğu ilan edildiği raporda fakat arazinin mevcut durumuna göre bir hafriyat yapılması durumunda cinsi temiz ve kaliteli bir kömüre rastlanacağı gibi büyük ve yoğun damar ve tabakalara da tesadüf olunabileceği ifade edilmiştir.

Yine Aşkale'ye yarım saat mesafede Kağdırıç-ı Süfla Köyü yakınındaki dağda yoğun olarak alçı taşı çıkmaktadır. Bu alçı taşı nahiye ve civarında sarf olunduktan başka Erzurum'a dahi naklolunup satılmaktadır.¹⁷⁴

Vilayetin isteği üzerine 1899'da Erzurum'a gelen maden mühendisi Kazım Abdullah Efendi Bayburt Kazası madenleriyle de ilgilenmiş ve Bayburt kazası Maden Köyü civarında bulunup bundan 38 sene öncesine kadar işletirilen fakat daha sonra terk edilen bakır madeni hakkında da bir rapor vermiştir. Buna göre işletildiği zamanlarda maden üreticilerin 1,5-2 metre derinliğinde usul ve kaidesine aykırı tarzda açtıkları kuyu ve mağaralardan ihraç edilmiştir. Orada bulunan aletlerden anlaşıldığını göre mağaraların derininde inşası lazım olan bağlamalar mevcut değildir bu yüzden büyük kısmı kapanmış ve harap olmuştur. Bahsedilen mağaralar içinde toplanan suları fenni olarak dışarıya almak ve mağaraları derinleştirmek için 2.000-2500 lira kadar bir masraf gerektiği böylece madenin merkezine doğru bir yol açılabileceği ve ancak bu suretle madenin ne kadar cevhere sahip olduğunun anlaşılacağı bildirilmiştir.¹⁷⁵

Yine İspir kazasında Karahan Köyü'nün kuzeydoğusunda bahsedilen köyden 90 metre yukarıda Hortuk isimli dağda olduğu daha ince bilinen linyit kömürü hakkında maden mühendisi Kazım Abdullah Efendi bir rapor sunmuştur. Buna göre maden bulunduğu belirtilen tepenin kenarında bulunan Hortuk deresinin hemen yanındadır.

¹⁷⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.284-286.

¹⁷⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.297-298.

Madenin bulunduğu saha takriben 600-1200 metre uzunluğunda olup ortalama 784 dönümlük bir araziyi kaplamaktadır. Bu derenin akıntısının toprağı aşındırması sonucunda bu maden tabakasının 60 metrelik bir kısmı kendiliğinden ortaya çıkmış ve bunun üzerinde yapılan araştırma sonucunda madenin “Yapraklı linyit” denilen % 13-% 20 nispetinde kum içeren bir maden olduğu ve yakacak olarak kullanılabilceği anlaşılmıştır. Madenin yüzeye yakın bulunması ve bölgedeki toprak temasının uygun olması ve küçük bir hafriyatla kömür tabakalarının ortaya çıkması nedeniyle 60.000 tondan fazla kömür üretilebileceği tahmin olunmuştur. Bu miktar da bölgenin mahalli ihtiyacı açısından son derece önemlidir.

Madenin çıkarılması için gereken mağara ve kuyu hafriyatı, kömür tabakaları üzerinde bulunan toprakların tebeşir ve kumlu kil cinsinden olmasından dolayı bir zorluk çıkarmayacağı görülmüştür. Bu nedenle mağara ve kuyularda gereken bağlantı sisteminin kurulması için bu işi daha önce de yapmış ve kömür madeni çıkarmış olan bir iki ustanın yeterli olacağı anlaşılmıştır. Bu kömürün kuvvet derecesi ve kalitesini anlamak üzere buradan çıkarılan bir araba kömür Erzurum’a getirilerek Kars Kapısında önceden İstihkam Taburu tarafından yaptırılmış olan ıskaralı ocağında kullanılmış ve kömürle askerler için hoşaf ve pilav pişirilmiştir. Bu sayede aynı yemekleri pişirmek için gerekli olan 180 kıyye odun yerine bu kömürden sadece 60 kıyyenin yeterli olduğu anlaşılmıştır.

Bundan başka İspir’in Yukarı Semehrik Köyü’nde demir madeni bulunmakta ve bu madenin daha önce çıkarılmış olduğu bölgedeki harap ocaklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Karahan köyünde kömür madeni, Kurban köyünde de büyük bir tebeşir madeni bulunmaktadır.¹⁷⁶

Erzurum’un Kiskim Kazası’nın Çörekniş Köçek Oktam ve Milo köyleri sınırında kireç ve alçı taşı Nekzüban, Tonkenes Ercevan köylerinde çelik madeni bulunup bunlar halk tarafından adi ocaklarda ateşte yakılıp kaza içinde ve diğer yakın bölgelerde satılmaktadır.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.309-312.

¹⁷⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.317.

Erzurum'a bağlı Pasinler kazasında ise Sivişli köyü civarında Deveboynu tabir edilen bölgede linyit kömürü bulunmaktadır. Maden mühendisinin raporunda bu maden Erzurum şehrinin doğusunda, 12 km. uzaklığında ve Sivişli Köyü'nün arazisi dahilinde bulunan Kömür Deresi adıyla bilinen büyük bir su havzasının kenarında bulunmaktadır. Madenin bulunduğu arazisinin uzunluğu ve genişliği 3,5 km.den ibaret olup bu arazinin ortasında 4-5 derece mil ile batıdan doğuya doğru Hamam Deresi akmaktadır. Bu dere kenarında maden tabakasının istikameti üzerinde birbirine 10:20 metre uzaklığında 8:10 metre uzunluğunda ve 7 metrede 3 noktada icra edilen hafriyat neticesinde 2,5 metre çapında kömür tabakaları meydana çıkmış ve bu tabakaların 45 derece mil ile güneyden kuzeye doğru uzandığı ve Karahan Köyü'nde bulunan kömür madeninin aynı olup büyük bir cevhere sahip olduğu görülmüştür.¹⁷⁸

Tortum kazasının Otha Köyü civarında ise Kehribar madeni vardır. Maden mühendisinin raporunda da ifade edildiği üzere gözle görüldüğü şekilde maden dumanlı bir alet ile yanan ve siyah kehribar tabir olunan kükürtlü bir çeşit linyit madenidir. Fakat bu durum tam anlamıyla açık olmadığı için madenin cinsinin tam anlaşılması için hafriyat yapılmalıdır. Bu madeni, bölge halkının ihraç ettiği ufak parçalarından sigara ağızlığı ve tesbih ve benzeri şeyler yaptığı bilinmektedir.

Hınıs kazasında Tekman Nahiyesi'nin Katranlı Köyü'nün önünde ve Hamurpit Dağı ortasında Temmuz ve Ağustos aylarında bölge halkı tarafından Nefte diye adlandırılan membalarda bir çeşit petrol madeni çıkmaktadır. Bölge halkı çıkan bu madeni bezir ve gaz yerine kullanmaktadırlar.¹⁷⁹

Kiğı Kazası'nda ise bir çeşit Timur madeni olup geçmiş zamanlarda pek çok zaman bu madenden gülle yapılmıştır. Bu madenin kullanımı Hicri 1255 (1839-1840) yılından itibaren terk edilmiştir. Yine aynı kazanın Gülgüran isimli dağında tebeşir madeni bulunmaktadır.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.322-323.

¹⁷⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.337-338.

¹⁸⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.249.

Erzincan'a bağlı Türklüh Köyü'nde Billur madeni vardır ve buradan çıkarılan büyücek parçaları köylüler cam yerine kullanmaktadır. Eroğan Köyü'nde çıkan Taşkömürü gayet bolsa da nakliye vasıtalarının azlığından dolayı kömür çıkarma işi yaygınlaştırılmamıştır.¹⁸¹

II.Meşrutiyet döneminde Erzurum, Rusya sınırında bulunan çok önemli bir askeri bölge olduğu için, Erzurum ve çevresinde çok miktarda asker bulundurulmaktadır. Bu askeri birliklerin yakacak konusu, önemli bir sıkıntı olarak ortaya çıkmaktadır.

1907 yılında Erzurum Vilayeti'ne 5-10 saat mesafede bulunan Ortuzu ve Karahan Köyleri civarındaki maden kömür ocaklarının askeriye tarafından işletilmesi ve ihtiyaç fazlasının satılması için, Babıali tarafından Erzurum Vilayeti'ne gereken tebligat yapılmıştır. Bununla birlikte, verilen bu emrin, uygulanması hususunda bazı prosedür eksiklikleri görülmüştür. Çünkü bu gibi hususlarda, Meclis-i Vükela tarafından gerekli incelemelerin yapılmasından sonra padişahın onayının alınması gerekmektedir. Fakat bu şekilde hareket edilmesinde, Erzincan'daki IV. Ordu-yu Humayun'un taleplerinin etkisi olmuştur. Bu ordudan Babıali'ye yazılan yazılarda, soğuk bir memleket olan Erzurum'da askeriye'nin işgal ettiği binaların ısıtılmasının son derece zor olduğu ve askerin soğuk nedeniyle büyük bir tehlike altında bulunduğu belirtilmiş ve askerin yakacak konusundaki acil ihtiyacının giderilmesinden sonra, gerekirse bu madenlerin isteklilerine ihale edilebileceği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, bu madenlerin doğrudan doğruya askeriye'nin emrine verilmesi, Erzurum'daki bazı kişilerin tepkisini çekmiş ve bu konuda itirazlar yapılmıştır. Hatta İtalyanlara ait Tom Kumpanyası'nın bu madenleri işletmek için bazı teşebbüslere giriştiği ve bazı Ermenilerin de bu madenleri işletmek istedikleri ve bu yüzden Babıali'nin vermiş olduğu kararın aleyhine teşebbüste buldukları yolunda haberler alınmıştır. Babıali ise, askeriye'nin acil ihtiyaçlarının karşılanması ve aynı zamanda bölgeye yabancı bir sermayenin yerleşmesinin önlenmesi

¹⁸¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.375.

için böyle bir karar vermiş ve bunun ileride Osmanlı vatandaşlarının kuracağı bir şirkete devredilmesini düşünmüştür.¹⁸²

Erzurum'da bulunan askerlerin yakacak ihtiyacının ve özellikle odunun gerektiği gibi sağlanamaması ve satın alınmasında önemli sıkıntılar çekilmesi üzerine 1910 yılında, şehrin etrafındaki maden kömürlerinden istifade etmek için askeri makamlarca bazı teşebbüsler yapılmıştır. Örneğin kömür çıkarılması için iki bölük kadar asker ayrılmıştır. Bununla birlikte, Erzurum Vilayeti, kömür çıkarılmasının taliplerine ihale edileceği ve kısmen belediyelerce çıkarılarak askeri birliklere verileceğini IV. Ordu-yu Humâyun Kumandanlığı'na bildirerek, askeri birliklerin kömür çıkarma işine engel olmuştur. Bu durum IV. Ordu-yu Humâyun tarafından Harbiye Nezareti'ne iletilerek, valiliğin bu tutumundan vazgeçirilmesi istenmiştir. Harbiye Nezareti de Dahiliye Nezareti'ne 7 Teşrin-i Sani 1326 (20 Kasım 1910) tarihinde bir yazı göndererek, hiç olmazsa imtiyazı verilmiş bazı madenlerden askerin bir kısım yakacak ihtiyacının karşılanmasına izin verilmesini istemiştir. Bu istek Dahiliye Nezareti tarafından Erzurum Valiliğine bildirilmiş ve gerekenin yapılması emredilmiştir.¹⁸³ Bunun üzerine Erzurum Vilayeti, askeri birliklerin yakacak ihtiyacının karşılanması hususunda, askeriye tarafından kömür çıkarılması konusunda her türlü kolaylığın gösterileceğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.¹⁸⁴

Erzurum Vilayeti dahilinde bulunan kömür madenlerinin en önemlilerinden birisi Bayburt Kazası'nda bulunan Şengah kömür madenidir. Meclisi Vükela'nın 16 Teşrinisan-i 1327 (29 Kasım 1911) tarihli kararnamesiyle, Şengah kömür madeninin müzayede ile Sürmene Tüccarından Ömer Sabri Bey, Kalkanzade Abdulkerim, Kefelizade Hafız Mustafa, Tayyar Ağazade Necip, Viçeli Hacı Alizade Abdulvahit, Kefelizade Kaşif Efendi'ye ihale edildiği belirtilmiştir.¹⁸⁵

¹⁸² BOA. YA. HUS. Dosya No: 509. Gömlek No: 86. Belge No: 1-2.

¹⁸³ BOA. DH. İD. Dosya No: 105-1. Gömlek No: 5. Belge No: 1.

¹⁸⁴ BOA. DH. İD. Dosya No: 105-1. Gömlek No: 5. Belge No: 3.

¹⁸⁵ BOA. MV. Dosya No: 226. Gömlek No: 26.

Erzurum Vilayeti dahilinde, Hınıs Kazası'nda Divan-ı Hüseyin ve Katranlı mevkilerinde ve Pasinler Kazası'nın Hasankale mevkiinde petrol ve petrol madenleri bulunmaktadır. Bu dönem itibariyle, belirtilen yerlerdeki petrol madenlerini arama ruhsatları, genellikle gayri müslim vatandaşların elindedir. Bu durum, Erzurum ve civarındaki birçok kömür madeni için de geçerlidir. 1910'ların başında, Divan-ı Hüseyin mevkiindeki petrol ve petrol madenlerinin arama ruhsatnamesi Doktor Vahan ve Leon Balasaniyan, Pasinler Kazası'nın Hasankale Mevkiindeki petrol ve petrol madenleri arama ruhsatnamesi Doktor Vahan ve Balasaniyan, Hınıs Kazası'nın Katranlı mevkiindeki madenlerin arama ruhsatnamesi ise Ohannes Balasaniyan Efendi ve ortağı Asadaryan Efendi'nin elindedir. Bu üç yerde isimleri verilen şahısların elinde bulunan arama ruhsatnamelerinin hisselerinin önemli bir kısmı, Gümüş Kirdan Efendi'ye satılmış ve 14 Eylül 1326 (27 Eylül 1910) tarihli mazbata ile bu satış kabul edilmiştir. Bu mazbatayı 27 Teşrin-i Sani 1326 (10 Aralık 1910) tarihinde görüşen Meclisi Vükela, bu satışlarda herhangi bir mahzur olmadığını kabul etmiştir.¹⁸⁶

Erzurum Vilayeti dahilinde birçok kömür madeni bulunmasına rağmen bunların hiçbirinden gereği gibi istifade edilmediğine dair Erzurumlu bir vatandaş tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1326 (6 Ekim 1910) tarihli şikayet mektubu üzerine durum Erzurum Vilayeti'nden sorulmuştur.

Dahiliye Nezareti'ne gönderilen mektupta "Erzurum kasaba tevabii (vatandaşları) malumu alinizdir ki, bugün terakkiyat-ı umraniye ve fenniyeden mahrum bir yerdedir. Ahalisi tembelle olmakla beraber kendilerinden bedialar vücuda getirebilmek istidadından dahi mahrumdurlar" ifadesiyle başlamış, mektupta, halkın önüne düşerek yapacağı şeyleri gösterecek bir yol göstericiye ihtiyaç bulunduğu ve bunun da ancak hükümet olabileceği belirtilmiştir. "Osmanlı'nın Sibiryası" olan Erzurum'da ortalama 9 ay süren kış mevsiminde insanların yakacak bulamadıklarını ve hayvan gübresiyle ısınmaya çalıştıklarının ifade edildiği mektupta, bunun nedeninin odun ve kömür bulunmaması değil, mevcut olan birçok madenden faydalanılmaması olduğu ifade edilmiştir.¹⁸⁷

¹⁸⁶ BOA. MV. Dosya No: 220. Gömlek No: 243.

¹⁸⁷ BOA. İD. Dosya No: 105-1. Gömlek No: 5. Belge No: 3/2.

Bu ifadelerden sonra hükümetin yapması gerekenler hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Buna göre Erzurum'a 4 saat mesafedeki gayet zengin kömür madeninden faydalanmak gereklidir. Bunun için; o madene kadar ya bir şose, ya da bir demiryolu hattı yaptırmak, maden yanında amele için barınaklar inşa etmek, madenin çıkarılması ve galeriler inşa edilmesi hususunda yardımcı olmak üzere bir maden mühendisi göndermek lazımdır.

Mektubun devamında, Erzurum'daki petrol madenleri hakkında da bilgi verilmiştir. Buna göre Erzurum'da pek zengin petrol madenleri bulunmakla birlikte, bunlardan da istifade edilememektedir. Bunun nedeni ihmalkarlıktan ziyade kasıttır. Çünkü Batum gaz tüccarları, bu madeni körletmek için petrol madenine civa döktürerek kaynağın kaybolmasını sağlamışlardır. Bu petrolün yeniden bulunması için ayrıca bir mühendis gönderilmesi gerekmektedir.¹⁸⁸

Bu mektup Dahiliye Nezareti'nin dikkatini çekmiş ve bu konuda Erzurum Vilayeti'nden bilgi istenmiştir. Erzurum valisi ise 24 Teşrin-i Evvel 1326 (5 Kasım 1910) tarihinde Dahiliye Vekaleti'ne konuyla ilgili bir rapor sunmuştur.

Odun ve kömür bulunamadığından dolayı ahalinin kış mevsimini ahırlarda geçirdiğini belirten vali, bununla birlikte Erzurum'un her tarafında gayet zengin linyit madenleri bulunduğunu ifade etmiştir. Göreve başladıktan sonra bu konuyla ilgilendiğini belirten vali, Erzurum'a 8 saat mesafede bulunan Kükürtlü kömür madeninin de belediye eliyle işletilmesi için bazı teşebbüsler yaptığını ve nakliyatın kolaylaştırılması ve maden mevkiinin Erzurum-Trabzon şosesine kadar dar bir yolla bağlanması için Nafia Nezareti'nden izin aldığını ifade etmiştir. Mekşuf (keşfedilmiş) madenler arasında bulunan bu madenin işletilmesi için bir Ermeni Osmanlı vatandaşı tarafından müracaat edilmiş, fakat vali halkın bu madenden daha iyi istifade edebilmesi için bu madenin belediye eliyle işletilmesini daha doğru bulmuştur. Bununla birlikte, bu kişinin hükümet nezdinde yaptığı bazı teşebbüsler üzerine, kendisine arama ruhsatnamesi verilmesi hususunda Erzurum valisine kesin emir verilmiş, vali de bu emri

¹⁸⁸ BOA. İD. Dosya No: 105-1. Gömlek No: 5. Belge No: 3/2.

uygulamak zorunda kalmıştır. Kükürtlü madeninden umudunu kesen vali, bu kez Tercan ve Narman taraflarındaki madenlerin arama ruhsatnamesini almış olan Muradyan Efendi'yi teşvik ederek, bu kişinin kömür çıkarmasını ve şehre sevk etmesini sağlamıştır. Bu dönemde ayrıca, askeri ihtiyaçlar için şehir yakınındaki Sivişli Madeni'nden kömür sevkine başlanmıştır.¹⁸⁹

Petrol madenini bilerek kaybettirildiğine dair iddiaya da cevap veren vali, bu iddianın gerçekleri yansıtmadığını kesinlikle ifade etmiş ve kömürde olduğu gibi petrol madeninin çıkarılmasında da, mevcut yolların iyileştirilmesi ve yeni yollar yapılması ve ayrıca bu işler için gereken tahsisatın ayrılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁰

Erzurum vilayetindeki maden ocaklarından faydalanma ve yeni maden bölgeleri keşfetme çabaları Milli Mücadele döneminde de devam etmiştir. Bu konuda öncü olan Kâzım Karabekir Paşa gerek bu madenlerin çıkarılması gerekse karayolu ve şimendifer hatlarıyla nakliyatı hususunda olağanüstü çabalar harcamıştı. Erzurum vilayetinin önemli bir askeri merkez olması ve halkında uzun süren kış mevsiminde hayvan gübresinden başka bir şey yakamaması Kâzım Karabekir Paşa'yı bu yönde teşebbüslere iten en önemli nedenler olmuştur. Bu dönemde özellikle Karadeniz bölgesinden kereste ve ağaç getirilmesi ve Erzurum'da mevcut madenlerden en iyi şekilde faydalanma çabası oldukça ön plana çıkmıştır.

Erzurum'daki madenlerle ilgili görüşlerini hatıratlarında yazan ve himaye ettiği Varlık Gazetesi'nde sık sık gündeme getiren Kâzım Karabekir Paşa'nın Tercan (Mamahatun) yakınlarındaki Kükürtlü Kömür Ocağı ile ilgili ilk izlenimi şöyledir. "Ben 12 Ağustos 1919'da Tercan (Mamahatun)'daki süvari alayına tatbikat yaptırmak için Pırtın'a sahra şimendiferiyle gitmiştim. Her tarafa karşı ve bilhassa Dersim tecavüzlerine karşı merkezi vaziyette olan bu alay, Erzincan, Sivas bağlantımızı da icabında sağlayacaktı. Birkaç mesele hallinden sonra atlı olarak Kükürtlü kömür ocaklarını gözden geçirdim. Rusların yaptığı sahra şimendiferi Sarıkamış-Erzurum üzerinden Pırtın'a kadar işler bir haldedir. Kömür ocakları kısmen toprak düzeltmeleri

¹⁸⁹ BOA. İD. Dosya No: 105-1. Gömlek No: 5. Belge No: 2.

¹⁹⁰ BOA. İD. Dosya No: 105-1. Gömlek No: 5. Belge No: 2.

yapılmış. Pırtın'dan kömür ocaklarına atla iki buçuk saatte gittik. Yol arabalar için zor. Geldiğim günden beri kömür çıkarılmasına son gayreti sarfe ettiriyordum. Hudut boyundaki kıtaatı iâşe için trenlere muhtaç olduğumuz gibi bir ileri hareket için de pek lazımdı. 11 nolu ocağa girdim. Ruslar tarafından çıkarılmaya başlanan bu kömür trenlerimizi hareket ettirmeye yeterli bir kuvvette idi. Günde en az 8 ton çıkarılabiliyordu ki günlük ihtiyacımızı ancak yetiyordu. İşçiler için para lazımdı. Burada çalışanlar kendilerine silah teslimi caiz olmayan insanlardı. Onlarında takati bu idi. Pırtın'dan Yeniköy'e kadar güzergah köprüleri de tamamlanmış olduğundan ray döşemeye müsaitti. Birkaç kilometre daha yol kısaltmak için ray döşemeye karar verdim. Geçen sene elde büyük kuvvetler varken kömür ocaklarına kadar bu hattın yapılması herhalde mümkün olurdu. Fakat İran içlerine saldırış bu kıymetli işleri - acısını çekmek üzere- yaptırtmamış oldu. Erzurum bölgesinde teşekkül eden geri ordusu bu vazifeyi ihmal ettiğinden dolayı şimdi eziyet çekenlerin bedduasına uğruyordu¹⁹¹.

Milli Mücadele yıllarında İngilizlerde Erzurum bölgesindeki maden ocaklarıyla yakinen ilgilenmişlerdir. Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 29 Kanun-ı Evvel 1335 (1919) tarihli yazıda bölgede bulunan İngiliz Subayı Rawlinson'un kendisine "İngilizler size iktisaden büyük yararlılıklar yapacaklar. Mesela Afrika'yı cenubideki maden şirketimiz ki, en büyük bir sermayeye malikti, benimle bir de mühendis gönderdi ki Gümüşhane'de ve Erzurum havalisinde maden taharriyatında bulunsun. Elyevm Gümüşhane'de bıraktım. Tedkikat yapıyor..." dediğini ifade etmiş ve İngilizlerin bu madenlerle ilgilendiklerini yazmıştır¹⁹².

Bölgede bulunduğu süre içerisinde maden bölgelerini yakın bir takibe alan Kâzım Karabekir Paşa 18 Ağustos 1336 (1920) tarihinde Tercan (Mamahatun)'un batısındaki gaz madenlerinin keşfine bir heyet göndermiş ve heyetten gelen gaz numunesini mükemmel bir halde bulduğunu yazmıştır Hükümetin konuya ilgi göstermemesinden yakınan Kâzım Karabekir Paşa, gaz numunelerinin kendisine geldiği gün Erzurum'dan Hasankale karargahına dönmüş yolda Sivişli'deki kömür ocaklarını da gezmişti.

¹⁹¹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.149-150

¹⁹² Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.426.

Rusların bu ocakları bir hayli işlettiklerini fakat ocaklar eğik açıldığından yağmurda göl halini aldığı ifade eden Kâzım Karabekir Paşa bu şartlarda burada çalışmanın imkansız olduğunu ifade etmiş ve buradaki ilkel kömür yerine yine Rusların daha esaslı işlettikleri Kükürtlü (Yeniköy ile Mamahatun arasında) ocaklarını işletmeyi uygun bularak buradaki müfrezenin Kükürtlü'ye nakline ve şimendifer hattının da toprak düzeltilmesi Ruslar tarafından yapılmış bölgeye kadar uzatılması için emir vermiştir. “Ordunun ve halkın kömüre önemli derecede ihtiyaç duyduğunu her vesile ile ifade eden Kâzım Karabekir Paşa “esasen yakacak meselesi Erzurum havalisinin en mühim derdidir. Halk kışın tezek denilen hayvan fişkısından istifade eder. Fakat kömüre ihtiyacımız pek çok. Askerin mahrukatı içinde pek mühim para harcamak zorunluluğu var. Bu zorluklarda bu aralık (1920) müthiş. Bunun için kömür çıkarılmasına ehemmiyet veriyorduk” diyerek bu konunun ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştı¹⁹³.

Milli Mücadele yıllarında Sarıkamış'ta yayın yapan Varlık Gazetesi de genelde Anadolu, özelde Erzurum bölgesindeki madenlerle ilgili bilgilendirici önemli yayınlar yapmıştı. Bölgedeki madenlerin çıkarılıp, ülke ekonomisine kazandırılmasını talep eden gazete, Anadolu'nun ve Erzurum bölgesinin madenler açısından çok zengin olduğunu her vesile ile yazmıştır.

Erzurum bölgesinde bulunan petrol madeni 1922 yılında yabancı sermayenin de dikkatini çekmiş Erzurum havalisinde bulunan petrol madenlerini işlemek üzere eski Bakü Madenciler Cemiyeti Reisi Mirza Esedullah Efendi tarafından iktisat Vekaletine yapılan müracaatın bu vekaletçe esas itibarıyla kabul edildiği Varlık Gazetesi'nde yayınlanmıştır¹⁹⁴.

Bölgede bulunan petrol madeni hakkında bir yazı dizisi de başlatan Varlık Gazetesi 3 bölümde verdiği izahatlarla bölgedeki yataklar hakkında açıklayıcı izahatta bulunmuştu. 3 bölümlük bu yazıyı Rusya'da çıkan ve her sayısında Türkiye'nin ekonomisiyle ilgili bir iki makale yayınlayan bir Rus dergisinden aldıklarını belirten

¹⁹³ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.143.

¹⁹⁴ Varlık, 9 Mart 1338 (1922), S.35, s.2.

Varlık Gazetesi, bunu Türkiye'nin yeni başladığı iktisadi kalkınma savaşında önemli olacağı için yayınladıklarını yazmıştır¹⁹⁵.

Makaleye göre Doğu Anadolu'da 12 yerde petrol vesair madenler keşfedilmiştir. Bu keşiflerden en önemlilerini ise I. Dünya Savaşı esnasında Rus maden keşif heyetleri yapmışlardır.

I.Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu'yu işgal eden Rusya'nın Kafkas Ordusu'nun maruz kaldığı yakacak sıkıntısı Rusların Anadolu'nun maden zenginliklerinden istifade etmeyi düşünmelerine neden olmuş, bunun üzerine Harp Sanayi Komitesi 1917 senesinde işgal edilmiş Türk arazisine uzmanlardan oluşan bir heyet göndermiştir. Heyetin vazifesi petrol ve kömür madenlerini keşif ve bunları ihraçtır.

Petrol ve kömür madenlerinin yerlerini izahtan önce Doğu Anadolu'nun fiziki coğrafyasını özetleyen dergiye göre, bölge denizden oldukça yüksektir ve volkanik bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Geneli yayla olan bölgede dağlar derin çizgilerle birbirinden ayrılır ve çok yüksektir. Bölgenin en yüksek dağının yüksekliğinin 5.000 metreyi geçen Büyük Ağrı olduğunu ifade eden dergi Beyazıt'da bulunan Büyük ve Küçük Ağrı, Malazgirt'te bulunan Süphan, Diyadin de bulunan Tendürek, Ardış'te bulunan Akdağ ve Eleşkirt'te bulunan Köse Dağı'nın bölgenin en yüksek dağları olduğunu yazmıştır. Petrol ve kömür sahalarının 3.600 coğrafya mili olan bu dağlık mıntikalarda bulunduğunu yazan dergi, maden sahalarının birbirinden çok uzak olmalarından dolayı Rus heyetinin birkaç kısma ayrılarak araştırma yaptığını ifade etmiştir. Dergi Rusların bu işi çok ciddiyetle yaptıklarını yazmış ve Rus ordusu çekilirken bile heyetlerin çalışma sahası Van kolundan Trabzon'a kadar uzanıyordu demiştir.

Keşif sonucu Rusların petrol bölgelerini azami fayda sağlamak için 5 daireye ayırdığını yazan dergi bölgeleri şu şekilde vermiştir.

1-Hasankale Pasin dairesinde (Aras Çayı), Hasankale şehrinin etrafında

¹⁹⁵ Varlık, 24 Eylül 1339 (1923), S:184, s.3.

2-Katranlı Köyu ile Hasan Ağa Komu Çiftliği'nin arasında (Katranlı Köyu Erzurum yakınında Palandöken'in güney eteğindedir¹⁹⁶)

3-Yuluk Köyu'nün yakınında (Yuluk Mamahatun (Tercan)'un kuzey batısındadır).

4-Kurzut Köyu'nde (Kurzut Van'ın kuzey doğusundadır). Maden Kurzut ve Beşparmak köylerinin yakınındadır).

5-Mefalisor-Muş şosesinde Hınıs şehrinin batısında Divan-ı Hüseyin ve Mefalisor köylerinin arasında ve Hınıs'ın güneybatısında Hok Köyu'nün yakınındadır.

Neft madenlerinin bulunduğu yerleri bu şekilde 5 kısma ayıran dergi, ilk önce Hasankale yatağını açıklamıştır. Buna göre; Hasankale'nin doğu kenarındaki kuvarts ve trahit parçalardan oluşan kayaların eteğinde kalenin uçurumları civarında birçok sıcak ve hamız (ekşi ve sirke gibi olan, asit) karbonlu su membaları vardır. Sıcaklıkları 22-40 derece arasında olan ve % 92 arasında karbon teşkil eden bu su kaynaklarının çoğu Aras Çayı'nın sağ kenarındadır. Kaynaklarında ve bazen mecralarında delikli veya sert kireçli sünger taşları mevcuttur. Yatakları dereden bir metre kadar yüksektir. Bunun doğusunda diğer bir sünger taşı yatağı mevcuttur. Dergiye göre bu saha su membalarının (kaplıca) bulunduğu yerdir ki buralarda neft izleri dahi görülmektedir. Birinci dairedeki sıcak su kaynaklarından çıkan suların bulunduğu bölgede kara katranlı ve pis kokulu cisimler görüldüğünü yazan dergi, bunların sünger taşı yataklarının bazı yerlerinde sünger deliklerinde dahi görüldüğünü belirtmiş yeni tortulanmış sünger taşı parçalarının bazılarının neft kokusu yaydıklarını yazmıştı. Bunun doğusunda bulunan dairedeki sünger taşlarının deliklerinde sararmış ve katran rengine yakın cisimlerin yığıntısının görüldüğünü ifade eden dergi, bu taşların volkanik nüvelerden olup, çatlaklarından hamız karbonlu sıvının çıktığını belirtmiştir. Bu neft katı bir sıvı halinde ve kalın tabakalar şeklinde çatlak çukurlarında yığılmaktadır diyen dergi Rus

¹⁹⁶ Palandöken Dağı'nın güney eteğindeki Katranlı Köyu ile Hasan Ağa Komu Çiftliği arasındaki bu maden yatağı Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın da dikkatini çekmiş, Moskova'da bulunan Enver Paşa'ya Erzurum'dan yazdığı 1 Nisan 1337 (1921) tarihli mektupta Palandöken Dağı yanındaki bu gaz madeninin işletilecek bir halde olduğunu ifade etmiş ve bundan ekonomik olarak bir gelir elde edilebileceğini ifade etmiştir. Masayuki, YAMAUCHI, Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa, Türkiye'den Türkistan'a, Ankara, 1995, s.172.

uzmanların bu kaynaklardan petrol ihracı için teŖebbüste bulunduklarını ve ilk olarak 1. dairenin merkezine 31 metre derinliğinde bir burgu vurduklarını ifade etmiştir. Burgunun su kireçli sünger taşlarından daha aŖağı gitmediğini yazan dergi Hasankale ahalisinin bu burgunun çıkardığı sudan Rusların petrol ihraç ettiğini sandığını yazmıştır. Aslında burada çıkan hamis karbonlu sıvı içerisinde az miktarda petrol parçalarının görüldüğünü yazan dergi Hasankale'deki sıcak sularda bu gibi cisimlerin görülmesinin petrolün mevcudiyetini ispat etmesine rağmen kaynaklarının sıcak suyun üzerinde olmasının istifadeyi imkansız kıldığını yazmıştır. Hasankale petrollerinden sanayice istifade edilse bile ihracında ümit yoktur diyen dergi Rusların buraya gönderdikleri Jeolog G.Abiğ'in suları ilk defa muayene ettiğini ve suda az miktarda da olsa petrol bulunduğunu bu jeologun tespit ettiğini yazmıştır. Bu tespite göre suda % 92.05 oranında hamız-ı karbon (asit karbonik) % 1.61 oranında mevadül hamusa, % 6.34 oranında azot vardı¹⁹⁷.

İkinci olarak Katranlı petrol madenlerini izah eden dergiye göre bunun kaynağı Erzurum Ŗehrine yakın olduğundan bu mıntıkadaki menbalar arasında ikinci mevkiyi işgal eder. Palandökenin Katranlı köyünün bulunduğu etekte olup buradaki taşlar bizzat entrasit ve trahit çeşittir. Petrol çıkan yerler derin derelerin dibinde Aras'a akan küçük bir çayın kenarında ve kayanın eteğindedir. Çıkan petrol açık yeşil renkte olup çok gazlıdır.¹⁹⁸ Petrol göreceli olarak ortalama miktardadır. Bu petrol sahasında Ŗu çeşitten taşlar vardı.

1-Yokuşun üzerinde geçerek yanında kara yeşil çakmak taşı, trohit ve reolit nevinden maddeler.

2-Daha aŖağılarda yeşile çalar hulurit selandesleri ve çakmak taşı çeşitleri ile mermere dönüşmüş kireç taşı kayaları

3-Bunun aŖağısında taş haline gelmiş lavakanitler.

4-Hüseyin Ağa Komu Çiftliği'nin yanındaki petrol çıkan dağda ise 170 metreye kadar kalınlıkta ve volkan külü tabakaları ile karışık yeşil kırmızı kumlu kil katları yeşil

¹⁹⁷ Varlık, 24 Eylül 1339 (1923), S.184, s.3.

¹⁹⁸ Varlık, 24 Eylül 1339 (1923), S.184, s.3.

sarı kum taşları, kırmızı kumlu killer, kırmızı kumlu kil ile karışık yeşil, boz dağ taşları, sünger taşı kayaları ve üçüncü zaman taşlarının her çeşidi vardır. Bunların kalınlığı kireç taşlarına kadar 170, kireç taşlarının ki 300-400 metredir. Kabuğa benzer tabakalı kireç taşları git gide yeşile çalan kırmızı lekelerle dolarak kalın delikli volkanik çeşitlere dönüşmüşlerdir. Bunların kalınlığı yaklaşık 550 metre kadardır. Dağın doğu tarafında trahit, sünger, kum taşları, güney tarafında derenin mecrasına doğru çakmak taşı, reulitler, selandes okşar çeşitler, güney doğusunda trahit ve volkanik taşlar vardır. Neft menbaları bu güneydoğu taşları arasında dere civarındadır.

Dergide, bu sayılan özellikler açısından Katranlı Neft Madeninin Hasankale ve bir derecede Karzut neft menbaları sahalarına benzediği ifade edilmiş aradaki farkın neftin cinsinden olduğu yazılmıştır. Neftin açık renkte çıkıp koyu renkte çıkmayışı buradan neft ihracı hususunda pek bir şey beklenemeyeceği şeklinde değerlendiren dergi üçüncü olarak Yuluk neft madenini tanıtmıştır.

Neftin çıktığı yerin Yuluk köyünün kuzeyinde Mamahatun'un kuzeybatısında ve Dumanlıtepe Dağları'nın kuzeydoğusunda olduğunu yazan dergi, buraya gaz madeni adının dahi verildiğini yazmıştır. Menbaların bir derenin etrafında olduğunu ifade edildiği yazıda, batı tarafından Dumanlıtepe dağıyla sınırlı, kuzey ve güney tarafları tarla olan bölgenin doğusuna doğru gittikçe aşağı doğru meyil aldığı yazılmıştır. Buradaki taşların kireç, kireçli toprak toz, kum ve muhtelif çeşitlerden ibaret olduğunu yazan dergi kumların üst tabakasındaki renklerinin kahverengi, açık kök sarı, alt tabakasındakilerin ise koyu boz, ve koyu yeşil renkte olduğunu yazmıştır.

Bu taşların kalınlıklarının yaklaşık 200 metre kalınlığında olduğunu yazan dergi, buranın güneyinde bir tepede kumlu kil, kum ve kireçli toprak çeşitlerinin mevcut olduğunu buradan kükürtlü sular dahi akmakta olduğunu belirtmiştir.

Neftin kumlu kara taşların olduğu yerden çıktığının belirtildiği yazıda burada iki kuyu olduğu ve birbirlerinden mesafeleri 7 metre olan bu kuyuların dibinde az miktarda maden suyu olduğu ifade edilmiştir. Yüzeylerinde neft köpükleri yüzmekte olan ve neft gazının kokusunun oldukça uzaktan hissedildiğinin belirtildiği yazıda Rus heyetinin bu kuyuları temizlemiş olduğu ve bundan sonra günde 70 kilo kadar neft elde ettikleri

yazılmıştır. Buradan çıkan petrolün Bakü'nün petrolü gibi ak ve hafif olduğunu ifade eden dergi amele civar köylülerin bunu ışıklandırmada kullandıklarını yazmıştır. Rus heyetinin burada iki kuyu daha kazdığının yazıldığı makalede bu yeni kuyulara burgu vurulduğu fakat arazinin 80 derece eğimli olmamasının da neticesi olarak bir sonuç alınmadığı ifade edilmiştir.

Dördüncü olarak Kurzut petrol menbainı izah eden makaleye göre Kurzut Dağı silsilesinin kuzeyinde harap Kurzut Köyü'nün civarında Doğu Anadolu'daki petrol menbalarının en mühimi bulunmaktadır. Buradan çok eski zamanlardan beri petrol çıktığını yazan dergi, hatta vaktiyle günlük 80-100 deve yükü petrol ihraç olduğunu ifade etmiştir. Kurzut Dağı'nın kireç taşlarından oluştuğunun yazıldığı makalede bunların senece üçüncü zaman taşlarından daha genç oldukları belirtilmiştir. Kurzut sırtından kuzeye doğru uzanan Asi Bey dağı'nın da volkanik bir dağ olduğu yazılmış Kurzut Dağı sırtında kireçli taşlardan başka killi, kireçli, çakmak taşı, salandeslerin de olduğu yazılmıştır. Petrolün bunların çıktığının ifade edildiği yazıda bu kaynakların güneydoğuya doğru eğri bir hat üzerinde uzandığı belirtilmiştir. Petrolün yaklaşık 300 metre kalınlığında bir tabakadan çıktığı yazılmış, arazinin eğiminin 45 derece olduğu ifade edilmiştir. Çayın mecrasında diğer bir yerdeki kumlu taştan da katı bir petrolün çıktığının ifade edildiği yazıda bununca 300 metre boyunca uzandığı belirtilmiştir. Buna göre tamamıyla kumlu taşı ve volkanik lavlarla örtülü 180 metre uzunluğunda bir mıntıkada 6 kuyu vardır. Bunun haricinde diğer bir sahada 6 kuyu daha vardır. Kuyuların derinliği 2-10-16 metre olup genişlikleri azami 1,5 metredir. Kuyuların 6'sı tahta, biri taş ile örülmüştür.

Rus heyeti buradaki keşfiyatından sonra çalışmalara başlamış ve kehrizlerde yeşil taşı esas çeşiti de 10, sarı killi kum taşı tabakada 90, boz kil ve kum taşı tabakadaki 30 metrelik kehrizler kazmıştır. Fakat elde edilen neticeler beklendiği gibi büyük olmamıştır. Buradaki petrol su ile karışık olarak iki kuyuya alınmış birinci kuyuda petrol sudan ayrılmış ikinci kuyuda ise toplanmıştır. Buradaki su hamızsız karbonludur. Bu sebepten Kurzut petrolü Hasankale petrolüne benzer ve burada da petrol ihracı söz konusu olamaz.

Bu çalışmalarını yapan Rus heyeti eğiminde burgu usulü için pek faydalı olmadığını düşünmüş mevcut kehrizleri ıslah etmiş ve buradan günlük 80 kilo petrol çıkarmıştır¹⁹⁹.

Hınıs'ta bulunan petrol membarlarını ikiye ayırarak anlatan makalede en önce Mefalisor petrol madeni hakkında izahat verilmiştir. Muş'a giden şosenin ve Hınıs şehrinin güneyinde Hamir Dağı sırtının kuzeyinde olan derelerin birinde Mefalisur Köyü'nün batısında Divan-ı Hüseyin Köyü uçurumlarının güneyinde bulunan membaa üçüncü zamana ait kumlu, taşlı, killi, ince tabakalı zemin altında bulunmaktadır. Kızılcı çayına akan küçük derenin kenarlarında suyun üstünün bir petrol tabakasıyla örtülü olduğu bölgede bundan başka çayın bitimindeki ufak çalılar arasından da petrol çıkmakta olduğu makalede yazılmıştır. Buna göre suyun üstünü kaplayan petrol tabakası aynı zamanda etrafa da kuvvetli bir koku yaymaktadır.

Makaleye göre burada epeyce çalışmış olan Rus heyeti derenin derin sağ tarafına 80 metre uzunluğunda bir hat açmıştır.

Makalede güneyde kalan kuyudaki zemin tabakasının hat açılan yer kadar derin olmadığı çayın mecrasına yaklaştıkça artarak hendekte tabakaların en derin şeklini aldığı yazılmıştır. Petrolün hendeğe kumlu taşlardaki yarıklardan aktığının ifade edildiği yazıda hendeğin dibinde bulunan suyun üstünde kahverengi yağlı lekelerin yığıldığı belirtilmiştir. Bunların petrol koktuğunun ifade edildiği makalede jeoloji uzmanı Nadiyakin'in Rusların buradan günde 4 kilo kadar petrol çıkardıklarını söylediği yazılmıştır.

Makalede ikinci olarak Hınıs'da bulunan diğer bir petrol membarı olan Tiftik petrol membarı incelenmiştir. Buna göre membaa Hınıs şehrinin güneydoğusunda Hamir Dağı'nın büyük sırtını geçtikten sonra Halil Çavuş köyünün arka tarafında küçük Tiftik köyünün uçurumlarında geçit ile köye olan mesafenin ortasında bulunmaktadır.

Hamir Dağının kuzey kısmının tamamıyla bizzat Karamermer ile kaplı olduğunun yazıldığı makalede sırtın su çıkan tabakasında volkanik taşların altında mercan kayalığı bulunduğu yazılmıştır. Bunun altında ise güneye doğru boz kırmızı taşların olduğunun

¹⁹⁹ Varlık, 27 Eylül 1339 (1923), S.185, s.3.

ifade edildiği yazıda doğu güney tarafındaki petrol sahasının taş yığınları ile örtülü olduğu ifade edilmiştir. Buna göre bunlar arasında üçüncü zamana ait sarı boz killer görülmektedir. Geçit geçilince kuzey ve doğu tarafında kireç taşı tabakaları uzanmaktadır.

Neft madenin buraya yakın olduğunun yazıldığı makalede burada iki köyün bulunduğu belirtilmiştir. Kuyulardaki suyun üzerinin kalın petrol tabakasıyla örtüldüğünün ifade edildiği makalede ahalinin rivayetine göre kuyuların çok derin olduğu yazılmıştır.

Tahminen 65-70 metre olduğu düşünülen kuyularda su, hamis karbon ve petrolün çok derinlerden çıktığı gözlenmiştir. Petrolün kokusunun uzaktan duyulmakta olduğunun ifade edildiği yazıda petrolün çok olmasına rağmen su ile karışık gelmesinin bu petrolün sadece sanayi için istifade imkanı verdiği yazılmıştır²⁰⁰.

G-SANAYİ FAALİYETLERİ

Erzurum Vilayeti mamül madde üretimi açısından oldukça fakir bir konumdadır. Vilayet dahilinde tarım ürünleri hariç sadece bölgenin kendi ihtiyacına yetecek kadar dokuma üretimi yapılmaktadır. Bunların büyük kısmı vilayet içinde tüketilirken az bir kısmı komşu bölgelere gönderilmektedir.

XIX.yüzyılın birinci ve ikinci çeyreğinde kentsel talebi karşılamaya yönelik imalathaneler ve sipariş sistemi, Makedonya, Anadolu ve Suriye’de eşit bir biçimde dağılmamıştı²⁰¹. Selanik bölgesi, Karadeniz kıyıları Batı ve Orta Anadolu bu dönemde imalat faaliyetleri açısından öne çıkmış bölgeler değildi. Buna karşılık İstanbul ve Bursa önemli merkezler durumundaydı. XIX.yüzyılda şehirlerdeki tekstil imalat faaliyetinin ve belki de sipariş sisteminin yoğunlaştığı en önemli merkezler ise Kuzey Suriye, Güneydoğu Anadolu ve bir ölçüde Doğu Anadolu olmuştur. Suriye’deki Sam, Hama, Humus’a ek olarak önem sıralarına göre Halep, Diyarbakır, Antep, Maraş, Urfa,

²⁰⁰ Varlık, 1 Teşrin-i Evvel 1339 (1923), S.186, s.3.

²⁰¹ Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), s.129.

Arapkir, Bitlis, Erzurum, Sivas, Amasya ve Tokat'ta önemli sayıda dokuma tezgahı bulunmaktaydı²⁰².

Yani Erzurum Vilayeti'nin ancak kendi talebini karşılayacak kısıtlı üretimi bu devirde yavaş yavaş yerini az da olsa seri üretim ve dışarıya satmaya bırakmıştı.

1870'lerde Erzurum bölgesinde yaklaşık 12.000 dokuma tezgahı mevcuttur²⁰³. Bu dönemde Erzurum merkez ve köylerinde kilim rençberlere mahsus bir çeşit soyak bez, kılçuval, tozluk çorap, bez ehram ve bez potin üretiliyordu²⁰⁴.

Erzurum nahiyelerinden Ilıca, Aşkale ve Ovacık'ta kilim, bez, kil çuval, çorap, tozluk, seccade, heybe, yün halı üretilirken bağlı kazalar da aynı mamüllerin kısıtlı imkanlarla üretildiğini görüyoruz²⁰⁵.

Erzurum Vilayeti'nin Bayezid kazasında da aşağı yukarı aynı tip ve adette mallar üretiliyorsa da²⁰⁶ Erzincan Sancağı'nın bu konuda daha ileride olduğunu görüyoruz²⁰⁷. Dokunmuş kumaş ve menuse imalına mahsus Erzincan merkez ve köylerde 600 ve hamam takımı ve havlu için 15 ve bez dokumasına mahsus 20 tezgah mevcut olup bunlardan bez ve menuse tezgahlarının her birinde yıllık 250'şer top ve havlu tezgahlarının her birinde ise yıllık 250'şer takım havlu imal edilmekte ve bunlar dahilde sarf olunduktan başka İstanbul'da ve başka vilayet merkezlerinde satılmak üzere ihraç edilmekteydiler²⁰⁸.

Dokuma üretimi haricinde Erzurum bir dönem de silah sanayinin en önemli merkezlerden biri olmasına rağmen bu konumu uzun süre devam ettirememiştir. Erzurum'da her çeşit ateşli silahlar muhtelif çeşitte tüfek, karabina ve tabancalar pek eski zamanlardan beri imal edilegelmiştir. Burada imalat sipariş üzerine ve müşterinin zevkine uygun olarak yapılıyordu. Şöhreti Osmanlı ülkesi dışına da taşan Erzurum

²⁰² Pamuk, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), s.129.

²⁰³ Donalt Quatoert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, İstanbul, 1999, s.149.

²⁰⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.276-278.

²⁰⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.279-283.

²⁰⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.293-296.

²⁰⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.365-366.

²⁰⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.265-366.

sanatkarları birçok uluslar arası sergide yaptıklarının karşılığı olarak mükafat kazanmışlardı. Son zamanlarda silahçılar Martini ve Winchester tipi tüfekler imaline de başlamışlar ve bu mamüller gerek kalite gerek sağlamlık bakımından orijinallerinden aşağı kalmamıştır. Fakat hükümet 1885 yılında güvenlik endişesiyle Erzurum'daki silah imalatını durdurmuştur²⁰⁹.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Erzurum'da kurulan ve dokuma harici üretim ve tamirat yapan işletmeler de mevcuttur.

Nafia Vekaleti Erzurum Demiryolları Müdüriyeti emrinde olup 1334 (1918) senesinde Erzurum demiryolları istasyonunda İstasyon Fabrikası kurulmuştur. Fabrika lokomotif makineleri ile vagon ve teferruatlarının tamir ve düzenlemesiyle uğraşmıştır. 20 bargir kuvvetinde lokomotif motoru ile çalışan fabrika torna, planya, prese matkab tezgahlarını tahrik ve faaliyete geçirmektedir²¹⁰.

1336 (1920) yılında ise Erzurum'da Esliha Tamirhanesi Müdafaa-i Milliye Vekaleti Harbiye Fabrikaları Müdüriyetine bağlı olarak kurulmuş ve silah tamiriyle uğraşmıştır²¹¹.

Bundan başka 1921 yılında Kâzım Karabekir Paşa'nın yardımıyla Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa eski makinelerden yararlanarak Erzurum'da Firdevsoğlu kışlasında "İş Ocağı" isminde bir tamir atölyesi kurmuştur. Buraya ordudaki kamacı ve tüfekçi ustalarını getirmiş, boş kovanları doldurmak için makineler yapılmıştı. Buraya bağlı bir de çıkarlar mektebi kurularak 100 kadar şehit yetimleri burada yetiştirilmeye başlanmıştı²¹².

Bunlardan başka vilayet genelinde su ile hareket ettirilen motor veya gaz ve benzinle çalışan motor üretimi yapan un fabrikaları vardır.

²⁰⁹ Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, s.91.

²¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928, s.516.

²¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928, s.516.

²¹² İhsan Yavuzer, "Devre Göre Erzurum'da Esnaf ve Teknik Sanat Teşekkülleri", Tarih Yolunda Erzurum, Yıl:1, Sayı:4, (Aralık 1959), Erzurum, 1959, s.9.

Boğaz mesire yerinde Emrullah Efendioğlu İbrahim Efendi'ye ait olan un fabrikası 1317 (1901) senesinde kurulmuştur. Su ile hareket ettirilen oniki bargir kuvvetinde bir motorla çalışan fabrikanın kışın düşmekle beraber senelik üretimi 328.170 kıyyedir²¹³.

Bu yıllarda Erzurum'da faaliyette olan bir diğer un fabrikası ise Gez Mahallesi un fabrikasıdır. Alaftarbaşızade Abdurrahim Efendi'nin sahip olduğu ve 1335 (1919) senesinde kurulan fabrika gaz ve benzinle çalışan 35 bargir kuvvetinde bir motora sahiptir²¹⁴.

1339 (1923) yılı başlarında Bayburt kazasının elektrikle tanıştığı ilk günlerde kazada elektrikle çalışan bir un fabrikası açılmıştır. Kefelizade Yakub Efendi'nin sahibi olduğu fabrikanın açıldığına dair haber 12 Şubat 1339 (1923) tarihli Varlık Gazetesi'nde haber olmuştur²¹⁵.

H- İMAR FAALİYETLERİ

Erzurum Vilayeti, imar ve bayındırlık faaliyetleri açısından 1908-1923 yılları arası gerçekten çok durgun ve kötü bir dönem geçirmiştir. Vilayetin zaten bozuk olan alt yapısını bu dönemde düzeltmek için hemen hemen hiçbir faaliyet yapılmamıştır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi, devletin bu dönemde Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşlarıyla ekonomik gücünü tamamen tüketmesidir. Zaten oldukça kötü bir durumda olan bütçe dengeleri, bu savaşlarla daha da fazla sarsılmış, geliri fazla olan birkaç vilayet dışında kalan diğer Osmanlı vilayetleri, ciddi para sıkıntılarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu dönemde Erzurum'un imarı için, birkaç teşebbüs dışında bir girişim olmadığı gibi, bu iyi niyetli teşebbüslerin de ancak küçük bir kısmı gerçekleştirilmiştir.

Dahiliye Nezareti'nden Sadaret makamına gönderilen 8 Şubat 1325 (21 Şubat 1910) tarihli yazı, Erzurum'un bazı imar ve alt yapı sorunlarını dile getirmesi açısından önemlidir. Bu yazıda, Erzurum Vilayet Genel Meclis'in bazı istekleri Dahiliye Nezareti

²¹³ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928, s.516.

²¹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928, s.516.

²¹⁵ Varlık 12 Şubat 1339 (1923), Sayı:122, s.4.

vasıtasıyla Sadaret Makamı'na iletilmiştir. 1315 yılında çıkarılan irade-i seniyye gereğince, Erzurum şehrine giren her nevi yüklü vesaiti nakliyeden alınıp Gureba Hastanesi masraflarına ve sıhhat ve kamu yararını ilgilendiren hususlara sarf olunmakta bulunan ithalat resminin, önceden istisna edilmiş olan yakacak nakleden arabalarla transit eşya nakliyatını da içine alacak şekilde genişletilmesi ve bu suretle elde edilecek gelirden üçte birinin Erzurum Gureba Hastahanesi masraflarına ve üçte birinin su yolları inşaatına ve gerisinin ise Sanayi Mektebine tahsisine Erzurum Vilayet Genel Meclisi tarafından karar verildiği belirtilmiştir. Vilayat-ı Belediye Kanunu'nun 39. maddesinde belediye gelirlerinin nasıl harcanacağı belirlenmiş olduğundan ve bu konuda gerektiği takdirde Sadaret Makamından izin alınabileceği belirtilerek, ithalat resminin transit eşya ile yük nakleden araba ve hayvanları da içine alacak surette genişletilmesi hususunda Sadaret Makamından izin istenmiştir.²¹⁶

Bu konu, 6 Mart 1326 (19 Şubat 1911) tarihinde Şurayı Devlet'in ilgili birimlerince görüşülmüştür. Görüşme sonunda hazırlanan yazıda, yeni vergilerin konulabilmesi için mutlaka yeni bir kanun çıkarılması gerektiği belirtilmiştir. Bu konuda daha önce de bazı vilayetlerden benzer istekler geldiği ve bunların reddedildiği hatırlatılarak, Erzurum hakkında istisnai bir uygulamaya gidilemeyeceği belirtilmiştir. Erzurum Belediyesi tarafından alınmakta olan duhuliyeye resminin şimdilik iyi bir şekilde getirilerek, Erzurum Belediyesi tarafından yeni gelirlere şiddetle ihtiyaç hissedilmesi halinde, bu konuda yeni bir kanun çıkarılıncaya kadar beklenilmesi istenmiştir. Bunun mümkün olmaması durumunda ise, mevcut duhuliyeye resminin Vilayet Genel Meclisi tarafından kararlaştırılacağı şekilde genişletilerek alınmak üzere, bu konuda acilen bir geçici kanun lahiyası düzenlenerek, bu kanunlaştıktan sonra gereğince mualeme yapılmasının uygun olacağına karar verilmiş ve bu karar Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir. Bu durum Dahiliye Nezareti tarafından 16 Mart 1326 (1 Mart 1911) tarihinde Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir.²¹⁷

²¹⁶ BOA. DH.MUI. Dosya No: 68-2. Gömlek No: 7. Belge No: 1.

²¹⁷ BOA. DH.MUI. Dosya No: 68-2. Gömlek No: 7. Belge No: 6.

Dahiliye Nezareti, yukarıda belirtilen yazıya ek olarak Sadaret Makamı'na gönderdiği 11 Şubat 1325 (24 Şubat 1910) tarihli yazıda, Erzincan Sancağı'nın muhtaç olduğu gelişme vasıtalarının elde edilmesi ve memleketin genel sağlık durumunun düzeltilmesi için alınması gereken bazı tedbirlerin icra edilebilmesi konularına değinmiştir. Bunun için mahalli belediye tarafından akdine lüzum görülen 2 400 lira borçlanmaya karşılık olmak üzere, belediye gelirlerinden olan kantar, ihtisap ve kile resimlerinin en iyi şekilde toplanabilmesi, kira işlemlerinden belediyenin elde ettiği gelirlerine ait nizamnamenin en iyi şekilde uygulanması, yakacak dahil olduğu halde şehre getirilecek her nevi yüklü arabalardan duhuliye resmi alınması ve zephiye (kesim) resmi dahil olmak üzere bütün bu vergi ve resimlerin bir bütün olarak düşünülmesi ve bütün bu gelirlerin belediye tarafından toplanmasına dair Erzurum Vilayet Genel Meclisi tarafından alınmış olan karara ilişkin mazbatanın da Sadaret Makamı vasıtasıyla Şurayı Devlete gönderilmesi ve bu konuda bir karar verilmesi istenmiştir.²¹⁸

Yukarıdaki yazıya göre, Erzincan Sancağı Belediyesi, şehirde yapmak istediği bazı yenilikler karşılığında alacağı olan 2 400 liralık borcu ödemek üzere, birtakım yeni vergilerin çıkarılmasını ve bütün vergi gelirlerinin belediyeye verilmesini istemiş ve bu konuda Erzurum Vilayet Genel Meclisinde alınan karar Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Şurayı devlet'te onaylanmak üzere Sadarete gönderilmiştir.

Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı vasıtasıyla Şura-yı Devlete gönderilen Erzurum Vilayeti'nin bu son mazbatası Şurayı Devlet'in ilgili daireleri tarafından 4 Mart'ta okunarak bu isteğin yerine getirilmesinin mevcut kanunlara göre mümkün olmadığı sonucuna varılmış ve bu sonuç Dahiliye Nezareti'nce Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir.²¹⁹

Dahiliye Nezareti'nin Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 9 Mart 1326 (22 Mart 1910) tarihli yazıda, belediye gelirlerinin artırılabilmesi için yeni bir kanun çıkarılmasının zorunlu olduğu belirtilerek, bu konuda bir kanun neşredilinceye kadar mevcut kanun hükümlerinin Erzurum Vilayeti'nin bu isteğini karşılayacak yeterlilikte

²¹⁸ BOA. DH.MUI. Dosya No: 68-2. Gömlek No: 7. Belge No: 2.

²¹⁹ BOA. DH.MUI. Dosya No: 68-2. Gömlek No: 7. Belge No: 4.

olmadığı, yani Erzurum'un isteklerinin mevcut kanunlara göre yerine getirilmesine imkan görülmediği belirtilmiştir. Şayet işin ehemmiyetine binaen, bahsedilen böyle bir kanunun neşrini beklemek mümkün değilse, bu konuda geçici bir kanun layihası tertip olunarak kanun haline getirilmesinin beklenmesi istenmiştir.²²⁰

Erzurum'un imarı ve halkın yaşam standartları açısından en önemli problemlerden birisi olan su yollarının yapılması konusu, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ele alınan konulardan biri olmuş ve bu konuda ilgili makamlar arasında bazı yazışmalar yapılmıştır.

Erzurum Vilayeti İdare Meclisi tarafından 26 Nisan 1328 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Erzurum'un sağlık ve imarı açısından eskiden beri devam etmekte olan iki önemli ve şiddetli ihtiyacın var olduğu belirtilerek, bu konuda bazı açıklamalar yapılmıştır.

Buna göre bu ihtiyaçlardan birincisi, şehir su yollarının çoğu yerde açıktan aktığı için değişik yabancı maddelerle dolması ve hatta pis suların içme sularına karışmasıdır. Yazıda, bunun bir sonucu olarak şehirde humma, tifüs ve dizanteri hastalıklarının salgın halinde baş gösterdiği ifade edilmiştir. Erzurum'un ikinci önemli problemi ise, Karasu Vadisi'nin bir bataklık halini alarak, şehir merkezi ve 150 adet köyün hava ve ürününü mahvetmesidir. Bu son felaketin şiddetini ortaya koymak için yazının devamında ilginç örnekler verilmiştir. Buna göre gerçek bir istatistiğin yapılması durumunda, Karasu bataklığı nedeniyle Erzurum ve civarı halkının gördüğü zararın, en müthiş bir kolera salgını veya şiddetli bir savaşta ölenlere rahmet okutacak derecede dehşetli olduğu vurgulanmıştır. Nitekim 1326 yılında ahaliden 1 500 ve askerden 700 kişi humma ve tifüse yakalanmıştır, Karasu Bataklığının Erzurum ekonomisine verdiği zarar; bu havalide bulunan sadece 20 köyden alınan öşür bedeli 60 000 kuruşun 16 000 kuruşa kadar düşmesi ile açık bir şekilde görülmektedir. Yazının sonunda, Karasu Bataklığı'nın durumunun iyice incelenmesi ve kurutulması hususunda neler yapılabileceğinin tespit edilmesi için acilen bir uzman fen heyetinin bölgeye gönderilmesi ve bunların

²²⁰ BOA. DH.MUİ. Dosya No: 68-2. Gömlek No: 7. Belge No: 3.

yapacakları inşa ve temizlik masraflarının karşılanması hususunda ahalinin her türlü yardımını yapacağı ve hatta iane yoluyla 2 000 lira kadar bir para toplanabileceği ifade edilmiştir.²²¹

Bu etkili yazı üzerine Dahiyle Nezareti, 29 Nisan 1328 (12 Mayıs 1912)'de Nafia Nezareti'ne bir yazı göndererek, gereken fen heyetinin bir an önce gönderilmesini ve keşfiyatın yapılmasını talep etmiştir.²²² Dahiliye Nezareti aynı konuda 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912)'da Meclis-i Ayan'a da bir yazı göndererek, Erzurum'daki Karasu Bataklığının incelenmesi için bir fen heyeti gönderilmesinin Nafia Nezareti'nden istendiğini belirtmiştir.²²³

Görüldüğü üzere, Meşrutiyet'in ilk yıllarında, Karasu Bataklığı'nın temizlenmesi için bazı teşebbüslere girişilmiştir. Bununla birlikte, bu temizleme işlemi, büyük bir bütçe gerektirdiği için, hiçbir sonuç alınamamış ve hatta bu konu Cumhuriyet döneminin de en önemli imar ve sağlık sorunu olarak varlığını devam ettirmiştir.

Erzurum'un imar ve sağlık bakımından çok daha önemli bir sorunu ise, şehrin su isale hattının inşasıdır.

Erzurum Valisi Reşit Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Haziran 1330 (1 Temmuz 1914) tarihli bir yazıda, Erzurum'a getirilmesi kararlaştırılmış bulunan suyun inşaatı için, Trabzon şehrine 4 saat mesafeden su getirmek üzere gereken inşaatı gerçekleştirmiş olan Belçika'daki Liyas İsale-i Miyah Şirketi'yle görüşüldüğü, inşaat masrafları konusunda bir anlaşmaya gidildiği takdirde bu şirkete, olmadığı takdirde daha uygun şartlar ileri süren başka bir şirkete ihale edilmek üzere uygun bir proje yapmak için 1 200 liranın gerektiği belirtilmiştir. Yazının devamında Erzurum'un su ihtiyacını karşılayan 37 kaynak mevcut olduğu ve bunların bazılarının şehir içinde bulunmakla birlikte son derece dağınık halde buldukları hatırlatılarak, proje için istenen bu miktarın son derece uygun olduğu belirtilmiş ve gereken paranın suları idare

²²¹ BOA.DH. İD. Dosya No: 6. Gömlek No: 41. Belge No: 3-4.

²²² BOA.DH. İD. Dosya No: 6. Gömlek No: 41. Belge No: 1/2.

²²³ BOA. DH.İD. Dosya No: 6. Gömlek No: 41. Belge No: 4/2.

etmekte olan Evkaf İdaresi tarafından karşılanmasına delalet edilmesi istenmiştir.²²⁴ Bunun üzerine Dahiliye Vekaleti, bu talebi uygun bulmuş ve bu paranın kabulüne müsaade edilmesi Dahiliye Vekaleti'nden Erzurum Evkaf Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.²²⁵

Meşrutiyet döneminde Erzurum şehrinin imarını yakından ilgilendiren meselelerden birisi de, şehrin tam ortasında bulunan eski kale arsalarının mülkiyeti meselesidir. Aşağıda görüleceği üzere, bu arsaların belediyeye devredilmesi ve şehrin bu vesile ile imar edilmesi hususunda İstanbul'a birçok yazı gönderilmiş ve uzun süren bir mücadeleden sonra, bu konuda önemli adımlar atılmıştır.

Dahiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne 11 Ağustos 1325 (24 Ağustos 1909) tarihinde gönderilen bir yazıda, zaman aşımına ve depremlerin tesirlerine uğramış olduğu için harap bir halde bulunan ve askeriye tarafından yıllık 250 lira kadar bir gelir getirmekte bulunan iç kalenin müzayede ile bir kısmı satılmak ve geri kalan kısmı üzerinde akar inşa ile gelirlerinin şehrin imarına sarf edilmek üzere belediyeye terki hakkında isteği içeren, Erzurum Vilayetin'den alınan 19 Temmuz 1325 (1 Ağustos 1909) tarihli yazınının Harbiye Nezareti'nin görüşüne sunulduğu belirtilmiştir.²²⁶

Bu konuda Erzurum'dan İstanbul'a gönderilmiş en önemli ve aydınlatıcı yazı, Vali Celal Bey tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Teşrinisani 1325 (11 Aralık 1909) tarihli yazıdır. Bu yazıda, Erzurum şehrinin sağlık, imar ve temizlik sorunları hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Yazıda, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için etüv makinesi gibi temizlik vasıtalarına kesin ihtiyaç bulunduğundan, gelecek yıl belediye bütçesinde etüv makinesi satın alınmak üzere 300 lira tahsisat konulması hakkındaki Dahiliye Nezareti'nin yazısı hatırlatılarak, etüv makinesi getirilmesi için daha önce de teşebbüse geçildiği ve 6 Teşrinievvel 1325 (19 Ekim 1909) tarihli telgrafname ile bunun kaç kuruşa alınabileceğinin Meclisi Umuru Tıbbiye Nezareti'nden sorulduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte etüv ve benzeri

²²⁴ BOA. DH.İD. Dosya No: 41. Gömlek No: 47. Belge No: 1.

²²⁵ BOA. DH.İD. Dosya No: 41. Gömlek No: 47. Belge No: 1-2.

²²⁶ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 1.

malzemenin bulaşıcı hastalıkların az görüldüğü bölgelerde faydalı olabileceği, ancak Erzurum'un bu tür hastalıklar konusunda çok yaygın bir halde olması nedeniyle her sokağa bu tür makinelerden birer tane konulması durumunda bile gereken temizliğin sağlanamayacağı ifade edilmiştir. Erzurum'da bir iki sokak müstesna olmak üzere, hiçbir sokakta lağım tertibatı yoktur. Yine bazı haneler hariç olmak üzere, Erzurum'daki bütün binaların %80'inde tuvalet tertibatı yoktur. Ayrıca, aslında gayet saf ve temiz olan Erzurum'daki çeşme suları, kaynaklarından şehre gelinceye kadar birçok yerde açıktan aktığı için ve şehir dahilinde ise kırık ve çatlak toprak künkler içinden geçtiği için, her türlü dış tesire açıktır. Her haneden atılan pislikler bu sulara karışmaktadır. Bazı mahallelerde çeşmelerin yanı başında helalar inşa edilmiş ve bu durum çeşmeler pis suların karışmasına neden olmuştur.²²⁷

Erzurum'un sağlık sorunları hakkında yukarıdaki bilgileri veren Celal Bey, daha sonra sözü, bu sorunlardan kaynaklanan ve bir türlü önlenemeyen hastalıklara getirmiştir.

Celal Bey'e göre, şehrin içinde bulunduğu durum, Erzurum'da tifo hastalığının yaygın bir hale gelmesine ve iskarlatin ve difteri gibi hastalıkların da yayılmasına neden olmaktadır. Bu hastalıklar, şehirdeki insanlar üzerinde çok şiddetli bir şekilde etkisini göstermekte ve şehir geleniden büyük bir sağlık sorununa neden olmaktadır. Erzurum Valisi Celal Bey, yazısının devamında bu konuyla ilgili ilginç örnekler vermektedir. Buna göre, vali, gereken her türlü tedbirleri alış olmasına rağmen, 3 çocuğundan ikisi, birbirini takiben iskarlatin hastalığına tutulmuştur. Belediyece yapılan tahkikata göre, bu yıl şehirdeki çocukların yarısından fazlasının iskarlatin ve difteri ile boğuştuıkları anlaşılmıştır. Erzurum gibi 2 000 metre yükseklikte olup kışın eksi 30-40 dereceye kadar inen sıcaklıkta ve mikropları değil insanları bile donduracak derecede soğğun kendini gösterdiği bir memlekette emrazı sariyenin yerleşmemesi gerektiğini bildiren Vali, Erzurum'un yukarıda belirten kendine özgü şartları dolayısıyla, bu hastalıkların daimi bir hastalık haline geldiğini ve bunu da son derece ilginç olduğunu

²²⁷ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 3/1, 3/2.

belirtmiştir. Erzurum Belediye gelirinin tümü, 3-4 yıl boyunca temizlik işlerine sarf edilse bile, Erzurum temizlenemeyecek kadar kirlidir. Bütün lağımın su mecrasının fennin gösterdiği şekilde inşasını belediyenin ancak 3 000 liraya çıkan gelirinden beklemek, gereksiz bir emir olmuş olur.²²⁸

Erzurum şehrinin içinde bulunduğu durum ve şehirdeki hastalıklar konusunda yukarıdaki açıklamaları yapan Vali, daha sonra, yapılması gereken en önemli konuya değinmiştir. Vali Celal Bey, bu duruma çare bulabilmek için, 19 Temmuz 1325 (1 Ağustos 1909) tarihli yazısında önerdiği tedbiri bir kez daha tekrarlamıştır. Celal Bey'e göre alınması gereken tedbir şudur:

Erzurum Kalesi ve kale etrafındaki hendekler, tamamen harap olarak taşları inşaat işlerinde kullanılıp içkale denilen mahalden başka hiçbir eseri de kalmamış olduğu halde, askeriye, bu beden ve hendeği korumaya devam etmekte ve bunlar üzerinde sahiplik iddiasında bulunmaktadır. Erzurum "devre-i muttasıla" denilen ve şehrin müdafaası noktasından yeni silahların tesirine nazaran artık hiçbir önemi kalmadığı askeri yetkililer tarafından da kabul edilen istihkamet ile çevrili olduğu için, hiçbir tarafa doğru genişleme imkanının bulunmadığı gibi, arazisi de son derece kıymetlidir. Kale bedeni denilen yerler ise, şehrin merkezinde ve en şerefli yerinde bulunması nedeniyle, daha pahalıdır. İçkale etrafında, şimdiki halde askeriye tarafından birtakım dükkanlar inşasına müsaade edilerek, yıllık 200-300 lira kadar zemin icarı alınmaktadır. Zaten yangın yeri manzarası arz eden şehir içindeki bu dükkanların kötü manzarası, İstanbul'da Sirkeci ile Kumkapı arasındaki teneke evler derecesinde Erzurum şehir merkezine bir sefalet görüntüsü vermektedir. Esasen beldenin ve belediyenin hakkı olan arazi yine belediyeye terk olunur ise, bir kısmını satmak ve geri kalan kısmı üzerine akar yaptırmak ve bu akaratın bedeline karşı gösterilecek birkaç bin lira borçlanılarak şehrin temizlik ve gelişmesi, su yollarının ve lağımın yaptırılması mümkün olur. Hatta şehrin müstakbel bir planı tanzim ettirilerek, bazı mülklerin

²²⁸ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 3/1, 3/2.

istimlaki ile bu plana tevfikan yeni bir mahalle meydana getirmek bile mümkün olabilir.²²⁹

Belirtilen arazinin belediyeye terkine izin verilmediği surette, Erzurum Belediyesi, şehrin temizlenmesi, lağınların ve su yollarının inşası, sokakların tanzimi ve genişletilmesi gibi önemli vazifelerini yerine getirecek vasıta ve imkanlara sahip olmadığından, her ne yapılırsa yapılsın, bu durumda sari hastalıkların meydana getirdiği tahribatı ortadan kaldırmak mümkün değildir. Her yıl binlerce çocuk ölmekte, binlerce aile matem tutmaktadır. Bu arazi, her noktadan şehrin en önemli noktasıdır.

Öyle olmasa bile, 60-70 000 nüfusun sıhhat ve hayatının muhafazası için bile, bu arazinin şehir halkı menfaatine belediyeye terk ve tahsisi gereklidir. Hayat ve sağlık gibi en mühim bir meseleyi ilgilendiren bu isteğinin Dahiliye Nezareti tarafından dikkate alınmasını isteyen Celal Bey, bu yazısında Dahiliye Nezareti'ne bir Erzurum şehir planı göndererek, askeriyenin sahiplik iddia ettiği yerlerin şehrin tamamıyla ortasında bulunması münasebetiyle tamamen belediyeye ait olması gerektiğini ifade etmiştir. İsteğinin kabul edilmesi durumunda ilk baharda yapılacak inşaatın keşif name ve planlarının tanzimine teşebbüs edilmek istendiğini belirten vali, durumun bir an önce açıklığa kavuşturularak, kendisine bilgi verilmesini istemiştir.²³⁰

Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 16 Kanunuevvel 1325 (29 Aralık 1909) tarihli yazıda, Erzurum Vilayeti'nin göndermiş olduğu 28 Teşrinisani 1325 (11 Aralık 1909) tarihli yazıya cevap verilerek, Erzurum'daki içkalenin müzayede yoluyla satılmasıyla bir kısmı üzerine akar inşa ettirilerek şehir gelirlerinin artırılması ve bu paranın şehrin imarına sarf edilmek üzere belediyeye terki hakkında vilayetten alınan 19 Temmuz 1325 (1 Ağustos 1909) tarihli yazı üzerine, durumun Harbiye Nezareti'ne bildirildiği ve bu nezaretten alınan cevapta, Erzurum mevkiinin mevcut durumlara göre acilen tahkimi için gelecek yıl İstanbul'dan gönderilecek tahkik heyetinin bu durumu da dikkate alarak bir karar vereceğinin uygun bulunduğu 4.

²²⁹ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 3/1, 3/2.

²³⁰ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 3/1, 3/2.

Ordu Kumandanlığından bildirildiği ve bu komisyonunu gelecek yıl Erzurum'a hareket edeceğinin bildirildiği belirtilmiştir.²³¹

Gerçekten de Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Kanunuevvel 1325 (21 Aralık 1909) tarihli yazıda, gelecek yıl bütçesiyle verilecek tahsisatla, Erzurum bölgesinde yapılmak istenilen tahkimat işlerini incelemek üzere bir tahkik komisyonunun gönderileceği ve bu işin de o zamana kadar ertelenmesinin daha doğru olacağı ifade edilmiştir.²³²

Belediyeye terki istenilen eski kale arsaları hakkında gelecek yıl Erzurum'a gönderilecek olan heyetin kararının bekleneceği bilgisi, 17 Kanun-i evvel 1325 (30 Ekim 1909) tarihinde Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir. Bu yazıyı alan Erzurum Valisi Celal Bey, konuyu Vilayet Genel Meclisi'ne götürmüş ve burada yapılan görüşmeler sonucunda, şehrin tamamen ortasında kalan ve belediyeye ait olduğu açık olan bu arsaların tasarrufu konusuyla, gelecek yıl Erzurum'a gönderilecek fenni teftiş heyeti arasında bir ilişki bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Bu arsalar konusunda Erzurum'a gelecek heyetin vereceği kararın aksi yönde olabileceği, halbuki bu arsaların ne askeriye ve ne de maliyeye ait olmadığı belirtilerek, bu arsaların bir an önce belediye adına tapuya kaydedilmesi bir kez daha istenmiştir.²³³

Bu yazı üzerine Dahiliye Nezareti tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 18 Mart 1326 (31 Mart 1910) tarihli yazıda, "eski kale bedeni" ismi verilen ve belediyeye ait olduğu halde askeriye tarafından sahiplenilen arsaların belediyeye terki hususunun şehrin imarı için son derece önemli olduğunu belirten Erzurum Vilayeti, Meclis-i Umumi-i Vilayet'den alınan mazbatadan bahsederek konunun aciliyetini ve önemini bir kez daha vurgulanmıştır.²³⁴

Bu arada Erzurum Belediye meclisi, 9 Şubat 1325 (22 Şubat 1910) tarihinde almış olduğu bir kararla, iç kalenin Erzurum Belediyesi'ne terkini, gerekçesiyle birlikte

²³¹ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 2.

²³² BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 4.

²³³ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 29.

²³⁴ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 7.

bir kez daha Erzurum Valiliğinden talep etmiştir. Buna göre; Vilayete giden yazıda, özetle şu konular belirtilmektedir:

Bundan 44 yıl önce Erzurum istihkamlarının inşaatı sırasında iç kale müstesna olmak üzere şehrin muhtelif noktalarında bulunan eski surlar askeriye tarafından sökülerek, arsaları haliyle terk olunmuştur. 25 yıl önce Ferik Şahap Paşa'nın "İstihkamat İnşaat Komisyonu" başkanlığında bulunduğu sırada, bu arsalardan çarşılara civar olan mahallerin yüz tarafları, küçük birer zemin icarıyla ahaliye verilerek bugün mevcut olan ve pek çirkin bir manzara oluşturan birer bostan kulübesi tarzında dükkanlar yapılmıştır. Bu arsalardan kullanılmayarak kendi haline terk edilenler, memleketçe öteden beri mezbele haline getirilerek, her türlü pis madde ile doldurulmuştur. Bunlar, şehrin en güzide noktasında bulunmaktadır. Bunların yine askeriye ait olmak üzere, temizliğinin gerçekleştirilmesi maksadıyla bahçe haline getirilmesi düşünüldükçe, durum 5-6 yıl önce belediyeden vilayete, orduya ve oradan Seraskerlik makamına yazılmış ve bu isteğin uygun bulunması üzerine askeriyece buraların bahçe haline getirilmesi konusunda gereken kararlar alınmış olmasına rağmen, şimdiye kadar bu konuda bir faaliyet görülmemiştir. Halbuki, Erzurum Belediyesi'nin bütün gelirlerini harcaması durumunda bile bu yerleri temizlemesi mümkün değildir.

Memleketin şerefli yerlerinde bulunan bu arsalar, şimdiki durumuyla korundukça, diğer taraftan "devre-i muttasıla" denilen dış surların memleketin sınırlarını kısıtlaması devam ettikçe, yerel hükümet ve belediyenin şehrin imarı için bir şey yapması mümkün değildir.

Bu istek valiliğin dikkatini çektiği için, bu konuda gerekli makamlarla haberleşilmiş ve bazı ilerlemeler sağlanmış olmasına rağmen, kesin bir sonuç alınmadığı ve askeriyenin bu gibi yerleri 5-10 kuruşa kiraya vermeye devam ettiği görülmüştür.

Belediyelerin kurulması nedeni şehrin imarı ve temizliği olduğu için, bu arsalardan bazılarının belediyece bahçe haline konulmasıyla ve uygun olanlarının yeniden inşa ettirilmek üzere belediyeye terki gerekmektedir. Ayrıca, masraflarını karşılayamayan ve askerî müesseselerden olan Sanayi Mektebi'nin kendi kirasında

bulunan yerin karşısındaki arsadan faydalanmaması düşünülemez olduğundan, bu konuda Belediye Meclisi'nin almış olduğu kararın Vilayet Genel Meclisi'ne götürülmesi gerekmektedir.²³⁵

Belediye Meclisi'nin bu kararını alan valilik makamı, konuyu bir kez de Vilayet Genel Meclisi'nde görüşmüş ve belediyenin bu konudaki talebinin tamamen haklı olduğuna karar vererek, konuyla ilgili olarak Dahiliye Nezareti'ni 13 Şubat 1325 (26 Şubat 1910)'te bilgilendirmiştir.²³⁶ Bu yazıda ise aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

Temizlik konusunda daha önce gönderilen 28 Teşrin-i evvel 1325 (10 Kasım 1909) tarihli yazı üzerine, bir etüv makinesi celbi konusunda belediye bütçesine tahsisat konulmuşsa da, Erzurum genel olarak çeşitli bulaşıcı hastalıklar ve her türlü pislik ile çevrili olduğundan, bu halde kaldıkça her sokağa bir etüv makinesi konulmasının hiçbir fayda vermeyeceği açıktır. Çünkü şehrin bir iki sokağı müstesna olmak üzere, hiçbir sokakta lağım ve evlerin %80'inde hela bulunmadığından, aslında gayet saf ve temiz olan çeşme suları, kaynaklarından itibaren şehre kadar birçok yerlerde açıktan ve şehir dahilindeki çeşmelere de birtakım kırık ve çatlak künkler içinden gelmekte ve her haneden atılan pislikler bunlara karışmaktadır. Bazı mahallerde çeşmelerin yanında umumi helalar bulunması da suları kirlettiğinden, Erzurum'da tifo, iskarlatin ve difteri gibi illetler pek dehşetli bir tahribat yapmaktadır. Belirtilen sebeplerin bir sonucu olarak, bu hastalıklar Erzurum'da daimi bir hastalık halini almış olduğu gibi, 3 500 liradan ibaret olan belediye gelirleri tamamen temizlik için sarf edilse bile, şehir 5-10 yıl zarfında temizlenemeyecek derecede pistir ve su mecralarının fenni bir şekilde inşası mümkün değildir. Bu nedenle, bu konuda acil tedbirler alınması gerekli hale gelmiş ve bu konuda vilayetten gönderilen maruzatın ifasından başka çare ve imkan bulunmadığı anlaşılmıştır. Erzurum'da iç kale denilen eski kaleden başka, kalenin etrafındaki hendekler, tamamen harap olarak taşları çeşitli inşaatlarda kullanılıp, bugün belirtilen arsaların çoğu yerinde ne kaleden ve ne de hendeklerden eser kalmamış olduğu halde, askeriye tarafından bu beden ve hendek yerlerine sahiplik iddiasında bulunmaktadır.

²³⁵ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No:27.

²³⁶ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 29.

Erzurum şehrinin daha önce takdim kılınan planına nazaran, askeriyeeye aidiyeti iddia olunan yerlerin şehrin tam ortasında bulunması nedeniyle münhasıran belediyeye ait olduğu her türlü tereddüitten uzaktır. Erzurum şehri, “devre-i muttasıla” denilen dış surlar ve şehrin müdafaası bakımından yeni silahların tesirine nazaran kesinlikle ehemmiyetli olmayan istihkamat ile sınırlı kaldığı için, hiçbir tarafa doğru genişleyemeyecek bir duruma gelmiştir. Kale olarak adlandırılan bu yerler, şehrin merkezine ve en şerefli mahallerine isabet ettiği için, diğer yerlerden daha pahalıdır. Şimdiki halde askeriye tarafından baraka gibi birtakım basit dükkanlar inşa edilerek, yıllık 300 lira kadar zemin kirası alınmaktadır. Bu dükkanların arkaları ise mezbele olarak kullanılmaktadır. Zaten yangın yerini andıran ve şehri daha beter bir halde göstermekte olan bu yerlerin, asıl sahibi olan belediyeye terk edilerek bir kısmının satılması ve geri kalan kısmının ise üzerlerine akar yapılarak bu akarların kira bedelleri karşılık gösterilmek suretiyle birkaç bin lira borçlanılarak, şehrin temizliğinin ve imarının bir dereceye kadar sağlanması ve su yollarının inşa edilmesi mümkündür. Buna müsaade edildiği surette, Erzurum Belediyesi’nin, şehrin temizlenmesi, lağımaların ve su yollarının inşası, sokakların genişletilmesi ve tanzimi gibi önemli vazifelerini yerine getirebileceği ve bulaşıcı hastalıkların önüne bu suretle geçilebileceği muhtemeldir. 65 000 nüfusun sağlık ve selameti için bu arsaların belediye devrine müsaade olunması gereklidir. İlk baharda yapılacak inşaatın keşif ve projelerinin hazırlanması için, bu konuda gerekli kararın bir an önce verilerek Erzurum Vilayeti’ne bildirilmesi son derece önemlidir.²³⁷

Şehrin ortasında bulunan bu eski kale arsalarının belediyeye devredilmesi hususunda Erzurum’dan yapılan ısrarlı isteklere rağmen, İstanbul’da nezaretler arası görüşmeler sonucunda, bunların bir kısmının Maliye Nezareti’ne devredildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Harbiye Nezareti’nden Dahiliye Nezareti’ne gönderilen 7 Nisan 1326 (20 Nisan 1910) tarihli yazıdan anlaşıldığına göre; belediyeye devri istenilen Erzurum iç kale arsalarının Maliye Nezareti’ne devri hakkında Şura-yı Askerî

²³⁷ BOA. DH.ID. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No:28.

tarafından verilen karar Meclis-i Vükelâ tarafından tasdik edilmiş ve padişah'ın iradesine sunulmuştur. Yazının devamında Erzurum iç kalesinin bir kısmının top ambarı olarak kullanıldığı belirtilerek, şimdi ve gelecekte askeriye için gerekli olan mahallerden başka, bu iç kalenin diğer kısımlarının Maliyeye devrinin gerekli olduğu Harbiye Nezareti'nden 4. Ordu Kumandanlığı'na bildirilmiştir. Bu arsaların belediyeye terki lüzumlu görülüyor ise, konunun Maliye Nezareti'ne bildirilmesi ve bu iki Nezaret arasında meselenin çözülmesi gerektiği ifade edilmiştir.²³⁸

Bahsedilen arsaların Maliye Nezareti'ne devredilmesi nedeniyle, Erzurum Vilayeti bu konuda istediğini elde edememiş, bunun üzerine belediye gelirlerinin diğer yollardan artırılması için bazı teşebbüslere girişmiştir.

Örneğin, Erzurum Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, belediye gelirlerinin yetersizliğinden dolayı şehrin temizliğine hakkıyla önem verilememiş olması ve bu sıralarda bulaşıcı hastalıkların çıkması ve bir çok nüfusun bu yüzden ölmesi konusundan bahisle, şehrin temizliğinin gereği gibi yapılabilmesi ve bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılması için gerekli çalışmaları yapmak üzere önceden irade-i seyniyye ile ilga edilmiş olan tanzifat (temizlik) vergisinin öteden beri alınmakta olan kapı gelirlerine halel getirmemek üzere eskisi gibi tahsiline izin verilmesi gereği ifade edilmiş ve bu istek 10 Nisan 1326 (23 Nisan 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na iletilmiştir.²³⁹

Erzurum Belediyesi'nin gelirini artırmak için, özellikle bazı vergilerde düzenleme yapılmasını içeren bu gibi isteklerin yanı sıra, Erzurum Belediyesi, kale beden arsaları üzerindeki hak iddiasını ısrarlı bir şekilde devam ettirmiştir. Bununla birlikte, konunun taraflarından birisi de artık Maliye Nezareti olduğu için, bu nezaretin de bundan sonraki yazışmalarda görüşü alınmıştır.

Dahiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen 13 Nisan 1326 (26 Nisan 1910) tarihli yazıda, Erzurum iç kalesinin belediyeye terki gereğine dair Erzurum'dan alınan yazılar üzerine, bu kalenin müdafaa bakımından bir işe yaramayacağını tabi

²³⁸ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 30.

²³⁹ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 9.

olduğu, eski kale dahilinde bulunan ambar deposu, kışlalar ve talimhane meydanı kabul edilen mahallerin ve daha sonra askeriye için gerekli olacak yerlerin ayrılmasından sonra, geri kalan kısmın maliyeye terki hakkında bir karar alındığı ve durumun 4. Ordu Müşiriyyeti'ne bildirildiği beyanıyla, belediyeye terki talep olunan arsalar hakkında Maliye Nezareti'ne müracaat edilmesi gerektiğine dair Harbiye Nezareti'nden bir tezkere alındığı belirtilerek, Erzurum belediye gelirlerinin yetersizliğine binaen bu iç kalenin müzayede ile satılmasıyla bir kısmı üzerine akar inşa edilerek gelirinin şehrin imarına harcanması hakkında Erzurum Vilayeti'nden alınmış olan birkaç yazının Maliye Nezareti'nce değerlendirilerek gereğinin yapılması istenmiştir.²⁴⁰

Bu yazıdan anlaşıldığına göre, uzun yıllar askeriye tarafından tasarruf edilen Erzurum'daki iç kale ve arsaları Şura-yı Devlet kararıyla 1326 yılında Maliye Nezareti'ne devredilmiştir. Bu devir, aslında Erzurum halkının ve belediyesinin hiç de hoşuna gitmemiştir. Çünkü burasının belediyeye devredilmesi ve buradan elde edilecek gelirle şehrin temizlik ve imar gibi ihtiyaçlarının karşılanması bu sıralarda ısrarla talep edilmektedir.

Erzurum'un perişan durumu karşısında hiçbir şey yapamayan Erzurum Belediyesi'nin aciz durumdan kurtarılması için son derece önemli görülen ve bütün halkın üzerinde birleştiği bu konu, bir süre Erzurum gündemini meşgul etmiştir. Bu konuda kesin kararlı olan halk, bu arsaların belediyeye verilmesi için elinden geleni yapmıştır.

Bunun için 17 Nisan 1926 (30 Nisan 1910)'da Erzurum'da büyük bir miting yapılmıştır. Bu miting için Hükümet Konağı önündeki meydanı tamamen dolduracak derecede bir kalabalık toplanmıştır. Dönemin şartlarına göre, oldukça önemli bir hareket olan bu mitingin yapılma sebeplerini şöyle sıralamak mümkündür:

1. Nafia Nezareti'nce 1326 yılı içinde yaptırılacak yollar için başlangıçta verilmiş olan 24 000 liralık tahsisatın 14 000 liraya indirilmesi;

²⁴⁰ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 10.

2. Yol yapımı için devletçe ayrıca tahsis edildiği bildirilen 113 000 lira ile inşa ettirilecek yolların yapımına henüz başlanmamış olması;

3. Demiryolu inşaatı için güzergah tayini hakkında Trabzon'a yalnız iki mühendis gönderilmesinin meseleyi geciktirmek olarak anlaşılması;

4. Daha da önemlisi, bilhassa belediyenin asıl hakkı olduğu halde önceden askeriye tarafından zapt edilen ve şimdi de Maliye Nezareti'ne verilmek istenilen kale beden arsaları.²⁴¹

Büyük bir kalabalık tarafından gerçekleştirilen bu mitingde, Belediye Reisi Şerif Efendi tarafından heyecanlı bir nutuk söylenmiştir. Bu nutukta “Yollar yapılmayacaksa, hükümet bizi vesait-i ümraniyesi mevcut bir yere nakletsin” diyen Şerif Bey'den sonra söz alan bazı kişiler, yolsuzluk yüzünden memlekete bela olan fakirlik ve şiddetli ihtiyaç hakkında açıklamalar yapmışlardır. Ayrıca, bu mitingde istenen dileklerin gerekli makamlara arzıyla kendilerine sonuç hakkında bilgi verilmesi valilik makamından talep edilmiştir. Bu mitingi yakından takip eden Vali Celal Bey, halkın bu galeyanı karşısında, yolların inşasına başlanması ve beden arsalarının belediyeye terkine dair halka kesin teminat vermiş ve halk, bu konuda tekrar müracaat edileceği vaadiyle dağılmıştır.²⁴²

Bu mitingin yapılması sebeplerinden birisi olan demiryolu inşaatındaki sıkıntı ve imkansızlıklar, aslında halk tarafından bilinmektedir. Ancak yol yapımı konusunda halkın tahammülü kalmamıştır. Şehrin tamamıyla ortasında bulunduğu cihetle bütün halk tarafından belediyeye ait olduğu konusunda kanat getirilmiş olan kale beden arsalarına Maliye Nezareti tarafından sahip çıkılmak istenmesi, halkın tepkisine neden olan en önemli unsurdur. Vali Celal Bey, miting sırasında Belediye Başkanı'nın nutkuna mukabil cevap verirken, mitingde bulunanlar tarafından, vali'nin memleketin hayrına hiçbir şey yapmadığı şeklinde sözler söylenmiştir. Vali Celal Bey'e göre; bu mitingi gerçekleştiren Erzurum halkının, başka yerlerde ve kazalarda da aynı türden miting yapma hazırlıkları bulunmaktadır. Vali, Dahiliye Nezareti'ne vermiş olduğu

²⁴¹ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 17-18.

²⁴² BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 17-18.

bilgide, halkın üzüntüsünü bir galeyana şekline dönüştürmemek için, zaten pek sağlam olmayan kale beden arsalarının belediyeye terkine muvafakat edildiğinin Erzurum Vilayeti'ne bir an önce bildirilmesini ve yollar hakkında da gereken tahsisatın verileceği konusunda Nafia Nezareti'nden ilgili yazının bir an önce gönderilmesini istemiştir.

Erzurum halkının bu konudaki isteği uzun süre karşılanamamıştır ve İstanbul ile Erzurum arasında birçok sonuçsuz yazışma gerçekleştirilmiştir. Halkın bu konudaki ısrarı ve hatta hükümete karşı gösteriler düzenlemesi, özellikle Erzurum Valisi Celal Bey'i zor durumda bırakmıştır. Kendisine halkın başka konularda da gösterdiği tepkileri azaltmak isteyen Celal Bey, beden arsalarının belediyeye terki ve halkın tatmin edilmesi için elinde geleni yapmıştır.²⁴³

Yukarıda bahsedilen mitingün gerçekleştirildiği günde, yani 17 Nisan 1326 (30 Nisan 1910)'da Erzurum Belediye Reisi Şerif Efendi tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Erzurum'un yola olan ihtiyacı ve bu ihtiyacın bir an karşılanması hakkında Erzurum'dan İstanbul'a gönderilen yazılar üzerine, bu yıl vilayet tarafından yapılacak yollar için Nafia Nezareti tarafından 24 000 lira tahsisi edildiği ve Mart başında Erzurum-Trabzon, Erzurum-Erzincan ve Erzurum-Bitlis yollarının mükemmel bir surette tamir ettirileceğinin bu nezaret tarafından bildirildiği ve Erzurum'un bir demiryolu ile sahile bağlanmasına teşebbüs olunacağına da resmen tebliğ edildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte yollar için tahsis edilmiş olan 24 000 liranın daha sonra 14 000 liraya indirilmiş, ayrıca hükümet tarafından yaptırılacağı ifade edilen 113 000 liralık yol hakkında şimdiye kadar bir teşebbüse girilmemiş ve 300 km.lik şimendifer güzergahını tayin için Trabzon'a sadece 2 mühendis gönderilmiştir. Bütün bu olumsuz gelişmeler, önceden verilmiş olan bu müjdelerin yalnız bir gösterişten ibaret olduğu ve gerçekte hiçbir şeyin yapılmayacağı değerlendirilmesine neden olmuştur. Şerif Efendi'nin verdiği bilgilere göre, Erzurum ve havalisinde yaz mevsimi oldukça kısa sürmektedir. Şerif Efendi, yolların bu süre içinde yapılmaması ve bu senenin de geçen

²⁴³ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 17-18.

sene gibi atalet içinde geçirilmesi durumunda, hükümetin Erzurum'un saadeti ve gelişmesini arzu etmediğinin düşünüleceğini belirtmiştir.

Daha sonra Erzurum şehrinin ortasında bulunan iç kalenin durumuna değinen Şerif Efendi, halen askeriyenin elinde bulunup Maliye Nezareti'ne verildiği anlaşılan beden arsalarının belediyeye ait olduğunu belirtilmiştir. Bu arsaların belediyeye verilmesinin memleketin ihmal edilmiş olan temizliğine katkıda bulunacağını, bulaşıcı hastalıkları önleyeceğini ve bu nedenle her yıl ölen binlerce kişinin hayatının bu suretle kurtarılacağını ifade etmiştir. Şehrin tam ortasında bulunan bu arsaların bir an önce belediyeye terk edilerek yukarıda belirtilen şehir hizmetlerinin ifasına hizmet edilmesi için son olarak Hükümet Konağı önünde bir miting yapıldığını belirten Şerif Efendi, bu isteğin miting heyet-i umumiyesi adına kendisi tarafından dile getirildiğini ifade etmiştir. Şerif Efendi, bu önemli yazısının son kısmında, bu son feryadın işitilmemesi durumunda, tahammülsüzlükten dolayı Osmanlı memleketinin gelişmiş mahallerine dağılmak mecburiyetinde olduklarını, yani halkın Erzurum'u terk etmek zorunda kalacağını belirtmiştir.²⁴⁴

Bu arada, Erzurum Valisi Celal Bey, 20 Nisan 1326 (3 Mayıs 1910)'da Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, Belediye Reisi Şerif Efendi tarafından mitingde yapılmış olan konuşmanın metnini nezarete iletmiştir.²⁴⁵

Şerif Efendi'nin mitingde yaptığı heyecanlı konuşmanın metni özetle aşağıdaki gibidir:

Erzurum'un yola olan ihtiyaç derecesi ve bunun memleketin geleceği için ne kadar önemli olduğu, Valilik makamı tarafından meçhul değildir. Memleketin geleceğinden mesul olan hükümet, vatanın terakki ve yükselmesine, ahalsinin servet sahibi olmasına ve refah içinde yaşamasına mani olan halleri ortadan kaldırmalıdır. Biz yol istiyoruz. Yolsuzluk yüzünden fakirliğe düştüğümüzü söyleyerek feryat ediyoruz. Bizi köyden köye nahiyeden nahiyeye değil, kazadan kazaya nakledecek yollardan mahrumuz. Mahsulümüzü satamıyoruz. Muhtaç olduğumuz şeyleri alamıyoruz. Şu

²⁴⁴ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 12.

²⁴⁵ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 19.

mevsim derelerin ve nehirlerin coşkun olması yüzünden, bugün bazı yerlerde gidiş geliş kesildi. Köprüsüzlük yüzünden şimdiye kadar dere ve nehirlerde boğulan vatandaşlarımızın cesetleri bir araya getirilirse, nehirlerimizin hepsinin köprü yapılacak derecede azim bir kitle teşkil ettiği anlaşılır. Halbuki ilk ve son baharlarda nehirlerde boğulan ve kışın kar tipilerine tutulan, yazın yarlardan yuvarlanan mahlukat taş değil, Cenab-ı Hakkın ahsanı takvimde yarattığı insandır. Memleketin en büyük, en ali sermayesidir. Bizim oğlumuz, babamız, kardeşimizdir. Onların bu surette telef olmalarına karşı biz hissiz kalamayız. Bu sene vilayetçe yaptırılacak yollar için, Nafia Nezareti ancak 24 000 lira tahsis etmişti. Mart başlarında Erzurum-Trabzon, Erzurum-Erzincan ve Bitlis yollarının mükemmelen tamir ettirileceği, Erzurum'un demiryolu ile sahile bağlanmasına teşebbüs olunacağı müjdelenmişti. Bunları bize resmen tebliğ edildikten sonra, hükümetin yaptığı bazı uygulamalar bizi şüphelendirdi. Vilayetçe yaptırılacak yollar için tahsis edilmiş olan 24 000 lira, daha sonra 14 000 liraya indirildi. İkinci olarak hükümetçe yaptırılacak 113 000 liralık yol hakkında hiçbir teşebbüste bulunulmadı. Üçüncü olarak, şimendifer güzergahı tayini için ciddi bir teşebbüs yapılmadı. 300 kilometrelik bir güzergah, Trabzon'a gönderilen iki mühendisle tayin edilemez. Erzurum'un yazı beş aydan ibarettir. Yolumuzu bu müddet zarfında yapmaya mecburuz. Halbuki ciddi hiçbir teşebbüs göremiyoruz. Bu sene de geçen sene gibi ataletle geçirilirse, artık selametimizin ve bu memleketin terakkiyatının arzu edilmediğine inanacağız. Öğrenmek istediğimiz şey, bu sene Nafia Nezareti tarafından yapılacağı söylenen işlere teşebbüs edilip edilmeyeceğidir.

Bir de belediyeye ait olduğu şüphesiz olan beden arsaları askeriye tarafından tasarruf edilmekte idi. Şimdi Maliye Nezareti bu arsalara el koymak istemektedir. Bu arsalar şehrin ortasındadır. Kale değildir. Kale olduğuna dair bir küçük alamet bile yoktur. Binaenaleyh belediyeye aittir. Belediye gelirleri, şehrin tanzim ve temizliğine kifayet edememektedir. Yapılmak istenilen birçok teşebbüs, gelirsizlik nedeniyle yapılamamaktadır. Memlekette bulaşıcı hastalıkların sayısı hızla artmıştır. Her sene binlerce nüfus, binlerce çocuk helak olmaktadır. Belediye bunlarla mücadele etmekten acizdir. Kanunen belediyenin hakkı olan beden arsalarına Maliye tarafından sahip

çıkılmak isteniyor. Buna tahammül edemeyiz. Arsalar şehrin ortasındadır. Binaenaleyh belediyenindir. Belediyeye verilmesi lazım gelir. Hatta bu arsalardan, şimdiye kadar askeriye'nin elde ettiği kârlar konusunda Maliye tarafından belediyeye bir tazminat verilmesi gerekmektedir. Biri şehrin, diğeri bütün vilayetin geleceğine ait olan bir iki mesele hakkında gereken teşebbüslere hemen başlamak konusunda Vali Beyefendi'yi davetle beraber, miting heyeti unumiyesi namına Sadaret Makamı'na ve Meclis-i Mebusan Başkanlığına, Dahiliye, Maliye ve Nafia Nezaretlerine telgrafla müracaatına kesin karar verilmesini teklif ediyorum. Şayet bu maruzatımız, bu feryadımız da işitilmezse, tahammülsüzlükten dolayı memalik-i Osmaniye'nin değişik yerlerine dağılarak Erzurum'u terk edeceğimizi arz ederiz.²⁴⁶

Erzurum Belediye Reisi Şerif Efendi'nin ağır ifadeler taşıyan telgrafi, Dahiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne 19 Nisan 1326 (2 Mayıs 1910)'da bildirilerek, son olarak Maliyeye devredilmiş olan iç kale arsalarının bir an önce belediyeye devri için Erzurum'da bir miting yapıldığı, yani durumun son derece ehemmiyetli olduğu ifade edilmiş ve bu konuda ne yapılabileceği sorulmuştur.²⁴⁷

Bunun üzerine Maliye Nezareti, 24 Nisan 1326 (7 Mayıs 1910)'da Dahiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, "arazi-i emiriyye" sayılan ve geliri umumi bütçeye dahil bir mahallin bedelsiz olarak bir daireye terk edilmesi hükmünün kanuna uygun olmadığını, belediyeye aidiyeti iddia olunan eski kale arsalarının devlet malları arasında olmaları nedeniyle, bu arsaların belediyeye terk edilmesini gerektirecek bir durum olmadığından, bu arsalar hakkında diğer devlet malları ve arsaları gibi işlem yapılması gerektiğini belirtmiştir.²⁴⁸

Aynı tarihte Ticaret ve Nafia Nezareti'ne de bir yazı gönderilmiş ve Şerif Efendi'nin eleştirilerine cevap verilmesi istenmiştir.²⁴⁹ Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Mayıs 1326 (16 Mayıs 1910) tarihli yazıda, nafia

²⁴⁶ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 20.

²⁴⁷ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 14.

²⁴⁸ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 34.

²⁴⁹ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 14.

işlerinin Nezaret tarafından düzenlenmesi sırasında vilayetlerdeki yol mükelleflerinin sayısı dikkate alınarak Erzurum Vilayeti'ne yol yapımı için 24 000 lira kadar tahsisat ayrılmış olduğu halde, hazine tarafından tahsisatı umumiyenin 400 000 liraya indirilmesinden dolayı bu miktarın 10 000 kûsur liraya indirildiği belirtilmiştir. Bu nedenle Erzurum Vilayeti'ne ayrılmış olan tahsisatın, ilk haline getirilmesi hususunda nezaret tarafından çalışmalar yapılmakla birlikte, Erzurum tarafından istenilmekte olan ve Erzurum'dan Trabzon ve Erzincan ve Dersim'e gidecek yolların devlet yollarına dahil edilmiş ve tarik-i umumiye tahsisatının da Meclisi Vükela tarafından tasdik edilmiş olduğundan, bu tahsisatın Meclis-i Alinin tasdikine sunulması halinde belirtilen Erzurum-Trabzon, Erzincan ve Dersim yollarının hemen inşaatına başlanacağı ve Erzurum'un sahile bağlanması için inşası gereken şimendifer hattının istikamet-i umumiyesi, ciddi bir şekilde teşebbüs olunmadıkça, gönderilmiş olan heyetten fazla memur gönderilmesiyle keşfiyatın hızlandırılmasına imkan görülmediği ve bu durumun Erzurum Vilayeti'ne de bildirilmiş olduğu ifade edilmiştir.

Erzurum'da yapılan miting ve bu miting hakkında Vali Celal Bey vasıtasıyla İstanbul'a verilen bilgiler oldukça etkili olmuş ve konuyla ilgilenen Dahiliye Nezareti, ilgili diğer nezaretlere yazılar göndererek, bir çözüm yolu aramıştır. Dahiliye Nezareti'nden Ticaret Nezareti'ne gönderilen 19 Nisan 1326 (2 Mayıs 1910) tarihli yazı üzerine verilen 26 Nisan 1326 (9 Mayıs 1910) tarihli cevapta, Meclisi Vükela tarafından kararlaştırılmasıyla ve başkaca tahsisat itası suretiyle, iki yıl içinde inşaatı kararlaştırılan umumi yollar arasında Erzurum-Trabzon ve Erzurum-Erzincan-Dersim yollarının mükemmelen inşa ve tamirlerinin yapılması konusunda 113 500 lira verilmiş olmakla, gereken tahsisatın Meclis-i Ali tarafından tasvip ve kabulü halinde gereken inşaata doğrudan doğruya Ticaret Nezareti'nin teşebbüsüyle başlanacağı belirtilmiştir.²⁵⁰

Nezaretler arasında yapılan bu yazışmalardan sonra, Dahiliye Nezareti, konuyla ilgili olarak Erzurum Vilayeti'ne yazdığı 25 Nisan 1326 (8 Mayıs 1910) tarihli yazıda, beden arsalarının mahalli belediyeye terkinin ancak Meclis-i Mebusan'dan karar

²⁵⁰ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 24.

alınması durumunda mümkün olacağını belirterek, bu konuda gerekli teşebbüslere başlandığı ifade etmiştir. Yollar konusuna gelince, Erzurum Vilayeti için ancak tahsis edilen 14 000 lira, encümen tarafından 12 000 liraya indirilmiş iken, eski miktara tekrar çıkarılması için gerekli teşebbüslerde bulunulduğu belirtilmiştir. Erzurum'dan Trabzon, Erzincan ve Dersim'e uzanan önemli yolların umumi yollar arasına alınmasıyla bunlar için başkaca tahsisat verilmesi düşünülmekte olduğu ve Meclis-i Vükela tarafından kararlaştırılan 113 000 liralık umumi yol tahsisatının Meclis-i Umumi tarafından tasdik edilmesi halinde ihtiyacın temini mümkün olabileceğinin Nafia Nezareti'nden bildirildiği belirtilmiştir.²⁵¹

Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 28 Nisan 1326 (11 Mayıs 1910) tarihli bir yazıda ise, Erzurum iç kalesinin belediyeye terkinin memleketin geleceği bakımından son derece önemli olduğundan bahisle, beden arsalarının acilen belediyeye terki hakkında gereken teşebbüslerde bulunulması için Hükümet Meydanı'nda yapılan mitingde bazı kararlar alındığı, bu kararların Valilik yoluyla Dahiliye Nezareti'ne bildirildiği, daha sonra Dahiliye Nezareti'nin Harbiye Nezareti'ne bir yazı gönderdiği ve alınan cevapta askeriye için gerekli kısımların ayrılmasından sonra geri kalan kısmın Maliye'ye terki hakkında Şuray-ı Askeriye tarafından verilen ve Meclis-i Vükela tarafından onaylanan bir karar bulunduğu belirtilmiştir. Bu yazıyla birlikte, Meclis-i Mebusan'ın onaylaması ve Padişah'ın iradesinin alınması için konu Sadaret Makamına sunulmuştur.²⁵²

Sonuç olarak, nezaretler arasında yapılan yazışmalar sonunda, bu arsaların devlet malları arasında bulunduğu ve belediyeye terk edilmesinin kanunen mümkün olmadığına karar verilmiştir. Bu sonuç, 11 Ağustos 1326 (24 Ağustos 1910) tarihinde Erzurum Vilayeti'ne iletilmiştir.²⁵³

Erzurum Belediyesi açısından olumsuz bir sonuç alınmasına rağmen, aradan 6 ay geçtikten sonra, Erzurum Valisi Celal Bey, 2 Mart 1327 (15 Mart 1911) tarihinde

²⁵¹ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 22.

²⁵² BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 26.

²⁵³ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 39.

aynı konuyla ilgili bir yazıyı Dahiliye Nezareti'ne göndermiştir. Bu yazıda, Erzurum'un genel durumu ve imar işleri konusunda önemli bilgiler bulunmaktadır.

Celal Bey'in verdiği bilgilere göre; Erzurum'da 1911'de tifo hastalığı başladığından, her yıl olduğu gibi 1000-1500 kişinin bu hastalıktan ölmesi beklenmektedir. Önceki yıl sadece askeriyeden 1200 kişi tifo hastalığı nedeniyle ölmüştür. Bu hastalığın Erzurum'da yaygın bir halde bulunmasının en önemli nedeni, şehir içinde lağım teşkilatının bulunmamasıdır. Şehir içindeki lağımlar açıktan akmaktadır. Evlerin çoğunluğunda tuvalet bulunmadığından, halk, bu ihtiyacını dışarılarda gidermektedir. Tifo hastalığının ikinci bir nedeni de, Erzurum'a Palandöken Dağları'ndan ve şehir içindeki kuyulardan gelen su yollarının tamamen açıkta bulunmasıdır. Kadınlar bu açık su yollarında çamaşır ve benzeri ihtiyaçlarını gidermekte, erkekler ise banyo bile yapmaktadır. Halkın içtiği su, dağlardan şehir içine gelirken, kırık künkler içinde gelmektedir. Bu sular, açıktan akan lağım sularıyla kirlenmektedir. Celal Bey'e göre halk, kışın şiddeti ve yakacak azlığı nedeniyle, kışın hayvan ağıllarında vakit geçirmeye ve ısınmak üzere hayvan gübresini kullanmaya alışmıştır ve bunlarla iç içe yaşamaktadır.²⁵⁴

Erzurum gibi deniz seviyesinden 2 000 metre yüksekte olan ve çok sağlam ve temiz bir havaya sahip olan bu yerde, tifo, iskarlatin ve diğer bulaşıcı hastalıkların bu derece tahribata neden olmasının en önemli sebepleri yukarıda sayılanlardır. Yazısının başında bu önemli ve üzücü bilgileri veren Vali Celal Bey, Erzurum'a geldiğinden beri bütün bu olumsuzluklarla mücadele etmeye çalıştığını belirtmiştir.

Celal Bey'in bildirdiğine göre, Erzurum Belediyesi'nin 1911 yılı geliri henüz belirlenmemiştir. Belediye hesabına hayvanlardan alınan ihtisap resmini ödememek için tüccarların vuku bulan müracaatı üzerine İstanbul'dan verilen emir, Erzurum'da 2 000 lira kadar gelir temin eden ve iyi idare edildiği takdirde 3 500 liraya kadar çıkabilen İhtisap Resmi gelirini tamamen ortadan kaldırmıştır. Tanzifat (temizlik) Resmi konulması hakkında takdim edilen ve 25 Teşrinisani 1326 (8Aralık 1910) tarihinde

²⁵⁴ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 64.

tekid olunan mazbata üzerine ise henüz gerekli izin verilmemiştir. Kantar, kile resimlerinin isteğe bırakılması, hem belediye gelirinin azalmasına, hem de ihtikara meydan vermiştir. Duhuliye resmi konulması hakkında 1910'da Vilayet Genel Meclisi'nde alınan karar Dahiliye Nezareti'ne arz edilmiş, fakat Nezaret, hükümet tarafından belediye gelirlerinin artırılması konusunda bazı çalışmalar yapıldığını ifade ederek, bu çalışmaların tamamlanmasına kadar herhangi bir teşebbüse geçilmemesini istemiştir.²⁵⁵

Erzurum'un içinde bulunduğu bu kötü durum ve belediyenin aczi hakkında uzun açıklamalardan sonra Celal Bey, sözü, şehrin tam ortasında bulunan ve eskiden verilmiş yanlış bir karar üzerine askeriye tarafından kullanılmakta olan kale beden arsalarının belediyeye devri konusundaki isteğe getirmiştir. Celal Bey'e göre, beden arsalarının belediyeye verilmesi konusundaki teşebbüsler, Meclis-i Mebusan'a kadar götürülmesine rağmen, yine bir sonuç alınamamıştır. Erzurum Belediyesi'nin bu şartlar altında beldenin sağlık ve imar ihtiyaçlarını temin etmesinin mümkün olmadığını belirten Celal Bey, lağım ve su yollarının yapılmaması durumunda, bulaşıcı hastalıkların önüne geçilmesinin mümkün olmayacağını ifade etmiştir.²⁵⁶

Erzurum'daki kale bedeni surlarının yıkılarak açılacak arazinin belediyeye terki hakkında Erzurum mebusları da harekete geçmişlerdir.

Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi, Varteks Efendi, Karakin Pastırmacıyan Efendi, Ahmet Ziya Efendi, Erzincan Mebusu Ali Osman Efendi'nin ve değişik vilayetlerden 83 mebusun imzasını taşıyan bu yöndeki bir tahrir 6 Mayıs 1326 (19 Mayıs 1910) tarihinde Mecliste okunmuştur. Buna göre Erzurum şehri dahilinde eski devirlerden kalmış sur duvarları H. 1282 tarihinde yıkılarak, enkazı üzerinde şimdiye kadar varlığını sürdüren yeni tarzda istihkamat yapılmıştır. Geri kalan arsaları da İstihkam Komisyonu almıştır. Bu arsalarda yığılan suların, çöp ve pisliklerin meydana getirdiği pis kokular oraları adeta bir mikrop yuvasına çevirmiş ve bu yüzden şehrin meşhur olan temiz havası bozulduğu gibi birçok bulaşıcı hastalık şehirde kol gezmeye

²⁵⁵ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 64.

²⁵⁶ BOA. DH. İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 64.

başlamış ve bu yüzden ölümler meydana gelmiştir. Takrirde, belirtilen arsaların esas itibariyle belediyeye ait olması yönü, askeriyenin buralardan el çekmesi ve buraları belediyeye terk etmesi hususunda bir çare bulunabileceği düşünülerek Erzurum Vilayeti'nce bir teşebbüste bulunulduğu ifade edilmiş ve yazışmalar devam ederken bu işe Maliye Nezareti'nce el koyulduğu belirtilmiştir. Bu mesele hem Erzurum halkı hem de mebuslar tarafından takip olunduğu halde mali işlerle ilgili olması sebebiyle Meclis-i Mebusan'ın tasdiki olmadıkça bu meselenin maliyece çözülemeyeceği cevabının kendilerine verildiğinin ifade edildiği takrirde, hazinece hiçbir gelir alınamayan ve varidat-ı umumiye de tesiri olmayan arsaların belediyeye terk edilmesi, belediye tarafından üzerlerine bina inşa edilmesine izin verilmesi istenmiştir. Ayrıca bunun kabulü durumunda, belediyenin gelirinin artacağı ve Erzurum'un sıhhi yönden de rahatlayacağı ifade edilmiştir²⁵⁷.

Takrir aynı gün gündeme alınmış ve Maliye Nazırı'nın meclise geldiği zaman müzakeresi kararlaştırılmıştır²⁵⁸. Takrir Maliye Nazırı'nın da hazır bulunduğu 22 Mayıs 1326 (4 Haziran 1910) tarihli oturumda görüşülmüştür.

Söz alan Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey konunun sadece Erzurum'u değil diğer bütün Osmanlı vilayetlerini ilgilendiren bir sorun olduğunu ifade etmiştir. Ülke genelinde birçok arsa ve arazinin gerek askeriye gerekse başka kurumlar tarafından kendi hakları olduğu gerekçesiyle sahiplenildiğini ifade eden Cavit Bey, bunların gerçek maddi değerinin veya bunlarla ilgili bir istatistiğin olmadığını ifade etmiştir. Maliye Nezareti'nde oluşturulan emlak idaresinin geçen sene bütün vilayetlere bir istatistik cetveli gönderdiğini ifade eden Cavit Bey, bir genelge ile beraber Hazine-i Maliyece alınan bütün arazinin emlak, ev, han, hamam, dükkan ve sairenin genişlikleriyle kıymetlerinin bildirilmesinin istendiğini belirtmiştir. Vilayetlerden peyderpey cevap geldiğini belirten Cavit Bey, gelen bilgiler tamamlanınca Hazine-i Maliye'ye ait olan emlak arazi ve arsaların tam bir istatistiğinin ellerinde olacağını söylemiştir. Bugün İstanbul da dahil olmak üzere devletin sahip olduğu emlak ve arazinin kendisi

²⁵⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, s.319-320.

²⁵⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, s.321.

tarafından da bilinmediği belirten Cevat Bey, böyle meçhul bir durumda Hazine-i Maliye'ye ait olan bir kısım araziye belediyeye devretmenin çokta doğru olmayacağını ifade etmiştir. Meselenin Erzurum'u ilgilendiren basit bir mesele olmadığını belirten Maliye Nazırı, "eğer öyle olsaydı tereddütsüz kabul ederim" demiştir²⁵⁹.

Erzurum'daki arsaların kıymetini kendisinin de bilmediğini, Erzurum mebuslarının ise bunlara 400-500 lira olarak değer biçtiklerini söyleyen Cevat Bey, meclise gelmeden önce Erzurum Defterdarlığı'na bir telgraf çektiğini, defterdarlığında bir kıymet biçemeyip 4000-5000 lira olması gerektiğini kendisine bildirdiğini ifade etmişti²⁶⁰.

Söz konusu arsaların vergi hususunda da problemlerinin olduğunu ve arsaların tümünün vergide kayıtlı olmamasına rağmen kayıtlı bölümünün 400-500 lira olduğunu söyleyen Cevat Bey vergisi gerçek fiyatından çok aşağıda olacağına göre bu arsalar tahminen 8-10 000 lira değerinde olmalı demiştir. Trabzon şehrinde de benzer bir sıkıntının olduğunu orada da belediyenin kale arsalarına talip olduğunu ifade eden Cavit Bey, istatistikler hazırlandıktan sonra bunları meclisin önüne getireceğini ve Maliyeye ait olup da bu suretle bir kısım arsaların belediyeye terkinden meydana gelecek zararı da o zaman meclisin daha iyi takdir edeceğini ifade etmiştir²⁶¹.

Cavit Bey'in bu ifadeleri, konunun bütün Osmanlı ülkesinde yaygın bir sorun olduğunu ve içinden çıkılmaz bir hale geldiğini göstermektedir.

Görüldüğü üzere, Meclis-i Mebusan'ın 1326 yılı toplantıları sırasında bazı Erzurum Mebusları kale beden arsaları konusunu gündeme getirmiş fakat bir sonuç alamamışlardır. Maliye Nezareti tarafından Meclis-i Mebusan'a verilen bilgide, bu tür arsaların sadece Erzurum'da bulunmayıp, diğer şehirlerde de bazı problemlere neden olduğu belirtilerek, bu konuda Maliye Nezareti'nin elinde bir istatistik bulunmadığı ve bilgi eksikliğinden dolayı şimdilik bu konuda kesin bir karar vermenin zor olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte, Dahiliye Nezareti'nin Sadaret Makamı'na gönderdiği 2

²⁵⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, s.s.700.

²⁶⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, s.s.701.

²⁶¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, s.s.701.

Nisan 1327 (15 Nisan 1911) tarihli yeni bir yazıda, konunun ehemmiyetine binaen, sadece Erzurum'daki bu tür arsalar konusunda bir an önce gerekli kanunun çıkarılmasını istemiştir.²⁶²

Sadaret Makamı ise, 25 Nisan 1327 (8 Mayıs 1911)'de Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, bu konuda bütün vilayetleri ilgilendiren bir kanun çıkarılabilmesi için, bu tür vilayetlerde bulunan emlak ve arazi defterlerinin İstanbul'a gönderilmeye başlandığını, fakat bu konuda bazı eksiklerin bulunduğu belirtilerek, bu defterlerin tamamı elde edilinceye kadar bekleneceği belirtilmiştir.²⁶³

Sonuç olarak, 1326 ve 1327 yıllarında Erzurum Belediye meclisi, vilayet genel meclisi ve Erzurum Valiliği'nin yaptığı birçok teşebbüs ve ayrıca Erzurum halkının bu konuda yaptığı miting etkili olmuş ve hükümetin bu konuda halkın isteğine kulak vermesine neden olmuştur. Yapılan bütün bu görüşmeler sonucunda Erzurum şehri dahilinde eski kale arsalarının Maliye'ye devredilmiş olan kısımlarının müzayede ile isteyen kişilere satılmak üzere Erzurum Belediyesi'ne terk edilmesine karar verilmiştir.²⁶⁴

İncelenen dönem itibariyle, Erzurum şehrinin imar alanında çok geri kalmış olduğu görülmektedir. İmar bakımından şehrin en hayati ihtiyaçları bile yıllarca ihmal edilmiştir. Bu ihmalkarlık, en önemli sonucunu, şehir halkının sağlığı üzerinde göstermiştir. Kale beden arsaları hakkında görüşmeler devam ederken, şehir halkının sağlığını korumak için de bazı teşebbüslere başlanması için birtakım yazışmalarda bulunulmuştur.

Erzurum Vilayet İdare Meclisi'nin yaptığı bir toplantıda, şehrin imarı ve su yollarının yapılabilmesi için, belediyeye bir gelir elde edilmek üzere, Tanzifat Resminin alınması gerektiği ve bu verginin memleketin temizliği bakımından son derece önemli olduğu kararına varmıştır. Meclis tarafından alınan bu karar, Erzurum Valiliği'ne iletilmiş ve bu konuda ilgili makamlardan yardım istenilmesi talep edilmiştir.

²⁶² BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 54.

²⁶³ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 57.

²⁶⁴ BOA. DH. İD.Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 64.

Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Ağustos 1326 (22 Ağustos 1910) tarihli yazıda, Erzurum'da hükmünü sürdüren ve geçen yıl binlerce nüfusun telefine sebep olan tifo gibi bulaşıcı hastalıkların en başlıca sebebinin, şehrin içinde lağım tesisatının bulunmaması ve su yollarının bozuk olması olduğu belirtilerek, bunların ikmal ve ıslahı yapılmadıkça, bu tür hastalıkların önüne geçilemeyeceği ifade edilmiştir. Yazının devamında, bunların yapımı için 10 000 lira gibi bir tahsisata ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve bunun Sıhhiye Komisyonu tarafından alınan bir kararla da tescil edilmiş olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁵

Vilayetin bu yazısı üzerine Dahiliye Nezareti, 11 Ağustos 1326 (24 Ağustos 1910) tarihinde Sadaret Makamı'na konuyu iletmiştir.²⁶⁶

Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Ağustos 1326 (3 Eylül 1910) tarihli başka bir yazıda ise, Erzurum çeşme sularının mecraların tıbbın gerektirdiği tarzda olmayıp, ekserisinin lağımlar ve çeşmelerle karışmasından dolayı tifo hastalığının Erzurum'da daimi bir şekil aldığı, ara sıra insan ölümlerine sebep olduğu ve bu lağımların fenni şekilde inşasıyla birlikte, çeşme sularının da demir borular içinde isalesi gerekli olmakla birlikte, bunun masrafını karşılamak için Vakıflar İdaresinin ve belediye gelirinin yeterli olmadığı ifade edilmiş ve bunun için, bu tahsisatın hazine tarafından verilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti durumu Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Dairesi'ne bildirerek, bu konuda görüş istemiştir. Bu daire tarafından yazılan 11 Eylül tarihli cevapta Erzurum'da tifo hastalığının daimi bir hal alarak her yıl büyük tahribatlara sebep olduğu ve bunun önlenmesi için alınacak en önemli tedbirin içilecek suların her türlü pislikten kurtarılması olduğu belirtilerek, bunun son derece gerekli olduğu ifade edilmiştir.²⁶⁷

Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 26 Eylül 1326 (9 Ekim 1910) tarihli diğer bir yazıda ise, Erzurum'da çeşme sularının mecraları lağım ve çöplerle dolmuş olması nedeniyle, şehirde tifo hastalığının devamlı görünen bir hastalık

²⁶⁵ BOA. DH.İD. Dosya No: 77.Gömlek No: 11. Belge No: 42.

²⁶⁶ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11.Belge No: 37.

²⁶⁷ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11.Belge No: 43.

halini aldığı, nüfusça telefata meydana geldiği ve lağımın fenni bir şekilde inşasıyla birlikte çeşme sularının da demir borular içinde isalesi için gereken masrafların belediye gelirlerinden temini mümkün olmadığı Erzurum Vilayeti'nden bildirildiği belirtilerek, halkın sağlığının korunması için gereken işlemlerin bir an evvel yapılması Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden bildirildiği ifade edilmiştir. Şehrin temizliğine harcanmak üzere, önceden kaldırılmış olan Tanzifat Resmi'nin yeniden konulmasına müsaade edilmesi hakkında Erzurum Vilayet İdare Meclisi tarafından gönderilen mazbatanın daha öncede Sadaret Makamı'na gönderildiği belirtilerek, bu konuda kesin bir karara varılması talep edilmiştir.²⁶⁸

Erzurum Vilayeti'nin bu resmin yeniden konulması hakkındaki isteği Dahiliye Nezareti tarafından Şurayı Devlet Nafia, Maliye ve Maarif Dairesi'ne iletilmiş ve bu daire, konuyla ilgili olan 4 Mart 1325 (17 Mart 1909) tarihli kararnamenin kendilerine ulaştırılmasını talep etmiştir.²⁶⁹

Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 24 Teşrinievvel 1326 (6 Kasım 1910) tarihli yazıda, Erzurum Vilayet Meclisi'nin tanzifat resmi hakkında almış olduğu kararda, bu resmin alınmasına dayanak olarak gösterdiği Vilayet İdare Meclisi'nin 4 Mart 1325 (17 Mart 1909) tarihli kararnamenin bir suretinin Şurayı Devlet, Maliye, Nafia ve Maarif Dairesi tarafından incelenmek üzere İstanbul'a gönderilmesini istemiştir.²⁷⁰

Bu kararname, Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiş ve buradan 25 Teşrin-i sani 1326 (8 Aralık 1910) 'da Şurayı Devlet'e havale edilmiştir.²⁷¹

Erzurum Vilayeti'nde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Teşrin-i sani 1326 (8 Aralık 1910) tarihli yazıda, kolera hastalığının bu yıl Erzurum'da 99 kişiye isabet ettiği ve 73 kişinin ölümüne neden olduğu belirtilerek, şehrin sağlık ve temizlik durumu hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Buna göre bu hastalık için İstanbul'dan gönderilen

²⁶⁸ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 41.

²⁶⁹ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 45.

²⁷⁰ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 44.

²⁷¹ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 46.

malzeme bedeli hariç olmak üzere Dahiliye Nezareti'nce verilen tahsisat 253 161 kuruşa çıkmıştır. Halbuki Erzurum'da tifo, iskarlatin, grip ve benzeri bulaşıcı hastalıkların neden olduğu telefata koleranın tahribatına kıyas edilemeyecek derecede çoktur. Geçen yıl yalnız tifo hastalığı, askeriyeden 1 000 kişinin vefat etmesine neden olmuştur. İki ay öncesine gelinceye kadar, Erzurum'da ölüleri definden önce muayeneye imkan bulunmadığı için, ahali arasında ne kadar telefata meydana geldiği tam olarak tayin edilememişse de 15 000 nüfustan ibaret bulunan ve kışlarında doktorların müşahedesi altında bulunan ve yiyeceklerine dikkat edilen asker arasında 1 000 kişini telef olduğuna bakılırsa, 60 000 nüfustan oluşup, yılın altı ayında ahırlarda yaşayan ve sıhhi şartlara kesinlikle riayet etmeyen halk arasında ne kadar telefata vuku bulacağı buradan anlaşılabilir.

Celal Bey'e göre bu müthiş hastalık Erzurum'da yeniden başlamıştır. Kışların birkaç yıldan beri emsali görülmemiş derecedeki şiddeti ve fakir ahalinin her türlü temizlik vasıtalarından mahrum olması dolayısıyla, bu yıl da önceki yıl derecesinde ve belki de ondan daha fazla tahribat icra edeceğinden korkulmaktadır. Erzurum deniz seviyesinden 2 000 metre yüksekte olup, iklimi son derece sert olmakla birlikte, yine fevkalade sağlam havaya sahip olduğu, burada fennen bulaşıcı hastalıklar mikroplarının yaşamaması lazım geldiği düşünülebilir,. Fakat Erzurum'da lağım yoktur. Pislikler açıktan akmaktadır. Su yolları tamamen bozuktur. Pis sular, içme sularını pisletmektedir. Ahali yakacak yerine hayvan gübresi kullanmaktadır. Bunu hazırlamak için bütün yaz boyunca gübre toplamakla meşgul olmaktadır. Tanzifat Resmi alınmadığı için süprüntüler kaldırılamamaktadır. Yüz otuz yedi yerde mezbeleler bulunmakta ve çöpler buralara atılmaktadır. Bu mezbelelerin her birinde en az bin araba ile kaldırılamayacak derece fazla pislik ve çöp yığılmıştır. Evlerde abdesthane bulunmamaktadır. İnsanlar sokaklarda bu ihtiyacını gidermektedir. Belediye geliri ise, neredeyse sıfıra yakın bir dereceye gelmiştir. Kantar ve Kile resimleri, ihtiyara bırakıldığı için, bir şey tahsil edilememektedir. 3 000 lira raddesinde gelir temin edecek ihtisap resmi, panayırlara hasredildiğinden 300 lira alınmaktadır. Tanzifat resminin alınması hakkındaki isteği hükümet tarafından henüz olumlu cevap verilmediği için bu

resim de tahsil olunamamaktadır. Oktruva Resmi konulması hakkındaki istek de kabul edilmediğinden, bu resim de tahsil olunamamaktadır. Bu durumda beldenin bütün geliri, yılda ancak 3 000 liraya çıkabilmektedir.

Lağımrlarla su yollarının inşası, 30 000 liraya çıkmaktadır. Pisliklerin ortadan kaldırılması için en az 5 000 liralık tahsisat gerekmektedir. Belediyenin geliri ise bu masrafların ellide birini bile karşılayacak derecede değildir. Bu durumda Erzurum'dan her yıl 3 000 kişiyi tifo ve benzeri bulaşıcı hastalıklara kurban vermek adeta normal bir hal almıştır. Vefat etmekte olan bu kişiler özellikle askeriye mensup olup, İran ve Rusya hudutlarında her türlü tecavüzata mukavemet edecek bir kuvvettir. Bunları gereği gibi korumak ve Erzurum'un bulaşıcı hastalıklar mikroplarından korumak gerekmektedir. Bunun için bir defaya mahsus olmak üzere 20 000 lira kadar bir tahsisat verilmesiyle birlikte, Kantar ve Kile resminin ve yaylalarda satılan hayvanlardan İhtisap Resmi'nin mecburi hale getirilmesi ve her vilayetin Oktruva Resminin konulması konusunda serbest bırakılması ve kanunen tahsili lazım gelen Tanzifat Resmi'nin alınması için bir yıldan beri cereyan eden muhaberatın sonuçlandırılması ve bu konuda Erzurum Belediyesi'ne izin verilmesi gerekmektedir.

Dahiliye Nezareti'nden Şurayı Devlet Riyaseti'ne gönderilen 18 Kanun-i evvel 1326 (31 Aralık 1910) tarihli yazıda, Erzurum şehrinde 99 kişinin kolera hastalığına yakalandığı ve bunların 73'ünün vefat ettiği belirtilerek, her yıl tifo, iskarlatin, grip ve benzeri hastalıklardan dolayı ölenlerin koleranın tahribatına nispetle pek ziyade olup, memleketin temiz havasına rağmen bu gibi bulaşıcı hastalıkların tahribatının memlekette lağım bulunmaması dolayısıyla açıktan akan pisliklerin genellikle bozuk bulunan su yollarına karışarak suları pisletmesinden ve tanzifat resmi alınmaması ve evlerde abdesthane bulunmaması nedeniyle süprüntülerin ahalinin dökmekte olduğu insan pisliğinin sokaklarda birikmesinden ve ahalinin yakacak olarak kullanmak üzere bütün yaz gübre toplamakta meşgul olmasından ileri geldiği fennen tahkik edildiği halde, Kantar Resmi'nin isteğe bırakılması, 3 000 lira raddesinde varidat getiren İhtisap Resminin panayırlara hasrı ve Tanzifat ve Oktruva Resmi'nin alınması konusundaki

emrin de yetersiz olması yüzünden yılda 3 000 liraya kadar düşen belediye gelirleriyle şehrin temizliğinin mümkün olamayacağı ifade edilmiştir.

Yazının devamında, belediye gelirlerinin artırılması ve şehrin temizliğinin sağlanması için yapılması istenen şeyler hakkında bilgi verilmiştir. Bunun ancak bir defaya mahsus olmak üzere 20 000 lira kadar tahsisat ita edilmekle beraber, Kantar ve Kile Resmi ile yaylalarda satılan hayvanlar için ihtisap resminin mecburi olması, vilayetin Oktruva Resmi alınması konusunda serbest bırakılması ve tanzifat resmi hakkında bir yıldan beri cereyan etmekte bulunan haberleşmenin de kesin bir şekle sokulması gerekeceği Erzurum Vilayeti'nden bildirilmiş olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle büyük bir öneme sahip olan bu gibi istekler konusunda bir an önce karar verilmesi Şuray-ı Devlet'ten istenmiştir.²⁷²

Dahiliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet Riyaseti'ne gönderilen 27 Kanun-i evvel 1326 (9 Ocak 1911) tarihli başka bir yazıda ise, Erzurum Vilayeti'nden alınan ve şehirdeki bulaşıcı hastalıkların önlenmesi konusunda çok önemli bilgiler veren 26 Teşrin-i sani 1326 (8 Şubat 1911) tarihli yazı aktarılmış ve Şuray-ı Devlet'ten bu konuda bir karara varılması istenmiştir. Bunun üzerine Şurayı Devlet, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti bu konuyu görüşerek, Erzurum Vilayeti'nin bu konudaki isteklerin yerine getirilmesinin çok yerinde olacağı belirtilmiştir.²⁷³

Yukarıda belirtilen meclislerin ve Şura-yı Devlet'in bu konuda olumlu görüş bildirmesi üzerine, Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911) tarihli karar gereğince, İhtisap Resminin Erzurum Vilayeti'nin istediği şekilde alınması uygun bulunduğu, Tanzifat Resmi konusunda ise gerekli yazışmalara devam edildiği belirtilmiştir.²⁷⁴

Belediye gelirlerinin artırılması için yapılan teşebbüsler konusunda 1326 yılında gerçekleşen bazı ilerlemelere rağmen, özellikle şehrin temizliğini ilgilendiren tanzifat

²⁷² BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 47.

²⁷³ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 50-51.

²⁷⁴ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 52/1.

resmi konusunda bir ilerleme sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Bu konunun görüşülmesine 1327 yılında devam edilmiştir.

Celal Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 2 Mart 1327 (15 Mart 1911) tarihli yazısında, İhtisap Resmi'nin alınma şekli hakkında Erzurum Vilayeti İdare Meclisi tarafından tanzim olunup 13 Şubat 1326 (26 Şubat 1911) tarihli tahrirat ile Dahiliye Nezareti'ne takdim edilmiş karar gereğince muamele yapılmasına müsaade edilmesine rağmen, Tanzifat Resmi hakkında da 17 Temmuz 1326 (30 Temmuz 1910) tarihli mazbata hükmünün uygulanmasına izin verilmesi istenmiştir.²⁷⁵

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen yazıda, önceden ilga edilmiş olan Tanzifat Resmi'nin yeniden konularak tahsil edilmesi hakkında, evvel emirde Vilayet İdare Meclisi tarafından gereken incelemenin yapılmasıyla alınacak kararın bildirilmesi istenmiştir.²⁷⁶

Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 16 Mart 1327 (29 Mart 1911) tarihli yazıda, konuyla ilgili olarak Sadaret Makamı bir kez daha bilgilendirilmiş ve özellikle Tanzifat ve Oktruva Resmi hakkında gerekli kanunların bir an önce çıkarılmasının Erzurum Vilayeti açısından son derece önemli olduğu vurgulanmıştır.²⁷⁷

Erzurum Vilayeti'nin, belediye gelirlerinin artırılması ve özellikle Tanzifat ve Oktruva resmi hakkında yeni kararlar verilmesi için yapmış olduğu birçok müracaat üzerine konu Şura-yı Devlet Nafia, Maarif ve Maliye Dairelerinde görüşülerek, hazırlanmakta olan yeni Belediye Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar geçen süre içerisinde, Erzurum'da olduğu gibi diğer belediyelerde de mevcut olan sıkıntının giderilmesi ve belediyelerin gelirlerinin artırılması için, konunun bir iki maddelik geçici bir kanunla düzenlenmesinin uygun olacağı kararına varılmıştır. Bu durum Sadaret Makamı'ndan Dahiliye Nezareti'ne 24 Teşrin-i sani 1327 (7Aralık 1911) tarihinde bildirilmiştir.²⁷⁸

²⁷⁵ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 64.

²⁷⁶ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 35.

²⁷⁷ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 52/2.

²⁷⁸ BOA. DH.İD. Dosya No: 77. Gömlek No: 11. Belge No: 61.

Erzurum'un I. Dünya Savaşı'nda Rus işgaline uğraması Rusların 1917 yılının sonlarına doğru çekilmeye başlayıp 12 Mart 1918'e kadar burada Ermeni çetelerinin şehre hakim olması Erzurum vilayetinin önemli derecede harap olmasına yol açmıştır. Özellikle şehrin Rus işgaline uğradığı ilk günlere Ermenilerin elinde kaldığı 1918 yılının başlarında şiddetli çarpışmalar şehre önemli zararlar vermiştir.

1919 yılı Mayıs ayının 9'unda Erzurum'a gelen Ahmet Refik (Altınay) Bey'in şehirle ilgili ilk izlenimleri şöyledir: "Erzurum bir harabe şehri gibi camiler ambar vazifesi görmekle kurtulabilmiş. Mamafih bunlarında müstesnası var. Lala Mustafa Paşa Camii bütün müzeyyenatından kamilen harap Hükümet Dairesi korkunç bir iskelet halinde. Dört duvardan başka bir şey değil, Kilise Meydanı civarı İslam mahalleri yakılmış yıkılmış²⁷⁹ .

Alman Gazeteci Paul Weitz Erzurum'un Rusların bombardımanı neticesinde bazı kısımları büyük hasar görmüştür" demektedir.²⁸⁰ Gerçekten de şehrin işgal günlerinde Rus uçaklarının şehri bombalaması²⁸¹ büyük zararlar vermiştir. Avusturyalı Gazeteci Dr.Stefan Steiner'de 1918 Mayıs'ın da Erzurum'un korkunç bir manzara arz ettiğini, bütün şehir aksamının harap bir halde bulunduğunu ifade etmiştir²⁸².

1918 yılı sonunda İstanbul'dan memleketi Erzurum'a dönen Cevat Bey (Dursunoğlu) ise savaştan önce 80.000 nüfusu oldukça refahla besleyen, çarşılarında pazarlarında kalabalıktan geçilmeyen bu gösterişli sınır kentinden geriye kocaman bir köy harabesinin kaldığını ifade etmektedir. Yangınlardan patlayan cephaneliklerin yol açtığı yıkıntı ve sarsıntılardan Erzurum'da bir hayli evin harap olduğunu ifade eden Cevat Bey Erzurum halkının 1918-1919 kısmı enkaz haline gelen yapıların odunlarını yakmakla geçirebildiğini ifade etmişti²⁸³.

²⁷⁹ Altınay, Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtıl,s.70-71

²⁸⁰ Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya, Türk Alman Arşiv Belgeleriyle, s.124.

²⁸¹ Şeref Tipi, Pışibba (1860-1926), İstanbul, 2005, s.187.

²⁸² Kılıç, Ermeni Sorunu ve Almanya Türk Alman Arşiv Belgeleriyle, s.136.

²⁸³ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.24.

Şehrin imar yönünden bu durumda olması hemen bir şeyler yapılmasını gerektirecek kadar ciddiye de 1918'den sonraki dört yılda Milli Mücadele, vilayet genelinde bu yıllarda baş gösteren yiyecek sıkıntısı, geri dönen ve dönecek muhacirlerin durumu, Ermeni katliamlarından dolayı yok olan köylerdeki sağ kalan halkın Erzurum şehir merkezine göç etmesi imar sorununu çok geri planlara itmiş, vilayetin imar durumuyla ancak cumhuriyet döneminde ilgilenilebilmişti.

Yine Milli Mücadele yıllarında Erzurum'un işgal esnasında harap olan devlet dairelerinin tamiri gündeme gelmiş, ayrıca hem buraların hem de evleri harap olan halkın bir an önce evlerine kavuşması için çeşitli tedbirler alınmıştı. Özellikle Sarıkamış Ormanlarından kereste nakliyatı Erzurum'da aciliyet arz eden bina ve evlerin hemen yapılması için hayati önemde bir teşebbüs olmuştur.

Erzurum Vilayeti 1918 yılı Nisan ayında Dahiliye Nezareti'ne başvurarak vilayette bulunan ahalinin iaşesi ve tohumluk ihtiyacının temini ve harap olan evlerinin imarı için hükümetçe yardımda bulunulmasını ve Erzurum'a gelecek mültecilerin şimdilik gönderilmemesini istemişti. Dahiliye Nezareti bu istekleri 21 Nisan 1334 (1918)'de toptan Meclis-i Vükelaya sevk etmiştir²⁸⁴. 24 Nisan 1334 (1918)'de toplanan Meclis-i Vükela, Dahiliye Nezareti Müsteşarı başkanlığı altında Adliye, Maliye, Nafia, Maarif, Ticaret ve Ziraat ve Harbiye Nezaretleri Müsteşarlarından veya önde gelen yüksek dereceleri memurlarından mürekkep bir komisyonun teşkiliyle işgalden kurtulan bu bölgenin bir an evvel imarı ve asayişinin bir an evvel sağlanması ve ziraat ve bayındırlık işlerinin en kısa zamanda halledilmesi için bir program belirlenmesini eksiklerin tespit edilerek sıkıntıların hızlı bir biçimde neticelendirilmesi kararlaştırılmıştır²⁸⁵.

Rus işgali esnasında yanmış olan hükümet konağının tamiri meselesi de 1336 (1920) yılında gündeme gelmiştir. Erzurum Valisi Reşit Bey 17 Kanun-ı sani 1336 (1920) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Rus işgali sırasında hükümet

²⁸⁴ BOA.MV. Dosya No:211. Gömlek No:190.

²⁸⁵ BOA.MV. Dosya No:211. Gömlek No:190.

konağı yandığı için²⁸⁶ hükümet konağı olarak Mekteb-i Sultaniyi kullandıklarını ifade etmiş, fakat artık bu mektebi eğitim ve öğretimi açmanın zamanı geldiğini belirterek, hükümet binasının üç kat üzerine olarak inşası için 4.417.410 kuruşluk paraya ihtiyaçları olduğunu yazmıştır²⁸⁷.

Yazıyı değerlendiren Dahiliye Nezareti, konu ile ilgili olarak 2 Mart 1336 (1920) tarihinde Maliye Nezareti'ne konuyu aktarmış²⁸⁸ Maliye Nezareti ise verdiği cevapta içinde buldukları mali bunalım nedeniyle bu sene bütçesine yeni bina yapımı için tahsisat koymadıklarını ifade edip para veremeyeceklerini ifade etmişlerdir²⁸⁹.

Konu ile ilgili olarak 17 Mart 1336 (1920) tarihinde Erzurum vilayetine bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti Hükümet Konağı binasının inşasının geciktirilmesi zorunluluğu doğduğunu ifade etmişti²⁹⁰.

Bu binanın tamiri için 1921 yılında da çeşitli teşebbüsler olmuş, Kâzım Karabekir Paşa 26 Teşrin-i Evvel 1337 (1921) tarihinde Oltu'ya yaptığı ziyarette Rusların I. Dünya Savaşı'nda buraya bir fırka dairesi yapmak için getirdikleri, 3.000 kadar demir kirişi, işgal günlerinde yanan Erzurum'daki vilayet ve kolordu dairelerinin tamiri için Erzurum'a göndermiştir²⁹¹.

1339 (1923) yılında Erzurum'daki camilerin elektrikle aydınlatılması gündeme gelmiştir. Lala Mustafa Paşa ve İbrahim Paşa Camilerinin elektrikle aydınlatılması için lazım gelen tertibat 1339 (1923) yılının Mart ayında yapılmış, diğer camilerde de bu şekilde elektrik tertibatı kurulması için de teşebbüste bulunulacağı ifade edilmiş ve şayet bunun Ramazan ayına yetiştirilmemesi durumunda bu camilerin lüks lambalarıyla aydınlatılacağı ifade edilmiştir²⁹².

²⁸⁶ Ruslarda idare merkezi olarak bugün Şair Nefi, İlköğretim okulu olan Mekteb-i Sultani binasını kullanmışlardır. bkz. Tonguç., Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları, s.188.

²⁸⁷ BOA.DH.MB.HPS. Dosya No:21. Gömlek No:81. Belge No:3.

²⁸⁸ BOA.DH.MB.HPS. Dosya No:2. Gömlek No:81. Belge No:9.

²⁸⁹ BOA.DH.MB.HPS. Dosya No:21. Gömlek No:81. Belge No:5.

²⁹⁰ BOA.DH.MB.HPS. Dosya No:21. Gömlek No:81. Belge No:6.

²⁹¹ Karabekir; İstiklal Harbimiz, II; s.305.

²⁹² Varlık, 26 Mart 1339 (1929), Sayı:134, s.4.

IV. BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN ULAŞIM DURUMU

A-ERZURUM VİLAYETİ'NİN GENEL ULAŞIM PROBLEMLERİNİ ANLATAN VALİ MEHMET EMİN BEY'İN 27 ŞUBAT 1328 (12 MART 1913) TARİHLİ RAPORU

Erzurum vilayetinin yol durumunu ayrıntılarıyla anlatarak ihtiyaçlarını belirlemek isteyen Vali Mehmet Emin Bey tarafından 27 Şubat 1328 (12 Mart 1913) tarihinde bir rapor kaleme alınmıştır¹.

Raporun girişinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntıları gündeme getiren Mehmet Emin Bey, dünyanın gelişmiş ülkelerinin ulaştığı medeniyet seviyesine kavuşabilmek ve ülke içindeki vatandaşları rahat ettirip dünyada söz sahibi olmak için mutlaka asrın yeniliklerine ayak uydurmak zorunluluğunu ifade etmişti. Mevcut medeniyet seviyesini yakalamanın kurtuluş için tek çare olduğunu ifade eden Mehmet Emin Bey kalkınmanın ve ilerlemenin Osmanlı Devleti'nin tek gayesi olması gerektiğini ifade etmiştir.

Böyle bir giriş yaptıktan sonra Erzurum Vilayeti'nin sıkıntılarını gündeme getiren Mehmet Emin Bey raporunun büyük bölümünde yol probleminin teşhis ve çözümleri için fikirler sunmuştur.

Erzurum vilayetindeki tarik-i umumiye (genel şehirlerarası yollar) ve tarik-i hususiye (vilayet içerisinde ve vilayet tarafından inşa bakım ve onarımı yapılan yollar) yollarının toplam 1705 km. olduğunu yazan Mehmet Emin Bey bunun 839 kilometresinin tarik-i umumiye, 866 kilometresinin de tarik-i hususiye olduğunu ifade etmiştir².

Raporda tarik-i umumiye yolları ve mesafeleri şu şekilde verilmiştir³.

¹ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/1.

² BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/1.

³ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/3.

Aded	Esami	Km	Metre
1	Erzurum-Trabzon	166	0
2	Hınıs-Mamahatun-Erzincan	158	0
3	Erzurum-Kiğı-Harput	183	0
4	Erzincan-Hınıs-Muş	150	0
5	Erzincan-Refahiye-Karahisar	88	0
6	Erzincan-Dersim-Harput	45	0
7	Erzurum-Hınıs-Adilcevaz	30	0

Tarik-i umumiye şirketi tarafından mevcut bu yol güzergahlarından sadece Erzurum-Kiğı-Harput'a ait yolun Erzurum'dan 10 kilometrelik mesafedeki kısmının üzerinde şose için 1106 metreküp taş ve 10.937 metreküp hem taş hazırlandığını ve yine Erzurum-Trabzon arasındaki yolun Erzurum'dan itibaren 18.9 kilometrelik kısmı üzerinde şose için 3.675 metreküp taş kırıldığını ve 14.576 metreküp ham taş hazırlandığını yazmıştır. Bu iki yolun hazır hale getirilmesinin Erzurum Vilayeti'nin ekonomisi için hayati bir önem taşıdığını yazan vali, Harput ve Trabzon yollarının şehrin nefes boruları olduğunu önemle belirtmiş ve bunların acilen tamamlanmasını istemiştir. Vali Mehmet Emin Bey'in bu iki yoldan hariç üzerinde önemle durduğu diğer iki güzergah da Erzurum-Rize yolu ve Erzurum-Bayezid yolları olmuştur.

Önce Erzurum Rize yolunu gündeme getiren vali, her iki bölgenin de sefalet yokluk ve perişanlık içerisinde olduğunu yazmıştır. Bu bölgelerin her türlü yenilikten uzak, yokluk içerisinde kıvrandığını anlatan Mehmet Emin Bey yapılacak yol ile iki bölgenin de kalkınabileceğini ifade etmiştir⁴.

Bir tarım bölgesi olan Erzurum'da yetişen ürünlerin dışarıya satılmamasının vilayetin ekonomisini oldukça frenlediğini ve yetişen ürünlerin bereketli mevsimlerde çürüdüğünü kıtlık zamanlarında da kıymete binip pahalılaştığını anlatan vali düzenli bir yol şebekesi bulunmayan Erzurum Vilayeti'nin ithalat ve ihracat zorluğu nedeniyle potansiyelini kullanmadığını belirtmiştir. Vilayette yetişen ürünlerin ancak dışarıda

⁴ BOA.DH.ID. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/3.

kıtlık olduğu veya asker tedarikine başlandığı zamanlarda sadece Rusya'ya sevk edilebileceğini anlatan vali, buna mukabil Karadeniz sahilindeki Osmanlı vilayetlerinin gıda ihtiyaçlarını Avrupa veya Amerika'dan ithal ettikleri ürünlerle karşıladıklarını yazmıştır. Bununda yabancı çiftçilerin iktisadi esiri durumuna gelmek olduğunu yazan Mehmet Emin Bey meselenin hallinin yol sorununu çözmeye bağlı olduğunu ifade etmiştir⁵.

Trabzon vilayetinin tüccarlarının dükkanlarında sattıkları gıda ürünlerinin büyük kısmının yabancı mahsulatı olduğunu ifade eden Vali Mehmet Emin Bey, bölgedeki işsiz gençlerin yabancı ülkelerde zor şartlar altında madenlerde vesair yerlerde kazanıp, memleketlerine gönderdikleri paranın ithal edilen ürünler sayesinde tekrar yurtdışına çıktığını ve bunun da oldukça acıklı bir durum olduğunu belirtmiştir Bu duruma dikkat çekmek için bu konuda bir örnek veren vali rakamlarla Rize Sancağı'nın üç kazasına son üç senede ithal edilen dakik ve kokuroz miktarını vermişti. Vali Mehmet Emin Bey'in bu konudaki verdiği rakamlar şöyledir⁶.

Dakik		Kokuroz	
Kilo	Kuruş	Kilo	Kuruş
587.867	364.217	3.346.699	70.001
447.540	249.545	1.145.455	41.355
850.788	658.498	1.997.327	66.847
1.886.200	1.372.260	6.489.481	178.203

1,5 milyon nüfusu ve gayet dar tarım çok da elverişli olmayan arazileriyle Trabzon vilayetinin tarım ürünlerine her zaman şiddetle ihtiyaç duyduğunu ifade eden vali, bura için Erzurum zahiresinin bir kurtuluş olduğunu ifade etmiştir. Erzurum Vilayeti için de Karadeniz sahillerinin yakın güvenli ve eşsiz bir pazar olduğunu yazan Mehmet Emin Bey, bu potansiyelin iyi değerlendirilmesini istemişti.

⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/3.

⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/4.

İki vilayet arasındaki bu ticarete engel olarak yol sorunuyla birlikte üretim ve pazarlama maliyetlerini de gösteren vali, yol sorunu çözülsün bile mevcut pahalı fiyatıyla Erzurum zahiresinin Trabzon'da müşteri bulamayacağını ifade etmiştir⁷.

Buğdayın beher kilesinin bereketli senelerde Erzurum'da 30 kuruşa arpanın ise 15 kuruşa satılmakta olduğunun altını çizen vali bunların Trabzon'a sevki ve bunun nakliye araçlarıyla yapılması halinde beher kantarı 120 kuruş itibarıyla kıyyesi 26 paradan, beher kileye 13 kuruş nakliye ücreti, 40 para telis masrafı ve 20 para komisyoncu hakkı dahil edilerek buğdayın beher kilesinin 44,5 ve arpanın beher kilesinin 29,5 kuruşa satılmak durumunda olacağını yazmıştır. Bu fiyatlarla ithal buğdayla rekabetin imkansız olduğunu savunan vali, bunun için fiyatların düşürülmesi gerektiğini ifade etmiştir⁸.

Fiyatların yüksekliğinden Erzurum çiftçisi ve tüccarını sorumlu tutan vali Mehmet Emin Bey, çiftçinin elindeki ürünü tüccara önce çok ucuz fiyatla satıp ardından birkaç misli fiyatla almasını, tüccarın da stokçuluk yapmasını pahalılığın sebebi olarak göstermiştir.

Yazısının bu bölümünde Erzurum Vilayeti'nin ihracat ve ithalatına da değinen vali, Erzurum'dan bağır sak, yük, çiriş unu, balmumu, hasır, yumurta, kaşar peyniri, iç yağ, keten gibi ürünlerin ihraç edildiğini ve bunların yekününün 1.000 denk olduğunu ifade etmiştir. Buna karşın Erzurum'un dışarıdan ithal ettiği ürünlerin 200.000'dengi bulunduğunu yazan vali, ihraç ürünlerinin nakliye masrafının 12.000 lira ithal ürünlerin nakliye masrafının ise 180.000 lira olduğunu ifade etmiştir⁹.

Bütün Osmanlı vilayetlerinin olduğu gibi Erzurum'un da dışarıdan ithal ettiği malların büyük bir meblağa eriştiğini üzüntüyle ifade eden vali, sarıktan feshe kundaktan ketene kadar her şeyin Avrupa'dan ithal edilmekte olduğundan dert yanmış ve Osmanlı insanının gecesini gündüzüne katarak çalışıp elde ettiği gelirini dışarıya vermek zorunda kaldığını belirtmiştir. Ülke ekonomisinin ve halkın ithalata dayanan bu düzene daha fazla dayanamayıp iflas etme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ifade

⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/4.

⁸ BOA.DH.İD. Dosya No:25.Gömlek No:11. Belge No:44/4.

⁹ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/4.

eden Erzurum valisi iktisadi alanda varlık gösteremeyen bir devletin siyasi alanda mahkumiyetinin kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir¹⁰.

İkinci olarak Erzurum üzerinden geçen İran transit yolunun geleceği ile ilgili kaygılarını ortaya koyan Mehmet Emin Bey, bu transit yolun Rusya'nın yaptığı çalışmalar sonucunda Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmak üzere olduğunu yazmıştır. Erzurum-Kızıldize yoluyla Avrupa ve Amerika'ya sevk edilen İran mallarının Rusya üzerinden geçmesinin Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin ekonomisini alt üst edecek derecede tehlikeli olduğunu ifade eden vali bunun için önlemler alınmasını istemiştir¹¹.

Rusya hükümetinin kendi memleketindeki fabrikaların ve üretim tesislerinin mamüllerine yeni pazarlar bulmak ve piyasada yer açmak için Avrupa'dan İran'a Poti-Bakü yoluyla sevk edilen eşyadan gayet ağır ithalat resmi almasına rağmen, İran'dan transit suretiyle Avrupa ile Amerika'ya sevk olunacak mamullerden çok az vergi alma yoluna gittiğini yazan Mehmet Emin Bey, böylece hem Rus ekonomisinin hem de transit yolun geçtiği şehir ve kasabaların bundan faydalandığını ifade etmişti¹².

Fransız konsoloslarından birisinin Osmanlı Asyası ve Erzurum vilayetinin iktisadi durumu hakkında ülkesine gönderdiği bir raporda Rusya hükümetinin Erzurum yolundan daha kısa ve güvenli ve kârlı iki yol açıp İran transit mallarını kendi toprağından geçirmeye çalıştığını ve bu yollardan birisinin Hazar Denizi üzerinde Bakü ile Rest arasında işleyen vapur yolu, diğerinin Tiflis'ten Culfa'ya giden şimendifer yolu olduğunu yazdığını ifade eden vali, konsolosun bu iki yolun Bayezid-Erzurum-Trabzon transit yolunu mahvedecek derecede önemli olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir¹³.

Vali Mehmet Emin Bey bu yolun önemini İstanbul'a daha iyi kavratmak için Bayezid-Erzurum-Trabzon transit yolunu kullanarak Karadeniz'e ulaşan İran mallarının

¹⁰ BOA.DH.İD. Dosya No:25 Gömlek No:11. Belge No:44/4.

¹¹ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/4.

¹² BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/4.

¹³ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/4.

15 senelik miktarını vermişti. Buna göre bu yolu kullanıp geçen İran kervanlarının taşıdığı mallar ve miktarları şöyledir¹⁴.

Aid	Tönbökü	Yapağı	Cilt	Kına	Hırdavat Halı	Çekirdeksiz	Yekün
Olduğu Yıl					Bakır vs	Üzüm	
1313	1138	52	30	38	5299	6478	13130
1314	2634	125	40	1018	3967	8176	16361
1315		391	53	653	4885	10020	16525
1316		323	23	311	6033	13712	21280
1317	1	20	57	318	4858	14105	19983
1318	1	40	31	325	6208	14602	21473
1319		12	49	189	5614	3531	9483
1320		-	50	41	1550	1289	7435
1321		30	64	225	1390	1364	15977
1322			64	464	1114	9812	21547
1323			72	82	1865	1397	3448
1324			31	101	663	4	799
1325			27	70	487	98	682
1326			75	31	3787	2228	6207
1327			<u>63</u>	<u>12</u>	<u>863</u>	<u>183</u>	<u>1273</u>
	3774	983	3553	4377	71,069	87.087	175,603

Bu yolu kullanan İran deveçilerinden doğrulattığına göre her deveye günde arpa unundan yapılan ve pancak denilen hamurdan batmanı 5 kuruş hesabıyla verilecek 3,5 kıyye pancak için 115 para ve yüncenin kıyyesi 20 para hesabıyla yedirilecek 10 kıyye yonca için 5 kuruş ki, 7 deveden ibaret bir katar için 55 kuruş demektir, diye yazan vali buna her katarı idare eden bir devecinin günde 5 kuruş masrafı da ilave edilecek olursa her katar devenin vilayete günde 60 kuruş faydası olduğunu ifade etmiştir. Deve kervanlarının Kızıldize'den Erzurum'u 12 günde gelmekte olduğunu ve Erzurum

¹⁴ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/4.

gümrüğünde transit muameleleri yaptırmak için 4 gün kaldıktan sonra Gümüşhane sınırındaki Murathanoğlu menziline kadar 7 günde gitmekte olduklarını yazan vali, kervanların toplam 23 gün boyunca Erzurum'da kaldıklarını ve vilayetin ekonomisine epeyce bir fayda sağladıklarını ifade etmiştir. Yalnız bir katar devenin Erzurum'dan Trabzon'a ve Trabzon'dan Erzurum'a gidip gelirken bırakacağı miktarın 2760 kuruş ettiğini belirten Mehmet Emin Bey bu fırsatın Rusya'ya verilmemesi için gereken yol düzenlemelerinin yapılmasını istemiştir. İran transit eşyasının 1322 senesinde Erzurum'dan geçen 21.487 denginin buraya bıraktığı miktarın 42.486 lira olduğunu söyleyen Mehmet Emin Bey bu sene yani 1328 yılında ise bu yoldan geçen 1273 denk malın bıraktığı paranın 2484 lira olduğunu yazmış ve geçen mal miktarını ve kazanılan gelirin nasıl düştüğünü gözler önüne sermiştir¹⁵.

Aradaki farkın neredeyse 40.000 lira olduğunu yazan vali bundan mahrum kaldığı gibi, transit yolun güzergah değiştirmesinden ötürü birçok hanların kapalı kaldığını, bu transit ticaretten geçinen yol boyu köylerinin perişan olduğunu ifade etmişti. Bu halin devamı halinde iktisadi durumu zaten pek bozuk olan Erzurum vilayetinin ekonomik yönden feci durumlarla karşı karşıya kalacağını söyleyen Mehmet Emin Bey bu yönde Erzurum tüccarının da çok dertli olduğunu söylemişti. Bu sıkıntıyla ilgili olarak Erzurum Ticaret Odası'ndan da bir şikayet dilekçesi aldığını yazan vali, Erzurum tüccarının yolların bozuk olmasından ve kiraların artmasından dolayı ne başka vilayetlere ne de ülkelere ihracat yapamadıklarından yakındıklarını ifade etmiş ve Trabzon'a gelen ithal mallarıyla rekabet edemediklerinden dolayı son derece zor bir durumda olduklarını yazdıklarını ifade etmiştir. Erzurum'un Kötek sınır kapısından girip Trabzon'a giden demir, gazyağı, bakır, şeker vesair ürünlerin de miktarının azaldığından yakınan ve Erzurum tüccarlarının bu yönde de kendisine şikayette bunduklarını ifade eden Mehmet Emin Bey, bu durumun önüne geçilmesi için Erzurum, Rize karayolunun bir an önce işler hale getirilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır¹⁶.

¹⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/4.

¹⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

Bu yolun açılması halinde Lazistan Sancağı ile Erzurum, Van, Bitlis, Harput vilayetlerinde yaşayan birkaç milyon kişinin hayatının değişebileceğini ifade eden Erzurum Valisi bu işten herkesin karlı çıkacağını ekonominin inanılmaz derecede canlanacağını yazmıştır. Bu yolun diğer vilayetlere göre en çok Erzurum'la Lazistan Sancağı'nın menfaatine olduğunu söyleyen Mehmet Emin Bey iki bölgenin de kurtuluşunun bu yol olduğunun altını çizmiştir¹⁷.

Bugün İspir dağlarının kuzeyinde Karadeniz sahillerinde binlerce aç kişinin ekmek bile bulamadıkları için ithalata mecbur kaldıklarını yazan vali, Rus gemilerinin binlerce çuval, un ve mısırı Rize sahillerine dökerek gemilerini Osmanlı altınlarıyla doldurup, gittiklerini yazmıştır. Halbuki bölgenin güneyinde bulunun Erzurum Vilayeti'nde yetişen milyonlarca ton ürünün yol olmadığı için ambar ve kuyularda çürüdüğünü ifade eden vali yolun açılmasıyla bu sıkıntının giderilebileceğini yazmıştır. Vali Erzurum'un Karadeniz bölgesine bu yol sayesinde sadece ihracat yapmayıp, kendi ihtiyacı olan ve kışın yakmak üzere kullanacağı odun ve keresteyi de bu yolla ithal edebileceğini yazmıştır. Bugün Avrupa fabrikalarının emtia ve eşyasından şeker, soyak, demir ve bakır gibi mamullerinin Osmanlı ülkesine ithal edildiğini ve bu sebepten Osmanlı vatandaşlarının boğazlarından artırıp biriktirdiği paraların yurt dışına gittiğini savunan Mehmet Emin Bey, buna karşın Erzurum ovasında yetişen pancarın ihraç edilemediği için çürüdüğünü, Bayezid yaylaklarından toplanan yünlerin yok pahasına ziyan olduğunu yazmış, Hınıs dağlarında bulunduğunu iddia ettiği demir, bakır ve kömür madenlerinin yol olmadığı için çıkarılıp ihraç edilemediğini yazmıştır¹⁸.

Bütün bunlar için Erzurum Rize yolunun açılmasının şart olduğunu belirten vali bu yolun Erzurum Trabzon yolundan 100 km daha kısa olduğunu ve yük otomobilleri işleyecek derecede iyi yapılması halinde ise Avrupa'dan ithalata mecbur olunan bütün her şeyin güneyden Karadeniz'e ulaştırılabileceğini iddia etmiştir¹⁹.

¹⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

¹⁸ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

¹⁹ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

Avrupa'dan gelen malların ülke insanının parasını aldığı gibi nakliye ücretinin de ürün fiyatına dahil edildiğini yazan vali 192.000 liralık bir ithalat ve ihracatta % 30'luk bir nakliye ücretinin ürünün fiyatına dahil edildiğini bunun da 57.600 lira olduğunu yazmıştır²⁰.

Bu yolun Erzurum çiftçisini ayağa kaldırıp, zenginleştirecek derecede önemli olduğunu yazan Mehmet Emin Bey, ürününü ihraç edebilen Erzurum'un ülkenin en zengin vilayetlerinden birisi olabileceğini belirtmiştir.

Yolun kış esnasında da önemli ölçüde rahatlama sağlayacağını iddia eden Mehmet Emin Bey, Erzurum-Trabzon yolunun kışın geçit vermediğini bu yüzden Karadeniz bölgesine gitmek isteyen veya bu bölgeden Erzurum'a ulaşmaya çalışan kişilerin Trabzon-Batum yolunu kullanarak gelip gittiklerini yazmıştır. Batum'un Rus toprağı olması sebebiyle Osmanlı vatandaşlarının ülke içi seyahatlerinde Rus toprağından gelip gitmelerinin hem zor hem de hoş olmadığını yazan vali otomobil işleyecek derecede iyi yapılacak bir Erzurum-Rize yolunun kışın rahatlıkla geliş gidişlere müsaade edebileceğini ifade etmiştir²¹.

Bu yolun açılmasıyla Erzurum Vilayeti'nin Harput Vilayetiyle olan münasebetlerinin de ister istemez artacağından söz eden vali Harput'tan başka vilayet ve ülkelere ihraç edilecek malların da bu yeni yolu kullanacağını yazmıştır. Bu sayede Erzurum-Kiğı-Harput yolunun işler hale gelip gelişeceğini ifade eden Mehmet Emin Bey bu yolun bütün bölgenin kurtuluşu olacağını altını raporda sık sık çizmiştir²².

Yol sayesinde ülke içi iş gücü dolaşımında artacağını da yazan vali, bugün Erzurum ahalisinin mühim bir kısmının aşiretler halinde yaşadığını bir kısmını da iş bulmak için yabancı ülkelere gittiğini yazmıştır. Yol sayesinde Erzurum'da ziraat daha gelişeceği için iş gücüne ihtiyaç duyulacağını belirten vali böylece işaret mensuplarının dışarıya işçi olarak giden kimselerin Erzurum'da kalacağını yazmıştır. Yol sayesinde Erzurum madenlerinin de değerlendirilebileceğini ifade eden Mehmet Emin Bey bu

²⁰ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

²¹ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

²² BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

sayede Rusya'daki maden ocaklarında binbir türlü sıkıntıyla, çalışan Karadeniz halkının Rusya yerine Erzurum'a gelip burada çalışacağını savunmuştur²³.

Yapılacak bu yol sayesinde Rize'nin ticaretinin canlanacağını ve iskelesinin sürekli mal sevkiyatından dolayı işler hale geleceğini yazan vali, Erzurum, Van, Bitlis, Harput, ihraç mallarının buradan gönderilecek olmasını buna sebep göstermiştir. Yol sayesinde Rize'nin tarihin hiçbir devresinde olmadığı kadar zenginleşeceğini iddia eden Mehmet Emin Bey buranın bir refah merkezi haline geleceğini savunmuştur²⁴.

Erzurum Trabzon arasında yapılacak şimendifer hattının bütün sıkıntıları giderip, Erzurum Rize yolunun yapılmasına gerek kalmayacağına dair görüşlerin, çokta isabetli olmadığını ifade eden Mehmet Emin Bey, bu güzergahta yapılacak bir şimendifer yolunun Erzurum Rize karayoluna ait ihtiyacı gideremeyeceğini özellikle vurgulamıştır. Kalkınmış birçok ülkenin ulaşım sıkıntılarını aşarken hem, demiryolları, hem de karayollarına aynı ölçüde önem verdiğini ve her ikisini de yaptığı anlatan Erzurum valisi, Erzurum Rize karayolunun, Erzurum-Trabzon şimendifer hattıyla bölge ekonomisini daha da güçlendireceğini ifade etmiştir²⁵.

Erzurum'da yetişen tarım ürünlerinin şimendifer hattıyla çok daha ucuza Trabzon'a nakledilebileceğini kendisinin de kabul ettiğini belirten vali buna rağmen şimendifer hattının bu ticaret yoğunluğunun altından kalkamayacağını iddia etmiştir. Yapılması düşünülen bu şimendifer hattına ilaveten Erzurum-Rize karayolunun faaliyete geçmesinin ticareti daha da yoğunlaştıracağını savunan vali her iki ulaşım vasıtasıyla bölgenin çok daha canlanacağını ifade etmiştir. Herşeyin şimendiferle taşınmasının da mümkün olmadığını iddia eden vali, bazı hacmi büyük kıymeti düşük eşyanın şimendiferle taşınmasının çok daha pahalı olabileceğini ve bunun da karayoluyla daha ucuza taşınabileceğini belirtmiştir²⁶.

²³ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/5.

²⁴ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/6.

²⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/6.

²⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/6.

Henüz düşünce safhasında olan ve yapılıp yapılmayacağı bile belli olmayan bir şimendifer hattı için hal-i hazırda insanların istifade ettiği bir yolun kazançlarından bölge halkının mahrum bırakılmamasını isteyen Mehmet Emin Bey, karayolunun şimdi ve ileriki zamanlarda bölge için hayati önemini koruyacağını yazmıştır. İran'ın Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini iktisadi yönden kuvvetlendirmek ihtiyacında olduğunu yazan Erzurum valisi transit malları Osmanlı ülkesinden ihraç ve ithal edip birçok gencini çalışmak için Osmanlı ülkesine gönderen İran'ın mevcut transit potansiyelinin tek başına şimendifer hattıyla karşılanamayacağını iddia etmiştir. Bu yüzden Erzurum Rize yolunun bir an önce yapılmasını isteyen vali bu yolun Erzurum Bayezid yoluyla birleştirilmesi halinde Bayezid Sancağı'nın da kurtulacağını ifade etmişti²⁷. Erzurum Bayezid yolunun gerçek bir yol haline getirilip Erzurum-Rize yoluna bağlanmasının Bayezid sancağının asayişinin düzelmesi ve bu sancakta sosyal bir inkılâp manasına geleceğini ifade eden Mehmet Emin Bey, bu sayede bu sancağın kurtulacağını yazmıştır. Bayezid sancağında ahalinin önemli bir kısmının aşiretler halinde yaşadığını anlatan Mehmet Emin Bey bölgede aşiret kavgalarının, mahalli emniyeti zaafa uğratabilecek hareketlerin, asayişsizliğin eskiden beri görüldüğünü ifade etmiştir. Bölgede II. Abdulhamit döneminde kurulan Hamidiye Alaylarının kendilerine verilen imtiyazlardan da cesaret alarak bölgenin altını üstüne getirdiğini ve zaten bozuk olan asayiş tamamen mahvettiklerini belirten Mehmet Emin Bey, bölgede yapılan bu tahribatın düzeltilmesi gerektiğini bunun da yol şebekesiyle mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Yapılacak olan Erzurum-Rize ve Erzurum-Bayezid yollarıyla Rize Sancağı ile Erzurum, Van, Bitlis ve Harput vilayetlerinin kara günlere veda edip yeni bir geleceğe daha sağlıklı bakma imkanına kavuşacaklarını yazan vali, özellikle Bayezid Sancağındaki her türlü geri kalmışlığın bu sayede atlatılacağını ifade etmiştir²⁸.

Erzurum-Rize ve Erzurum-Bayezit yollarını meydana getirmek Erzurum'un sosyal ve ekonomik hayatının yükselişi bakımından ne derece önemli ve gerekli ise, bu yolların, 8 000 liradan ibaret olan vilayet yol tahsisatı ile meydana getirilmesinin o

²⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/6.

²⁸ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No.44/6.

nispette zor olduğunu belirten Erzurum Valisi Mehmet Emin Bey, bu yolların üzerinde bulunan köprü ve menfezlerin tamiri için gereken masrafı da Nafia Nezareti'ne bir liste halinde sunmuştur. Mehmet Emin Bey'in verdiği bilgilere göre, müteahhitlere verilen ve emaneten yapılan yol ve köprülerin gerek yol düzeltmeleri ve gerek şoseleri için, ovalık ve dağlık sahalar arasındaki fark dikkate alınmış ve benzer inşaatların keşif bedelleri dikkate alınarak her kısım ameliyat için gereken masraf tahmin olunmuş ve belirtilen listeye yazılmıştır. Örneğin Hasankale'de ovalık bir mahalde 2.250 km'lik Köprüköy yolunun yol düzeltme işleminin keşif bedeli 62 486 kuruş olduğuna göre, bunun her bir metresi 28 kuruşa ihale edilmiş olduğu gibi, Erzurum ile Van arasında 2.860 km uzunluğunda ve dağlık bir saha üzerinde olan yolun yol düzeltme işleminin de masrafı 57 200 kuruş olmasına nazaran, bunun da her bir metresi 20 kuruşa çıkmış bulunmaktadır. Yine Soğukçermik-Ovalık kısmında 6.239 km uzunluğunda bulunan şosenin 280 000 kuruşla müteahhide ihale olunduğuna binaen, her bir metresi 45 kuruşa ihale edilmiş olduğu gibi, Aşkale'nin dağlık bir mahallinde ve 14.971 km . uzunluğunda olan şosenin keşif bedeli de 366 790 kuruş olmasından dolayı, bunun her bir metresi de 40 kuruşa ihale olunmuştur²⁹.

Mehmet Emin Bey'e göre, Erzurum vilayetinin köprülerin tamir masrafı olarak çıkarmış olduğu fiyatlar son derece uygundur. Bu amaçla, Erzurum-Trabzon yolunu yapmakta olan Faik Bey İnşaat Şirketi'nin fiyatları ile Erzurum Vilayeti'nin çıkarmış olduğu fiyatlar karşılaştırılmıştır. Buna göre, bu şirketin Erzurum-Trabzon yolunun 120 ila 10. km'si arasında ovalık bir zemin üzerinde bulunan kısmının toprak düzeltmesine ait keşif masrafı 255 819 kuruş olup, bunun her bir metresi 13 kuruştur, Şose için çıkarılan keşif bedeli ise 1 526 636 kuruş olup, bunun da her bir metresi 75 kuruşa gelmektedir. Fakat şirketin yaptığı iş, çukurları doldurmak ve meyilleri düzeltmek gibi hafif bir yol düzeltme işlemi olduğu halde, Erzurum Vilayeti'nin yaptıracağı yolların tesviye-i turabiyesi hiç yapılmamıştır³⁰.

²⁹ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No:44/6, 44/7.

³⁰ BOA.DH.İD. Dosya No:25, Gömlek No:11.Belge No: 44/7.

Bununla birlikte Erzurum bölgesinde yapılacak ameliyat için, amele gündeliği eskisine göre oldukça yükselmiş ve bu konuda yapılacak masraf kesin olarak tespit edilmemiş olduğundan, gösterilen inşaat masrafının tam olarak inşaat esnasında ortaya çıkacağı ve belirlenen miktarın altında olmayacağı muhtemeldir. Buna göre, Erzurum-Rize, Erzurum-Bayezit yollarından birincisinin inşa masrafının 113 820 ve ikincisinin inşaat masrafının 200 675 lira olacağı ve vilayet nafia tahsisatının 8 000 liradan ibaret bulunması, bu tahsisatın tamamen bu yolların yapımı için tahsis edilmesi durumunda, yılda 10 km yapmak şartıyla Erzurum-Rize yolu 14 senede, Erzurum-Bayezit yolu 25 senede meydana getirilebilecek, Erzurum ahalisi diğer yol ve köprülerin tamirinden tamamen mahrum kalacak ve bu tarihten ancak 39 yıl sonra yollar tamamlanabilecektir. Buna memleketin ve milletin tahammülü yoktur³¹.

Mehmet Emin Bey, Erzurum-Trabzon umumi yolunun bir şirkete ihale edildiğini hatırlatarak, Erzurum-Rize ve Erzurum-Bayezit yolunun da umumi yollar arasına alınmasını istemiştir. Zaten Erzurum-Rize yolunun sadece Erzurum-İspir kısmı vilayet yolları arasında bulunmakta diğer kısmı ise umumi yollar içinde bulunmaktadır. Erzurum-İspir kısmının yapılmaması durumunda, Lazistan Sancağı tarafında kalan diğer kısmın yapılmasının Lazistan Sancağı halkına hiçbir faydası olmayacaktır³².

Erzurum Valisi Mehmet Emin Bey, ikinci olarak vilayet idaresinde bulunan yollar hakkında bilgi vermiştir. Buna göre; yolların birden inşa edilmesi ve her bölgenin bundan eşit olarak faydalanması için vilayetin değişik kısımlarında aynı anda inşaata başlanması hakkında bir arzu ortaya çıkmış, fakat inşaata teşebbüs olunmak istenilen yollar ve köprülerin hiçbirisi meydana konulamayarak, memleket halkını faydalandıramadığı gibi, bunların yapılan kısımları da harap olmuştur. Bu nedenle, vilayet yollarının durumu hakkında esaslı bir bilgi sahibi olarak, yapılması en lüzumlu olanlardan başlanması ve bunların inşaatı bitirilmedikçe,, diğerlerine başlanılmaması ve bu esası kesin bir şekilde uygulamak gerekmektedir. Mehmet Emin Bey, bu şekilde Erzurum Vilayeti tarafından inşaatı ikmal edilecek yolları iki numaralı bir cetvelle arz

³¹ BOA.DH.İD. Dosya No:25, Gömlek No:11. Belge No: 44/7.

³² BOA.DH.İD. Dosya No:25, Gömlek No:11. Belge No: 44/7.

etmiştir. Buna göre, başlangıçta 387.131 km. yol ile 1 063 adet köprü ve menfez belirli bir programa göre yapılacaktır. Erzurum-Rize ve Erzurum-Bayezit yollarının keşif bedellerinin tayininde tatbik edilen birim fiyatına göre göre, bunlar için 309 188 lira inşaat masrafına ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Yılda 10 km yol ve 28 köprü yapılmak şartıyla eski tahsisatın bu iş için kullanılması durumunda, belirtilen uzunluktaki yolların ancak 38 yılda yapılmasının mümkün olduğu vali tarafından ifade edilmiştir. Mehmet Emin Bey 1328 yılında inşaat bağlamında ne gibi nafia işlerinin yapılacağını Vilayet İdare Meclisi tatilde olduğu için henüz tespit edilemediğini ifade etmiş fakat bu konuda kendisinin Erzincan ve Beyazid Sancaklarından taleplerini sorduğunu yazmıştır.

Erzincan Mutasarrıfı'nın, Erzincan-Gümüşhane yoluyla, Kemah yolu üzerinde Tenasur Köprüsü'nün, Bayezid Mutasarrıfı'nın ise Erzurum-Bayezid ve Erzurum-Kılıçgediği-Tutak yoluyla bu güzergâhtaki Murat Çayı'nın üzerine bir köprü yapılmasını istediklerini kendisine ilettiklerini söyleyen vali bunlardan Erzurum-Bayezid yolunun genel yollar arasında tamir edilmesi için İstanbul'a müracaat edeceğini ve kabul edilmesi umudunda olduğunu söylemiş diğer talep edilen yolların yapımına ise başlanacağını belirtmiştir. Merkez sancağı için de Erzurum-Tortum yolunun yapılmasının önemli olduğunu ve Erzurum-İspir yolunun 5 km ve bakiye inşaatının yapılmasının gerekli görüldüğünü ve gelecek yıl için bunların profillerinin kendisi tarafından kısmen yaptırıldığını yazmıştır. Bu konuyla ilgili bilgiler ise 3 numaralı cetvelle verilmiştir. Böylece, Erzurum Vilayeti'nin gelecek yıl meydana getireceği inşaat, 6.100 km, yol düzeltme 11.67 km, şose ile 3 köprü ve bir de Erzurum-İspir yolunun geri kalan kısmından ibaret olacaktır.

Vilayet yol işlerinin tamamlanması için, vali tarafından iki şart öne sürülmüştür. Birincisi, bu inşaatın masrafı olan 15 683 liranın gelecek yıl nafia bütçesine konulması ve ikinci şart ise, inşaatın yapılabilmesi için vilayet nafia kadrosuna 5 mühendis ve 4 kondöktör eklenmesidir. Valiye göre, bu iki şartın yerine getirilmemesi ve belirlenen programın gerçekleşmesi konusunda memurlara gereken emrin verilmemesi

durumunda, bu işin başarılabilmesi, ancak ihalenin bir şirkete verilmesiyle olabilecektir.³³

Mehmet Emin Bey'e göre; Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte devlet mekanizmasının daha düzenli işleyeceği düşünülmüşken, maalesef bu konuda herhangi bir ilerleme olmamıştır. Bunun bir delili olarak, 1324-1328 yılları arasında Erzurum'da yapılmış olan yol işleri hakkındaki cetvel aşağıda verilmiştir³⁴.

Senesi	Tamirat dahil olduğu halde vukubulan sarfiyat		Müceddiden inşa edilen köprüler	Müceddiden inşa edilen		Mülahazat
	Kuruş	Santim	Aded	Tesviye	Şose	
1324	838145		17		9822	Cetveli bulunmamakla sinini saireye nispet edilmiştir
1325	670892		8	1050	8121	
1326	542782		9	5271	1021	
1327	730892		17	17197	15703	
Yekün	2782711		51	23518	34667	
Hesabı Vasati üzere Seneye isabet eden	6906	80	13	5879	8667	

Bu cetvelden anlaşıldığı gibi, Erzurum Vilayeti 4 yıl içinde her yıla ait olmak üzere ortalama olarak 5.879 km yol düzeltmesi, 5.667 km şose ameliyatı ve 13 köprü yapabilmış ve Erzurum'un nafia bütçesine mahsus 8 000 liradan yine ortalama olarak 6

³³ BOA.DH.İD. Dosya No:25, Gömlek No:11. Belge No: 44/7.

³⁴ BOA.DH.İD. Dosya No:25 .Gömlek No:11. Belge No: 44/8.

956 lira sarf edilebilmiştir. Bundan böyle de, inşaat faaliyetlerinin bu yavaşlıkla ilerlemesi durumunda, yol işlerinin düzeltme işlemleri 65 yıl, şose işleri 44 yıl ve köprü menfezleri 81 yılda yapılabilecektir³⁵.

Mehmet Emin Bey'e göre, nafia işlerinin yapımı para ve yetişmiş elemana bağlıdır. Erzurum nafia işleri için tahsi edilen paralar hiçbir yıl tam olarak harcanamamıştır. İstanbul'da bir Mühendis Mektebi ile yeni açılmış olan bir Kondüktör Mektebi bulunduğunu hatırlatan Mehmet Emin Bey, bunların yetiştirecekleri fen memurlarının baştan başa harabe halinde bulunan memleketin yaralarını saracak keyfiyette bulunmadıklarını, bu iki müessese ile yetinildiği takdirde, nafia işlerinin yapılmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Önceki vali Celal Bey zamanında Erzurum'a nafia işleri için gönderilmiş olan Mösyö Bosh ve Mösyö Sabonadi isimdeki iki mühendisten Erzurum'da istifade edilemediğini ve kontratlarının feshedildiğini hatırlatan Mehmet Emin Bey, halen 66 lira maaş ve 6 000 frank yıllık harcırah ve yanında 9 lira maaşlı bir tercüman bulundurmak suretiyle Erzurum'da bulunan Mösyö Vayse de diğerlerinin durumunda diye yazmıştır. Bunun istihdamıyla da Erzurum'un dertlerine çare bulmak mümkün değildir. Bu mühendislerle verilmekte olan mühim tahsisat yerine açılacak bir fen müessesesi sarfına karşılık olması durumunda mezkur masrafin bir kısmı bu ihtiyacı karşılamayacak derecede olduğunu belirten vali, bu tahsisattan bir kısmının ayrılması durumunda, Avrupa'ya gönderilmesine ihtiyaç duyulan talebe, tahsis edilmiş olması durumunda ise her birisinin tahsisatıyla hiç olmazsa 3-4 Osmanlı mühendisinin yetiştirilmiş olacağını belirtmiştir³⁶.

Yazısının bu son bölümünde Maliye Nazırı Cavid Bey'e hitap eden Vali Mehmet Emin Bey, bilhassa nazırın vatanın saadeti için mücadeleyi kendisine amaç edinen gençliğe sunmuş olduğu iktisat prensiplerinden biri olan şu prensibi hatırlatmıştır: Bir memlekette üretim teşebbüsü için sabit ve devreden sermayeleri meydana getirerek işletebilmek, memlekette üretilen yer altı ve yer üstü ürünlerini pazarlayabilmek, halkın refah seviyesini artırmak, yer altı madenlerini işleyebilmek,

³⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:25, Gömlek No:11. Belge No: 44/8.

³⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No: 44/8.

memlekette arz talep dengesini sağlayabilmek gibi birçok olumlu iktisadi gelişmelerin yaşanabilmesi için, öncelikle memleketteki ulaşım ağlarının kurulmuş olması gerekmektedir. Bu üretim kuvvetlerinden mahrum ülkelerde geniş ovalar altın hasatlarla dalgalansa, dağlar kıymetli mücevherlerle dolu olsa bile, gerekli yolların yapılmaması durumunda, bu ürünlerin memlekete hiçbir faydası olmayacaktır³⁷.

Maliye Nazırı Cavit Bey'e, son yaptığı Anadolu seyahatini hatırlatan Mehmet Emin Bey, bu seyahat sırasında Erzurum'un içler acısı durumunu kendi gözleriyle gören nazırın bu sıkıntılara bir an önce çare bulmaya çalışacağını ümit ettiğini belirtmiştir. Memleketin mamur hale getirilebilmesi için mevcut bütçenin çok yetersiz olduğunu hatırlatan vali bey, bu bütçe ile hareket edildiği takdirde, Erzurum'un asırlarca kalkınamayacağını ifade etmiştir. Nitekim 6.776 km² arazi ihtiva eden Erzurum Vilayeti'nin 1 705 km uzunluğunda bulunan yolları, 800 liradan ibaret bir tahsisat ile ve mevcut kadro ile ancak 77 yılda meydana getirilebilecek ve memleket, bu yollardan ancak bir asır sonra faydalanabilecektir. Bu duruma Erzurum halkının bir dereceye kadar dayanabileceğini ve sabredebileceğini belirten Vali Mehmet Emin Bey, fakat dış düşmanların ve özellikle Rusya'nın ülkenin içinde bulunduğu bu ekonomik durumdan ve yolların bu harabiyetinden istifade edebileceğini belirtmiş, Rusya'nın vaktiyle Batum'dan Osmanlı sınırına kadar inşa ettikleri yollara ve bugün de Sarıkamış'a yapmak istedikleri şimendifere karşı Erzurum halkının yol ve nafia ihtiyaçlarını bir an önce karşılanması gerektiğini önemle vurgulamıştır³⁸.

B- MEVCUT KARAYOLLARINI İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ

Erzurum ve havalisinin çevre vilayetlerle karayolu ulaşımı meselesi her dönemde önemli bir sorun olmuştur. Özellikle Karadeniz bölgesine yapılacak ulaşım yolları şehrin ticaretini bire bir etkileyeceğinden bu konu üzerinde önemle durulmuş, Trabzon-Erzurum, Erzurum-Rize karayollarının yapılıp, sağlıklı bir şekilde işlemesi, üzerinde en çok durulan konu olmuştur.

³⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:25, Gömlek No:11. Belge No: 44/8.

³⁸ BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11. Belge No: 44/7.

II. Meşrutiyetin ilk yıllarında yeni bir dönemde de açılması sebebiyle bu konular daha çok gündeme oturmuş bu yıllarda Erzurum valileri İstanbul'a gönderdikleri hemen her raporda vilayeti dışarıya bağlayacak yollar konusunda ısrarlı isteklerde bulunmuşlardır. Valiler özellikle Karadeniz yolları meselesini her fırsatta dile getirmişlerdir³⁹.

19 Kanun-ı Evvel 1326 (1 Ocak 1911) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Erzurum ve Trabzon bölgesinin muhtaç olduğu kalkınmaya ulaşabilmesi için Rize-Erzurum yolunun bir an önce yapılması hususunda bölgedeki Mülkiye Müfettişliği'nden bir rapor alındığı belirtilmiş ve bu konuda neler yapılabileceği sorulmuştur⁴⁰.

İki gün sonra Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne verilen cevapta, Erzurum havalisinde şu anda kış mevsimi dolayısıyla keşif yapılmasının mümkün olmadığı belirterek, Rize-Erzurum yolunun önemine binaen, ilkbaharda yapılacak işlerin başında bu yolun güzergahının tespiti konusunun geldiği belirtilmiş ve bu yolun belirli kısımlarının turuk-u umumiyeye (devlet yolları) dahil edilerek inşası hususunda Şirket-i İnşaiye Müdüriyeti Umumiyesi'ne tebligat yapıldığı ifade edilmiştir⁴¹.

Rize-Erzurum yolunun yapılması hususunda Trabzon Vilayeti'nden de Dahiliye Nezareti'ne birtakım yazılar gönderilmiş ve bunun üzerine konu bir kez daha nezaretler arasında ele alınmıştır. 28 Nisan 1337 (11 Mayıs 1911) tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Rize-Erzurum yolunun yapımının gerekli tahsisatın ayrılmasıyla birlikte öne alınabileceği belirtilmiştir⁴². 3 gün sonra bu bilgi Dahiliye Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne gönderilmiş ve konunun takip edileceği ifade edilmiştir⁴³.

³⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:3-3. Gömlek No:7. BOA.DH. MUİ. Dosya No:10-2. Gömlek No:7. BOA.DH.İD. Dosya No:25. Gömlek No:11.

⁴⁰ BOA.DH.İD. Dosya No:20. Belge No:1/2.

⁴¹ BOA.DH.İD. Dosya No:20. Belge No:2.

⁴² BOA.DH.İD. Dosya No:15. Gömlek No:10. Belge No:3/2.

⁴³ BOA.DH.İD. Dosya No:15. Gömlek No:10. Belge No:2.

Erzurum-Rize yolunun güzergahının tayini için Ağustos 1911'de bir fen heyeti bölgeye gönderilerek işe başlanmıştır. Trabzon Vilayeti'nin bu konuda Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda fen heyetinin işe başlamasının memnuniyetle karşılandığı ifade edilmiş, fakat işin daha fazla tehir edilmesinin sakıncalı olduğu belirtilmiştir. Raporda, bölgede ulaşım imkanlarının ve diğer ekonomik kaynakların bulunmaması sebebiyle her yıl 6-7 bin kişi Rusya'ya giderek orada çalışmak zorunda kaldığı belirtilmiş ve bölgenin fakirliğinin giderilmesi için bu yolun bir an evvel yapılması istenmiştir. Bu durum 21 Ağustos 1327 (3 Eylül 1911) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yazılarak konunun önemi tekrar vurgulanmıştır⁴⁴.

Erzurum-Rize yolunun yapımına 1911 yılı inşaat mevsiminde başlanmıştır⁴⁵. Bununla birlikte belirtilen yıl içerisinde yol yapımı konusunda önemli bir faaliyete girilmemesi bölge halkı tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 15 Kanun-ı Evvel 1327 (28 Aralık 1911) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen yazıda Lazistan Mutasarrıfı tarafından bölge halkının şikayetlerini içeren bir telgraf gönderildiği ifade edilmiş ve bu şikayetlerin önüne geçilebilmesi için gereken tedbirlerin alınması ve yol için teşebbüslere başlanması istenmiştir⁴⁶. Bölge halkının yapılması için çok istekli olduğu bu yol, bütün teşebbüslere rağmen yapılmamış, 1912 senesinde de yol için hiçbir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Yalnız 17 Temmuz 1329 (30 Temmuz 1913) tarihinde çıkan bir Meclis-i Vükelâ kararıyla bu yolun inşası işinin Turuk-u Hususiye (vilayet özel idarelerinin yapmak zorunda oldukları yol) kapsamından çıkarılarak Turuk-u Umumiye (devlet tarafından yapılan yollar) kapsamına alınması kararlaştırılmıştır⁴⁷.

Buna rağmen bu yol bir türlü yapılamamış, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Milli Mücadele yıllarında yolun yapımı tekrar gündeme gelmiştir.

⁴⁴ BOA.DH.İD. Dosya No:15. Gömlek No:10. Belge No:3/2.

⁴⁵ BOA.DH.İD. Dosya No:178. Gömlek No:4. Belge No:1

⁴⁶ BOA.DH.İD. Dosya No:3. Gömlek No:54. Belge No:1/2.

⁴⁷ BOA.DH.İD. Dosya No:231. Gömlek No:219.

TBMM'nin 21 Mart 1337 (1921) tarihli oturumda Lazistan Mebusu Osman Bey ve arkadaşları Rize Erzurum yolunun inşası için bütçeye para tahsisine dair bir kanun teklifi vermişlerdir. Oturum başkanı kanun teklifini layiha kanunu mahiyetinde olduğu için Layiha Encümeni'ne havale etmiştir. Milletvekillerinden gelen "Layiha ve Nafia Encümeni'ne gönderilsin taleplerine ise bu teklif teklif-i temenni mahiyetinde olmayıp Layiha-i Kanuniye mahiyetinde olduğu için Layiha Encümeni'ne gönderiyoruz denmiştir⁴⁸.

Layiha Encümeni'nin teklifin müzakereye değer olduğunu bildirilmesinden sonra ise konu 11 Nisan 1337 (1921) tarihinde Nafia Encümeni'ne havale edilmiştir⁴⁹.

Konu Nafia Encümeni'nde görüşülmüş ve bu encümenin görüşleri doğrultusunda 28 Mayıs 1337 (1921) tarihinde Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir⁵⁰. Bu konu uzun zaman sürüncemede kalmış tekrar meclisin gündemine gelmesi 21 Şubat 1339 (1923), tarihinde olmuştur. Lazistan Mebusu Esad Bey Rize Erzurum yol güzergahının tayini için gönderilecek mühendisin gidişinin hızlandırılması için bir takrir vermiştir. Bu takrir de Nafia Encümeni'ne yollanmış ve meclisin birinci devresinde yol yapımı gerçekleştirilememiştir⁵¹.

II.Meşrutiyet yıllarında Erzurum Vilayeti'ni diğer başka vilayetlere bağlayan yol çalışmaları ve yol iyileştirmeleri de sık sık gündeme gelmiştir.

1913 yılı başında Diyarbakır-Bitlis yoluyla Erzurum-Kiğı yolunun tarik-i umumiyyeye (devlet yolu) ait kısmının Erzurum vilayet hududunun Harput'a kadar olan kısmından itibaren başlatılması yani bu kısmın da tarik-i umumiyye arasına alınarak bir an evvel yapılması konusunda geçici bir kanun maddesi düzenlenmiş⁵² ve kanunun bir an önce yürürlüğe konması ve daha sonra Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/IX, s.170.

⁴⁹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/IX, s.446.

⁵⁰ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/IX, s.337.

⁵¹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/XXVII s.419.

⁵² BOA.DH.İD. Dosya No:3. Gömlek No:79. Belge No:1/2-2.

kesinleştirilmesi uygun bulunmuştur. Bu konuda Meclis-i Vükela tarafından 27 Kanun-i Sani 1328 (9 Şubat 1913) tarihinde bir karar alınmıştır⁵³.

29 Kanun-ı Sani 1328 (11 Şubat 1913) tarihinde çıkarılan geçici kanun maddesiyle Diyarbakır-Bitlis yoluyla Erzurum-Kiğı vilayet yolunun Erzurum Vilayeti sınırından Harput'a kadar olan kısmı devlet olarak belirlenmiştir. Bahsedilen yolların önemi itibarıyla yaklaşan inşaat mevsiminde yaptırılabilmeleri için gereken kanun maddesinin çıkarılması Meclis-i Vükela'nın 11 Haziran 1329 (24 Nisan 1329) tarihli toplantısında kabul edilmiştir⁵⁴.

16 Nisan 1329 (29 Nisan 1913) tarihli Meclis-i Vükela kararıyla Adilcevaz'dan Erzurum-Trabzon yoluna dahil edilecek şosenin ve Diyarbakır, Bitlis, Harput, Kiğı yollarının Şirket-i İnşaiyye tarafından henüz yapımına başlanmayışı bu yolun bir an önce inşası ve bitirilmesi için Nafia Nezareti bütçesinin 15. faslının 2. maddesine 6.000.000 kuruş eklenmesi hakkında bir kanun layihası hazırlanması kabul edilmiştir⁵⁵.

Doğuda İran sınırına kadar olan yolun yapılması için de bu dönemde önemli faaliyetler olmuştur. 1910'ların başında İran sınırına kadar demiryolu yapımı konusunda Osmanlı Hükümeti'nin bazı düşünceleri bulunmaktadır. Bununla birlikte son derece masraflı olan bu demiryolunun yapımına kadar özellikle İran transit eşyasının bölge üzerinden sevkinin daha da rahatlatmak amacıyla Erzurum Trabzon arasında mevcut karayolunun İran sınırına kadar uzatılması ve Erzurum-Bayezid arasındaki mevcut şosenin Erzurum Vilayeti tarafından düzenlenmesi ve iyi bir hale sokulması gündeme gelmiştir⁵⁶. Bu konu iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde son derece önemli olduğu için Osmanlı Tebriz Başşehbenderliği tarafından Hariciye Nezareti'ne bir yazı gönderilerek İran transit mallarının başka yollara kaymasını engellemek üzere Erzurum-Trabzon yolunun tamiri ve Erzurum'dan İran'a kadar otomobil işletilebilmesi için bir kumpanya tesisi gerektiği ifade edilmiştir. Bu durum Hariciye Nezareti'nden Sadarete bildirilmiş

⁵³ BOA. MV. Dosya No:22. Gömlek No:46.

⁵⁴ BOA.MV. Dosya No:178. Gömlek No:30.

⁵⁵ BOA.MV. Dosya No:176. Gömlek No:64.

⁵⁶ BOA. A.MKT.MHM. Dosya No:737. Gömlek No:28. Belge No:1.

ve buradan Dahiliye Nezareti'ne verilen 3 Ağustos 1329 (16 Ağustos 1911) tarihli emirle konunun Erzurum Vilayetine bildirilerek vilayet yolları arasında bulunan Erzurum-İran sınırı yolunun bir an önce otomobil işleyecek hale getirilmesi istenmiştir⁵⁷.

Aynı yıllarda Erzincan Bayezid yolunun da işler bir hale getirilmesi planlanmış fakat bu projede bir türlü hayata geçirilememiştir. Meclis-i Mebusan'ın 28 Teşrin-i Sani 1327 (11 Aralık 1911) günkü toplantısında Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Efendi'nin bu yolun yapımının neden geciktiği hakkında Nafia Nezareti'ne verdiği 25 Teşrin-i Sani (18 Aralık 1911) tarihli takrir okunmuştur⁵⁸.

Takirinde bir memleketin iktisadi, sosyal dahili harici ilerlemesinin tek şartının yol şebekesini düzenlemek ve geliştirmek olduğunu söyleyen Süleyman Sudi Efendi madenlerin bile ancak yol olduğu takdirde işlenip kullanılabileceğini ve pazarlanabileceğini ifade etmiştir. Memleketin asayişinin inzibat ve refahının hep yollarla sağlanabileceğini belirten Süleyman Sudi Bey bunun aksi halinde ise büyük yıkımlarla karşılaşılacağını altını çizmiştir. Osmanlı Devleti'ne komşu olan ülkelerin şimendifer ve karayolu şebekesini mükemmelen yapıp siyasi iktisadi her türlü fayda elde ettiklerini ifade eden Süleyman Sudi Bey, İran transit yolunun geçtiği Beyazid Erzurum-Trabzon yolunun bakımsızlıktan perişan bir halde olmasından dolayı, transit yolunun daha cazip yol şartları olan Rusya'ya kaymak üzere olduğu ifade etmiştir. Bu yolun hem askeri bakımından hem de Vilayat-ı Şarkiye için iktisadi yönden çok önemli olduğuna işaret eden Süleyman Sudi Efendi, yolun hemen yapımına başlanmasını istemiştir⁵⁹.

Bu konudaki en son takriririn 2 Mayıs 1327 (15 Mayıs 1911) tarihli olduğunu ifade eden Süleyman Sudi Efendi, Nafia Nezareti'nin bu takrire verdiği 10 Mayıs 1327 (27 Mayıs 1911) tarihli cevabında, Erzurum-Beyazid yolunun ileride yapılması düşünülen ikinci devlet yolları cetveline dahil edildiğinin önceden Erzurum Vilayetine

⁵⁷ BOA. A.MKT.MHM.Dosya No:737. Gömlek No:28. Belge No:3.

⁵⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXI, s.125.

⁵⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXI, s.125-126.

bildirilmiş olmasına rağmen, sonradan turuk-u umumiyyeye masrafı karşılığının senelik, taksitle dönüştürülmesi hakkında Maliye Nezareti'yle Şirket-i İnşaiye arasında müzakereler yapıldığı, birinci tertip turuk-u umumiyyeye ait bu senenin tahsisatından sarfı henüz kararlaştırılmış olmamasına karşın ikinci tertip turuk-u umumiye cetvelinde inşasına imkan olmadığından fakat inşasının lüzumu da Hariciye Nezareti'nden Sadarete bildirildiğinden dolayı yolun tamamlanması gereğinin 10 Nisan 1327 (23 Nisan 1911) tarihinde Erzurum'a yazıldığı ifade edilmiştir. Erzurum'dan gelen cevapta yol tahsisatının azlığından bahsedilmiş ve bu şekilde yapımına imkan bulunmayan yolun, tahsisatta artırılmayacağına göre yapımın sonraya bırakılması istenmişti, denildiğini söylemiştir⁶⁰.

Takririnin son bölümünde Nafia Nezareti'nin tutumunu değerlendiren Süleyman Sudi Bey Hariciye Nezareti ve Sadaretin de bu konunun ne kadar önemli olduğuna dair ortak bir fikirde olduklarını ifade etmiş ve buna rağmen yolun yapılmasıyla ilgili bütçe imkansızlıklarının öne sürülmesini anlayamadığını söylemiştir. Diğer yollara tahsisat verilirken bu yolun sahipsiz bırakılmasının son derece acı bir durum olduğunu ifade eden Bayezid Mebusu, bunun her sene İran transit mallarının geçerken bıraktığı 1,5 milyon liralık gelirden mahrumiyet anlamına geleceğini söylemiştir. Meselenin askeri, siyasi ve en önemlisi ekonomik açıdan çok önemli olduğunu söyleyen Süleyman Sudi Bey, bunların gözardı edilmemesini istemiştir⁶¹.

Bu takrire 10 Kanun-ı Evvel 1327 (23 Aralık 1911) tarihli oturumda cevap veren Nafia Nazırı Hulusi Bey bu yolun ihmal edildiğini kabul etmekle beraber bunun bütün memleket yolları için de aynı olduğunu söylemiştir.

Meşrutiyetin ilanından sonra yolların turuk-u umumiye ve turuk-u vilayet şeklinde ikiye ayrıldığını söyleyen Nazır, Erzurum Bayezid yolunun turuk-u vilayattan olduğunu belirtmiştir.

Konu ile ilgili hayli dertli olan Nazır her vilayete sene başında vilayet yollarına harcanması için bir tahsisat verildiğini ifade etmiştir. Vilayet meclislerinin o tahsisatı

⁶⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXI, s.126.

⁶¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXI, s.126.

yapılacak yollara bölüştürdüğünü söyleyen Hulusi Efendi, Erzurum Vilayeti'nin yaptığı cetvele göre 1327 senesinde Erzurum-Bayezid yolu için 94.218 kuruş, Erzurum-Tortum yolu için 18.350 kuruş ve bazı diğer köprü ve yollar için birtakım meblağlar ayrıldığını söylemiş ve bunların tamamının 814.664 kuruş olduğunu belirtmiştir. Bu 814.664 kuruş içerisinde Erzurum Bayezid yoluna 224.918 kuruş ayrıldığını söyleyen Hulusi Bey bundan ne kadar sarf olunduğunun ne gibi işler yapıldığının kendilerinde olan takip cetvelleriyle izlendiğini söylemiştir. Vilayet Meclisi'nin 814.664 kuruşu (ortalama 8.000 lira) 662 kilometreye böldüğünde kilometre başına 1.308 kuruş (13 lira) düştüğünü ifade eden Nazır, halbuki düzgün ve kaliteli bir yol için kilometre başına 25 lira lazım geldiğini belirtmiştir. Erzurum Bayezid yolunun toplam 274.5 km olduğunu bu sene bu yola ayrılan paranın ise yaklaşık 224.918 kuruş (yaklaşık 225 lira) olduğunu söyleyen Hulusi Bey, sadece bu yol için senelik, 6.862 liranın lazım olduğunu ifade etmiştir. Vilayetin bütün yolları için ayrılan paranın 8.000 lira olduğunu belirten Nazır, durumun işin içinden çıkılmayacak kadar zor olduğunu belirtmiştir⁶².

Erzurum vilayetinin bütün yol tahsisatını bu yola sarfetmek lazım gelse bile yol yeni yapılacağı için kilometre başına 500 lira harcamak gerektiğini söyleyen Nafia Nazırı bunun ise 137.252 lira demek olduğunu, vilayetin bunu yapabilmesi için 17 sene boyunca bütün yol tahsisatını bu yola ayırması gerektiğini ifade etmiştir.

Tahsisatı fazla birkaç zengin Osmanlı vilayeti dışında bütün bölgelerin aynı durumda çaresizlik içerisinde olduğunu ifade eden Hulusi Bey suçun birazının da vilayet meclis üyelerinde olduğunu söylemiştir. Her üyenin kendi bölgesinin yolunun yapılmasını istediğini ifade eden Nazır, bu istekler karşısında zaten az olan tahsisatın bir sürü parçaya bölündüğünü ve her bir yol şebekesi için çok komik rakamların ayrıldığını ifade etmiştir. Bu usulde gidilirse Osmanlı sınırları içerisinde yol yapmanın imkansız olacağını söyleyen Nafia Nazırı çözüm yolunun ise Hallaçyan Efendi'nin Nafia Nazırı olduğu zamanda Maliye Nezareti'ne gönderilen ve halen orada bekleyen turuk-u vilayat tahsisatını artıracak olan kanun layihasının kanunlaşmasıyla olduğunu söylemiştir⁶³.

⁶² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXI, s.269.

⁶³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXI, s.269-270.

Vilayetlerin yol yaparken parayı bir yola tahsis etmesini isteyen Hulusi Bey, zaten az olan parayla dört beş yolun birden yapılamayacağını ifade etmiştir. Yolları yaparken de evvela köpülerin, sonra yol inşaatının alt yapısının sonra yolun düzeltilmesinin ve şosesinin yapılmasını öneren nazır vilayetlerin gerekirse 3-4 sene bir yola yoğunlaşmasını ve o bitmeden başka yol yapımına başlamamasını önermiştir⁶⁴.

Nafia Nazırından sonra tekrar söz alan Süleyman Sudi Efendi, Erzurum Beyazıd yolunun son derece bozuk olduğunu, ortada yol bile olmadığını ifade etmiştir. Bunun askeri, siyasi, ekonomik açıdan hiçte tasvip edilecek bir durum olmadığını söylemiş geçen sene bölgeye giden, Fransa'nın Van Konsolosu'nun bu yolu geçmektense ölürüm dediğini belirtmiştir. Güzergahta bulunan Velibaba Boğazı'ndan Çiftekale Köyü'ne kadar ki, 8 saat mesafelik bölgenin geçişe tamamen kapalı olduğuna belirten Süleyman Sudi Bey bölgeden geçen askerin suyun, çamurun içinde hastalandığını ifade ederek acil çözüm istemiştir⁶⁵.

Bu dönemde gündeme gelen bir başka yol projesi de Erzurum Vilayeti'ni Mamuretilaziz'e bağlayan Mamuretilaziz-Erzincan yoludur. Bu yolun bir an evvel inşası için 20 Haziran 1328 (4 Temmuz 1912) tarihinde bu sefer Dersim Mebusu Salim Bey bir tahrir vermiş amele-i mükellefe usulüyle yolun bir an önce bitirilmesini istemiştir. Genel kurul bu tahriri Muvazene Encümeni'ne havale etmiş ve konu bundan sonra bir daha gündeme gelmemiştir⁶⁶.

I. Dünya Savaşı sırasında Erzurum ve çevresinin tamamen harabeye çevrilmesi, zaten bozuk olan yolların durumunu iyice kötüleştirmiştir. Aslında Ruslar, I. Dünya savaşı sırasında, bölgeyi işgal ettikleri süre içinde, önemli yollar üzerinde birçok köprü yaparak, askeri nakliyatı temin etmişlerdir. Fakat bu köprüler, kısa bir süre sonra, savaş ve benzeri nedenlerle kullanılamaz hale gelmiştir. Bölgenin tekrar Türk idaresine geçmesinden sonra, Osmanlı idaresi, bölgedeki yolların ve köprülerin yapımı için bazı teşebbüslere girişmiştir. Bununla birlikte devlet bütçesinin son derece kötü durumunda

⁶⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXI, s.270.

⁶⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXI, s.2671.

⁶⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXIII, s.271.

olması ve bölgedeki idare-i hususiyelerin de parasının bulunmaması gibi ekonomik nedenlerden dolayı, bu konuda büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Örneğin, Nafia Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Ağustos 1335 (3 Ağustos 1919) tarihli yazıda, Erzurum-Bayezit yolu üzerinde bulunan ve tahrip olmuş olan köprülerin ulaşımı sağlayacak şekilde yapılabilmesi için, Nafia bütçesinde tahsisat bulunmadığı ve savaş nedeniyle lağvedilmiş olan Erzurum Vilayeti hususi idaresinin de bunu karşılayacak gelire sahip olmadığı belirtilmiştir. Aslında, bu yazıdan bir müddet önce Erzurum Vilayeti, bu durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmiş ve bu köprülerin yapımı için fevkalade bütçeden 300 000 kuruşluk tahsisat verilmesini Nafia Nezareti'nden istemişse de, nezaret, bu yolun turuk-u umumiye arasında bulunmadığını ve bu nedenle istenilen paranın verilmesinin mümkün olmadığını ifade etmiş ve bu köprülerin yapımı için gereken paranın fevkalade bütçeden karşılanması gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir.⁶⁷

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Erzurum Vilayeti sınırları içinde bulunan ve vilayet hususi idaresine ait olan yolların tamir ve inşası için, genel bütçeden tahsisat verilmesi mümkün değildir. Bu dönemde Erzurum Vilayeti'nin ekonomik durumu son derece kötü olduğu için, yol tamir ve inşa masraflarına harcanmak üzere, genel bütçeden değil, fakat fevkalade bütçeden tahsisat ayrıldığı görülmektedir. Örneğin, Temmuz 1919'da, yağmur ve kar suları nedeniyle tamamen bozulan ve geçilemez bir hal alan Erzurum-Tortum yolunun şehir içindeki başlangıç kısmının yaptırılması için, Erzurum Vilayeti'nin durumu göz önüne alınarak fevkalade bütçeden tahsisat ayrılması uygun bulunmuştur.⁶⁸

Bu konuda başka bir örnek olarak, I. Dünya savaşı öncesi dönemde Erzurum Vilayeti hususi idaresi tarafından Zarmanyayn Karabet isimli şahsa yaptırılmış olan yol ve köprülerin parasının savaş nedeniyle verilememesi nedeniyle, Karabet tarafından Osmanlı Hükümeti'ne yapılan müracaat üzerine, bu paranın devlet bütçesinden

⁶⁷ BOA. DH. UMVM. Dosya No: 72. Gömlek No: 40.

⁶⁸ BOA. DH. UMVM. Dosya No: 161. Gömlek No: 80.

verilemeyeceği ve savaş sonrası Erzurum Vilayeti tarafından verilebileceğinin ifade edilmesi gösterilebilir⁶⁹.

C-DEMİRYOLLARI İNŞA PROJELERİ

1- Erzurum- Trabzon Demiryolu Hattı Projesi

Trabzon ile Erzurum arasında bir demiryolu yapımı bu tarihlerde Erzurum ve Trabzon halkı tarafından sabırsızlıkla beklenmektedir. Bölge halkının bu isteklerini dikkate alan hükümet, 1910 yılı başından itibaren bu konuyu ciddiyetle ele almış ve bu konuda bazı projeler üreterek tahsisat konusundaki sıkıntıları aşmaya çalışmıştır.

Konu gerek her iki vilayette gerek Meclis-i Mebusan'da gerekse Nezaretler arasında bu yıllardan itibaren sürekli tartışılan bir konu olmuştur.

Konunun Meclis-i Mebusan'da ilk defa gündeme gelmesi 25 Şubat 1324 (9 Mart 1909) tarihinde olmuştur. Bu günkü toplantıda Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi ve 8 arkadaşının Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Mamuretilaziz ve Diyarbekir vilayetlerini Karadeniz'e bağlayacak bir demiryolu inşası hakkındaki 19 Şubat 1324 (4 Mart 1909) tarihli takrirleri okunmuştur. Takrirden yukarıda ismi geçen, vilayetlerin ekonomik kalkınması için mutlaka Karadeniz'e bağlanması zaruretinden bahsedilmiş ve konunun Nafia Encümeni'ne havalesi istenmiştir. Takrir meclisde okunduktan sonra Nafia Encümeni'ne havale edilmiştir⁷⁰.

Konu ile ilgili olarak Trabzon ve Erzurum Vilayetleri'nin bu yıllardan itibaren şiddetli bir istek gösterdiklerini görüyoruz. Trabzon Vilayetinden gelen demiryolu talebine, 18 Kanun-ı Evvel 1325 (31 Aralık 1909) tarihli yazıyla cevap veren Dahiliye Nezareti Trabzon ile Erzurum arasında demiryolu yapımı hükümet tarafından düşünülmekte ise de mevcut durumda maliye'nin müsait olmamasının bu hattın hükümetçe yapılmasına engel teşkil ettiği ve bu hususta teşebbüse girişecek yerli bir şirkette işe talip olmadığından, zaruri olarak ertelendiği belirtilmiştir. Aynı yazının devamında Trabzon halkının bu konudaki aşırı sabırsızlığına dikkat çekilerek,

⁶⁹ BOA. DH. UMVM.Dosya No: 71. Gömlek No: 16.

⁷⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, II, s.225.

hükümetin bu hattı en faydalı bir şekilde yapmayı düşündüğü gereksiz birtakım fikirler ile bu konuda merkezi meşgul etmenin yanlış olduğu belirtilmiş ve hükümetin bu konudaki iyi niyetinin halka bir şekilde anlatılması istenmiştir⁷¹.

Aynı konuda Erzurum halkının da önemli beklentileri vardır. 1910 yılının ilk günlerinde Erzurum'un ulema meşayih, eşraf, tüccar ve bütün ileri gelenleri bir toplantı yaparak ulaşım imkanları son derece kısıtlı olan Erzurum'u diğer pazarlara bağlayacak nakil vasıtalarının yokluğunun Erzurum halkını gittikçe fakirliğe ittiğini ifade etmişler ve hükümetçe bu konuda acil önlem alınmasını istemişlerdir. Bu istek Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiş ve bu nezaret 11 Kanun-ı Sani 1325 (24 Ocak 1910) tarihinde Sadaret Makamı'nı konu ile ilgili bilgilendirmiştir⁷².

Erzurum halkının demiryolu konusundaki bu isteği hükümet yetkililere tarafından incelenmiş ve Dahiliye Nezareti 19 Kanun-i Sani 1325 (1 Şubat 1910) tarihinde Erzurum Vilayetinin bu konuda gerekli bilgileri vermiştir. Gönderilen bu yazıda Trabzon halkının istekleri karşısında öne sürülen mazeretler tekrarlanmış ve tahsisat yokluğu ve hükümetin bu konudaki iyi niyetleri ifade edilmiş ve durumun halka anlatılması istenmiştir⁷³. Konu Meclis-i Mebusan'da da gündeme gelmiştir. Bayezid Mebusu Süleyman Sudi Efendi ve 71 arkadaşı 5 Kanun-i Sani 1325 (18 Ocak 1910) tarihinde meclise Trabzon-Erzurum şimendifer hattıyla ilgili bir takrir vermişlerdir. 26 Kanun-i Sani 1325 (8 Şubat 1910) tarihinde mecliste okunan takrirden⁷⁴ Trabzon ve Samsun iskelelerinden geçen ticaret eşyasından alınacak Oktrua⁷⁵ vergisi ve buna karşılık gösterilerek alınacak borç parayla Trabzon-Erzurum, Samsun, Sivas arasında demiryolu inşasına dair vaktiyle Samsun İdare Meclisince verilen kararın, Trabzon İdare

⁷¹ BOA. DH.MUI.Dosya No:58. Gömlek No:53. Belge No:5.

⁷² BOA. DH.MUI.Dosya No:58. Gömlek No:53. Belge No:4.

⁷³ BOA. DH.MUI.Dosya No:58. Gömlek No:53. Belge No:3.

⁷⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VIII, s.190.

⁷⁵ Bir tür mahalli gümrü vergisidir. Ortaya çıkışı itibariyle önceleri merkezi idari tarafından başta komünler olmak üzere mahalli idarelere verilen vergi olmak yetkisine verilen addır. Zamanla ülke içindeki mahalli birimlerin özellikle eyaletlerin sınırlarından geçen mallardan alınan geçiş ve geçiş harcına dönüşmüştü. Türkçede bu sebeple "duhuliye resmi" deyiimi ile de ifade edilmiştir.

Meclisince 24 Haziran 1325 (7 Temmuz 1909) tarihli ve 28 numaralı mazbatayla Ticaret ve Nafia Nezaretlerine gönderildiği yazılmıştır. Takrirden Samsun-Sivas hattının güzergah tayini için bir fen heyeti gönderildiği, ama Erzurum Trabzon hattı için bir teşebbüste bulunulmamasının nedeni sorulmuştur⁷⁶.

Osmanlı şimendiferleri için Nafia Nezareti'nin borç alacağı 12.000.000 liranın bir kısmının da Erzurum-Trabzon hattına ayrılmasını isteyen mebuslar, bu hattın inşası için Trabzon Müftüsü ve dini önderler belediye, Ticaret ve Ziraat Odalarının 6 Kanun-ı Evvel 1325 (19 Aralık 1909) tarihinde konuyla ilgili istekte bulduklarını yazmışlardır. Trabzon'un Karadeniz'in en mühim iskelelerinden birisi olduğunu yazan takrir sahipleri Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretilaziz Vilayetlerinin ürün ihraç güzergahlarının Trabzon olduğunu belirtmişlerdir. İran transit yolunun üzerinde bulunan Trabzon'un Erzincan'da bulunan IV. Orduya malzeme nakli hususunda da kilit bir durumda olduğunu ifade etmişlerdir. İran transit yolunun, yolsuzluktan bakımsızlıktan ve ilgisizlikten dolayı Rusya'ya kayması durumunda bunun Erzurum ve Trabzon için bir felaket olacağını ifade eden takrir sahipleri konunun ilgili makamlarca süratle ele alınmasını istemişlerdir⁷⁷. Aynı gün mecliste Gümüşhane Mebusları İbrahim Lütfi ve Hayri Beylerin aynı konu ile ilgili ve 26 Kanun-i Sani 1325 (7 Şubat 1910) tarihli takrirleri de okunmuştur. Takrirden Erzurum ve Trabzon vilayetlerinin ticaretini olağanüstü derecede etkileyecek ve kalkınma ve zenginlik getirecek şimendifer hattının inşası için Gümüşhane Sancağı İdare ve Ticaret ve Belediye Heyetleriyle, ahali tarafından imzalanan dilekçenin meclise sunulduğu ifade edilmiş ve konunun üzerine gidilmesi istenmiştir⁷⁸.

Takrirlerin okunması, meclis'te çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Söz alan Tokat Mebusu, İsmail Bey, Samsun'dan, Erzurum'a bir hat yapılmasının Trabzon'dan Erzurum'a yapılacak hattın her manada daha faydalı olacağını söylemiştir. Samsun yolundan Sivas-Erzurum yoluna yapılacak bir şimendifer hattıyla Amasya, Samsun,

⁷⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VIII, s.190.

⁷⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VIII, s.190-191.

⁷⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VIII, s.192.

Tokat, Sivas gibi bölgelerin kalkınacağını ifade eden İsmail Bey onun için kendi sözlerinin dikkate alınmasını istemiştir. Buna karşı söz alan Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi, Trabzon Erzurum şimendifer hattının yapılmasının farz olduğunu söylemiş bunun gibi bekleyen diğer vilayetlere de acil olarak liman ve şimendifer hattı yapılmasını teklif etmiştir. Ahalinin liman ve şimendifer bekleye bekleye perişan olduğunu söyleyen, İsmail Mahir Bey, bu tür yatırımların planlama aşamasında siyasi, iktisadi, faktörlerin en önce dikkate alınmasını istemiştir⁷⁹.

Bundan sonra konuşan Gümüşhane Mebusu İbrahim Lütfi Paşa'da takrirlerden birisinin sahibi olarak bu yolun Gümüşhane halkı için çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Gümüşhane'de 3 yıldır kıtlık olduğunu söyleyen İbrahim Lütfi Paşa ekmeğin kıyyesinin 30 paradan 3 kuruşa yükseldiğini söylemiştir. Bunun sebebinin ise yolsuzluk olduğunu ifade eden İbrahim Lütfi Paşa Erzurum-Trabzon şimendifer hattının yapılması durumunda hem bölge halkının kurtulacağını hem de bu yolun IV. Ordu'ya malzeme ve asker nakliyatını kolaylaştıracağını ifade etmiştir⁸⁰.

Daha sonra söz alan Erzurum Mebusu Ohannes Efendi de yolun acil olarak yapılmasını istemiş ve Erzurum'un hem İran hem de Rusya ile sınırı olduğunu bu iki devletin sınır bölgelerini yol ve şimendifer şebekeleriyle donattıklarını söylemiştir. Bunun aynısını Osmanlı Devleti'nin yapmaması durumunda askeri ve siyasi yönden çok büyük sıkıntılara girileceğini ifade etmiş ve meselenin öneminin askerlerce de bilindiğini söylemiştir. Osmanlı Rus sınırı üzerinde Sivastopol-Sarıkamış sınırına geldikten sonra iki şose vardır diyen Ohannes Efendi Rusların bu şoseden ayrı olarak şimendifer hattı dahi inşa ettiklerini söylemiştir. Erzurum'da ise bırakın şimendiferi şose bile yok diyen Ohannes Efendi, Erzurum-Bayezid ve Erzurum-Sarıkamış yollarının dahi olmadığını söylemiştir. Sınır bölgesi olan Erzurum'a askeri malzeme naklini kolaylaştırmanın önemli olduğunu söyleyen Erzurum Mebusu Ohannes Efendi Rusya'nın bir savaş durumunda 10 gün içinde 20-30 bin askeri toplarla birlikte sınıra yığabilecek bir yol şebekesine sahip olduğunu ifade etmiştir. Rusya'nın bölgeye

⁷⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VIII, s.192.

⁸⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, VIII, s.193.

yapılacak yabancı sermayeli bir hatta karşı çıktığını belirten Ohannes Efendi, yerli sermaye ile bunu yapabileceklerini bu durumda Rusya ile olan siyasi ilişkilerin de bozulmayacağını ifade etmiştir. Yerli sermaye ile yapılan Yemen şimendifer hattı gibi Osmanlı Devleti'nin bunun da altından kalkabileceğini vurgulamıştır⁸¹. Diğer bir Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi de bu görüşü desteklemiş, Tokat Mebusu Mustafa Sabri Efendi ise Erzurum'a gidecek şimendiferin güzergah tayininin asker veya fen heyetlerine bırakılmasını istemiştir. Sivas Mebusu Mustafa Ziya Efendi, Sivas'a ne yönden olacaksa veya ne yöne bağlanacaksa bağlansın bir an önce şimendifer gelmesini istemiş ve bunun iktisadi askeri ve siyasi sebeplerini anlatmıştır. Konu, gereğinin yapılması üzerine Nafia Nezareti'ne bir gün sonra havale edilmiştir⁸².

Konu nezaretler arasında da yazışmalara neden olmuş Dahiliye Nezareti tarafından Sadarete yazılan 13 Şubat 1325 (26 Şubat 1910) tarihli yazıda Trabzon ile Erzurum arasında bir demiryolu inşasına karar verilerek yapılacak keşif için gerekli tahsisatın gelecek sene bütçesine konulduğunun Nafia Nezareti tarafından bildirildiği bu kararın özellikle Erzurum halkı tarafından sevinçle karşılandığı ve bu memnuniyetin Erzurum Vilayeti tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda ifade edilerek teşekkür edildiği belirtilmiştir⁸³.

Ticaret ve Nafia Nezareti konu ile ilgili olarak mecliste bilgilendirmiş, 3 Haziran 1326 (16 Haziran 1910) tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında Samsun-Sivas, Trabzon-Erzurum şimendifer hattı güzergahının keşfi için bir fen heyetinin tespit edilip gönderildiğine dair Sadaret ve Ticaret ve Nafia Nezareti tezkeresi okunmuştur. Buna göre nezaret, meclisin 27 Kanun-i Sani 1325 (9 Şubat 1910)'da gönderdiği 14 numaralı tezkere üzerine 10 mühendisten oluşan 3. Şube Fen Heyeti'ni bölgeye göndermişti. 2 Mart 1326 (15 Mart 1910)'dan beri bölgede keşif yapan heyetin işinin bitmesinden sonra çalışmalara hemen başlanacaktır⁸⁴.

⁸¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi VIII, s.193.

⁸² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi/VIII, s.193.

⁸³ BOA.DH.MUI. Dosya No:69-1. Gömlek No:24. Belge No:1.

⁸⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi XXII, s.323.

Bütün bu yazışmalara ve teşebbüslere rağmen Erzurum ve Trabzon bölgesi için çok önemli olan Erzurum-Trabzon demiryolu hattı konusunda herhangi bir karar alınmamış olması, halk arasında üzüntüye neden olmuştur. Bunun üzerine, Trabzon'un ileri gelenleri, belediye dairesinde toplanarak, askeri ve ekonomik yönden hayati önem taşıyan bu hattın bir an önce yaptırılmasına karar verilmesi ve bu karar verilmeye kadar bu fikirde ısrar edilmesi yönünde görüş birliğine varmışlardır. Bu görüş, Trabzon Belediye Reisi Ahmet Bey tarafından 18 Mart 1327 (31 Mart 1911) tarihinde Sadarete bildirilerek, bu konuda bir karar verilmesi istenmiştir.⁸⁵

Bu istek Sadaret tarafından Ticaret ve Nafia Nezaretine bildirilerek, bu konuda herhangi bir işlem yapılıp yapılmadığı sorulmuştur. Nezaret tarafından 29 Mart 1327 (11 Nisan 1911) tarihinde Sadarete verilen cevapta, Trabzon-Erzurum hattının güzergah tayini için belirtilen bölgeye bir keşif heyeti gönderildiği ve uygun bir güzergah tespitine çalışıldığı, fakat Trabzon'la Bayburt sınırını birbirinden ayıran bölgedeki dağ silsilesinin bu hattın yapımına engel teşkil ettiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Erzurum ve çevresinin sahil mıntikasına bağlanması için alternatif bir proje sunan nezaret, Tirebolu'dan Erzurum'a kadar Harşit Vadisi'ni takiben bir hat inşasının mümkün olduğunu, bu hattın inşasında da birçok sıkıntı bulunmakla birlikte, inşasındaki zorlukların aşılacak derecede olduğunu ve bu hattın, sahil ile Erzurum arasındaki bütün yerleşim merkezlerinin ulaşımını sağlayacak yeterlilikte olduğunu belirtmiştir. Bu hattın inşası için gereken tahsisatın verilmesi durumunda, derhal yapımına başlanabileceği ayrıca ifade edilmiştir.⁸⁶

Hükümet merkezinde yapılan bu görüşmelerden sonra, yukarıda belirtilen durum, Dahiliye Vekaleti tarafından 31 Mart 1327 (13 Nisan 1911) tarihinde Trabzon Vilayeti'ne bildirilerek, hükümetin bu konuda elinden geleni yapacağı ifade edilmiştir.⁸⁷

Trabzon ile Erzurum arasında bir demiryolu hattının yapımı meselesi Mayıs 1914'te ciddiyetle ele alınmıştır. Bu meselenin ele alınmasında, bölge halkının yaptığı

⁸⁵ BOA. DH. İD. Dosya No: 4-1. Gömlek No: 19. Belge No: 1.

⁸⁶ BOA. DH. İD. Dosya No: 4-1. Gömlek No: 19. Belge No: 2.

⁸⁷ BOA. DH. İD. Dosya No: 4-1. Gömlek No: 19. Belge No: 3.

teşebbüsler son derece etkili olmuştur. Örneğin, demiryolu hattının yapımını sağlamak üzere Trabzon'da kurulmuş olan Şimendifer Heyet-i Faalesi, 8 ve 22 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914 ve 4 Haziran 1914) tarihlerinde Dahiliye Nezareti, Sadaret Makamı ile Ayan ve Mebusan Meclisi başkanlıklarına birer telgraf göndererek, bu hattın, Anadolu'da yapılmak istenilen diğer hatlardan önce ele alınmasının Trabzon için hayat memmat meselesi olduğu bildirilmiştir.⁸⁸

17 Haziran 1330 (30 Haziran 1914) tarihinde Trabzon Şimendifer Heyeti Faalesi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yeni bir yazı gönderilerek, Mayıs'ta yaptıkları müracaat tarihinden sonra, belirtilen hattın yapılmasının kararlaştırıldığı Maliye Nezareti tarafından bildirildiği fakat bunun haricinde herhangi bir teşebbüse girişilmediği ifade edilmiştir. Yazının devamında, Samsun-Sivas hattının Trabzon hattından önce yapılması durumunda, Trabzon'un ticari durumunun son derece bozulacağı ifade edilmiştir. Bu hattın yapımı konusunda Fransızlara imtiyaz verildiği yolunda gazetelerden haberler okunduğu belirtilen yazıda, şimdiye kadar herhangi bir şirketle bir mukavele yapılmamasının halkı son derece üzüntüye sevk ettiği belirtilmiştir. Yazıda hattın yapımı konusunda hükümetin çektiği maddi sıkıntıların farkında olduğu ifade edilmiş ve bu konuda halkın elinden gelen maddi yardımını yapmaya hazır olduğu belirtilmiştir.⁸⁹

I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yapılması düşünülen Trabzon-Erzurum hattının Bayburt'tan geçip geçmeyeceği meselesi Bayburt halkı arasında da önemli bir tartışma konusu olmuş ve bu konuda bazı toplantılar yapılarak kararlar alınmıştır. Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Bayburt halkının 5 Haziran 1330 (17 Haziran 1914) tarihinde bir toplantı yaparak bu konuyla ilgilenmek üzere bir Heyet-i Faale tespit ettiği belirtilmiştir. Bu heyet tarafından Erzurum vilayet makamına yazılan bir dilekçede, tarihi ve coğrafi bakımdan son derece önemli olan Bayburt'un her türlü ulaşım imkanından mahrum olduğu belirtilerek, Padişah'ın bir nutkunda yapılacağını belirttiği Trabzon-Erzurum hattı güzergahında Bayburt kazasının

⁸⁸ BOA. DH.İD. Dosya No: 209. Gömlek No: 8. Belge No: 8.

⁸⁹ BOA. DH. İD. Dosya No: 209. Gömlek No: 8. Belge No: 7.

bulunmamasının halkı son derece üzüntüye sevk ettiği ifade edilmiştir. Bu yazının devamında, Van-Bitlis-Trabzon arasında önemli bir yer işgal eden ve Anadolu'nun İskelesi namını kazanmış olan Bayburt'un, bu hattın buradan geçmemesi halinde tamamen harabeye döneceği belirtilmiş ve Erzurum Vilayeti'nin bu konuda yapacağı müracaatlarda, bu fikri ve isteği dikkate alması istenmiştir.⁹⁰

Nafia Nezareti'nden Dahiliye Nezaretine gönderilen 29 Haziran 1330 (12 Temmuz 1914) tarihli yazıda, Trabzon'dan Erzurum'a bir demiryolu inşasının mümkün olup olmayacağı konusunda yakında bir teftiş heyetinin bölgeye gönderileceği, bu hattın Bayburt'tan geçip geçmeyeceğinin de ancak bu şekilde anlaşılacağı ifade edilerek, bu konuda Bayburt ahalisine bilgi verilmesi ve sonucun beklenmesi istenmiştir.⁹¹

Aynı günlerde, Gümüşhane Müftüsü Mehmed Efendi ve şehrin ileri gelenleri tarafından İdare-i Umumiye-i Dahiliye Müdüriyeti'ne gönderilen bir telgrafta, yapılması düşünülen Trabzon-Erzurum hattının Gümüşhane'den geçip geçmeyeceği sorulmuştur. Bu konuda Haziran 1914'te nezaretler arası yapılan yazışmalar sonucunda, belirtilen hattın güzergahını tespit için gönderilecek heyetin bu günlerde harekete geçeceği ifade edilmiş ve bu heyetin vereceği kararın beklenilmesi istenmiştir.⁹²

Gerçekten de, I. Dünya Savaşı öncesi hükümeti meşgul eden konulardan birisi de Erzurum-Trabzon demiryolunun yapımıdır. Aslında bu konuda Meşrutiyet'in ilanından sonra harekete geçilmiş ve bölgeye bir fen heyeti gönderilerek güzergah konusunda bazı çalışmalar yapılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde bu konu tekrar ele alınmış ve Haziran 1914'te bölgeye yeni bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁹³. Fakat I. Dünya Savaşı'nın çıkması bu hattın yapımı konusundaki çalışmaların rafa kaldırılmasına neden olmuştur.

⁹⁰ BOA..DH. İD. Dosya No: 209. Gömlek No: 8. Belge No: 3.

⁹¹ BOA. DH. İD. Dosya No: 209.Gömlek No: 8. Belge No: 2.

⁹² BOA. DH. İD. Dosya No: 209. Gömlek No: 8. Belge No: 5.

⁹³ BOA.DH.İD. Dosya No:209. Gömlek No:8. Belge No:6.

2- Erzurum –Ankara Demiryolu Hattı Projesi

Bu hattın ciddiyetle ele alınması I. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu savaşta en önemli ve stratejik cephelerinden birisi olan Şark Cephesi'ne askeri malzeme nakliyatı, Trabzon yolu ile yapılmaktaydı. Fakat Rus donanmasının Karadeniz'de hakimiyet kurması denizden nakliyatı imkansız hale getirmiştir. Karayoluyla da kısa sürede bu ihtiyaçların giderilemeyeceği açıktır. Çünkü hem nakil araçları yetersizdir, hem de yollar uzun yıllardan beri bakımsız kalmış ve ihmal edilmiştir⁹⁴.

Bu sıkıntıları gören Osmanlı hükümeti I. Dünya Savaşı esnasında çok cesur ve önemli bir karar alarak ve yabancılarla o güne değin demiryolları ile ilgili yapılan anlaşmaları feshederek ,inisiyatifi ele almış ve demiryollarını kendi imkanlarıyla yapma yoluna gitmiştir. Bu hattın inşasındaki temel hedef, askeri ihtiyaçların en kısa zamanda tamamlanmasına yardımcı olmaktır⁹⁵.

Konu Meclis-i Vükela'nın 29 Nisan 1331 (12 Mayıs 1915) tarihli toplantısında ele alınmış, Ankara'dan Erzurum'a ve Erzurum'dan Tirebolu'ya bir hat yapımı ve ayrıca bu hattın Karadeniz sahiline bağlanması konusu ele alınmış ve bunun için bir Askeri Demiryolları İdaresinin teşkil edilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir. Bu hattın yapımı için belirtilen idareye verilecek tahsisat konusunun Maliye ve Nafia Nezaretleri arasında kararlaştırılması da ayrıca kabul edilmiştir⁹⁶.

Proje Meclis-i Ayan'ın da gündemine gelmiş 29 Teşrin-i Evvel 1331 (11 Kasım 1915) tarihinde, askeriyece inşa olunacak demiryolları için 1330 (1914) yılı Harbiye Nezareti bütçesine 150.000.000 kuruşun fevkalade tahsisat olarak ilavesine dair bir kanun layihası görüşülmüştür. Demiryolunun Harbiye Nezareti tarafından yapılması önerilen kanun teklifinin görüşülmesinde tartışmalara neden olmuştur. Tartışmaların asıl konusunu demiryollarının Nafia Nezareti'nce değil de, Harbiye Nezareti'nce yapılacak olması oluşturmuştur. Bu hatların hutut-ı iktisadiyeden (ekonomik hatlar) değil de

⁹⁴ Erdal Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918, İstanbul, 2005, s.111.

⁹⁵ Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası, s.112.

⁹⁶ BOA.MV. Dosya No:197. Gömlek No:139.

hutut-ı askeriyeden (askeri hatlar) olduğunu ifade eden Dahiliye Nazırı Talat Bey'in "malum olduğu üzere memleketimizde şimdiye kadar tesis ve inşa edilen şimendifer ya şirketler veyahut askerler tarafından yapılmıştır. Nafia Nezareti bugüne kadar hiçbir yerde şimendifer hattı yapmamıştır" sözü tartışmanın bitmesinde etkili olmuştur⁹⁷. Bu hattın yapımı için her türlü kolaylığı sağlamaya çalışan Osmanlı Hükümeti, bütün engelleri kaldırmak için olağanüstü çaba sarfetmiştir.

Meclis-i Vükela'nın 20 Kanun-ı Sani 1331 (2 Şubat 1916) tarihli toplantısında bu hattın yapımı için gerekli olan 300 adet direğin Adapazarı ve civar ormanlarından kesimi konusunda yapılan ihale, Orman Nizamnamesi'ne aykırı olmasına rağmen, bu hattın bir an önce yapılması gerektiği için kabul edilmiştir⁹⁸. Yine bu hattın bir an önce yapılması için Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresi, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 16 Temmuz 1332 (29 Temmuz 1916) tarihli yazı ile Ankara- Erzurum demiryolu hattı istasyon binalarının inşaatı için lazım olan tuğlaların imali hususunda tuğla makinelerine şiddetle ihtiyaç duyulduğu ve bu zorluğun üstesinden gelebilmek için Gelibolu Sancağı'na bağlı Mürefte Kazası Kaimmakamlığı ile temasa geçildiği yazılmıştır. Buna göre kazadaki İtilaf Devletleri tebasına ait iki adet çift ve bir adet tek tuğla makinesi bu ihtiyacı karşılayabilir. İdare ,bunun için Dahiliye Nezareti'nin Mürefte Kaimmakamlığına acil emir verip, Tekalif-i Harbiye Komisyonu marifetiyle müracaat edecek memura bunların usulü dairesinde verilmesinin sağlanmasını istemiştir.⁹⁹

Gündeme geldiği günden beri konuya ciddiyetle yaklaşan Meclis-i Vükela bu projenin hayata geçirilebilmesi için zaman zaman mevzuata aykırı kararlar bile vermiştir. Meclis-i Vükela'nın yaptığı 11 Mayıs 1332 (24 Mayıs 1916) tarihli toplantıda bu hattın yapımını kolaylaştırmak için Askeri Demiryollar ve Limanlar İdaresi'nin ithal edeceği malzemeden gümrük resmi alınmaması kabul edilmiştir¹⁰⁰. Hükümet bu yönde 11 Teşrin-i Evvel 1332 (24 Ekim 1916) tarihinde bir kararname çıkararak bu demiryolu

⁹⁷ Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi Devre III Cilt I Ankara 1990 s:28

⁹⁸ BOA.MV. Dosya No:200. Gömlek No:29.

⁹⁹ BOA.DH.İUM.Dosya No:E 17. Gömlek No:73

¹⁰⁰ BOA.MV. Dosya No:202. Gömlek No:21.

hattı için ithal edilecek malzemeden gümrük resmi alınmaması kararlaştırmıştır¹⁰¹. Bu kararnameye Meclis-i Mebusan'da Maliye Encümeni'nden itiraz gelmiştir. Mecliste konu ile ilgili bir tartışma da yaşanmıştır. Hudeyde Mebusu Hasan Rıza Paşa Maliye Encümeni'nin de itirazına muhalefet ederek savaştan önce yabancı sermayeye de aynı kolaylıkların tanındığını ifade etmiş ve bunun Askeri Demiryolları ve Limanlar İdaresine de uygulanmasını istemiştir. Henüz yeni kurulmuş olan bu kurumun böyle bir muafiyet olmadan iş yapabilmesinin imkansız olduğunu ifade eden Hasan Rıza Paşa Maliye Encümeni'nin itirazını geri çekmesini istemiştir. Burada bir konuşmada da, Maliye Encümeni'nin lehine yapılmıştır. Halep Mebusu ve Muvazene-i Maliye Encümeni üyesi Hamit Bey 6 ay önce çıkarılan bir kanunla gümrüğe tabi tutulacak veya gümrük resmi alınmayacak malların tespit edildiğini söylemiş bu konunun delinmesinin birçok suistimale neden olacağını ima etmiştir.

“Binaenaleyh mesele bir esas meselesidir. Prensiptir meselesidir. Kumpanyalara verilen muafiyet, kumpanyaların inşa edecekleri hudut, kilometre üzerine bir teminat akçesine tabi olduğundan dolayı ne miktar az bir masrafla olursa, devletin kesesinden çıkacak masraf o kadar az olacağı cihetle onların getirecekleri eşyaların Gümrük Resmî'nden istisnası kabul edilmişti. Halbuki Askeri Demiryollar İdaresinin inşa edeceği hudut-ı hadidiyyenin bilcümle masarifi zaten devlet bütçesinden çıkıyor. O idarenin ne kadar bütçe açığı olursa onu da yine Hazine-i Celile temin ve tediye kanunen mükellef ve mecbur tutulmuştur. Şu halde biz yapılmakta olan hattın devlete kaç kilometreye ve ne kadar masrafa mal olacağını bilmek ve bir hesab-ı kat'i karşısında bulunmak için o kilometre Gümrük Resmî de dahil olduğu halde hesap edilmek iktiza eder. Gerek ihσαιyyat meselesi için gerek devletçe bilahare bu şimendiferin kilometresinin kaç mal olduğunu tayin edebilmek için getirilecek bilcümle mevaddın Gümrük Resmî'ne tabi tutulmasını arzu ediyoruz” diyerek Maliye Encümeni'nin kesin kararını ortaya koymuştur. Mesele üzerinde başka kimse konuşmayınca oylamaya geçilmiş ve hükümet kararnamesi 15 Şubat 1332 (28 Şubat

¹⁰¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXIX, s.340.

1917) tarihi itibariyle yürürlükten kaldırılmıştır¹⁰². Bu gibi tartışmaların yaşanmasına rağmen hükümetin bu konudaki kararlı tutumu zorlukların aşılmasını sağlamış ve demiryolu inşaatına başlanmıştır. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın inşaatını idare etmekte olduğu bu proje¹⁰³ büyük oranda tamamlanamamış Erzurum'u batıya bağlayacak demiryolu projesi Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilmiştir

3-Diğer Demiryolu Hattı Projeleri

II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında yapılması istenilen şimendifer şebekelerinden birisi de Erzincan Erzurum hattıdır. Konuyu Erzincan Mebusu Fevzi Efendi gündeme getirmiş ve Meclis-i Mebusan'ın 29 Kanun-i Sani 1324 (11 Şubat 1909) günkü toplantısında Fevzi Efendi'nin 26 Kanun-i Sani 1324 (8 Şubat 1909) tarihli takriri okunmuştur. Takririnde Erzincan Erzurum arasındaki mevcut karayolunda dert yanan Fevzi Efendi Vilayat-ı Şarkiye'nin her yönden geri kalmasını yolsuzluk sıkıntısına bağlamıştır. IV. Ordu'nun ehemmiyeti malum iken merkezi olan Erzincan'a ihtiyaç anında yapılacak askeri sevkiyat ve levazımat için köylünün öküzünü, arabasını getirmenin ticaret ve yolculara yetmeyen yük hayvanlarını zorla alıkoymanın milleti mahv ve perişan ettiğini söyleyen Fevzi Efendi sevkiyatlar esnasında bu gibi birçok gayri meşru yola başvurulduğunu ifade etmiştir. Geçmişte yüzbinlerce kuruş harcanarak yapılan Erzincan-Erzurum yolundan bugün postaların bile bin müşkilat içinde geçtiğini belirtmiş, "Amel-i Mükellefe Bedelati" usulüyle toplanıp bu yola harcanması planlanan paraların nereye sarf edildiğini sormuştur. Ayrıca Erzincan-Erzurum ve daha ilerilere kadar yapılması gerekli şimendifer hattı için ne gibi tedbirler alınmasının düşünüldüğünü merak ettiğini ifade etmiştir. Bu soruların cevabını Nafia Nazırından isteyen Fevzi Bey'in takriri Umur-u Nafia Encümeni'ne havale olunmuş daha sonra bu konuyla ilgili herhangi bir gelişme olmamıştır¹⁰⁴.

¹⁰² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XXIX, s.340.

¹⁰³ Tonguç, Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, s:21

¹⁰⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I, s.567.

Bu hatta bir demiryolu inşası o yıllarda mümkün olmamış, konu Milli Mücadele yıllarında tekrar gündeme gelmiştir. Erzurum Mebusları Salih Efendi ve Asım Beylerin verdikleri karar 20 Kanun-ı Evvel 1336 (1920) tarihinde TBMM’de okunmuştur. Kararı Sarıkamış’tan Erzincan’a 78 kilometre¹⁰⁵ kalıncaya dek Ruslar tarafından yaptırılmış Dekovil hattının Erzincan’a ulaştırılması istenmiştir. Demiryolunun öneminin vurgulandığı kararda,. Osmanlı yönetimlerinin bölge halkını bu konuda yıllarca oyaladıkları ifade edilerek yolun kalan kısmının yapımına 1337 (1921) senesi başında başlanması istenmiştir. Karar mecliste okunduktan sonra Nafia Nezareti’ne gönderilmiştir¹⁰⁶.

İcra Vekilleri Heyeti konuyu incelemiş ve bir kanun layihası hazırlayarak genel kurula göndermiştir. 28 Nisan 1337 (1921) tarihinde Meclis genel kurulunda görüşülen ve “Erzurum-Erzincan şimendier hattının inşası için Nafia Vekaleti’nin 1337 (1921) senesi bütçesinde A 263 ve Samsun-Havza şimendifer hattının inşası için de kezalik mezkur bütçede (B) 263 namlarıyla yeniden bir fasıl açılmıştır” şeklindeki kanun layihası üzerinde konuşmak için Nafia Vekili Ömer Lütfi Bey söz almıştır¹⁰⁷.

Konuşmasında I.Dünya Savaşı esnasında Rusların işgal ettikleri bölgede Sarıkamış’tan Erzurum’a ve Erzurum’dan Karabıyık Hanlarına kadar bir şimendifer hattı inşa ettiklerini anlatan Ömer Lütfi Bey, bugün hattın üzerinde rayların vesair malzemenin mevcut olduğunu anlatmıştır. Karabıyık Hanlarından Tercan civarına kadar ki bölgede, toprağın da kısmen düzlendiğini ve Karabıyık Hanlarından Erzincan’a kadar da şimendifer hattının alt yapısının tamamlandığını ifade etmiştir. Bu hatlara konulacak olan malzeme ve rayların Kars’ta mevcut olduğunu ifade eden Nafia Vekili bu şimendifer hattının çürümeye terk edilmesi halinde eldeki malzemenin de heder olacağını ifade etmiştir.

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir Paşa’da Rusların yaptığı bu dekovil hattının Sarıkamış Erzurum üzerinden Pırtın’a kadar işler halde olduğunu yazmıştır. Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.150.

¹⁰⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/IV, s.437.

¹⁰⁷ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.118.

Ruslar tarafından bırakılan bu alt yapının bir sermaye olduğunu söyleyen Ömer Lütfi Bey, bunun değerlendirilememesinin hem iktisadi hem de askeri yönden bir kayıp olacağını söylemiş bunun Ankara-Erzurum hattının gerçekleşmesi için önemli bir adım olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁸. Ankara Erzurum hattının Anadolu'nun belkemiği olacağını ve bunun Anadolu-Bağdat ve Kastamonu'dan geçmesi düşünülen hatlardan daha mühim olduğunu söyleyen Nafia Vekili, Erzincan-Erzurum hattının bunun ilk ayağı olabileceğini ifade etmiştir. Hattı iki senede bitirmeyi ve bir milyon yetmiş küsur bin liralık bir masraf tahmin ettiklerini söyleyen Ömer Lütfi Bey bu senelik 538 bin küsur liranın sarf edileceğini ifade etmiştir¹⁰⁹.

Konunun gerek Muvazene-i Maliye gerek Nafia Encümenlerinde görüşülüp bu masrafın kabul edildiğini ifade eden Nafia Vekili işe başlamak için avans olarak para istemiştir. Oturum başkanı kanun layihası encümenlerde görüşüldüğü için bunları tekrar encümene göndermemiş İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi imzasıyla gönderilen kanun¹¹⁰ layihası mecliste okunmuş ve 27 Nisan 1337 (1921)'de TBMM'de kabul edilmiştir¹¹¹. 29 red oyuna karşılık 190 oyla kabul edilen kanun şöyledir: "Erzurum-Erzincan şimendifer hattı inşası için Nafia Vekaleti'nin 1337 senesi bütçesinde 263 (A) ve Samsun-Havza şimendifer hattının inşası için de kezalik mezkur bütçede 263 (B) namlarıyla birer fasıl açılmıştır"¹¹².

Rusların işgal sırasında yaptıkları demiryolu hatları Milli Mücadele boyunca ve daha sonra önemli ölçüde kullanılmıştır. Erzurum Sarıkamış arasında inşa ettikleri şimendifer hattı Milli Mücadele boyunca gerçekten de Sarıkamış'a hayat vermiş askeri ve sivil ulaşım malzeme ve silah sevkiyatını önemli ölçüde kolaylaştırmıştır¹¹³. Askeri amaçlarla kullanılan bu hatlar sınırlıda olsa sivil kullanıma da açılmıştır. Şark Cephesi Şimendifer Tabur Kumandanlığı 15 Teşrin-i Sani 1336 (1920) tarihinde Albayrak

¹⁰⁸ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.118-119.

¹⁰⁹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.118-119.

¹¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.120-121.

¹¹¹ TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.121.

¹¹² TBMM Zabıt Ceridesi Devre I/X, s.121, 124.

¹¹³ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.318.

Gazetesi'ne verdiği ilanda Pazartesi ve Perşembe günleri sabah saat 8.30'da karşılıklı olarak Erzurum ve Sarıkamış'tan birer yolcu katarının hareket edeceği duyurmuş, yolcuların rahatının temin edileceği bu günlerdeki seferlerden başka diğer günlerde sivil yolcu kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir¹¹⁴. İlerleyen yıllarda bu hatları sivil kullanıma daha fazla açan Şark Cephesi Kumandanlığı Varlık Gazetesi'ne verdiği ilanlarla yolcu katarlarının güzergahlarını ve kalkış varış saatlerini halka duyurmuştur. Kumandanlık Erzurum-Hasankale-Horasan-Karaorgan-Sarıkamış, Erzurum-İlca, Sarıkamış-Kars, Kars-Kızılcakçak-Gümrü seferleri ile sivillere de hizmet etmiş ve kalkış varış günleri ve saatlerini bir plan dairesinde hazırlamıştır¹¹⁵. Demiryolunda zaman zaman meydana gelen bozulmalara karşın yapılan tamiratlara rağmen de sivil taşımacılık devam etmiş tamirat gibi durumlarda yeni cetveller hazırlanarak yeni kalkış ve varış gün ve saatleri halka duyurulmuştur¹¹⁶. Erzurum Sarıkamış ve Kars arasındaki bu demiryollarının meydana gelen bozulmalar dolayısıyla yapılan tamiratlarında zaman zaman ihaleye çıkılmış, kereste vesair malzemenin tüccardan alınması da gündeme gelmiştir¹¹⁷.

Ruslar işgal döneminde Bayezid-Karakilise arasında da bir şimendifer hattı inşa etmişlerdi. 102 kilometre uzunluğunda ve dar hat sınıfında olup 105 santimetre genişliğinde olan hattı hem Malazgirt tarafına hem de Tahir Gediği'ne doğru da uzatmayı düşünen Ruslar bu amaçla Karakilise'ye önemli ölçüde malzeme stoku yapmışlardır¹¹⁸. Rusların bir başka amacı ise Culfa-Şahtahtı-Makü-Beyazıd-Karakilise mevcut hattını Erzurum üzerinden Trabzon'a indirmek olmuştur¹¹⁹.

Ruslar Şahtahtı'ndan başlayarak dar hat olmak üzere Bayezid-Karakilise-Horasan üzerinden Sarıkamış-Erzurum hattına bağlanmak üzere de çalışmalar yapmışlar ray

¹¹⁴ Albayrak, 15 Teşrin-i Sani 1336, S.118, s.2.

¹¹⁵ Varlık, 8 Haziran 1338/1922, Sayı:57, s.4. Varlık, 7 Kanun-ı Evvel 1338/1922, Sayı:103, s.4.

¹¹⁶ Varlık, 31 Mayıs 1339 (1923), Sayı:152, s.4; Varlık, 17 Kanun-ı Evvel 1339 (1923), Sayı:208, s.3.

¹¹⁷ Varlık, 24 Kanun-ı Evvel 1339/1923, Sayı:210, s.4.

¹¹⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.379, 385.

¹¹⁹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.385.

döşeme işini Karakilise'ye kadar bitirmeyi Karakilise'den sonra da ray döşemek için toprak düzeltmesine başlamışlardır¹²⁰.

¹²⁰ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.391.

V. BÖLÜM
ERZURUM VİLAYETİ'NİN SAĞLIK DURUMU, KAPLICALAR VE
DOĞAL AFETLER

A-MEVcut SAĞLIK KURULUŞLARI

Erzurum Gureba Hastahanesi¹ XX..yüzyılın başında tamamen Erzurum halkının yardımıyla vücuda getirilmiştir. Bu hastahänenin yapımı için Erzurum halkı 6.000 lira ödemiş burası yapıldıktan sonra bakımı ve daimi masraflarının Erzurum Belediyesi tarafından karşılanması ve idame ettirilmesi kabul edilmiş ve bu şekilde birkaç yıl hastane Erzurum'a hizmet etmeye devam etmiştir. Bununla birlikte Erzurum Belediyesi'nin içinde bulunduğu kötü mali durum bu kararın uygulanmasını zora sokmuş ve hastanenin masrafları karşılanamaz olmuştur. Hastane bir müddet sonra kaderine terk edilmiş bir duruma gelmiştir. Bu duruma oldukça üzülen Erzurum halkı 6.000 lira yardım yaparak şehrin girişinde yapılmış olan böyle mükemmel bir binanın bu duruma gelmesini kabullenememiş ve hükümete müracaat ederek hastanenin ayakta kalabilmesi ve hastalara tekrar şifa dağıtabilmesi için devlet yardımı talep etmişlerdir. Vilayet İdare Meclisi, Sıhhiye müfettişi Şerif Bey ve belediye heyetinin de hazır bulunduğu bir toplantıda konuyu görüşmüş ve bu hastahane hakkında bir rapor hazırlanmıştır. Raporun yanına Şerif Bey tarafından tertip edilen bir kıta keşif defteri ve harita da eklenerek Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.

Erzurum Valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Şubat 1327 (6 Mart 1912) tarihli yazıda Erzurum Vilayeti hastahaneyle ilgili şikayetlerini sıralamıştı.

Buna göre, Erzurum halkı, kamu işlerini ilgilendiren bütün hayır işlerinde olduğu gibi, her türlü yardımdan mahrum bulunan çaresiz hastalar için 6.000 lira sarfiyla mükemmel bir hastahane meydana getirmiştir. Fakat bu konuda Erzurum halkının yaptığı bu fedakarlık karşılıksız kalmış, hükümet halka bu fedakarlığını destekleyecek bir hizmeti şimdiye kadar yapmamış ve hastaneyi ihmal etmiştir. Bu hastanenin

¹ Bugünkü Erzurum Numune Hastahanesi.

geleceği sefil bir belediye dairesinin yardımına terk ve havale edildiği için bu müessesese bugün hastane olmaktan başka her şeye benzemektedir. Erzurum şehrinin girişinde Osmanlı milleti hamiyetine bir şeref timsali olan ve Erzurum'daki en güzel binalardan birisi olan Gureba Hastanesi bugün bakımsızlıktan içine girilemeyecek haldedir. Bu muhteşem binadan içeri girildiğinde birkaç paslı karyola, yırtık ve kirli beş on minder ve bunların üzerinde oturan birkaç hastanın çaresiz durumu, bu hastanenin içler acısı perişanlığını ispata yetmektedir. Bu hastaneye sıhhat bulmak ümidiyle giren hastalar, çoğu zaman bir süre sonra cansız bedenlerinin mezarlığa kaldırılacağını düşünmeye başlamaktadırlar. Bu içler acısı durumyla hastane, sağlık bulmak isteyenlerin değil, daha çok aciz ve perişan duruma düşmüşlerin sığındığı bir acizhaneye benzemektedir.

Raporda, Hastahanenin ihtiyaçları beş kısımda özetlenmiştir:

İhtiyaçların birincisi sıhhi heyet ve memurlardır. Bunların sayıca artırılması gereklidir. İkinci olarak hastanedeki ilaç ve yiyecek tedarikinin kolaylaştırılması lazımdır. Hastanenin üçüncü ihtiyacı alet ve fenni malzemedir. Hastane bu açılardan da takviye edilmelidir. Dördüncü olarak hastanenin mefruşatının yenilenmesi beşinci olarak da ek inşaat ve yapılması gereken tadilatlar bir an önce başlanması gerekmektedir.

Bunların tesis masraflarına ait kısmı için 210.610 kuruşa ihtiyaç olduğu gibi, daimi masraflarını ilgilendiren kısmı için de 216.000 kuruşa ihtiyaç vardır. Belediye Nizamnamesi gereğince Erzurum Gureba Hastanesinin hayat ve istikbalinin temini belediye idaresi sorumluluğunda olmasına rağmen, Erzurum Belediye Dairesinin buraya aktaracak yeterli parası yoktur. Belediye mevcut bütçe imkanlarıyla buraya para aktaracak durumda değildir. Durumu çok kötü olan Erzurum Belediyesi 51 mahalle ile 50.000 nüfusa sahip, 5 kışla ve 1 merkez kalesiyle çeşitli müstahkem mevkilere ve binlerce askere bakmakta olan şehre karşı, en temel vazifelerini bile yerine getirecek durumda değildir. Yapması gereken işlerin başında gelen temizlik ve sağlık hizmetlerini bu zavallı dairenin 4.000-5000 lira arasında bulunan gelirleri ve masraflarına oranla 500-600 bin lira olan bir borç ile yapmasının mümkün olmadığını ifade edildiği yazıda bunun için belediyenin, hastahanenin ıslahı için gereken tahsisatı ayırmasının mümkün

olmadığını tekrar tekrar ifade edilmiştir. Yalnız gelir kısımları arasında Duhuliyeye Resminin 50.000 kuruşu vaktiyle bu hastanenin daimi masraflarına karşı tutulduğu için, Erzurum Belediyesi tarafından bu hastanenin daimi masraflarına karşılık olmak üzere 50.000 kuruş verildiğinin yazıldığı raporda, buna rağmen diğer birçok işler için devlet yardımına müracaat edilmesinin zaruri bir hale geldiği ifade edilmiştir. Erzurum beldesinin tabii afetler ve içtimai sıkıntılar adeta kol gezdiği bir belde olduğu ve burada çoğu zaman zelzeleler, soğuktan donmalar görüldüğü, bunun birçok zavallıların vücut ve uzuvlarını kaybetmelerine neden olduğunun belirtildiği raporda, buraya yardımın hükümetin bir görevi olduğu vurgulanmıştır.

Tifo ve frengi gibi birçok salgın hastalıkların şehir halkının ocağını söndürüp anaları oğulsuz bıraktığının ifade edildiği raporda, Erzurum'da bu zavallıların yaralarını saracak bir hastanenin mevcut olmamasının her gün birçok kişinin ölmesine ve sakat kalmasına neden olduğu ifade edilmiştir. Koleranın zaman zaman şehirde açtığı yaraların Erzurum'u tahrip ettiğinin anlatıldığı yazıda, "bütün Erzurum halkı, devletin bu hastahaneye yapacağı yardımı dört gözle beklemektedir" denilmiştir.

Erzurum halkının ne kadar yardım yapılırsa yapılısın bunun belirtilen nedenlerden dolayı ölen bir kişinin hayatına bedel olamayacağına inandığının ifade edildiği raporda asırlardan beri millet ve devlet uğrunda canlarını veren bu serhat evlatlarının bu suretle ölmelerine devletin razı olmaması gerektiğini ifade etmişlerdir.²

Gureba Hastanesinin durumu 1912 yılının ortalarında tekrar gündeme gelmiştir. Fakat bu defa hastanenin geçici olarak Harbiye Nezareti'ne verilip verilmemesi tartışılmıştır.

Harbiye Nezareti Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 28 Mayıs 1328 (10 Haziran 1912) tarihli yazıda, Erzurum Vilayeti'nin, Gureba Hastanesi'nin Harbiye Nezareti'ne devri hakkında yaptıkları teşebbüslere olumsuz yanıt verdiği belirtilmiştir. Harbiye Nezareti, Erzurum'daki Askeri Hastahane'in esasen 150 yatak alabilecek kapasitede olduğunu, son olarak 29. Fırka'nın bütün kıtaatıyla Erzurum'a gelmesi nedeniyle Erzurum'daki

² BOA. DH.İD. Dosya No:53. Gömlek No:1. Belge No:1-5.

askeri hastaların sayısının arttığı ve bu hastahänenin genişletilmesinin her şeyden evvel tahsisat ayrılmasına bağlı olduğunu ifade etmiş, bunun bir derece çözümüne kadar, civarında bulunan ve şimdilik çevresinde kimsenin bulunmadığı Gureba Hastahanesi'nin kısmen veya tamamen askeriye emrine verilmesini istemiştir. Erzurum Vilayeti'nin bu hastahänenin halkın parasıyla yaptırılmış ve ona hizmet için var olan bir yapı olduğunu ileri sürüp burayı kendilerine tahsis etmediğini yazan Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'nin konuyu tekrar Erzurum'a yazmasını istemiştir.³

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne 4 Haziran 1328 (17 Haziran 1912) tarihinde bir yazı gönderilerek, Erzurum'daki askeri hastanenin kapasitesinin buradaki askerlerin hasta olanlarına yetmediği, bu nedenle bu hastaneye yakın bir yerde bulunan Gureba Hastanesi'nin kısmen veya tamamen IX. Kolordu emrine verilip verilmeyeceğinin bir kez daha araştırılması ve sonucun kendilerine bildirilmesi istenmiştir.

Harbiye Nezareti'nin bu isteği, uzun süre yerine getirilememiş ve durum I. Dünya Savaşı başlangıcına kadar bu şekilde sürüncemede kalmıştır.

I. Dünya Savaşı öncesi hastahaneyi Harbiye Nezareti'ne vermeyi kabul eden Erzurum Vilayeti, bu sefer de binanın hangi amaçla kullanılacağı konusunda tereddüt yaşamıştır.

Erzurum Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne giden 23 Temmuz 1330 (5 Ağustos 1914) tarihli yazıda, Erzurum'daki askeri hastanenin ancak 300 yatak alabilecek durumda olduğu, seferberlik nedeniyle hastaların artacağına tabi bulunduğu ve bunun da ileride sıkıntıya sebep olabileceği belirtilerek, Gureba Hastanesi'nin şimdilik askeriyeye terk ve tahsisinin Erzurum'daki Kolordu Sertebabeti'nden bildirildiği belirtilmektedir. Halbuki bu hastanenin Umumi Müfettişlik Dairesi yapılması konusunda Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne bir emir geldiği hatırlatılarak bu durumda ne yapılacağı Dahiliye Nezareti'nden sorulmaktadır⁴.

³ BOA. DH.İD. Dosya No:47-1. Gömlek No:47. Belge No:2.

⁴ BOA. DH.EUM.EMN. Dosya No:90. Gömlek No:5. Belge No:1.

Bu karışıklık, daha sonra halledilmiş ve Hastahane I. Dünya Savaşı'nda Rus işgaline kadar askeri hastahane olarak hizmet vermiştir.

Milli Mücadele yıllarında da Erzurum'da mevcut sağlık kuruluşlarının durumlarının iyileştirilmesi ve yeni sağlık kuruluşlarının oluşturulması için çeşitli teşebbüslerde bulunulmuştur.

Sıhhiye Vekaleti Erzurum'daki hastaneler için 3.000.000 kuruşun sarfi hakkında bir tezkereyi meclis genel kuruluna göndermiş, tezkere buradan 27 Teşrin-i Evvel 1336 (1920) tarihinde Muvazene-i Maliye Encümeni'ne gönderilmiştir⁵. Yine Erzurum Gureba Hastanesi için avans olarak 35.000 liranın bütçeye dahili konusu da 20 Kanun-ı Evvel 1336 (1920) tarihinde genel kurulca Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir⁶. Fakat bu iki teşebbüsten de sonuç çıkmamış ve Erzurum'daki sağlık kuruluşları bu parayı alamamışlardır.

Erzurum'da bu dönemde Kâzım Karabekir Paşa'nın da öncülüğünde bazı sağlık kuruluşlarının tesisi için adımlar atılmıştır. 26 Teşrin-i Sani 1337 (1921) yılında Erzurum'da bir kuduz tedavihanesiyle, bir aşı merkezi açılmıştır. Parlak bir merasimle kurbanlar kesilerek açılan bu müessesede hem kuduz tedavisi yapılmaya başlanmış hem de muhtelif hastalıklar için aşı uygulaması yapılmıştır. Doğu Anadolu bölgesindeki kuduz vakaları bundan önce Sivas veya İstanbul'a gönderilirken buranın açılmasından sonra hastalığın tedavisi Erzurum'da yapılmaya başlanmıştır⁷. Kurulan bu müessesenin faydaları kısa zamanda görülmüş, Aralık 1921 yılında kuduz köpek tarafından ısırılan ahaliden dört, askerden iki kişi burada tedavi altına alınmışlardır. Bu haberi veren IX. Kolordu Baştabipliği halkı kuduz konusunda uyarmış ve köpek tarafından ısırılan kişilerin vakit kaybetmeden kendilerine müracaat etmesi istenmiştir⁸.

Kâzım Karabekir Paşa'nın teşebbüsleri bununla da bitmemiş, bu bölgede ebelik ilminin esaslarını bilmeyen ve bu yüzden yeni doğum yapan kadınlarda, yeni doğan

⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/V, s.202.

⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I/VI, s.427.

⁷ Varlık, 1 Kanun-ı Evvel 1337 (1921), S.13, s.2.

⁸ Varlık, 12 Kanun-ı Evvel 1338 (1922), S:19, s.2.

bebeklerde ortaya çıkan rahatsızlıklara ve meydana gelen ölümlere sebep olan ebelerin yetişmeleri için bir ebelik kursu açmıştır. 1326 (1920) senesinde Erzurum ve kazalarından 15 ebe ve ebe adayının katıldığı kursun faydaları, kısa zamanda görülmüş, fakat sayı az olduğu için yeni bir kurs açma gereği kendini hissettirmiştir. Bu kursun açılmasından sonra uzak bölgelerden Erzurum'a gelemeyenler için üçüncü bir kurs da düşünülmüş, bunun da Mayıs 1338 (1922) tarihinde açılacağı ilan edilmiştir. Bu kursa uzaktan gelecek hanımların her türlü ihtiyacının karşılanacağı ilan edilmiş, üçüncü kursun müfredatının da genişletildiği ve burada çocuk hastalıklarının ve gerekli birkaç konunun daha da anlatılacağı açıklanmıştır. 4 ay müddetle devam edeceği ilan olunan kursun bundan sonra da tekrarlanacağı ifade edilmiştir⁹.

B-ERZURUM VİLAYETİ GENELİNDE BU DÖNEMDE GÖRÜLEN HASTALIKLAR, SALGINLAR VE ALINAN TEDBİRLER

Altyapısı oldukça bozuk olan, insanların büyük bir bölümü zor şartlarda, yokluk içinde yaşayan Erzurum vilayetinde zaman zaman ortaya çıkan hastalıklar, vilayet genelinde önemli tahribatlara yol açmıştır.

Sağlık hizmetlerinin oldukça yetersiz olduğu vilayette hastane, doktor ve sağlık memuru sıkıntısının yanında baş gösteren bu salgın hastalıklar da Erzurum halkının zor günler geçirmesine neden olmuştur. Kolera, Dizanteri, Kuşpalazı, Cüzzam, Kızamık, Kızıl, Firengi, Çiçek ve Tifüs bu yıllarda şehirde baş gösteren en önemli hastalıklardır.

Rumi 1325 (1909-1910) tarihinde Erzurum'da ortaya çıkan Kuşpalazı salgını vilayetin genelinde ciddi kayıplara neden olmuştur¹⁰.

Sıhhiye Nezareti 6 Teşrin-i Evvel 1325 (19 Ekim 1909) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda hastalıkla ilgili olarak Erzurum Karantinahanesi Müfettişliği'nden gelen rapordaki bilgileri sunmuştur. Buna göre daha önce de görülen Kuşpalazı hastalığı vilayetin köy ve kasabalarına da sirayet etmiştir. 4 hafta zarfında Erzurum ve civarında 1.000 kadar çocuk bu hastalık yüzünden vefat etmiştir. Erzurum

⁹ Varlık, 12 Kanun-ı Evvel 1338 (1922); S:19, s.2.

¹⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:25-1. Gömlek No:5.

Karantinahanesi Müfettişliği tecrid ve temizlik gibi sağlık kurallarına riayet edilmediği için hastalığın tesir sahasının yayıldığını ifade ederek gerekli önlemler alınmazsa maddi ve manevi tahribatın büyük olacağını belirtmiştir¹¹.

Sıhhiye Nezareti ise gerekli önlemlerin alınması için Dahiliye Nezareti'ni uyarmıştır¹².

Bu bilgileri alan Dahiliye Nezareti 11 Teşrin-i Evvel 1325 (24 Ekim 1909) tarihinde Erzurum vilayetine gönderdiği yazıda vilayetin gerekli tedbirleri almadığının Sıhhiye Nezareti'nce kendilerine bildirildiğini yazmış ve bu gibi vahim hastalıklara karşı müsahamada bulunulmasının asla kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Nezaret hemen gerekli tedbirlerin alınmasını ve hastalığın yayılmasının acilen durdurulmasını ve neticenin bildirilmesini istemiştir¹³.

Aynı aylarda Erzurum vilayetine bağlı Bayezid Sancağı'nda ortaya çıkan kızıl, kızamık, çiçek ve dizanteri salgıları da hem bölge halkını hem de hükümeti önemli ölçüde telaşlandırmıştır.

Erzurum Valisi Celal Bey 29 Ağustos 1325 (11 Eylül 1909) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Bayezid Kazası'ndaki çocuklarda kızıl, kızamık ve diğer bazı hastalıklar görüldüğünü bildirmiştir. Vali bölgeye Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den ehliyetli bir doktorun acil olarak gönderilmesini istemiştir¹⁴.

Kendilerine durumu ileten Dahiliye Nezareti'ne Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'nden gelen 28 Eylül 1325 (11 Ekim 1909) tarihli cevapta; Bayezid Sancağı tabib ihtiyacının boş memurluklar cetveline kaydedildiği bildirilmiş ve talebin dikkate alınacağı belirtilmiştir. Sancaktaki salgının önlenmesi için gerekli önlemleri almak üzere de vilayet sıhhiye müfettişi veya vilayet merkez tabibinin bölgeye gönderilmesi istenmiştir¹⁵.

¹¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:25-1. Gömlek No:5. Belge No:2.

¹² BOA.DH.MUİ. Dosya No:25-1. Gömlek No:5. Belge No:2.

¹³ BOA.DH.MUİ. Dosya No:25-1. Gömlek No:5. Belge No:1.

¹⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:26-2. Gömlek No:27. Belge No:2.

¹⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:26-2. Gömlek No:27. Belge No:4.

Bu cevabı alan Dahiliye Nezareti 13 Teşrin-i Evvel 1325 (26 Ekim 1909) tarihinde Erzurum vilayetine gönderdiği yazıda Bayezid'a bir tabibin atanacağını belirtmiş, ortaya çıkan salgınla ilgilenmek üzere vilayet sıhhiye müfettişi veya merkez tabibinin Bayezid'a gönderilmesinin Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Riyaseti'nin de isteği olduğu vurgulanmıştır¹⁶.

Gerekli tedbirleri alıp hastalığın yayılma hızını yavaşlatan Erzurum Valiliği 28 Teşrin-i Evvel 1325 (10 Kasım 1909) tarihinde konu ile ilgili olarak Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Bayezid merkez, Tutak ve Diyadin kazalarında bahsedilen hastalıklardan eser kalmadığını yalnızca Karakilise kazasında suçiçeği, kızıl ve dizanterinin devam ettiğini bildirmiştir. Diyadin ve Eleşkirt kazalarındaki çiçek hastalığının da yapılan aşularla ortadan kalktığını yazmıştır¹⁷.

Bunun üzerine Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaseti'ne bu konuda bilgi veren Dahiliye Nezareti 28 Teşrin-i Evvel 1328 (10 Kasım 1909) tarihli yazısında Bayezid merkez, Tutak ve Diyadin kazalarında salgının önlendiğini, Karakilise'de ise suçiçeği, kızıl ve dizanterinin devam ettiğini, Diyadin ve Eleşkirt'te ise baş gösteren çiçek hastalığının aşıyla önlendiğini haber vermiştir¹⁸.

Bu yıllarda vilayet genelinde artan çiçek hastalığının önüne geçilebilmesi için çiçek aşısının temini ve bunun uygulanması en önemli sorunlardan biri olmuştur. Çiçek hastalığının yayılması ve bulaşmasının önlenmesi için yapılacak aşı uygulamasına Erzurum Belediyesi tahsisatı yeterli olmadığından, Erzurum'da açılmış olan Darülmualimin talebelerine çiçek aşısı uygulamasının öğretilmesinde askeri ve mülki doktorların ücretsiz olarak çalıştırılması ve bunun için etraflı bir program hazırlanması Erzurum vilayeti tarafından istenmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti 26 Teşrin-i Sani 1325 (08 Aralık 1909) tarihinde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye Umumiye

¹⁶ BOA.DH.MUI. Dosya No:26-2. Gömlek No:27. Belge No:5.

¹⁷ BOA.DH.MUI. Dosya No:26-2. Gömlek No:27. Belge No:6.

¹⁸ BOA.DH.MUI. Dosya No:26-2. Gömlek No:27. Belge No:7

Riyaseti'ne bir yazı göndererek Erzurum vilayetinin bu isteğinin karşılanmasını istemiştir¹⁹.

Bu yıllarda vilayet genelinde mevcut olan ve yayılma tehlikesi gösteren bir diğer hastalıkta cüzzamdır.

Cüzzam ve benzeri hastalıklar hususunda Erzurum Vilayetini uyararak Dahiliye Nezareti 13 Kanun-i Sani 1325 (26 Ocak 1910) tarihli yazısında vilayetin kendi imkanları ile bu tür hastalıklara yakalanmış hastalara itina göstermesini istemiştir²⁰.

Erzurum Vilayet İdare Meclisi'nin 22 Mart 1326 (14 Nisan 1910) tarihinde yaptığı toplantıda vilayetin bu gibi hastalıkları tedavi edecek imkanlardan yoksun olduğu, belediye varidatının yerel ihtiyaçları bile karşılayamayacak durumda olduğu ortaya konulmuş ve bu tür hastalıklara yakalanmış kişileri, tedavi edecek imkanların eksikliği ve bunlar için bir miskinhane yapmanın imkansızlığı Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.

Hastalığa yakalananların halkın arasına karışmasını ve halkla temasını önlemenin zorluğuna dikkat çekilen yazıda, bu durumun hastalığın bulaşmasına ve tesir sahasını genişletmesine neden olacağı ve halk arasında huzur ve rahatı kaçıracığına dikkat çekilmiştir. Yazıda çözüm olarak da hükümetin bir miskinhane yapılması için para göndermesi veya hastaların İstanbul'a kabul edilmesi önerilmiştir²¹.

Bu yazıya 5 Nisan 1326 (10 Nisan 1910) tarihinde cevap veren Dahiliye Nezareti cüzzamlı hastalara bir miskinhane yapılması için istenilen tahsisatın gönderilmesinin mümkün olamayacağını belirtmiş ve vilayet Gureba Hastanesi'nde özel bir bölümün bu hastalara tahsis edilerek tedavilerinin burada yapılmasını istemiştir²². Cüzzam hastalarının tedavisi için bir miskinhanenin yapılmasının gündemde olduğu bu günlerde şehirde başlayan dizanteri ve tifo salgını tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır²³.

¹⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:44-1. Gömlek No:18. Belge No:1.

²⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:95. Gömlek No:1. Belge No:2.

²¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:95. Gömlek No:1. Belge No:2.

²² BOA.DH.MUİ. Dosya No:26-2. Gömlek No:27. Belge No:1.

²³ BOA.DH.MUİ. Dosya No:79-1. Gömlek No:26.

Bitlis'e bağılı Muş sancağının Varto Kazası Diyadin Köyünde görülen zatürre hastalığı Bitlis vilayetini harekete geçirmiştir. Muş Sancağında doktor bulunmadığı için Dahiliye Nezareti'nden bu konuda yardım isteyen vilayet buraya acilen doktor gönderilmesini istemiştir²⁴.

Konuyu 22 Mart 1326 (4 Nisan 1910) tarihinde Erzurum Vilayeti'ne yazan nezaret buradan bir doktorun Bitlis'e gönderilmesini talep etmiştir²⁵.

Erzurum Vilayeti Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir gün sonraki yazıda Erzurum'da dizanteri ve tifo salgını olduğunu belirtmiştir. Buna göre askerler arasında ortaya çıkan hastalık, % 10-12 nispetinde kayba yol açmıştır. Halk arasında da hızla yayılmış ve kontrolü güçleşmiştir. Erzurum'da biri belediye diğeri Gureba Hastanesi'nde görevli iki resmi doktor vardır ve bunların şehir dışına çıkması şimdilik imkansızdır. Vilayet bunun için sadece karantina müfettişi olan doktoru Bitlis'e gönderebileceğini yazmıştır²⁶.

Bu hastalıkların yanında Erzurum vilayetini etkileyen diğeri önemli bir hastalıkta kolera olmuştur. Şehrin genelindeki çeşme sularının sağlıksız olması, kanalizasyon sisteminin bulunmaması ve kolera salgınının bu yıllarda Rusya'da etkili olması, Erzurum'un uzun süre bu hastalıkta mücadele etmesine neden olmuştur.

Sıhhiye Nezareti 23 Teşrin-i Evvel 1323 (5 Mayıs 1907) tarihinde Sadarete gönderdiği yazıda Erzurum'da ortaya çıkan kolera hastalığı hakkında izahat vermiştir. Buna göre Erzurum'a 12 saat mesafedeki Horasan'da Rusya'dan gelen muhacirler arasında şüpheli bir hastalık ortaya çıkmıştır. Bu haber üzerine Erzurum Karantina Müfettişi hemen Horasan'a gönderilmiş, onun burada ve Hasankale'de bulunan 140 muhacirden 22'sinin hastalıkları hakkında yaptığı tahkikattaki sonuçları değerlendiren Meclis-i Umur-ı Sıhhiye hastalığının kolera olduğuna karar vermiştir. Buna göre bahsedilen muhacirlerin acilen kordon altına alınmasına, dışarı ile ilişkilerinin kesilmesine, karantina bölgesine bir doktor ve gerekli ilaçların gönderilmesine, vefat

²⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:79-1. Gömlek No:26. Belge No:2.

²⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:79-1. Gömlek No:26. Belge No:2.

²⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:79-1. Gömlek No:26. Belge No:3.

edenlerin eşyalarının bedeli ödenerek alınıp yakılmasına, Hasankale civarından dışarı çıkacakların tıbbi muayeneye tabi tutulmasına ve Rusya'nın iç kısımlarında hastalık hüküm sürdüğü için bu ülkeden geleceklerin içeriye kabul olunmamasına karar verilmiş, bunun Erzurum vilayetine de bildirilmesi istenmiştir²⁷.

Durumu 24 Teşrin-i Evvel 1323 (6 Kasım 1907) tarihli yazıyla Erzurum vilayetine bildiren Sadaret, Sıhhiye Nezareti'nin uygulanmasını istediği şartlara uyulmasını ve hastalığa karşı dikkatli olunmasını istemiştir²⁸.

1909 yılı sonlarında Erzurum Vilayeti'nde baş gösteren kolera salgını üzerine Sıhhiye Nezareti bir kez daha harekete geçmiştir. Nezaret 1 Kanun-ı Evvel (14 Aralık 1909) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Erzurum Vilayeti Bayezid Sancağı'na bağlı Eleşkirt Kazasında görülen bir hastalık yüzünden günde 10-14 kişinin öldüğünü ifade etmiştir.

Bilginin bölgeye hareket edip hastalığı araştırarak Erzurum Karantina Müfettişi tarafından 29 Teşrin-i Sani 1325 (12 Aralık 1909)'da kendilerine haber verildiğini yazan Sıhhiye Nezareti kolera hastalığının Rusya'da yaygın olarak görülmesinin Bayezid'deki hastalın kolera olabileceği şüphelerini artırdığını ifade etmiştir. Hastalığın kolera olduğunun anlaşılması durumunda bölgenin kordon altına alınmasını isteyen nezaret Dahiliye Nezareti'nin Erzurum'u bu konuda uyarmasını istemiştir²⁹.

Bunun üzerine Dahiliye Nezareti 2 Kanun-ı Evvel 1325 (15 Aralık 1909) tarihinde Erzurum vilayetine gerekli uyarıları yapmış ve hastalığın kolera olması durumunda karantina tedbirleri alınmasını ve tıbbi müdahalenin yapılmasını istemiştir³⁰.

Aynı gün Sıhhiye Nezareti'ne gönderilen yazıda da Erzurum vilayetine gerekli uyarıların yapıldığı yazılmış, Erzurum Karantina Müfettişi'nin raporunun kendilerine de bildirilmesini istemiştir³¹. Vilayetteki kolera salgını tabip ihtiyacını da gündeme

²⁷ BOA.BEO. Sadaret Evrakı. MKT. MHM. Dosya No:569. Gömlek No:21. Belge No:2.

²⁸ BOA.BEO. Sadaret Evrakı. MKT. MHM. Dosya No:569. Gömlek No:21. Belge No:1.

²⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:45-1. 21. Belge No:1.

³⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:45-1. 21. Belge No:1.

³¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:45-1. 21. Belge No:2.

getirmiştir. Sağlık personeline çokça ihtiyaç duyulduğu bu yıllarda bazı tabiplerin görev gereği bile olsa dışarı gönderilmemesi için azami çaba gösterilmiştir.

Erzurum Valisi Celal Bey 23 Ağustos 1326 (5 Eylül 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda böyle bir sorunu dile getirmiştir³².

Hemşin nahiyesi efrad-ı redifesinden³³ olan Erzurum Gureba Hastanesi Başhekimi Yunus Efendi'nin Atine (Pazar) Mal Müdürlüğü'nden gelen yazı üzerine askere çağrılması Vali Celal Bey'i harekete geçirmiştir. Yunus Efendi'nin Sıhhiye Müfettişliği Vekaleti'ne de baktığını belirten Celal Bey kolera salgınında da büyük yararlılığı görülen bu kişinin Erzurum'dan ayrılmamasının yerinde olacağını yazmıştır³⁴.

Bunun üzerine konuyu Harbiye Nezareti'ne 24 Ağustos 1326 (6 Eylül 1910) tarihli yazısıyla bildiren Dahiliye Nezareti Yunus Efendi'nin Erzurum'dan ayrılmayacağını belirtip çağırma işleminin durdurulmasını istemiştir³⁵.

Kolera salgınından Trabzon Vilayeti Avusturya Konsolosu Mösyö De Mevrache de etkilenmiştir. Konsolos Erzurum'da bulunduğu sırada hastalığı kapmış ve Erzurum'da karantina altına alınmak istenmişti³⁶.

5 gün müddetle Erzurum'da karantina altında tutulmak istemeyen Mösyö Mevrache, Avusturya sefarethanesine müracaat ederek Erzurum'dan çıkan yolcuların tabi tutuldukları 5 gün karantinayı Trabzon'da tabip gözetiminde ailesiyle birlikte geçirmek istediğini söylemiştir. Bunun üzerine harekete geçen Avusturya Sefarethanesi

³² BOA.DH.MUİ. Dosya No:128. Gömlek No:4.

³³ Eski askerlik teşkilatında "redif" adı verilen askerlik sınıfında bulunanlar kullanılır bir tabirdir. Arapça bir kelime olan redif, birinin ardı sıra giden, arkadan gelen demektir. Askerlikte redif, nizamiye hizmetinden sonra geldiği için bu ad verilmiştir: Eskiden askerlik nizamiye, redif ve müstahfiz olmak üzere üç kısımdı. Muvazzaf dahi denilen nizamiye hizmetini görenler redif, ondan sonra da mustahfiza nakledilirler, hizmet yaşlarını dolduranlar ise ihraç olunur. (Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Türk Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul, 1993, s.508.

³⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:128. Gömlek No:4. Belge No:1.

³⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:128. Gömlek No:4. Belge No:1/2.

³⁶ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:2.

Sıhhiye Nezareti'ne yazdığı yazıda, bu konuda kendilerine yardımcı olunmasını istemiştir³⁷.

Sıhhiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 4 Eylül 1326 (17 Eylül 1910) tarihli yazıda Avusturya Sefareti'nden gelen yardım isteği belirtilmiştir. Sıhhiye Nezareti ayrıca Trabzon'dan aldıkları habere göre kolera'nın Trabzon'da da yayıldığını belirtip Erzurum ve Trabzon arasındaki karantina kordonunun bir anlamının kalmadığını da ifade etmiştir. Yine de bir tedbir olarak iki vilayet arasındaki giriş ve çıkışların bir müddet daha denetlenmesinin devam edebileceğini yazan nezaret konsolosuna bu konuda bir daha zorluk çıkarılmamasını istemiştir³⁸.

Bunun üzerine Erzurum Vilayetine durumu bildiren Dahiliye Nezareti, hastalık Trabzon'da da görüldüğü için Erzurum, Trabzon arasındaki giriş çıkışların denetlenmesinin önemini kalmadığını belirtmiştir. Kordon uygulamasının bir müddet daha devamı muhtemel olabileceği için de Avusturya konsolosuna bu konuda zorluk çıkarılmamasını istemiştir³⁹.

Erzurum, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlerinde meydana gelen kolera salgınının gerçek rakamlarını öğrenmek isteyen Sıhhiye Nezareti 9 Eylül 1326 (22 Eylül 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne bu konudaki rakamlar için başvurmuştur. Kolera salgını hakkında ellerinde muntazam ve gerçek rakamların olmadığını ifade eden Sıhhiye Nezareti, kolera salgınının olduğu vilayetlerden her ay sonunda düzenli istatistik gönderilmesini istemiştir. Hastalığa kaç kişinin yakalandığı, yakalanma tarihleri, iyileşme, vefat, vefat tarihlerinin bildirilmesini isteyen nezaret ancak bu şekilde sağlam bilgilere sahip olabileceğini belirtmiştir⁴⁰.

Bunun üzerine, Erzurum, Trabzon ve Mamuretülaziz vilayetlere konuyla ilgili olarak 14 Eylül 1326 (27 Eylül 1910) tarihinde bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti salgınla ilgili olarak her ay sonunda düzenli istatistiki bilgi istemiştir⁴¹.

³⁷ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:2.

³⁸ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:1/2.

³⁹ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:2.

⁴⁰ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:2.

⁴¹ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:1/2.

Kolera salgınına karşı karantina altına alınan yolculardan alınacak para devletin bu iş için yaptığı masrafları karşılama bakımından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Erzurum Vilayeti 4 Ağustos 1326 (17 Ağustos 1910) tarihinde karantina altına alınan yolculardan ne kadar ücret alınacağını Dahiliye Nezareti'nden sormuştur. Bu yazıyı Sıhhiye Nezareti'ne gönderen Dahiliye Nezareti 8 Eylül 1326 (21 Eylül 1910) tarihinde bu nezaretten konu ile ilgili cevabı almıştır. Buna göre 7 yaşından küçük çocuklar ve askerler hariç olmak üzere her yolcudan 5 kuruş karantina ve 100 parası gardiyan resmi olmak üzere 7,5 kuruş alınacaktır. Ayrıca Duyun-ı Umumiye komiserliğinin isteği üzerine verilecek makbuzlara da 20 paralık pul yapıştırılacaktır⁴².

Dahiliye Nezareti aldığı bu cevabı 9 Ağustos 1326 (22 Ağustos 1910) tarihinde Erzurum'a bildirmiştir⁴³.

Erzurum Valisi Celal Bey, 15 Eylül 1326 (28 Eylül 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı bir başka yazıda ise, 9 Ağustos 1326 (22 Ağustos 1910) tarihli yazıyla alınacak 7,5 kuruşun bir güne mi mahsus olduğu yoksa karantina müddetince mi geçerli olduğunun izah edilmediğini ifade etmiş ve bu konuda bilgi istemiştir⁴⁴.

Dahiliye Nezareti 26 Ağustos 1326 (9 Eylül 1910) tarihinde durumu Sıhhiye Nezareti'ne bildirmiş ve karantina altındaki yolculardan alınacak 7,5 kuruşun günlük mü yoksa karantina müddetince alınacak ücret mi olduğunu sormuştur⁴⁵.

Sıhhiye Nezareti bu ücretin yolcuların kalacakları her gün için alınmasının zorunlu olduğu cevabını vermiş⁴⁶, Dahiliye Nezareti de 20 Eylül 1326 (3 Eylül 1910) tarihinde bunu Erzurum vilayetine bildirmiştir⁴⁷.

Erzurum vilayetinde görülen kolera hastalığı vilayetin ticaretini de etkilemiştir. Erzurum Valisi Celal Bey 4 Eylül 1326 (17 Eylül 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda merkeze bağlı İspir kazasında kolera hastalığı görüldüğünden her

⁴² BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:6. Belge No:2.

⁴³ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:6. Belge No:1/2.

⁴⁴ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:4.

⁴⁵ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:2. Belge No:3/2.

⁴⁶ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:6. Belge No:6.

⁴⁷ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:6. Belge No:5/2.

sene Eylül ayının 12'sinde bu kazada toplanan panayırın bu sene toplanamayacağını yazmıştır. Valilik her sene 8-10 bin kişilik bir kalabalığın toplandığı bu panayırın bu sene kurulması halinde kolera salgınının artacağını ifade etmiş, bu yüzden Vilayet Sıhhiye Komisyonunun panayırın toplanmasına için vermediğini ifade etmiştir. Bu kararın nezaretçe de uygun görülmesi halinde Sivas ve Trabzon vilayetlerine de bildirilmesi ve buralardan panayır için gelecek kimselerin yola çıkmadan uyarılması da istenmiştir⁴⁸.

Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Riyaseti'nden de bunun muvafık olduğu cevabını olan Dahiliye Nezareti⁴⁹, hemen harekete geçmiş ve 5 Eylül 1326 (18 Eylül 1910) tarihinde Trabzon ve Sivas vilayetlerine gönderdiği yazıda İspir'de kolera hastalığı görüldüğü ve toplanacak panayırın koleranın yayılmasına yardım edeceği sebebiyle Erzurum Vilayeti'nden gelen iptal isteğinin nezaretçe uygun görüldüğünü ifade etmiş ve oraya gideceklere bu yönde malumat verilmesini istemiştir⁵⁰.

Aynı gün Erzurum'a gönderilen yazıda da panayırın iptal kararının uygun görüldüğü ve bunun Sivas ve Trabzon vilayetlerine de bildirildiği ifade edilmiştir⁵¹.

Kolera salgını dolayısıyla, hıyar mahsulünün satışının hükümetçe durdurulması bostancı esnafını da etkilemiştir.

Satışların durdurulması üzerine ellerindeki mahsulü satamayan esnaf zararlarının sıhhiye tahsisatından karşılanması için Maliye Nezareti'ne dilekçe vermişlerdir. Abduh Dede, Şerif ve altı kişinin imzalarını taşıyan dilekçe gerekli işlemin yapılması için Maliye Nezareti Varidat-ı Umumiye Müdüriyeti 2.Şubesi tarafından 12 Şubat 1326 (25 Şubat 1911) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir.

Konuyu görüşen nezaret, Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 15 Şubat 1326 (1 Mart 1911) tarihli yazıda dilekçenin Maliye Nezareti tarafından kendilerine iletildiğini

⁴⁸ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:1. Belge No:1.

⁴⁹ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:1. Belge No:2.

⁵⁰ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:1. Belge No:3.

⁵¹ BOA. DH.İD. Dosya No:51. Gömlek No:1. Belge No:3.

belirtip, hükümetin aldığı bu tedbirlerden dolayı zarar edenlere herhangi bir tazminat ödenmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir⁵².

Kolera salgını bu dönemde sadece bir bölge için sınırlı kalmamış başta İstanbul olmak üzere birçok bölgede etkisini şiddetli bir biçimde hissettirmiştir. Özellikle Karadeniz'deki rıhtım ve limanlar vasıtasıyla Rusya'dan gelen salgın önemli ölçüde kayıplara neden olmuştur. Osmanlı Hükümetleri özellikle Rusya'dan gelen bu salgının önüne geçmek için karantina tedbirlerini sıkı tutmuş sınır kapıları ve limanlar veya rıhtımlardan Osmanlı sınırına giren insan veya eşyaların tetkikine çok dikkat etmiştir. Bu durum zaman zaman çeşitli sıkıntıları da beraberinde getirmiştir.

Rusya'dan gelen kolera salgını nedeniyle Erzurum Vilayeti sınırında bulunan gümrük kapılarının bazılarının kapatılması gündeme gelmiştir. Osmanlı Hükümeti salgının önüne geçmek için Karakulak ve Kötek sınır kapılarının açık kalmasına ve diğerlerinin kapatılmasına karar vermiş ve bu karar bir müddet uygulanmıştır. Bununla birlikte Rusya ile Osmanlı kara sınırının çok uzun ve ilişkilerin çok sıkı olması nedeniyle birçok kişinin ve eşyanın bu sınır boyunca nakledilme zorunluluğu gibi nedenlerle bu iki kapı yeterli olmamış ve kapalı olanlardan bir kısmının daha açılması gündeme gelmiştir. Bu durumla yakından ilgilenen Erzurum Vilayeti Sıhhiye Nezareti'ne bir yazı göndererek Milo sınır kapısının da açılmasını talep etmiştir. Bu istek üzerine durum mahalli karantina tabibinden sorulmuş ve bunda bir mahzur olmadığı anlaşılmıştır. 23 Haziran 1326 (6 Temmuz 1910) tarihinde Sıhhiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda Erzurum Vilayeti'nin isteği üzerine Milo kapısının da açılabilceğinin Erzurum'a bildirilmesi istenmiştir⁵³.

28 Haziran 1326 (11 Temmuz 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne yazılan yeni bir yazıda Rusya'daki koleradan dolayı vilayet ile Rusya arasındaki geçit mahallerinden Erzurum tarafına geçerek yolculardan bulaşıcı hastalığın yaygın olduğu yerlerden gelenlere, azami dikkat gösterilmesi, bunların doktorlar tarafından sıkı bir surette muayene edilerek, kolera hastalığına yakalandığına dair bir iz

⁵² BOA. DH.İD. Dosya No:53. Gömlek No:24. Belge No:1.

⁵³ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:14. Belge No:27.

bulunması halinde huduttan içeri girmelerine izin verilmemesi bununla birlikte bu kişilerin tedavileri için çalışılması, eşyalarının temizlenmesi ve hastalıklardan arındırılması, ayrıca huduttan içeri girenlerin bir müddet kontrol altında tutulması, belediyelerin tedbirhaneler hazırlaması, kolera hakkında gönderilen talimatnamenin tam anlamıyla tatbik edilmesi istenmiştir. Görüldüğü gibi hükümet, Rusya'dan gelebilecek salgın hastalıklara karşı azami itinalı davranmış ve Erzurum'un yanı sıra özellikle Rusya'dan giriş çıkışın yapıldığı Trabzon ve Van Vilayetleri'ni de bu konuda ikaz etmiştir⁵⁴.

Osmanlı Hükümeti'nin sınır kapılarında bu kadar önlem almasına rağmen bu kapılardaki çeşitli sıkıntılar karantina tedbirlerini zora sokmuştur.

Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Haziran 1326 (12 Temmuz 1910) tarihli bir yazıda Rusya'daki koleradan dolayı Erzurum'da yalnız 3 kapı açık bırakılarak giriş çıkışa kapatılmış olmasına rağmen Rusya ile Osmanlı sınırı arasındaki birçok tarım bölgesinin her iki ülke vatandaşlarının mülkiyetinde olması nedeniyle ziraat konusunda birçok sıkıntılar çekildiği belirtilmektedir. Buna göre birçok Osmanlı vatandaşı işlerini yapmamaktadır. Bu durum bazı Rusya vatandaşları içinde geçerlidir. Bu durumda özellikle bölgedeki hudut civarında bulunan bazı köylerin vatandaşlarını engellemek çok zor olduğundan bu konuda ne yapılması gerektiği Dahiliye Nezareti'nden sorulmuştur. Nezaret konu ile ilgili verdiği 30 Haziran 1326 (13 Temmuz 1910) tarihli cevapta bu köylerde yaşayan Osmanlı vatandaşlarının normal şekilde sıhhi muayeneye tabi tutulduktan sonra hududun diğer tarafındaki arazilerinde çalışmak üzere karşı tarafa geçmelerine müsaade edilebileceği belirtilmiştir⁵⁵.

Sınır kapılarındaki yasaktan sadece ziraatle uğraşan kişiler değil tüccarlarda önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Erzurum'daki birçok sınır kapısının kapatılması ticaret konusunda da sıkıntılar doğurmuştur. Çünkü sınırdan geçiş yasağı getirilmeden önce hududun diğer tarafına geçerek önemli miktarda mal alan ve o tarafta bunları bırakarak sonra huduttan sokmak üzere geri gelen Osmanlı vatandaşları bu yasağın

⁵⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:14.Belge No:35.

⁵⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:45.

uygulanmasıyla birlikte önceden almış oldukları malları içeriye sokamamışlardır. Bu durumun çözülmesi için Erzurum Vilayeti'nden gönderilen yazılar üzerine durum Sıhhiye Nezareti ile Dahiliye Nezareti arasında görüşülmüş ve Temmuz 1326 başlarında bu kişilerin de normal muayeneye tabi tutulmak şartıyla karşı tarafa geçmelerine ve karşı tarafta kalmış olan mallarını yine kontrol ve muayene yapılmak şartıyla Osmanlı ülkesine sokmalarına izin verilmişti⁵⁶.

Sınır kapılarındaki bu sıkı kontrol bu kapıların hem tabip hem sıhhi malzeme hem de diğer teçhizatlar açısından takviyesini de gündeme getirmiştir.

2 Temmuz 1326'da Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta Rusya'daki hastalık sonrasında hala açık tutulan 3 kapıdan birine Tabur Bölüğü Tabibi'nin diğerine Erzurum doktorlarından Uzunyan Efendi'nin ve diğerine de Bayezid Karantina doktorunun memur edildiği belirtilmiştir. Hastalığın en fazla kaçak surette sınırdan geçmek isteyenler vasıtasıyla yayılması muhtemel olduğundan Hudut Müfrezelerinin takviyesi ve Rusya'dan muayenesiz geçilmemesi için gereken tedbirlerin alınması kumandanlığa, temizliğe azami dikkat edilerek bayat ve bozuk mamullerin ham ve çürük meyvelerin sattırılmaması ve bir yerde hastalık çıkması durumunda derhal haberdar olunarak oraya müdahale edilmesi, belediyelerce ve karantina memurlarınca görülmeden hiçbir cenazenin defnine izin verilmemesi ve han ve otel gibi umumi yerlere azami dikkat gösterilmesi de çevredeki bütün belediyelere tebliğ edilmiştir. Kapılardan içeriye girecek yolcuların ne gün nerelerde ikamet ettiklerinin telgrafla Erzurum Vilayeti'ne bildirilmesi de bu kapılardaki doktorlara tebliğ edilmiştir. Rusya ile en sıkı ilişkilerde bulunan İspir, Kiskim, Namirvan, Bayezid, Hasankale ve Eleşkirt taraflarında birer tabip bulundurulmasına ve Rusya'daki kolera tehlikesi son bulana kadar buradan gelecek yolcuların girişine izin verilmemesi kararlaştırılmıştır.

Namirvan ve Eleşkirt taraflarından Rusya'ya geçecek yolcuların Rusya ile olan münasebetlerine aracılık eden Kaleboğazı Sınır kapısının kapatılması halkı kaçakçılığa sevk etmiştir. Bu nedenle Erzurum Valiliği bu kapıya da bir tabip tayinini ve bunun

⁵⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:63.

sadece sınır kapılarıyla sınırlı kalmamasını istemiş, Erzurum merkez ve Erzincan sancak merkezinden başka hiçbir yerde tabibi bulunmayan içme suları tamamen sağlıksız olan, her türlü temizlik vasıtalarından mahrum olan, kışın yakılmak üzere her evde hayvan gübresi biriktirilen ve pastırma imali için günde binlerce hayvan kesilen bu vilayette koleranın etkili olmasının pek kötü sonuçlar doğuracağını belirtmiş ve vilayet geneline hiç olmazsa birkaç doktor gönderilmesini talep etmiştir⁵⁷. Gerek sınır kapılarında gerekse vilayet genelinde alınacak tedbirler düşünülüp uygulamaya konulmasına rağmen Erzurum vilayeti koleranın bütün şiddetini yavaş yavaş hissetmeye başlamıştır.

Sihhiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 8 Temmuz 1326 (21 Temmuz 1910) tarihli bir yazıda karayoluyla Rusya'dan Osmanlı sınırlarına girmek üzere toplu halde gelen 110 yolcunun Kötek Kapısı'na kadar geldiği fakat bunlardan ikisinin henüz sınırı geçmeden hastalık dolayısıyla hayatını kaybettiği ifade edilmiştir. Bu ölümler üzerine bunlarla birlikte gelen diğer bütün yolcuların karantinaya alındığının belirtildiği yazıda bu haberin Erzurum Karantina Tabibi'nden kendilerine ulaştırıldığı yazılmıştır⁵⁸.

Sınırdaki meydana gelen yığılmalar Erzurum Vilayeti'ni önemli ölçüde sıkıntıya sokmuştur.

Erzurum Valisi Celal Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 10 Temmuz 1326 (23 Temmuz 1910) tarihli bir yazıda Rusya'dan gelmekte olup Erzurum'daki açık sınır kapıları vasıtasıyla Osmanlı ülkesine girmek isteyen kişilerin özellikle hastalık belirtisi görülenlerin sınırdaki kurulmuş olan çadırlarda bekletildikleri, bununla birlikte bu çadırların düzenli tertibatı olmadığından bu kişilerin toprak üzerinde kaldıkları bildirilmiştir. Ayrıca çadırlarda ve toprak üstünde bekletilen bu kişilerin gayet fakir olup, ekmek paralarının bile bulunmadığı ifade edilmiş, bunları doyurmak için nezaretten para istenmiştir⁵⁹.

Erzurum Vilayeti'nin bu istekleri ileriki zamanlarda kısmen karşılanmış, 12 Temmuz 1326 (25 Temmuz 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen

⁵⁷ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:14. Belge No:28-29.

⁵⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:20.

⁵⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:21.

bir yazıda Rusya'dan Osmanlı sınırına gelmiş olan birkaç kişinin koleradan dolayı ölmeleri ve hastalığın şiddetini artırmış olması nedeniyle bölgede daha sıkı sıhhi tedbirler alınması için Erzurum Vilayeti'ne 7 yeni tabibin görevlendirilmesinin Sıhhiye Meclisi tarafından istendiği ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca Van vilayetine de 8 tabibin gönderilmesi istenmiştir. Durumu Sadarete ileten Dahiliye Nezareti gereğinin yapılması için Maliye Nezareti'ne gerekli emirlerin verilmesini istemiştir⁶⁰.

19 Temmuz 1326 (1 Ağustos 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen bir başka yazıda ise Rusya'dan gelecek yolcuların sıkı bir kontrole tabi tutulabilmesi için Kötek sınır kapısında 7 barakanın ve bir tedbirhanenin masrafına karşılık olmak üzere 500.000 kuruşun sarfına izin verilmesinin Erzurum Vilayeti'nden istendiği bildirilmiş ve bunun için Sadaret Makamı'ndan Maliye Nezareti'ne emir verilmesi istenmiştir⁶¹. Bunun üzerine durum Sadaret Makamı'ndan Maliye Nezareti'ne iletilmiş ve yapılması istenen 7 baraka ile tedbirhanenin inşası için Mesarif-i Gayri Melhuze tertibinden tahsisat verilmesi kabul edilmiştir⁶².

Sadarete bu konularda gerekenin yapılması için yazılar yazan Dahiliye Nezareti Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği 21 Temmuz 1326 (3 Ağustos 1910) tarihli yazıda Kötek sınır kapısı mevkiinde karantinahane inşası ve Karakulak'taki su yolunun tamiri için istenilen 500.000 kuruşun tahsis edildiği ve defterdarlığa bu konuda gereken emrin verildiği ifade edilmiştir⁶³.

Bu arada İran'da da kolera hastalığı görülmesi ve Osmanlı sınırlarına sirayet etmesi tehlikesi üzerine Erzurum Vilayeti tarafından yeni tedbirler alınmıştır. Erzurum Valisi Celal Bey'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 1 Temmuz 1326 (14 Temmuz 1910) tarihli yazıda İran'da kolera çıkması ihtimaline karşı İran'la gidiş gelişi sağlayan bütün kapıların kapatıldığı yalnız Barkiri'de İran'dan gelecek yolcuların sıhhi muayeneye tabi tutularak geçmelerine izin verildiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda

⁶⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:26.

⁶¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:35.

⁶² BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:51.

⁶³ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:54.

Erzurum Rusumat Müdürlüğü tarafından da gerekli tedbirler alınmış özellikle Kızıldize ve Gürcü Rüsumat İdareleri tarafından giriş çıkışlar sıkı kontrole tabi tutulmuştur⁶⁴.

İran'dan gelebilecek kolera salgınına karşı Dahiliye Nezareti de harekete geçmiş, Sıhhiye Nezareti'ne gönderdiği 23 Temmuz 1326 (5 Ağustos 1910) tarihli yazıda kolera hastalığının Rusya'da önemli bir tahribat yaptıktan sonra İran'a sirayet ettiğini belirtmiş, Kızıldize'de bir muayenehane tesisinin lüzumlu hale geldiğini ve gereken tabip ve teçhizatın Karantina Müfettişliği'nden acilen gönderilmesini istemiştir⁶⁵.

Koleranın yayılmaması için çok sıkı tedbirlere başvuran Osmanlı Hükümeti 1326 yılı yaz ve sonbahar aylarında bu hastalıkla bütün gücüyle mücadele etmeye çalışmıştır.

Haziran ve Temmuz 1326 yılında Rusya'da ortaya çıkan kolera hastalığı şiddetini gittikçe artırmıştır. Odesa'ya kadar Rusya'nın bütün güney bölgelerini etkisi altına alan bu hastalıktan dolayı Rusya'da her gün 200-300 kişi ölmeye başlamıştı. Bu vahim durumu izleyip önlem alan Osmanlı Hükümeti'ni vilayetler de iyi bir şekilde yönlendirmişlerdir. 21 Temmuz 1326 (3 Ağustos 1920) tarihinde İstanbul Şehremanetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda Rusya ile olan ilişkilerde şimdiye kadar sürdürülmekte olan sıhhi tedbirlerin bir kat daha artırılması ve itina ile sürdürülmesi istenmiştir⁶⁶.

Dahiliye Nezareti de gerekli uyarıları yapmakta gecikmemiş Erzurum, Van, Trabzon Vilayetleri'ne gönderilen 2 Ağustos 1326 (15 Ağustos 1910) tarihli yazıda kolera hastalığının Osmanlı memleketlerine sirayetini engellemek için alınması gereken yeni tedbirler hakkında Meclis-i Umur-ı Sıhhiye tarafından kararlaştırılan ve Sıhhiye Nezareti tarafından tebliğ edilen tedbirlerin eksiksiz bir şekilde uygulanması istenmiştir. Meclis-i Sıhhiye Riyaseti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Ağustos 1326 (5 Eylül 1910) tarihli yazıda ise Rusya ile hudut olan vilayetlerde alınan bütün tedbirlere rağmen koleranın Osmanlı memleketlerine girdiği ifade edilmiştir. Yine bu yazıda verilen bilgiye göre bu tarihe kadar Rusya'da koleradan ölenlerin sayısı 127.000 kişidir.

⁶⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:32.

⁶⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:19. Belge No:62.

⁶⁶ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:26. Belge No:12.

Buna göre koleranın Osmanlı memleketlerinde yayılması durumunda burada ölecek kişilerin sayısı Rusya'dan fazla olacaktı. Çünkü doğudaki Osmanlı Vilayetleri hiçbir sıhhi teşkilata sahip değildir. Hatta normal zamanlarda bile ihtiyacı karşılayacak kadar doktor bulmak mümkün değildir. Bu nedenle hükümetin bu konu için bir an önce yeni tedbirler düşünmesi ve en önemlisi bu iş için önemli miktarda tahsisat ayırması gereklidir⁶⁷.

Meclis-i Umur-ı Sıhhiye özellikle Erzurum vilayetinin tehlikeli bir durum arzettiğini ifade ederek bu işler için acil olarak 30.000 liranın sarfına izin verilmesini istemiştir⁶⁸.

Korkulan olmuş Rusya'da şiddetli bir şekilde etkisini gösteren kolera salgını sonbaharın ilk aylarında Erzurum vilayetinde de can kayıplarına yol açmıştır. Erzurum Valisi Celal Bey Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 8 Eylül 1326 (21 Eylül 1910) tarihli yazıda hastalığın etkisini gösterdiği bölgelerden biri olan Namirvan kazasında hastalığın ortaya çıkışından beri 130 kişiye bulaştığı ve bunlardan 80 kişinin vefat ettiğini ifade etmiştir. Yazısının devamında gerçek hasta ve ölü sayısının muntazam cetveller tutulmadığı için belli olmadığını, sayıların bunlardan fazla olabileceğini yazmıştır. Ayrıca konu ile ilgili muntazam cetvellerin tutulması için de Namirvan Kaimakamlığını uyarmıştır⁶⁹.

Kolera hastalığı salgını 1326 yılının yaz ve sonbahar aylarında büyük ölçüde etkili olduktan sonra kışında gelmesiyle şiddetini yavaş yavaş azaltmıştır. Fakat buna rağmen koleralı vakalar görülmeye devam etmiş, hükümet ve valilikte tedbirleri eksiksiz sürdürmüşlerdir. 1326 yılı kış aylarında IV.Ordu Kumandanlığı Harbiye Nezareti'ne başvurarak sıhhi tedbirlerin uygulanması için gelişmiş iki mikroskobun Erzurum'a gönderilmesini istemiştir. Harbiye Nezareti bu iki mikroskobu Sıhhiye Nezareti'nin de izniyle Erzurum Karantina Müfettişliği'ne göndermiştir. Sıhhiye Nezareti

⁶⁷ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:26. Belge No:65.

⁶⁸ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:26. Belge No:66.

⁶⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:104-2. Gömlek No:26. Belge No:9.

mikroskopların iyi şekilde muhafaza edilmesi ve bozulmaları veya kaybolmaları durumunda emanet edilenlerin mesul tutulması şartıyla bunları göndermiştir⁷⁰.

Erzurum Valiliği 4 Kanun-ı Evvel 1326 (17 Aralık 1910) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda kolera'nın vilayette şiddetini azaltmasına rağmen tekrar başlamasının önüne geçmek için bu iki mikroskoba şiddetle ihtiyaç duyduklarını ifade etmiş ama Karantina Müfettişliği'nin bunları kendilerine vermediğini belirtmiştir⁷¹. Karantina Müfettişliği'nde bir mikroskobun daha olduğunu yazan valilik gelen iki mikroskoptan birisinin askeri hastaneye diğerinin de Gureba Hastanesi'ne verilmesini istemiş, mikroskopların başına bir şey gelmesi halinde ise zararın bunlar tarafından tazmin edileceğini yazmıştır⁷².

Bu yazıyı alan Dahiliye Nezareti 21 Kanun-ı Evvel 1326'da (3 Ocak 1911) Sıhhiye Nezareti'ne bu konuda bilgi vermiş ve mikroskopların bu iki hastaneye verilmesi için Sıhhiye Nezareti'nin Karantina Müfettişliği'ne emir vermesini istenmiştir⁷³.

Sıhhiye Nezareti bu yazıya 12 Kanun-i Sani 1326 (25 Ocak 1911) tarihinde olumsuz cevap vermiş ve iki mikroskobun Kafkasya'da ortaya çıkan kolera hastalığının yaz mevsiminin gelecek olmasıyla Osmanlı Devleti topraklarına yayılmaması için sınır boyunca kurulan sağlık birimlerine gönderileceğini yazmıştır⁷⁴.

Böylece hastalığın teşhisinde Erzurum Vilayeti'nin çok işiyen yarayacak bu iki mikroskobun buraya gönderilemeyeceği Dahiliye Nezareti'nin 12 Kanun-i Sani 1326 (25 Ocak 1911) tarihli telgrafıyla anlaşılmıştır⁷⁵.

Rusya'da ortaya çıkan ve Osmanlı sınırlarını tehdit eden kolera hastalığı Meclis-i Mebusan'da da birçok müzakerelerde tartışılmıştır. Gerek kolera salgını ile ilgili

⁷⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:53. Gömlek No:24. Belge No:2.

⁷¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:46. Gömlek No:50. Belge No:3.

⁷² BOA.DH.MUİ. Dosya No:46. Gömlek No:50. Belge No:3.

⁷³ BOA.DH.MUİ. Dosya No:46. Gömlek No:50. Belge No:1/2.

⁷⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:46. Gömlek No:50. Belge No:4.

⁷⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:46. Gömlek No:50. Belge No:2.

bütçeden para ayrılması ve gerekse tabip tayinleri Meclis-i Mebusan'da konuşulan konuların başında gelmişti.

10 Teşrin-i Sani 1326 (23 Kasım 1910) tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında Sadarettten gelen 31 Temmuz 1326 (13 Ağustos 1910) tarihli kanun layihası ve bunun hakkında olumlu görüş bildiren Muvazene Encümeni Mazbatası görüşülmüştür⁷⁶. Kanun layihası şöyledir; Van ve Erzurum vilayetlerine izam olunacak ettibba için Dahiliye Nezareti'nin 1326 senesi muvazenesinin taşra kısmında muharrer dördüncü faslın 19'uncu maddesine ilaveten 450.000 kuruşun sarfi zımında Maliye Nezaretine mezuniyet verilmiştir. Erzurum ve Van vilayetlerine tayin olunacak doktorlar için Dahiliye Nezareti'nin bütçesine ek tahsisat yapılmasını isteyen bu kanun tasarısı aynı gün görüşleri alınmak üzere Sıhhiye Encümeni'ne havale edilmiştir⁷⁷.

Konu Sıhhiye Encümeni'nde görüşülmüş ve encümenin genel kurula gönderdiği 8 Kanun-ı Evvel 1326 (21 Aralık 1910) tarihli mazbatada bu rakamın fazla olduğu ifade edilerek kanun layihasının Sadarete iadesi istenmiştir⁷⁸. Sıhhiye Encümeni'nin kararı şöyledir: "İcra kılınan tahkikatta koleranın zuhuru üzerine Van-Erzurum vilayetlerine 12 tabib gönderilmiş bunlara 2'şer bin kuruş maaş tahsis edilmiş etibbay-ı mumaileyhimin müddeti devam ve istihdamı da 2-3 maha intisar etmiştir. Şu hesap ile şu madde-i kanuniyede vilayet-i mezkureteyne gönderilen etibbaya ifasına müsaade istenilen 450.000 kuruş fazla görülmüş ve binaenaleyh bu babda esbabı mucibesinin istikrahına mecburiyet elyevmin olduğundan Makam-ı Sadarete iadesine karar verilmiştir⁷⁹.

Sıhhiye Encümeninin bu mazbatasını mecliste 13 Kanun-ı Evvel 1326 (26 Aralık 1910)'da görüşülmüş ve şiddetli tartışmalara neden olmuştur⁸⁰. Aynı gün konunun

⁷⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.115-116.

⁷⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.115-116.

⁷⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.550.

⁷⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.550.

⁸⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.635-638.

görüşülmesi bitirilememiş 15 Kanun-ı Evvel 1326 (28 Aralık 1910)'da meclis bu konuyu görüşmeye devam etmiş ve kanun layihası geri gönderilmiştir⁸¹.

Kanun layihası Ayan Meclisi'nde üzerinde değişiklik yapıldıktan sonra 12 Kanun-i Sani 1326 (25 Ocak 1911) tarihinde tekrar Meclis-i Mebusan gündemine gelmiş ve Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir. Kanun layihasının Meclis-i Ayan'da tadil edildikten sonra ki hali şu şekildedir. "Kolera hastalığı için Van ve Erzurum ile diğer vilayetlere muvakkaten izam olunacak etibbanın maaşıyla mübayaa ve istimal edilecek alat-ı tebhiye ve edviye-i tıbbiye esmanına 450.000 kuruş tahsis edilmiş ve meblağ-ı mezburun Dahiliyenin 1326 senesi muvazenesinin 4. faslının 19'ncu maddesine zamimeten sarfi için Dahiliye Nezaretlerine mezuniyet verilmiştir⁸².

Kanun layihası Muvazene-i Maliye Encümeninde aynen kabul edilmiş ve 13 Kanun-i Sani 1326 (26 Ocak 1911) tarihinde de mecliste kanunlaşmıştır.

Dahiliye Nezareti'nin kolera hastalığı ile başa çıkabilmesi için sıhhiye tedbirleri masrafı olarak Dahiliye Bütçesi'ne bir madde ilavesi ile 2.100.000 kuruşun sarfına izin verilmesi hakkındaki kanun layihası ve bu yönde Muvazene-i Maliye Encümenin olumlu görüş bildiren mazbatası da 10 Teşrin-i Sani 1326 (23 Kasım 1910) tarihinde Meclis-i Mebusan'ın gündemine gelmiştir⁸³.

Dersaadette ve bazı vilayatta hükümferma olan kolera illetinin indifai ve cihat-ı saireye men'i sirayeti için ittihazı muktezi tedbir-i sıhhiye mesarifi olarak Dahiliye Bütçesine bir faslı mahsus ilavesiyle 2.100.00 kuruşun sarfına mezuniyet verilmiştir⁸⁴.

Bu kanun layihasının hakkında olumlu görüş bildiren ve "kolera illetinin indifai hakkında üç kıta mevaddı kanuniye ile sarfına mezuniyet talep edilen tahsisat-ı fevkalade 2.100.000 kuruşa baliğ olup meblağı mezkurun sarfi zaruri görülmekle atideki maddenin kabulü Heyet-i Umumiyyeye teklif olunur" şeklindeki 8 Teşrin-i Sani 1326 (21 Kasım 1910) tarihli mazbatanın da tekrar okunduğu oturumda kanun layihasının bir

⁸¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.677-678.

⁸² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIV. s.289-290.

⁸³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.116.

⁸⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIII. s.125.

de Sıhhiye Encümeni'ne gönderilmesi şeklindeki teklifin reddedilmesiyle tasarı kanunlaşmıştır⁸⁵.

20 Kanun-ı Evvel 1326 (2 Ocak 1911) tarihinde ise yine kolera hastalığına karşı Dahiliye Nezareti bütçesine ilave konusu meclis gündemine gelmiştir⁸⁶. Sadaretin konu ile ilgili gönderdiği 10 Kanun-ı Evvel 1326 (23 Aralık 1910) tarihli tezkere şöyledir: “Kolera hastalığının memalik-i Osmaniye’de men’i tevessü ve sirayeti için ittihazı icab eden tedabir-i sıhhiye ve tahaffuziyye masarifine karşılık olmak üzere İstanbul şehrinde Kanun-ı Evvel ve Kanun-ı Sani ve Şubat ayları zarfında sarfına lüzum görülen 2.074.100 ve koleradan dolayı vilayetçe ihtiyari zaruri olan tedabiri sıhhiye-i fevkalade masarifi için dahi zamimeten 2.000.000 kuruş ki ceman 4.073.100 kuruşun Dahiliye tahsisatına ilaveten sarfi zımında kaleme alınan madde-i kanuniye layihası ve evrak-ı müteferria meclis kararıyla savbı alilerine gönderilmiş ve müstaceliyet kararı talebi cümle-i müzakerattan bulunmuştur efendim”.

Koleranın İstanbul ve dolayısıyla Osmanlı topraklarında yayılmasını önlemek için sadarete gönderilen bu tezkere aynı gün acil olarak Muvane-i Maliye Encümenine havale edilmiştir⁸⁷. Bu encümen tarafından tetkik edilen tezkere yapılan değişikliklere 4 Kanun-ı 1326 (17 Ocak 1911) tarihinde meclise sunmuştur⁸⁸. Muvazene-i Maliye Encümeni Sadaret tezkeresini şu şekilde değiştirerek meclise sunmuştu. “Kolera hastalının men’i ve tevessü ve sirayeti şehremanetince istikraz akçesinden sarfedilip buradan gelen 1.130.878 kuruş ile bu yüzden bilumum vilayatça ihtiyari zaruri görülen tedabir-i sıhhiye-i fevkalade mesarifi olmak üzere 2.00.000 kuruş ki cem’an 3.130.878 kuruşun 1326 senesi Dahiliye bütçesinin fashı mahsusuna ilaveten sarfına Dahiliye Nezareti mezundur.”⁸⁹ 12 Kanun-ı Sani 1326 (25 Ocak 1911) tarihinde mecliste görüşülen tezkerenin bu tadil edilmiş şekli kabul edilmiştir⁹⁰. Özellikle kuzeyden Rusya

⁸⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XII., s.143.

⁸⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIV. s.2-3.

⁸⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIV. s.2-3.

⁸⁸ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIV. s.220.

⁸⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIV. s.292-293.

⁹⁰ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XIV. s.293.

tarafından gelip bütün Osmanlı topraklarında zaman zaman şiddetini yaptıran ağır kayıplara yol açan kolera hastalığıyla ilgili devletin çabaları hep sürmüş sürekli para takviyeleriyle hastalıkla başa çıkılmaya çalışılmıştı.

10 Teşrin-i Evvel 1327 (23 Ekim 1911)'de Meclis-i Mebusan'da Sadaretin konu ile ilgili iki kanun layihası Muvazene-i Maliye Encümenine havale edilmiştir. Birinci kanun layihasında kolera için daha önce üç defa da talep olunan 8.000.000 kuruşa 3.000.000 kuruşun daha ilavesi hakkında geçici kanun maddesi teklifi ikinci kanun layihasında ise bazı vilayet ve İstanbul'da zuhur eden koleranın ortadan kaldırılması ve yayılmasının önlenmesi masrafına karşılık olarak 2.000.000 kuruşun sarfına izin verilmesi istenmiştir⁹¹.

Yine 28 Teşrin-i Sani 1327 (11 Aralık 1911) tarihinde mecliste, İstanbul ve bazı vilayetlerde zuhur eden koleranın ortadan kaldırılması ve diğer mahallere yayılmasının önlenmesi için toplam 11.000.000 kuruş tahsisatı öngören 4 Kanun layihası okunmuştur. 30 Mayıs 1327 (12 Haziran 1911) tarihli ilk kanun layihası şöyledir: "Bazı vilayatta zuhur eden koleranın indifai ve diğer vilayata men-i sirayeti için ittihaz olunacak tedabirin masarifine karşılık olmak üzere tahsisat-ı fevkalade olarak üç milyon kuruşun sarfına mezuniyet verilmiştir. 10 Temmuz 1327 (23 Temmuz 1911) tarihli ikinci kanun layihası "Bazı vilayet ve İstanbul'da zuhur eden koleranın tesrii indifiai ve diğer vilayata men-i sirayeti için ittihaz olunacak tedabirin masarifi tatbikiyyesine karşılık olmak üzere evvelce tahsisatı fevkalade olarak sarfına mezuniyet verilen 3.000.000 kuruşa ilaveten kezalik tahsisatı fevkalade olmak üzere 2.000.000 kuruşun sarfına Maliye ve Dahiliye Nezaretleri memurdur" şeklindedir. 12 Ağustos 1327 (25 Ağustos 1911) tarihli üçüncü kanun layihasında ise şu ifadeler yer almaktadır: "Bazı vilayet ve İstanbul'da zuhur eden koleranın men-i tevessüsü ve indifai için ittihaz olunacak tedabirin istilzam edeceği mesarife karşılık olmak üzere evvelce iki defada sarfına mezuniyet verilen 5.000.000 kuruşa ilaveten tahsisatı fevkalade olarak 3.000.000 kuruşun sarfına Maliye ve Dahiliye Nezaretleri mezundur" 21 Eylül 1327 (4 Ekim

⁹¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XX. s.53.

1911) tarihli son kanun layihasında ise “Kolera illetinin men’i tevessu ve indifai için karşılık olarak evvelce üç defada sarfına mezuniyet verilen 8.000.000 kuruşa ilaveten 3.000.000 kuruşun sarfına Maliye ve Dahiliye Nezaretleri mezundur” ifadeleri geçmektedir⁹².

Muvazene-i Maliye Encümenin konu hakkında olumlu görüş bildirdiği 29 Teşrin-i Evvel 1327 (11 Kasım 1911) tarihli mazbata da kanun layihalarının görüşüldüğü gün mecliste okunmuş ve yapılan tartışmalar sonucu Dahiliye Nazırı’nın meclise gelerek konu hakkında ayrıntılı açıklamalar yapması kararlaştırılmıştır⁹³.

Kanun layihaları daha sonra tekrar meclis gündemine gelmiş ve yukarıda yazılan 1. kanun layihası; Madde 1: Bazı vilayatta zuhur eden koleranın indifai ve diğer vilayati men-i sirayeti için ittihaz olunacak tedabirin mesarifine karşılık olmak üzere tahsisat-ı fevkalade olarak 3.000.000 kuruşun sarfına mezuniyet verilmişti. Madde 2: İşbu madde-i muvakkate-i kanuniyenin icrasına Maliye ve Dahiliye Nazırları memurdur şeklinde kabul edilmiştir. İkinci kanun layihası; “Bazı vilayetler ile İstanbul’da zuhur eden koleranın tesri-i indifai ve diğer vilayata men’i sirayeti için ittihaz olunacak tedabirin mesarif-i tatbikiyesine karşılık olmak üzere evvelce tahsisat-ı fevkalade olarak sarfiyatını mezuniyet verilen 3.000. 000 kuruşa ilaveten kezalik tahsisat-ı fevkalade olmak üzere 2.000.000 kuruşun sarfına Maliye ve Dahiliye Nazırları memurdur” şeklinde geçmiş, 3.kanun layihası; “Bazı vilayet ile İstanbul’da zuhur eden koleranın men’i tevessu ve indifa-ı için ittihaz olunacak tedabirin iltizam edeceği mesarife karşılık olarak evvelce iki defada mezuniyet verilen 5.000.000 kuruşa ilaveten tahsisatı fevkalade olarak 3.000.000 kuruşun sarfına Maliye ve Dahiliye Nazırları memurdur” şeklinde kabul edilmiştir. 4. kanun layihası ise şu şekilde kanunlaşmıştır; “Kolera illetinin men’i tevessu ve indifai için ittihaz olunacak tedabirin iltizam eylediği mesarife karşılık olarak evvelce üç defada sarfına mezuniyet verilen 8.000.000 kuruşa ilaveten 3.000.000 kuruşun sarfına Maliye ve Dahiliye Nazırları memurdur”⁹⁴.

⁹² Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XXI. s142.

⁹³ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XXI. s.142-145.

⁹⁴ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. XXIV. s.557-558.

I.Dünya Savaşı'na kadar bu hastalıklarla uğraşan Erzurum Vilayeti savaşın başlamasıyla sağlık açısından daha kötü durumlara düşmüştür. I.Dünya Savaşı'nda Erzurum bölgesinde açılan Kafkas Cephesi Erzurum Vilayeti'nin sağlık durumunu olağanüstü kötü yönde etkilemiştir.

1914 yılı sonları ve 1915 yılı kışında bölgede cereyan eden muharebeler ve Osmanlı ordusunun geri çekilmesi köy, kaza ve şehirlerde tam bir dramın yaşanmasına neden olmuştur.

1915 yılı Şubat ayında cepheden geri çekilen binlerce yaralı ve hasta asker Erzurum-Erzincan yolunu doldurmuş, bitkin olarak geri çekilen bu askerlerin durumu ve yol kenarlarındaki cesetler bölgeyi bekleyen felaketlerin bir habercisi olmuştur⁹⁵.

Yedek subay olarak Sarıkamış Cephesi'ne gitmek için Erzurum'a gelen Faik Bey, 1915 yılı Şubat ve Mart aylarında Erzurum, Tortum ve Narman'daki vaziyeti şu şekilde anlatmaktadır: "Erzurum'un büyükçe bir şehir olmakla beraber, Hükümet Meydanı'ndaki resmi binalardan başka tamamiyle çatısız, toprak ve kerpiçle yapılmış evleriyle kasvetli bir manzarası vardı. Yalnızca Ermeni mahallesi Kilise Meydanı'ndaki evlerin çatılı ve beyaz badanalı olduğu görülüyordu. Halkın kıyafeti de, başlarındaki sarıkların kalınlığı, büyüklüğüyle bir özellik göstermekteydi. Havaasının sertliğiyle tanınmış olan bu yörede, Mart ayı gelmiş olmakla beraber acı soğuklar hüküm sürüyor, sokaklardaki kalın buzlara güneş etki etmiyordu". "...Tortum kazasının merkezi olan Nihah Kasabası'na geldik. Geniş bir derenin iki tarafına dağılmış toprak evleri çamur deryası sokaklarıyla bu bir Anadolu köyüydü. Kar kalkmıştı. Kızılkilise'nin sert rüzgarlarından burada eser yoktu ama Sarıkamış faciasına ait sahneler pek bol görülüyordu. Hastane yapılan damlar, evler, hasta ve yaralılarla doluydu. Kasabanın boş yerlerinde, her biri 20-30 ceset alabilen geniş çukurlar kazılmış, buralardan bazıları dolmuş, ötekilerin dolması bekleniyordu. İki günlük erzakımızı aldık. Menzilden verilen hayvanlara eşyamızı yükledik, söğüt ağaçlarıyla süslü yeşil vadiler geçtik. Lisvak Köyü'ne vardık. Geceyi geçirmek için hastası bulunmayan bir dam altı bulmak bir

⁹⁵ Tonguç, Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.26.

mesele oldu. Hastalıktan korunmaya elden geldiği kadar çalışıyorduk. Cansız, yarı canlı insanın olmadığı bir gece geçirecek yer bulamadığımız için birkaç arkadaş Yukarı Lisvak yolunu tuttuk. Duygularımıza biraz da kuşku karıştı. Kuşkulu olmamanın imkanı da yoktu. Her taraf her türlü hastalığın milyarlarca mikrobunu ile doluydu. Bilhassa tifo ve tifüsün askerlerden köylüye bulaşarak yaptığı tahribat çok korkunçtu. Binlerce aile sönmüş, köyler tenhalaşmış, ordunun verdiği zayıfatın birkaç mislini halk vermişti. Evinde misafir kaldığımız Mustafa Ağa boynunu bükmüş, üzgün ve kadere boyun eğmiş bir halde diyordu ki; “köyümüzde onbeş kadar ihtiyardan başka kimse kalmadı, hele çocuklar toptan bitti, halimiz böyle ne olacak?” Zavallı adamın gözyaşları ak sakalını ıslatıyordu. Facianın korkunçluğunun elle tutulur bir durumda olduğu geçtiğimiz yerlerde, aksakallı dedelerle yüzü buruşmuş ninelerden başkasının görülmemesinden belliydi”, “Şimdiye kadar gördüğümüz kasaba ve köyler içinde İd (Narman Kaza Merkezi) birinciliği kazanmıştı. Sokaklardan geçerken topuğa kadar yükselen çamur içerisinde, daha gömülmelerine vakit bulunamamış bir cesedin koluna, bacağına basmadan geçmek mümkün olmuyordu. Dam içlerinde tüyler ürperici manzaralar; kapısının üstünde ‘şehitler mezarlığı’ yazılı levhası bulunan dört duvar arasındaki ölü yığınları; savaştan önce kışla olan büyük bir binada, birbiri üzerine yığılmış, kereste taşır gibi iplerle sıkı sıkı sarılmış, düşüncesizlik, ataklık kurbanlarının yüklü bulunduğu kağınların hazin hazin ses vererek gelişleri, ağızları yarı açık, sönmüş gözler arasından toprağın doymak bilmeyen midesine atılmalarını bekleyen ölümler, insan eti yiyerek domuz gibi olmuş, yamyamlaşmış bir sürü köpeğin korkunç bakışları, insanın duygularını, düşüncelerini felce uğratacak ve yaşadıkça hafızasından silinmeyecek hatıralar. Birbiri üzerine yığılmış, tepecikler meydana getirmiş olan bu cehalet şehitlerinin hemen hepsi, tifo, ateşli humma ve özellikle tifüsün yaptığı tahribattan ileri gelmişti”, “...Gerek İd’de ve gerek Aha köyündeki ölü bolluğu Erzincan’dan sonra yol kenarlarında gördüğümüz 3-5 ölü kadar bizi etkilemez olmuştu. Erzurum’dan sonra sık sık karşılaştığımız, köy damlarında küme küme yatan, bir kısmı soyulmuş, bir donla bırakılmış Türk çocuklarının ölümlerine artık iyice alışmıştık. Bu

ölüler kasabasında dört gün kaldık, yeme içme zorluğu ilk defa bizi burada karşıladı. Sular, evler, yiyecekler her taraf bulaşık, her taraf mikrop yuvası”⁹⁶.

Bu dönemde Erzurum şehir merkezi üstü başı perişan, soluk yüzlü, zayıf, bitkin hasta yaralı subay ve erlerle dolmuştu. Bozguna uğrayan orduyla gelen her türlü hastalık şehir ve köyleri istila etmiş halkı bitkin ve perişan bırakmıştı. Tortum kazası ve daha birçok yer hastane yapılan damlar, evler hasta ve yaralılarla doluydu. Tortum kazasının boş yerlerinde, her biri 20-30 ceset alabilen geniş çukurlar kazılmış bunlardan bazısı dolmuş ötekilerin dolması bekleniyordu⁹⁷.

Tortum’da geceyi geçirmek için hastası bulunmayan cansız, yarı canlı insanın olmadığı hiçbir ev bulayana Faik Bey ve arkadaşları geceyi geçirmek için Tortum’un Yukarı Lisvok köyüne gitmeye karar vermişler fakat burada da hastalığın yaptığı şiddetli tahribata şahit olmuşlardır.

Burada evinde kaldıkları Mustafa Ağa köyde 15 kadın ihtiyardan başka kimsenin kalmadığını, hele çocukların toptan öldüğünü söylemişti. Gerçekten de bilhassa tifo ve tifüsün askerden köylüye bulaşarak yaptığı tahribat çok korkunç olmuş, binlerce aile sönmüş, köyler tenhalaşmış, ordunun verdiği zayıyatın birkaç mislini halk vermişti⁹⁸.

Narman Kaza merkezi İd’de bu sıralarda subayın dehşetinin yaşandığı yerlerden birisi olmuştu. 9 Mart 1915 tarihinde sokakları topuğa kadar yükselen çamur içerisinde, daha gömülmesine vakit bulamamış, bir cesedin koluna bacağına basmadan geçmenin mümkün olmadığı İd’de gerçekten korkunç sahneler yaşanmıştır. Kasaba merkezinde kapısının üzerinde “Şehitler Mezarlığı” yazılı levhası bulunan dört duvar arasındaki ölü yığınları üzerinde kereste taşır gibi iplerle sıkı sıkı sarılmış asker cesetleri, insan eti yiyerek oldukça büyümüş köpeklerin korkunç görüntüsü Narman kaza merkezinin yaşadıklarını göstermektedir. Birbiri üzerine yığılmış, tepecikler meydana getirmiş olan bu askerlerin hemen hepsi, tifo, ateşli humma ve özellikle tifüsten dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu günlerde Narman’da köy damlarında küme küme yatan, bir kısmı

⁹⁶ Tonguç, Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.28-33.

⁹⁷ Tonguç, Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.28-30.

⁹⁸ Tonguç, Birinci Dünya Savaşı’nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.29-30.

soğulmuş bir donla bırakılmış askerlerin görüntüsü çok olağan bir durum halini almıştı. Sular, evler, yiyecekler, her tarafta salgın hastalıklar bölgede korkunç bir manzara oluşturmuştur⁹⁹.

Tortum kaza merkezi olan Nihah'ta hastane olarak kullanılan bir okul binasında sıhhi durum o kadar bozuktu ki bacağından yaralı bir asker burada tedavi görürken önce tifoya sonra da tifüse yakalanarak vefat etmiştir. Okulun ön ve arka sahralarında hazırlanmış geniş derin çukurlar vefat edecekler için açılmıştır¹⁰⁰.

Erzurum'un kuzeyinde durum böyleyken güney ve doğusunda da durum farklı değildi. Mesela Köprüköyü'nde henüz seyyar hastane tesis edilmeden önce hasta ve yaralılar 15 kadar ev ahır, samanlık gibi yerlerde firarilerle ölümlerle karışık bir halde bulunuyordu. Hasankale'de kışlada tesis edilmiş olan hastanede 1600 kasaba içinde 20 kadar evde 1000'den fazla hasta ve yaralı mevcuttu. Bundan başka Hasankale'nin her evinde hasta, firari birçok asker vardı. Hasankale civarındaki Pertev köyünde 1.000'den fazla yaralı ve hasta vardı. Bunların başında bir hekim bile yoktu. Alvar köyünde ise 230 yaralı ve hasta yatıyor ve bunlara bir eczacı kendiliğinden bakıyordu. Erzurum hasta, yaralı firari, özetle her çeşit asker akınıyla karşı karşıya kalmış, sokaklarda, hanlarda, ahırlarda pek çok asker ölmüştü. Lekeli tifo, hummayı racia salgını en üst seviyeye çıkmış, sahra sıhhiye müfettiş-i umumisi Süleyman Numan lekeli tifoya yakalanmış, Ordu Komutanı Hafız Hakkı 3 Şubat 1915'te lekeli tifoya tutularak 13 Şubat'ta vefat etmiştir¹⁰¹. Erzurum hasta ve yaralıları daha fazla kabul edemediğinden Erzurum ovası'nda Ilıca, Kân, Stavuk, köylerine de hastalar dolmuştur. Buralarda tam manasıyla müthiş bir sefalet hüküm sürmüştü, ölen ve kalanın hesabının belli olmadığı bu günlerde salgın halka da sirayet etmiş, Erzurum'da halktan günde 20-30 kişi bu hastalıklardan ölmüştür. Bütün vilayet memurları da şehir ve köylerdeki hastanelerde çalışmaya başlamış hastalara hizmet etmiş, bunlardan da vazife başında pek çoğu ölmüştür.

⁹⁹ Tonguç, Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.31-33.

¹⁰⁰ Tonguç, Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, s.38-39.

¹⁰¹ Tevfik Sağlam, Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet, İstanbul, 1941, s.11-12.

Durumun daha da vahimleşmesi üzerine, Erzurum'la Erzincan arasında Evreni, Karabıyık, Şavşek, Dalov, Hacı Vahit Bey Hanlarında Erzincan'da Şerefiye'de birer istirahatane tesis edilmiş Tercan'da da 60 yataklı bir hastane açılmıştır: Özellikle firar eden tebdil-i hava olan erler hastalığı sivillere bulaştırmış Erzurum'dan Ulukışla'ya kadar ana menzil hattı ve Erzurum-Kiğı-Palu, Maden-Diyarbakır ve Erzurum-Erzincan-Harpüt-Diyarbakır yollarındaki ve civarındaki köylere hastalık bulaşmıştır¹⁰².

Durum o kadar kötüydü ki, 8 Mart 1915 itibariyle Aşkale nahiyesinde hekim yoktu ve nahiyenin % 60'ı lekeli tifo'ya tutulmuştu. Nahiyede her gün ortalama 5-6 ölüm oluyordu¹⁰³.

Erzurum Valisi Tahsin Bey 24 Kanun-i Sani 1330 (6 Şubat 1915)'te Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Tifus, hummayı racia ve dizanterinin orduda ve halk arasında mühim tahribat yaptığını ifade etmiştir. Buna göre askerden 20.000 hasta vardır. Bazı köylerde vefatlar korkunç bir hal almıştır. Nakliye vasıtalarının yokluğu kışın şiddeti, tabib azlığı, vilayetin en önemli sıkıntılarıdır. 20 tabip vefat etmiş, 30'u da hasta bir haldedir. Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Süleyman Numan Bey'in gelmez hastalanması ve tedavisine gerek görülerek İstanbul'a dönmek zorunda kalması, vilayeti ondan istifade etmek hususunda çaresiz bırakmıştır. Onun yerine gelen İbrahim Tali Bey'le işleri yürütmeye çalışan vilayet hastalık bir hayli yayıldığı için mücadelenin çok zorlu geçeceğini ifade etmiştir¹⁰⁴.

Erzurum vilayetine göre hastalığın yayılma nedenleri şunlardır:

1-Askerin tibben, pislikten korkup çekinmemesi, hastalıktan ve pislikten kendini koruyamaması,

2-Harb alanının gayet soğuk olması ve yaklaşık 1 metre karla kaplı olması.

3-Hastalığın birden bire yayılmasıyla Erzurum ve civarında hastanelerin kifayet etmemesi üzerine askerin evlerde tedavilerine mecburiyet görülmesi ve askerin hastalığı bu yolla ahaliye bulaştırması

¹⁰² Sağlam, Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s.12.

¹⁰³ Sağlam, Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet, s.18.

¹⁰⁴ BOA.DH.İUM. Dosya No:6. Gömlek No:42. Belge No:1.

4-Savaş alanında yaralanan önemli miktarda subay ve askerin mevcut hastanelere yatırılarak tedavilerine itina edilmeyerek hastalığın icabının yapılmaması

5-Yaralı ve hastaların en yakın merkezlerden olan Erzincan, Trabzon, Mamumetilaziz'e sevki için soğukların ve yolların müsaade etmemesi. İcabı kadar at arabası bulunmaması

6-Bölgedeki izdihamı zar zor hafifletmek için askere tebdil-i hava verilmesi ve bunların yaya olarak uzun mesafeyi kat edememeleri ve köylerde kalarak telef olmaları ve hastalığı uzaklara kadar bulaştırmaları.

7-Seferberlik ilanından harbin çıkışına kadar maalesef hastalık ve hastane namına hiçbir teşebbüs ve hazırlıkta bulunulmaması ve harb başlayınca birden ihtiyaçların ortaya çıkması.

8-Tabiblerin bilhassa hasta bakıcıların azlığı, Erzurum şehrinin pis ve kalabalık olması¹⁰⁵.

Felaketin sebepleri olarak bunları sıralayan Erzurum Vilayeti şu üç noktanın da acilen dikkate alınmasını istemiştir.

1-Erzurum'a İstanbul'dan ve civardan mülki askeri resmi veya hususi tabiblerden 40-50 doktor ile 200 hasta bakıcının gönderilmesi.

2-Hummay-ı Raciaya karşı 914 denilen aşı yetiştirilmesi

3-Hasta ve yaralıların ulaştırılması ve rahatları için 100 at arabası gönderilmesi¹⁰⁶.

Tifüsün bulaşması hususunda aldıkları hiçbir önlemin işe yaramadığını ve hastalıkla baş edemediklerini yazan Vali Tahsin Bey, bu hastalığın Avrupa'da artık tedavi edilebilen ve neredeyse unutulmuş bir hastalık olmasından dolayı, Erzurum bölgesi için ciddi bir tehlike olan bu hastalığın tedavisi ve bulaşmasının önlenmesi için tetkikat ve incelemede bulunmak üzere Avusturya ve Almanya Profesörlerinden oluşan bir tıp heyetinin Erzurum ve Erzincan'a gönderilmesi için her iki devlet sefaretleri nezdinde teşebbüste bulunulmasının kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir. Erzurum ve çevresindeki doktorların hastalık için bir hayli tetkikatta bulduklarını fakat böyle bir

¹⁰⁵ BOA.DH.İUM. Dosya No:6. Gömlek No:42. Belge No:1-2.

¹⁰⁶ BOA.DH.İUM. Dosya No:6. Gömlek No:42. Belge No:2.

heyetin gelmesi durumunda bu tehlikenin geçip hem askerin hem de ahalinin kurtulacağını yazan Tahsin Bey bunun insanlık hizmeti olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁷.

Bu yazıyla yetinmeyen Tahsin Bey İstanbul'u halen devam eden ve edecek salgınlar için uyardıya devam etmiştir. 27 Kanun-i Sani 1330 (9 Şubat 1915) tarihinde gönderdiği yazıda ise Erzurum'da tifus hastalığının yayıldığını ifade etmiş, muhacirlerin yarattığı izdihamın bu salgının yayılmasına yardım ettiğini ifade etmiştir. Askerden ve ahaliden 5 ay zarfında Erzurum Kalesi içindeki mezarlıklara defnedilen cenaze miktarının 10.000'i geçtiğini söyleyen Vali Tahsin Bey, erzak ve cephanesinin kollarında, hanlarda, sokaklarda telef olan binlerce hayvanatın dahi gelişigüzel etrafa atıldığını yazmış ve asker mezarlıklarının pek yüzeysel kazıldığı için ilkbahar gelince Erzurum'da kolera ve sair bulaşıcı ve öldürücü hastalıkların ortaya çıkmasının doktorların ortak kanaati olduğunu belirtmişti. Belediyede beş paranın kalmadığını ve bu seneki varidatının da İstanbul'dan gönderilmediğini belirten Tahsin Bey bu duruma karşı hazinenin bir fedakarlıkta bulunması gerektiğini yazmıştır. Şimdiden sıhhi icablar için harcanmak üzere ki, bunlar: "Cenazeleri derin bir surette defnetmek ve hayvan leşlerini yakmak, suları pislikten temizlemek gibi işlerdir", sıhhiye bütçesinden veya başka yerlerden 5.000 liralık tahsisat istemiştir. Tifüsün, şimdiki vaziyetinin koleranın yayılma biçiminden ve tahribatından farklı olmadığını belirten Tahsin Bey, bu felakete karşı durmak için Erzurum Vilayeti'nin bu paraya şiddetle ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁸. Dahiliye Nezareti, tifüs hastalığının önlenmesi için Erzurum Vilayeti'nden talep edilen 40 veya 50 doktor ve 200 hastabakıcı talebini savaş şartları nedeniyle kısmen karşılayabilmiş, 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915) tarihinde vilayete gönderdiği yazı ile lüzum görülen tedbirleri almak ve sıhhi tertibatı kurmak üzere teşhis-i marazi muallimi Hamdi Beyle, 8-10 kadar tabibin ve yine Erzurumla komşu vilayetlerde istihdam edilmek üzere, görülen bulaşıcı hastalık konusunda eğitilen sağlık personelinin bölgeye gönderileceğini ifade etmiştir¹⁰⁹.

¹⁰⁷ BOA.DH.İUM. Dosya No:6. Gömlek No:42. Belge No:2.

¹⁰⁸ BOA.DH.İUM. Dosya No:6. Gömlek No:42. Belge No:3.

¹⁰⁹ BOA.DH.ŞFR. Dosya No:50. Gömlek No:35.

29 Kanun-i Sani 1330 (11 Şubat 1915) tarihinde İstanbul'a bir yazı daha yazan Tahsin Bey, pek şidetli bir şekilde devam eden tifüsle hakkıyla baş etmek için Sahra Sıhhiye Müfettişi Umumisi Süleyman Numan Bey'in tavsiye ettiği tedbirler arasında askere bol gıda, bilhassa çay ve çamaşırları için bol miktarda şeker ve sabun verilmesinin de olduğunu ifade etmiş ve Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyetlerinin her şeye tercihen Erzurum'a 25.000 kıyye sabun ve 100.000 kıyye şekeri acil olarak göndermelerini istemiştir¹¹⁰.

Nezaret bu acil isteğe 31 Kanun-ı Sani 1331 (13 Şubat 1915) tarihinde cevap vermiş ve Hilal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti reisleriyle görüşüldüğünü istenilen sabun ve şekeri iftiharla vermeyi taahhüt ettiklerini Erzurum'a yazmıştır. Fakat bunların nakli hususu temininden daha mühim olduğu için levazım Reisi İsmail Paşa'nın görüşüne başvurulduğunu İsmail Paşa'nın ise Trabzon'da istenilen miktardan çok fazla şeker çay ve sabunun bulunduğunu söylediğini yazan nezaret şu halde bunların Trabzon'dan temininin daha kolay ve çabuk olacağını ve Erzurum'un bunları Trabzon'dan temin etmesini istemiştir¹¹¹.

İşin peşini bu şekilde bırakmayan Dahiliye Nezareti 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915) tarihinde Trabzon Vilayeti'ne gönderdiği yazıyla Erzurum'un 25.000 kıyye sabun ve 100.000 kıyye şeker acil ihtiyacı olduğunu ve Trabzon'da fazlasıyla mevcut bu maddelerin Harbiye Nezareti de izin verdiği için acilen Trabzon'dan ve Erzurum'a yakın diğer yiyecek dolu ambarlardan en seri vasıtalarla gönderilmesini istemiştir¹¹².

Erzurum'daki bu zor durum üzerine 12 Mayıs 1331 (25 Mayıs 1915) tarihinde Erzurum vilayetinin 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli ihtiyaç bildiren yazısına cevap veren Dahiliye Nezareti bölgeye sevk edilen erzak miktarı hakkında Sivas Vilayeti'nden bilgi alınamamış ise de Trabzon, Mamuretilaziz, Diyarbekir Vilayetleri'nin bu sene başından beri Erzurum'a sevk edilmek üzere diğer ambarlara sevk ettikleri erzakın yekununun 3.500.000 kiloyu geçtiğinin bu vilayetlerden

¹¹⁰ BOA.DH.İUM. Dosya No:6. Gömlek No:42. Belge No:4.

¹¹¹ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:49. Gömlek No:262.

¹¹² BOA. DH.ŞFR. Dosya No:50. Gömlek No:36.

bildirildiğini ifade etmiştir. Erzurum Vilayeti'nin hiçbir taraftan erzak gelmedi şeklindeki itirazlarının hayretle karşılandığını yazan nezaret erzakın gönderilmeme durumuna karşı her türlü vasıtanın teminiyle her türlü zorluğa karşı konularak erzakın ordu kumandanının göstereceği ambarlara sevkinin ve bunun Harbiye Nezareti'nden bildirilen miktardan az olmamasına dikkat edilmesi hususlarında yukarıdaki vilayet ve Canik Mutasarrıflığı'nın bir kez daha uyarıldığını ifade etmiştir¹¹³.

Konu ile ilgili olarak 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915)'te Sivas Vilayeti'ne bir yazı gönderen Dahiliye Nezareti şimdiye kadar Erzurum merkeze komşu vilayetlerden yevmiye gönderilen erzakın yeterli gelmediği ve her vilayetin gönderme kapasitesi ve nakliye vasıtalarının miktarı dikkate alınarak bunu çoğaltmasının ve vilayetlerin bunun için bir kapasite tayininin zaruri olduğunu ifade etmiştir. Sivas Vilayeti'nden Erzurum'a günlük ne miktar sevkiyat yapıldığını ve bunu ne dereceye kadar artıracaklarını soran nezaret Sivas dahilinde bargir, katır, merkeb veya bunlarla çekilen ne kadar araba daha satın alınabilir diyen nezaret veya kendi vasıtalarıyla veya belirli ücretle nakliyatı üstlenecek müteahhit bulunabilir mi diye sormuştur¹¹⁴.

Milli Mücadele yıllarında da Erzurum yetersiz altyapısı tabip ve sıhhiye malzeme eksikliği yüzünden birçok hastalıkla karşı karşıya kalmıştır.

26 Teşrin-i Sani 1336 (1920) tarihli Albayrak Gazetesi'nde İhmal Mahallesi'nde üç hanede 5-6 kişide hummay-ı racia hastalığının görüldüğü yazılmış ve halk bitlerden geçen bu hastalık dolayısıyla uyarılmıştır. Gazete halkın temizliğe son derece dikkat etmesini, elbiselerini, halı, döşek ve minderlerini sık sık kaynar suda yıkamasını, özellikle saçları uzun olduğundan kadınların saçlarını sabun ile karışık sirke ile taramalarını tavsiye etmiştir. Hastalığın belirtilerinin dehşetli bir titreme, 40 derece ateş, baş ve bel ağrısı, kusma vücudunun çeşitli yerlerinde ağrılar, geceleri sayıklama, uykusuzluk, paslı ve kirli bir dil bazen de gözlerde ve deride sarılık olduğunu yazan gazete hastalığın 4-5 gün ara verip hastayı tekrar hastayı yatağa düşürdüğünü yazmıştı. Hastalığın öldürücü olabileceğini anlatan gazete, temizliğe dikkat edilmesini ve halkın

¹¹³ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:53. Gömlek No:109.

¹¹⁴ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:54. Gömlek No:269.

toplularak bir arada bulunduğu ve kullandığı ortamlarda çok temkinli davranılmasını öğütlemiştir¹¹⁵.

Yine bu dönemde çiçek hastalığı da Erzurum Vilayeti'nde sık görülen bir hastalık olmuştur. Tedavisi ve aşısı zamanında yapılmadığında çok tehlikeli olabilen bu hastalığa karşılık valilik 27 Kanun-ı Evvel 1336 (1920) tarihinde Albayrak Gazetesi'ne bir ilan vermiş ve Erzurum'da çiçek hastalığı görüldüğünü ifade ettikten sonra her gün belediye eczanesiyle, sıhhiye dairesinde ve Gureba Hastanesi'nde aşı uygulaması yapıldığını haber vererek halkı bu konuya ilgi göstermeleri hususunda uyarmıştır¹¹⁶. Bu dönemde resmi kurumların halkı ikaz etmesine neden olan diğer bir hastalıkta kızamıktır. Erzurum Sıhhiye Dairesi bazı mahallerde seyrekte olsa kızamık hastalığının teşhis edildiğini ifade etmiştir. Bu hastalığın daha çok çocuklarda görülmesinin bulaşıcı olmasının tehlikeyi artırdığını ilan eden müdüriyet hasta olan çocukların diğer çocuklarla temas ettirilmemesini soğuktan muhafaza ettirilmesini hasta çocuklara çay ve kırmızı şekerli şurabatın verilmesini tavsiye etmiştir¹¹⁷.

C-KAPLICALAR

Erzurum vilayetinin sakinleri tarihin her döneminde buradaki şifalı sulardan faydalanmışlardır. Türkler gittikleri her yerde temizlik konusunda kökleşmiş olan gereksinimlerini yerine getirecek ve ihtiyaçlarını karşılayacak tedbirleri almaya ve araçları aramaya yönelmişlerdir. Arayıp buldukları araçların içinde ve belki de bunların başında oturdukları yerlerin bölgelerin ve ülkelerin çermikleri gelmektedir¹¹⁸. Anadolu'nun birçok bölgesinde bu çermiklerden en azami ölçüde faydalanılmaya çalışılmış ve bunların gelecek kuşakların işlerine ve sağlıklarına yarayacak ve ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde tesislerle donatılmasına gayret gösterilmiştir.

¹¹⁵ Albayrak, 26 Teşrin-i Sani 1336 (1920), S:120, s.2.

¹¹⁶ Albayrak, 27 Teşrin-i Sani 1336 (1920), S.124, s.2.

¹¹⁷ Varlık, 13 Kanun-ı Evvel 1339(1923), S.207, s.3.

¹¹⁸ Zeki Başar, Erzurum İlinde Şifalı Sular Yerleri Genel Durumları, Nitelikleri, Ankara, 1973, s.5.

Erzurum Osmanlı Türkleri'nin eline harap bir şekilde geçmişti. 1529 yılında Kanuni Sultan Süleyman tarafından Erzurum Sancak Beyliğine tayin edilen Mehmet Han şehir harap olduğundan Bayburt'ta oturmak zorunda kalmış, o tarihlerde Pasin Sancak Beyliği'ne atanmış bulunan kardeşi Mirza Ali ile Erzurum ve havalisinin imarı için çalışmışlardır. Bu şekilde imar işlerini yürümüşler, çermikleri kaplıca haline getirmekle şehrin imarını zenginleştirmişlerdir. Pasinlerdeki Küçük Çermiği Mirza Ali'nin oğlu yaptırmış, önceleri Micingert Sancakbeyi iken sonraları Hasankale Sancakbeyi olmuş olan onun oğlu Şah Bey'de yine aynı yerde Büyük Çermiği yaptırarak temizlik tesislerine ve genel sağlık konusuna fazlası ile önem verdiklerini ispatlamışlardır¹¹⁹.

Kaplıcalar bu çalışmada incelenilen dönemde de halkın sağlık ve temizlik için başvurduğu yerler olmuştur. Bu yıllarda Erzurum vilayeti genelinde halkın gittiği kaplıcalar ve bazılarının kimyasal içerikleri şöyledir:

Erzurum merkez kazaya bağlı Müdürge, Soğukçermik ve Karur köylerinde bulunan kaplıcaların suları tatlı ve soğuktur. Akdağ ve Arzuti köylerinde bulunan iki kaplıcanın suyu ise sıcaktır¹²⁰. Bunlardan Erzurum'a 4 saat mesafede bulunan Akdağ kaplıcasının suyunda kibrit-i hadid, hamiz-i karbon, kibrit kils bulunmaktadır¹²¹.

Merkez kazaya bağlı Ilıca nahiyesi merkezinde 3 adet oldukça muntazam kaplıca ve 1 adet Gelingeldi isminde ufak bir çermik mevcuttur. Bunların suları sıcak, Balıklı ve Kârgiri köylerindeki kaplıcaların suları ise soğuktur¹²².

Kârgiri (Kevgiri) köyü kaplıcası, Erzurum'a 4 saat mesafede suyun terkinde Hamiz-i Karbon, Kibrit Kils, Klorit Kils bulunmaktadır¹²³.

¹¹⁹ Başar, Erzurum İlinde Şifalı Sular, Yerleri, Genel Durumları, Nitelikleri, s.5.

¹²⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.278.

¹²¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.436.

¹²² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.281.

¹²³ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.336.

Yine merkez kazaya bağlı Aşkale nahiyesinin Cinis köyü yakınlarındaki Kesikköprü ve Mezraa köylerinde iki adet soğuk ermik bulunup bunların sızı ve kaşıntı hastalıklarına iyi geldiği görölmektedir¹²⁴.

İspir kazasının Hölenk köyünde 7 ve bazen de 3 senede bir kere çıkan sıcak bir kaplıca cilt hastalıklarına iyi gelmektedir¹²⁵.

Pasinler kaza merkezinde biri büyük diğerı daha küçük iki sıcak kaplıca ile bir de soğuk ermik vardır¹²⁶. Bu ermiklerdeki suyun terkininde ise Kibrit-i Hadid'den Sodyum, Kibrit ve Limonit Hadid vardır¹²⁷.

Yine Pasinler dahilinde Kızılermik, Asboğa, Sereboğa ve Alibaba isimlerinde sıcak kaplıcalar mevcuttur. Bu kaplıcaların suları sızı, sıtma ve hararete gayet iyi gelmektedir ve cilt hastalıklarının tedavisinde de bu suların faydaları görölmektedir.¹²⁸

Hamamdere mevkinde bulunan Kızılermik kaplıcasının suyunda ise Karbonat Sod, Karboniyet Potas Kibrit-i Hadid ve Kibrit Kils bulunmaktadır¹²⁹. Erzurum vilayetine bağlı Hınıs kazasının şuşar Nahiyesi'ne bağlı Gökoğlan ve Neman köylerinde birer sıcak kaplıca ve Bingöl eteğindeki Mümaş Köyü ile Hınıs Kazasının Değirmenboyu tabir olunan dereye suyu soğuk ve acı birer kaplıca vardır. Kiği kazasının Hemzan ve Harur köylerinde de cilt hastalıklarına iyi gelen iki adet sıcak kaplıca vardır¹³⁰.

Erzincan merkeze 2 saat mesafede Norgah ve akırman köylerinde sıcaklığı ve kükürt oranı mutedil iki kaplıca vardır¹³¹. Yine Erzincan Sancağına bağlı Pülümur

¹²⁴ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.286.

¹²⁵ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.300.

¹²⁶ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.324.

¹²⁷ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.435.

¹²⁸ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.325.

¹²⁹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.435.

¹³⁰ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.337-338.

¹³¹ Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900, s.475.

kazasında Hasan Gazi ve Bozağa Boğazı arasında cilt hastalıklarına iyi gelen bir kaplıca halkın gittiği yerler arasındadır¹³².

Erzurum'un I. Dünya Savaşı esnasında Rus işgali altına girmesinden sonra mevcut kaplıcalar Rusların da dikkatini çekmiştir. Kaplıcaları yeniden onaran ve tesisler yapan Ruslar en azami derecede buralardan faydalanmışlardır. Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere Mustafa Kemal Paşa ile birlikte 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Hüsrev (Gerede) Bey, 4 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum'a gelen Doktor Albay İbrahim Tali Bey'i Ilıca'da karşılamış ve burada gelen misafirle birlikte kaplıcalardan istifade ettiklerini yazdıktan sonra¹³³ kaplıcalarla ilgili görüşünü şöyle ifade etmiştir: "Doktor Albay İbrahim Tali Bey geldi, çermiklerde yani Ilıca'da karşıladık. Büyük Çermik'te bir güzel yıkandık. Bizim çocukluk yıllarımızdaki hatta I. Dünya Savaşı'ndaki durumundan çok farklı. Rus istila ordusu bir daha çıkmamak niyetiyle buralardaki şoseleri yaptırmış. Kaplıcaları onarttırmış, Kaplıcanın içine temiz girmek için çevresine duş tesisatı kurmuş."¹³⁴

Yine Erzurum'un Rus işgali altında kaldığı yıllarda Pasinler'deki kaplıcalardan kaza halkına yardım için buraya gelen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi tarafından onarılmıştır. Cemiyet tarafından Pasinler'e gönderilen Sarıkamış Şubesi Vekili Abdullah Sultanov ve arkadaşları kaza halkına yaptıkları yardımların yanı sıra onların çeşitli konulardaki isteklerini de gerçekleştirmişlerdir. Bu çerçevede Pasinler halkının kullanılamayacak derecede harap olmuş olan kaplıcaların tamiri isteğiyle karşılaşan Abdullah Sultanov Belediye veznesinden bu iş için 300 manat almayı başarmıştır¹³⁵.

15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'da Erzurum'da bulunduğu müddet zarfında kaplıcalardan faydalanmış ve halka bunları tavsiye etmiştir.

¹³² Salname-i Vilayet-i Erzurum, 1318/1900 s.475.

¹³³ Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler, s.64.

¹³⁴ Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı Atatürk ve Devrimler, s.64.

¹³⁵ Aslan, "Kardeş Kömeği" (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, s.285.

Milli Mücadele'nin en yorucu günlerinde, Kâzım Karabekir Paşa ve arkadaşları başta Ilıca olmak üzere mevcut kaplıcalardan faydalanmışlardır¹³⁶.

Yine Kâzım Karabekir Paşa Pasinler'deki kaplıcalardan da zaman zaman faydalanmış ve eskiden de devam ettiği bu banyoların faydalarını zaman zaman anlatmıştır¹³⁷.

Milli Mücadele yıllarında halkın Ilıca kaplıcalarından faydalanması için çeşitli imkanlarda da sunulmuştur. 1922 yılı Mayıs ayında Ramazan Bayramı münasebetiyle Ilıca'ya katar seferleri düzenlenmiş ve bu seferler bayramın üç günü karşılıklı devam etmiştir¹³⁸.

D-DOĞAL AFETLER

1908-1923 yılları arasında Erzurum vilayetini etkileyen çok büyük bir doğal afet meydana gelmemiştir. Fakat zaman zaman meydana gelen küçük çaptaki bazı doğa olayları kısmi zararlara yol açmıştır.

Erzurum vilayeti genelinde bu dönemde meydana gelen sel felaketlerinin yol açtığı hasarlar , hem yerel idarenin hem de merkezi hükümetin çabalarıyla giderilmeye çalışılmış, özellikle merkezi hükümet bu felaketler sonrası zararların ortadan kaldırılması için elinden geleni yapmış ve felaketzedelere yardımcı olmuştur.

1908 yılında İspir'in Kelens köyünde yağışlardan dolayı meydana gelen toprak kayması sonucunda birçok ev tamamen yıkılmıştır.¹³⁹

Felaket üzerine Erzurum vilayetine birisinin tutarı 3.000 kuruş olmak üzere iki kere yardım gönderilmiştir¹⁴⁰. Fakat yardım yeterli gelmediğinden vilayet idaresi 26 Temmuz 1325 (8 Ağustos 1909) tarihinde 4.000 kuruş daha yardım talebinde bulunmuştur¹⁴¹. Dahiliye Nezareti bu isteğe 19 Ağustos 1325 (1 Eylül 1909) tarihinde verdiği cevapta istenilen 4.000 kuruşun gönderilmesinin daha sonra görüşüleceğini

¹³⁶ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.283.

¹³⁷ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.400.

¹³⁸ Varlık, 30 Mayıs 1336 (1922), Sayı:35, s.4.

¹³⁹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-1. Gömlek No: 68. Belge No:1.

¹⁴⁰ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-1. Gömlek No: 68. Belge No:1.

¹⁴¹ BOA.DH.MUİ. Dosya No:1-1. Gömlek No:71. Belge No:1.

belirtmiş, öncelikle geçen sene gönderilen 3.000 kuruşun hangi tertipten gönderildiğinin kendilerine bildirilmesini, ayrıca buraya gönderilecek mühendis için verilecek 5 lira ücretin harcırah tertibinden ödenmesini istemiştir¹⁴².

Dahiliye Nezareti ayrıca talep edilen 4.000 kuruş için Maliye Nezareti'ne 2 Eylül 1325 (15 Eylül 1909) tarihinde bilgi vermiş ve iki defa gönderilen paradan ayrı olarak vilayetin 4.000 kuruş daha istediğini yazmıştır. Belirtilen meblağın Erzurum defterdarlığı tarafından ödenip senetlerinin Masarif-i Gayr-i Melhuza tertibinden hazineye gönderilmesini isteyen Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilayetine gönderdiği yazıda da konuyu Maliye Nezareti'ne bildirdiğini ve istenilen 4000 kuruşun vilayet defterdarlığı tarafından ödenmesi lüzumunun Maliye Nezaretine yazıldığını ifade etmiştir.¹⁴³

Erzurum'da meydana gelen bir başka sel felaketi ise 10 Ağustos 1325 (23 Ağustos 1909) tarihinde Erzurum merkeze bağlı Ovacık ve Yeni Karye köylerinde ve Bayezid Sancağı'na bağlı Eleşkirt kazasının Amad köyünde meydana gelmiş, bu felaket mal ve can kayıplarına yol açmıştır¹⁴⁴.

Erzurum Valisi Celal Bey, 12 Ağustos 1325 (25 Ağustos 1909) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Eleşkirt'in Amad köyünde meydana gelen selde Harun isimli 15 yaşında bir çocuğun öldüğünü, 350 himar yükünde buğdayın, 30 samanlık, 5 kıta bostan ve darı tarlalarının zarar gördüğünü, 30 baş kara sığır, 8 camuş danası ve 40 baş koyunun telef olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Erzurum merkez sancağına bağlı Ovacık Köyü'nün önemli bir kısmı ile Yeni Karye köyünün bir kısmının selden etkilendiğini, Yeni Karye köyünde 70 dananın telef olduğunu yazmıştır¹⁴⁵.

1909 yılı sonbaharında bir sel de Erzincan merkez sancağına bağlı Esesi ve Sis Dağı köylerinde meydana gelmiştir¹⁴⁶. Felaket dolayısıyla Erzurum vilayetinden gelen

¹⁴² BOA.DH.MUİ. Dosya No:1-1. Gömlek No:71. Belge No:1.

¹⁴³ BOA.DH.MUİ. Dosya No:10-1. Gömlek No:68. Belge No:1.

¹⁴⁴ BOA.DH.MUİ. Dosya No:2-1. Gömlek No:45. Belge No:1.

¹⁴⁵ BOA.DH.MUİ. Dosya No:2-1. Gömlek No:45. Belge No:1.

¹⁴⁶ BOA.MV. Dosya No:132. Gömlek No:76.

yazı üzerine Dahiliye Nezareti, konuyu 16 Eylül 1325 (29 Eylül 1909) tarihinde 2648 numaralı tezkere ile Meclis-i Vükela'ya yollamıştır. Konuyu 27 Eylül 1325 (10 Ekim 1909) tarihinde görüşen Meclis-i Vükela, selde harap olan 40 hanenin yeniden inşası ve selden zarar görenlere yemeklik olarak dağıtılması için 80.000 kuruşun Masarif-i Gayr-i Melhuza tertibinden ödenmesi hususunda Erzurum Vilayeti'ne izin verilmesini uygun görmüş ve Maliye Nezareti'ne konu ile ilgili bilgi verilmesini karara bağlamıştır¹⁴⁷.

Dahiliye Nezareti'nden Meclis-i Vükela'ya gönderilen 4 Haziran 1326 (17 Haziran 1910) tarihli ve 847 numaralı tezkere de Erzurum vilayetinde meydana gelen başka bir sel yüzündendir¹⁴⁸. 19 Mayıs 1326 (1 Haziran 1910) tarihinde sabah saat 9'da başlayan ve iki saat kadar devam eden şiddetli yağmur dolayısıyla Pasinler Kazası'nın merkezi olan Hasankale'de birçok bina ve devlet ambarları yıkılmıştır. Sel felaketinin haber alınmasından hemen sonra vilayet yardımı koşturmuştur. İlk anda felaketzedelere 5.000 kuruş tahsis edilmiştir. Hilal-i Ahmer Sıhhiye Müfettiş Vekili ve Belediye Tabibi felaketten hemen sonra bölgeye gönderilmiş ve gerekli tedbirler alınmıştır. Selin çok büyük olmasına rağmen olayda can kaybı yaşanmamıştır¹⁴⁹. Konuyu 3 Haziran 1326 (16 Haziran 1910) tarihinde görüşen Meclis-i Vükela, Pasinler kazasında dolu ve fırtınanın yol açtığı hasarın giderilmesi için Erzurum Vilayetine 2.000 liranın Masarif-i Gayr-i Melhuza tertibinden gönderilmesini ve zararın giderilmesi ve felakete maruz kalanların sıkıntılarının sona erdirilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını kararlaştırmıştır¹⁵⁰.

Padişah V. Mehmet Reşat'ta konu ile yakından ilgilenmiş ve felaketzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması için 500 lira yardımda bulunmuştur. Padişahın bu yardımı Meclis-i Mebusan'ın 7 Haziran 1326 (20 Haziran 1910) tarihli toplantısında Erzurum Mebusu Ahmet Ziya Bey tarafından gündeme getirilmiş ve Meclis-i Mebusan'ın padişaha konu ile ilgili teşekkürleri sunulmuştur¹⁵¹.

¹⁴⁷ BOA.MV. Dosya No:132. Gömlek No:76.

¹⁴⁸ BOA.MV. Dosya No:141. Gömlek No:52.

¹⁴⁹ Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.358-359.

¹⁵⁰ BOA.MV. Dosya No:141. Gömlek No:52.

¹⁵¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, XII, s.412.

Pasinler kazasında meydana gelen selden dolayı yıkılan evlerin yapımına kısa zamanda başlanmıştır. Afet evlerinin kurulduğu mahalleye Padişah V.Mehmed Reşad'ın ismine atfen Reşadiye Mahallesi isminin verilmesi hususu Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılmış, nezaret de 19 Temmuz 1326 (1 Ağustos 1910) tarihinde konuyu sadarete iletmiştir¹⁵².

Sadaret konu ile ilgili olarak Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 29 Temmuz 1326 (11 Ağustos 1910) tarihli yazıyla yeni evlerin yapılacağı mahalleye Reşadiye isminin verilmesi şeklindeki teklifin padişah tarafından da uygun görüldüğünü ifade etmiştir¹⁵³. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti, Erzurum Vilayeti'ne 31 Temmuz 1326 (13 Ağustos 1910) tarihli bir yazı göndererek yeni kurulacak mahalleye Reşadiye isminin verilmesinin kabul edildiğini bildirmiştir¹⁵⁴.

Aşırı yağışlar ve sel 1330 yılı Mayıs (Mayıs-Haziran 1914) ayında İspir ve çevresine bir kez daha zarar vermiştir. Erzurum Vilayeti'nden 26 Mayıs 1330 (8 Haziran 1914) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda bir aydan beri aralıklarla yağmakta olan yağmurun 24 Mayıs 1330 (6 Haziran 1914) günü şiddetlendiği belirtilmiş saat 11.30 sularında gayet şiddetli esen fırtına ile birlikte sekiz santimetre çapında dolu yağdığı ve bunun tarım arazilerine büyük zarar verdiği yazılmıştır¹⁵⁵.

İncelenen dönem içerisinde Erzurum'da meydana gelen bazı yangınlar da kısmi zararlara yol açmıştır.

30 Teşrin-i Evvel 1327 (12 Kasım 1911) tarihinde Erzurum merkezde Sanayi Mektebi¹⁵⁶,nin karşısında bulunan ve Taşhan¹⁵⁷ denilen depoda küçük bir yangın çıkmıştır. Bir gün evvel askeri hastaneden bu depoya nakledilen bir takım eşyanın yerleştirilmesi ve korunmasına memur olanlar tarafından unutkanlıkla sigara ateşi

¹⁵² BOA.DH.MUI. Dosya No:117. Gömlek No:65. Belge No:1.

¹⁵³ BOA.DH.MUI. Dosya No:117. Gömlek No:65. Belge No:2.

¹⁵⁴ BOA.DH.MUI. Dosya No:117. Gömlek No:65. Belge No:3.

¹⁵⁵ BOA.DH.EUM. EMN. Dosya No:81. Gömlek No:28.

¹⁵⁶ Bu mektep daha sonra yıkılmış yerine Ticaret Lisesi yapılmıştır.

¹⁵⁷ Rüstem Paşa Çarşısı

birakılmasından dolayı çıkan yangın, askeriye ve belediyeden tulumbalar yetiştirilerek söndürülmüştür. Yangında 4 sandık fişek ve birkaç parça eski eşya yanmıştır¹⁵⁸.

Bu dönemde Erzurum'da meydana gelen yangınların en büyüklerinden birisi 27 Kanun-ı Evvel 1335 (27 Aralık 1919) tarihinde istasyonda meydana gelmiştir. Yangın önemli ölçüde maddi zarara sebep olmuştur. Kâzım Karabekir Paşa yangın hakkında şunları yazmıştır. "...Önemi dolayısıyla aynen yazıyorum. 27'de Rawlinson yanımdan ayrıldıktan az sonra istasyonda yangın görüldü. Erzaktan zaten sıkıntıda idik. Erzak ambarları zannederek pek müteessir oldum ve bizzat yangına Müstahkem Mevki Kumandanı Kâzım Bey'le birlikte gittim. Beş ton mazot, bir miktar benzin, gaz ve şimendifere ait üstüğü ve pamuk bulunan ambarın yanmakta olduğunu gördüm. Şüphesiz bu da bizim için büyük bir zarardı. Fakat her şeyi bir birimle ölçmek, insanlar için ruhi bir kanun olduğundan pek kıymetli olan erzak ambarımıza bir tehlike olmadığını görünce üzüntüm kalmadı. Biz de dikkatsizlik yüzünden hususi ve resmi ve kıymetli varlıklarımızın yanıp kül olduğuna bu yangında bir örnektir. Yangının sebebi, ambar memuru olan subay yok iken yarınki tren için odun çıkarmaya giden erlerden biri, lambayı kazara düşürmüş... Sersemler parlamaya müsait malzeme ambarlarına lamba ile gireceğine gündüz gözüyle girse olmaz mı? Sonra bu kadar mühim malzeme olan bir yere görevli subay yokken nasıl girilir? Kayıtsızlıktan başka sebep yok. Bin zorluk ve mahrumiyet içerisinde, herkes gözünü dört açacağına akıl ve izanını kaybediyor. Beyhude zarar beyhude ceza"¹⁵⁹.

Şehirde sık sık meydana gelen bu gibi yangınlar yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi önemli ölçüde mal kaybına neden olmuştur. Bu yangınlarda Erzurum itfaiyesinin gösterdiği fedakarlık ise zararların daha da büyümesini engellemiştir.

Erzurum Valiliği, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 21 Kanun-i Sani 1336 (21 Ocak 1920) tarihli yazıda, şehirde sık sık meydana gelen yangınlarda yararlılıkları görülen ve en son yangında üzerlerine duvar yıkılmakta iken bile yangınla mücadeleyi sürdüren Belediye Müfettişi Kenan Bey ile İtfaiye Çavuşu Yusuf Ağa'nın belediye

¹⁵⁸ BOA.DH.EUM EMN. Dosya No:2. Gömlek No:45.

¹⁵⁹ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.424.

polis müdüriyeti ve XV.Kolordu Kumandanlığı'ndan gelen istek üzerine hizmetlerine binaen Tahlisiye Madalyası ile ödüllendirilmelerini istemiştir¹⁶⁰.

Konuyu 24 Şubat 1336 (1920) tarihinde Sadarete yazan Dahiliye Nezareti, XV.Kolordu Kumandanlığı'nın da aynı istekle kendilerine, müracaat ettiğini bildirip adı geçen iki kişinin Tahlisiye Madalyası nizamnamesinin 3. maddesinde belirtildiği şekliyle nefislerini tehlikeye atıp gayret ve fedakarlık gösterdiklerini ifade etmiştir¹⁶¹.

Bu istekler üzerine mevcut talep değerlendirilmiş ve adı geçen iki kişinin Tahlisiye Madalyası alması için İrade-i Seniyye çıkmış ve bunlara madalya verilmesi hususunun uygun görüldüğü Erzurum Vilayeti'ne bildirilmiştir¹⁶².

1920'de yaşanan diğer bir yangın ve patlama ise 22 Mayıs 1336 (1920) tarihinde meydana gelmiştir.

Kâzım Karabekir Paşa bu yangını da şöyle anlatmaktadır. “22 Mayıs saat 22’de karanlıkta İbret Yerinde milli bir temsil seyretmeye gidiyorduk, müthiş bir patlama oldu. Erzurum’un yakın muhiti birçok cephanelikleri olan geniş siperler ve kapıları az olan bir kaledir. Kuzey kısmı daha harapça diğer taraflar haliyle duruyor. Ruslar bütün cephanelikleri cephane, barut, dinamit, vesair mühimmat ile doldurmuşlar. Bunların her birine nöbetçi koymak mümkün olmadığından kısmen devriyelerle muhafaza olunuyordu. İki hademe er karanlıkta barut çalmak için güney mıntıkasında Köşk civarında bir cephaneliğe girmişler, alacaklarını görmek için kibrit çakmışlar müthiş infilakta parçalanmışlar, cephaneliğin ağzı şehrin oturduğum kısmına (batı kısmı) doğru olduğundan püskürme lağım gibi taşlar, 2-3 kilometreye kadar fırlamış, kuzu kadar bir taş bizim ev civarına düşmüş, bunları ve yerinde tahkikatı 23 Mayıs’ta yaptık. Patlama o kadar müthiş oldu ki zelzele kadar sarsıldık ve bu korkunç sestten evlerden feryatlar başladı. Hamdolsun hırsızlık yapan iki neferden başka zayıat olmadı”¹⁶³.

¹⁶⁰ BOA. DH. İUM. Dosya No:19-1. Gömlek No:1-89. Belge No:2.

¹⁶¹ BOA. DH. İUM. Dosya No:19-11. Gömlek No:1-89. Belge No:1.

¹⁶² BOA. DH. İUM. Dosya No:19-11. Gömlek No:1-89. Belge No:3.

¹⁶³ Karabekir, İstiklal Harbimiz, II, s.38.

Depremler, yüzyıllar boyunca Erzurum Vilayeti'nde onbinlerce kişinin ölümüne ve büyük yıkımlara neden olmuştur¹⁶⁴. Şehir 1908-1923 yılları arasında yer sarsıntıları açısından rahat bir dönem geçirmişse de¹⁶⁵, 1924 yılında meydana gelen Pasinler depremi Erzurum için yeni bir felaket olmuştur.

1910 yılı Ocak ayının ilk günlerinde Avrupa basınında Erzurum'da çok büyük bir deprem olduğu, bunun sonucunda şehirde kargaşa ve karışıklıklar yaşandığına dair haberler çıkmıştır. Bu asılsız haberler İstanbul'da büyük rahatsızlık yaratmış, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, bu haberler üzerine Berlin Osmanlı Büyükelçiliği'ne bir yazı yazarak söylentilerin asılsız olduğunu belirtmiş ve bu konuda Avrupa basınına bilgilendirilmesini istemiştir¹⁶⁶.

Berlin Osmanlı Büyükelçiliği de bunun üzerine basına gerekli bilgileri vermiş, Erzurum'da deprem olmadığı gibi herhangi bir karışıklık ve kargaşanın da meydana gelmediğini anlatan bir açıklama göndermiştir. Bu açıklama Wolff Haber Ajansı'na yayınlanmış ve Osmanlı Büyükelçiliği de bu haber kopyasını İstanbul'a göndermiştir¹⁶⁷.

Bu dönemde Erzurum'da meydana gelen ve can ve mal kayıplarına yol açmayan bazı depremler ise şöyledir.

18 Kanun-i Sani 1336 (18 Ocak 1920) günü sabah saat 5.30'da can ve mal kaybına sebep olmayan şiddetli bir deprem olmuştur¹⁶⁸.

Yine 25 Nisan 1336 (1920) günü öğle vakti olan şiddetli deprem hasarsız atlatılmıştır¹⁶⁹.

10-11 Teşrin-i Sani 1337 (10-11 Kasım 1921) gecesini alaturka saat beşte Hınıs kazasında 15 dakika ara ile iki deprem olmuştur. İlki 5, ikincisi, 9 saniye devam eden

¹⁶⁴ Peter Hopkirk, İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun, İstanbul 1995, s.248

¹⁶⁵ Bu dönem, Erzurum Vilayeti'nde 1850-1900 yılları arasında meydana gelen ve can ve mal kayıplarına yol açan bir dizi deprem sonrası yaşanan sakin bir dönemdir. Belirtilen dönemde meydana gelen depremler için bkz: Tozlu, Erzurum Depremleri (1850-1900) s.119-126

¹⁶⁶ BOA.HR. SYS. Dosya No:43. Gömlek No:40.

¹⁶⁷ BOA.HR. SYS. Dosya No:43. Gömlek No:40.

¹⁶⁸ Karabekir, İstiklal Harbimiz, I, s.452.

¹⁶⁹ Karabekir İstiklal Harbimiz, I, s.670.

depremlerde harap evler ve bahçe duvarları yıkılırken, can kaybı yaşanmamıştır. Aynı gece Erzurum'da saat 23.00'de hafif şiddette bir deprem olmuştur. Ajanslar aynı gece Tiflis'te de bir deprem olduğunu bildirmişlerdir¹⁷⁰.

Yine 25 Kanun-ı Evvel 1337 (25 Aralık 1921)'de sabah saat 5 sularında şehirde hafif bir deprem olmuştur¹⁷¹.

¹⁷⁰ Varlık, 24 Teşrin-i Sani 1337 (24 Kasım 1921), S:12, s.2.

¹⁷¹ Varlık, 29 Kanun-ı Evvel 1337 (29 Aralık 1921), S:16, s.2.

VI.BÖLÜM

ERZURUM VİLAYETİ'NİN EMNİYET VE HAPİSHANE TEŞKİLATI

A-EMNİYET TEŞKİLATI

II.Meşrutiyet yıllarında Erzurum vilayeti emniyeti teşkilatı şu alt birimlerden oluşmaktadır:

Erzurum vilayet merkezinde Yenikapı mevkiindeki polis müdüriyet dairesi, Yenikapı, Erzincankapı, Gürcükapı, Kilisekapı, Gölbaşı, Gülahmet, Tebrizkapı, Mahallebaşı, Mehdi Efendi, İstanbulkapı, Karskapı, Kavakkapı, Harputkapı karakolhaneleri. Merkeze bağlı Bayburt, Hınıs, Pasinler, İspir, Kiskim, Tortum, Tercan, Namirvan, Kiğı iolis idareleri, Erzincan liva merkezindeki polis dairesi, yine Erzincan'daki Kilise Meydanı, Çarşı ve Şerefiye mevkilerindeki karakolhaneler. Erzincan'a bağlı Kuruçay, Refahiye, Kemah ve Pülümür kazaları polis daireleri, Bayezid liva merkezi polis dairesi, Bayezid merkezde Çarşı mevkiindeki karakol, Bayezid'e bağlı Karakilise, Eleşkirt, Tutak ve Diyadin kazaları polis daireleri¹.

Erzurum polis teşkilatının 1913 yılı sonu itibariyle kadro durumu, sıkıntıları ve şehrin genel güvenlik meselelerini Erzurum Polis Dairesi'nin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği 15 Eylül 1329 (28 Ekim 1913) tarihli raporda açıkça görebilme imkanına sahibiz².

Raporda Erzurum vilayeti genelinde (merkez ve merkeze bağlı 9 kaza, Erzincan ve Bayezid liva merkezleri ile bunlara bağlı 4'er kaza ve vilayetin tümünde 52 nahiye) 141 polisin görev yaptığı ifade edilmiş, bunlardan 2 polisin daha kadrosunu İstanbul'a aldırmasıyla bu rakamın 139'a indiği yazılmıştır³.

¹ BOA. DH. EUM. MH. Dosya No:86. Gömlek No:77.

² BOA. DH.EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:8.

³ BOA. DH.EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/1.

Vilayette 2 ikinci komiser, 8 kıdemli komiser muavini, 13 muavin ve 115 polis memuru bulunmaktadır. Bu mevcudun yarısı vilayet merkezinde diğer yarısı ise liva merkezleri ve kazalarda istihdam edilmektedir.

Raporda jandarma kuvvetlerinden çok önemli ve fevkalade büyük olaylar dışında istifade edilemediği ifade edilmiş şehirdeki güvenlik problemlerinin sınırlı sayıdaki polis kuvvetiyle önlenmeye çalışıldığı yazılmıştır.

Şehir merkezinde görev yapan amir ve memur yaklaşık 70 kişinin % 10'unun polis okulunda nöbetleşe olarak görev yaptığının hatırlatıldığı raporda gerek vilayet merkezinde ve gerekse taşrada yeni polis kadrolarına ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir⁴.

Erzurum şehir merkezinde yaklaşık olarak 18.000 hane bulunduğu ve yine yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığının belirtildiği raporda merkezde 1 müdüriyet, 1 merkez, 9 mevki ve 4 istihdam kapısı karakolunun bulunduğu yazılmıştır.

Şehir merkezinin büyüklüğü ile memur kadrosunun azlığının büyük bir tezat olduğunun vurgulandığı raporda Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden gelen polis teşkilatı hakkındaki 24 Temmuz 1329 (6 Ağustos 1913) tarihli yazıya rağmen bu derece az bir kadroyla işlerin yürütmesinin zor olduğu ifade edilmiştir. Buna göre vilayet geneli için 2 birinci 3 ikinci komiser, 3 komiser muavini ile 12'si süvari olmak üzere 65 polis memuruna ihtiyaç vardır⁵.

Rapora göre Bayburt kazasında 1 komiser muavini ve 3 memur görev yapmaktadır. Kazanın büyüklüğü gittikçe gelişmesi ve Erzurum Trabzon yolu üzerinde bulunması sebebiyle burada 5 polis memuruna daha ihtiyaç vardır.

Hınıs kazasında 1 komiser muavini ile 3 memurun görev yaptığı yazılmıştır: Önceleri sancak iken kaza haline getirilen Hınıs'ın başlık ve bahçelik olması aynı zamanda evlerin dağınık bir şekilde bulunması sebebiyle 4 polis memuruna daha ihtiyaç vardır.

⁴ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/1.

⁵ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/1,1/2.

Pasinler kazasında 1 komiser muavini ve 3 polis memuru görev yapmaktadır. 4.000 hane civarındaki bu kazada ticaretin de gelişmiş olduğundan ihtiyaca cevap verebilmesi için 4 polis memuruna daha ihtiyaç vardır.

Kiği kazasında 1 komiser muavini ve 1 polis memuru çalışmaktadır. Müslüman ve Ermenilerin birlikte yaşadığı bu büyük kazanın ahalisinin bir kısmı Avrupa ve Amerika'ya göç etmiştir. Kalan halk eğitimsizdir ve bunlar epey bir yekün teşkil etmektedir. Hanelerin dağınık bir şekilde bulunduğu kazada emniyetin sağlanması için 5 memura ihtiyaç vardır.

Raporda, İspir, Kiskim, Namirvan, Tercan ve Tortum kazalarının emniyet teşkilatı yazılmamış, bu kazalara büyüklük ve önemlerine göre birer veya ikişer memur kadrosu istenmiştir⁶.

Erzincan Sancağı ve bağlı kazalarda 4 komiser muaviniyle 20 polis memurunun çalıştığı yazılmıştır. Buranın bir kolordu merkezi olması ve aynı zamanda IV. Ordu merkezi bulunması sebebiyle taşıdığı önemin diğer sancaklara göre çok fazla olduğu vurgulanmış bir polis dairesi ve 4 karakolhaneden ibaret Erzincan merkezin 1 ikinci komiser, 4 komiser muavini ve 28 polis memuruna ihtiyacı olduğu yazılmıştır. Kazalardan sadece Kemah'ta bir polis memurunun görev yaptığı belirtilmiş, Kemah, Refahiye, Kuruçay ve Pülümür'e ikişer polis memurunun atanması gerektiği yazılmıştır⁷.

Bayezid sancağı ve bağlı kazalarda halen 2 komiser muavini ile 12 memurun görev yaptığı yazılmış, Rusya ve İran sınırında olan ve halkı aşiretlerden meydana gelen bu sancağın idaresi için merkezde 1 ikinci komiser, 2 komiser muavini ve 12 memura ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Kazalardan Karakilise'ye büyüklüğüne nispeten bir muavin ve 4 polis memuru, Eleşkirt, Diyadin ve Tutak'a da 2'şer memur gönderilmesinin yerinde olacağı yazılmıştır⁸.

⁶ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/2.

⁷ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/2.

⁸ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/2.

Raporda polis kadrolarındaki sıkıntılar anlatıldıktan sonra diğer konulara geçilmiştir.

Erzurum vilayetinde askeri ve mülki idareye bağlı doktorlardan başka belediyenin de bir sıhhiye müdürüyle iki merkez tabibinin bulunduğu belirtilmiş yaralama ve öldürme hadiselerinde belediye doktorlarına müracaat olunmakla beraber şehir büyük olduğu ve ticaretten ortaya çıkan yeni ihtiyaçlara nazaran, gerek görüldüğünde kaza ve nahiyelere de gönderilmek üzere bir zabıta doktorunun atanmasının gerekli olduğu yazılmıştır⁹.

Erzurum'un muntazam surlarla çevrili olması ve etrafındaki 4 kapıya rağmen şehrin etrafında çokça açık yerler ve aralıklar bulunması silah kaçakçılığı ve diğer suçlara davetiye çıkardığından tedbir için 12 kişilik süvari birliğine de ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir.

Ayrıca şehrin güvenliği için bir sivil teşkilata da ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Buna göre bir komiser muavininin himayesinde otelci, arabacı çoban gibi kimselere belli bir maaş verilerek oluşturulacak 12 kişilik sivil kuvvetin de güvenlik için yararlı olacağı belirtilmiştir¹⁰.

Erzurum vilayetinin İran ve Rusya devletleri ile sınır olduğunun vurgulandığı raporda Bayezid Sancağı dahilinde Karakulak, Gürmüsan, Kızıldize, Şad, Merkez, Kesrez isimlerinde, merkeze bağlı Kiskim kazası dahilinde Hod, Milo, Namirvan kazası dahilinde Kaleboğazı ve Piktir Pasinler kazası dahilinde Kötek ve Karakilise isimlerinde 12 gümrük kapısının bulunduğu yazılmıştır. İran ve Rusya'dan gelenlerin ve Osmanlı sınırından çıkanların bu kapıları kullandıkları belirtilerek buraların güvenliği, giren ve çıkanların kayıt altında tutulmaları için bu kapılara ikişer memur daha atanması istenmiştir¹¹.

Erzurum merkezdeki polis müdüriyet dairesi de dahil olmak üzere devlet malı olan hiçbir binanın bulunmadığının belirtildiği raporda polisin ilk teşkilatlanma

⁹ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/3.

¹⁰ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/3.

¹¹ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/3.

yıllarında yaptırılmış olan ve senelerden beri tamir edilmediği için harab olan birbirine bitişik tahtadan yapılmış üç odanın polis teşkilatına dolayısıyla devlete ait olan tek yer olduğu yazılmıştır. Buranın da tamir edilse bile ancak karakol olabileceğinin belirtildiği raporda emniyetin bulunduğu bütün binaların, polis müdüriyet dairesi de dahil olmak üzere kira olduğu yazılmıştır. Raporda ayrıca kira için gönderilen paranın da kafi gelmediği bildirilmiştir.

Bu binalara kira vermek yerine emniyetin kendi malı olacak binalar inşa ettirmesinin daha makul olacağı belirtilen yazıda mevcut binalar için senelik olarak verilen toplam paranın 15.000 kuruş olduğu ifade edilmiştir. Senelik 120.000 kuruş olmak üzere iki senede verilecek 240.000 kuruşla emniyetin vilayet genelinde kiracı olmaktan kurtulabileceği yazılmış, ayrıca yapılacak binaların her sene gönderilecek küçük bir meblağla tamiratlarının halledileceği ve uzun seneler buralardan faydalanma imkanı doğabileceği belirtilmiştir¹².

Kirada oturan mevcut binalara uzun senelerden beri mefruşat alınmadığının bildirildiği raporda müdür dairesi de dahil olmak üzere hiçbir binada mefruşatın olmadığı yazılmıştır. Bunun içinde yalnız bir seneye mahsus olmak üzere 20.000 kuruş, bundan hariç de her sene için 2.000 kuruş tahsisata ihtiyaç olduğu belirtilmiştir¹³.

Yazıda yakacak sıkıntısı da dile getirilmiş vilayet genelinde yalnız Erzincan ve kazalarında yakacak temininin bir dereceye kadar kolay olduğu ifade edilmiştir. Erzurum vilayet merkezi ve bağlı kazalarda, Bayezid liva merkezi ve bağlı kazalarda ise yakacağın nadir bulunduğu ve pahalı olduğu yazılmıştır. Bu bölgelerde kışın çok şiddetli geçmesi ve 7 ay devam etmesi sebebiyle yakacak için senelik 20.000 kuruş tahsisat gerektiği ifade edilmiştir¹⁴.

¹² BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/3.

¹³ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/3.

¹⁴ BOA. DH. EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/3. Kışın şiddetli geçmesinden dolayı Erzurum polis müdüriyetinden zaman zaman bu tür istekler gitmiş ve kışlık yakacak için yakacak için ayrılan tahsisatın artırılması istenmiştir. Zabtiye nezareti bu tür istekleri dikkate

Binaların ışıklandırılması, kırtasiye, ilaç, harcırah ve müteferrik masraflar memur sayısına göre gönderildiğinden bunlar hakkında herhangi bir talepte bulunulmamış ancak zorluklarla kurulan 15 numaralı bir telefon santralinin verimli ve sorunsuz çalışması için tel, direk vesair tamiratlar için 2.000 kuruş tahsisat istenmiştir¹⁵.

Erzurum vilayetinin merkeze gönderdiği ve polis teşkilatı ile ilgili olan bir diğer rapor da 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913) tarihlidir.

Erzurum vilayeti Polis Müdürlüğü Emniyet-i umumiye Müdüriyeti'nden gelen 5 Şubat 1328 (19 Şubat 1913) tarihli yazıyla, kendisine gönderilen cetveli doldurarak 11 Mayıs 1329 (24 Mayıs 1913) tarihinde, geri göndermiştir. Bu cetvelde yer alan bilgiler vilayetin nüfus durumu ve polis teşkilatı hakkında önemli ayrıntılar içermektedir¹⁶.

Buna göre Erzurum vilayetinin toplam nüfusu 74.138 kişidir. İstanbul'a 174 saat deniz mili mesafesindeki Erzurum vilayet merkezinin nüfusu 109.561 kişidir. Burada 2 ikinci sınıf komiser, 5 üçüncü sınıf komiser, 7 komiser muavini 71 polis memuru görev yapmaktadır.

Merkeze bağlı kazaların durumları ise şöyledir: Bayburt; 64671 nüfuslu, Erzurum vilayet merkezine 22 saat deniz mili mesafesindedir. Burada 1 komiser muavini ve 2 polis memuru görev yapmaktadır.

Hınıs; 33.988 nüfuslu, Erzurum vilayet merkezine 18 saat deniz mili mesafesindedir. 2 polis memuru görev yapmaktadır.

Pasinler; 63.837 nüfuslu, vilayet merkezine 6 saat deniz mili mesafesindedir 1 komiser muavini ve 3 polis memuru görev yapmaktadır.

Kığı; 47.312 nüfuslu, vilayet merkezine 24 saat deniz mili mesafesindedir. 1 polis memuru görev yapmaktadır.

olarak meselenin çözümü için çeşitli yollar aramıştır. BOA. ZB. Dosayı No:425. Gömlek No:69. BOA. ZB. Dosya No:425. Gömlek No:25.

¹⁵ BOA. DH.EUM. MTK. Dosya No:8. Gömlek No:18. Belge No:1/3. Erzurum Polis Müdürlüğü 17 Teşrin-i Sani 1329 (30 Kasım 1913) tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderdiği yarı bir yazıda 1326 (1910-1911) yılında kurulan bu santral için tahsisat talebini yenilemiştir. BOA. DH. EUM. Dosya No:71. Gömlek No:4.

¹⁶ BOA. DH.EUM. MTK. Dosya No:1. Gömlek No:38.

İspir; 39.241 nüfuslu, vilayet merkezine 18 deniz mili mesafesindedir. 2 polis memuru görev yapmaktadır.

Kiskim; 40509 nüfuslu, şehir merkezine 24 saat deniz mili mesafesindedir 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Namirvan; 28.842 nüfuslu, şehir merkezine 16 saat deniz mili mesafesindedir. 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Tercan; 39.939 nüfuslu, merkeze 16 saat deniz mili mesafesindedir 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Tortum; 27.242 nüfuslu, merkeze 9 saat deniz mili mesafesindedir 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Erzincan Sancağı merkezi ve bağlı kazaların durumu ise şöyledir;

Erzincan liva merkezi: 68.424 nüfuslu, merkez Erzurum vilayet merkezine 32 saat deniz mili mesafesindedir. 2 üçüncü sınıf komiser, 2 komiser muavini ve 12 polis memuru görev yapmaktadır.

Kemah; 25.248 nüfuslu, vilayet merkezine 44 saat deniz mili mesafesindedir. 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Refahiye; 25.406 nüfuslu, vilayet merkezine 47 saat deniz mili mesafesindedir. 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Kuruçay; 13.329 nüfuslu, vilayet merkezine 56 saat deniz mili mesafesindedir. 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Pülümür; 11.839 nüfuslu, vilayet merkezine 28 saat deniz mili mesafesindedir 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Cetvelde Bayezid Sancağı merkezi ve bağlı kazaların durumu ise şöyle verilmiştir.

Bayezid liva merkezi; 21.049 nüfuslu, merkez Erzurum vilayet merkezine 48 saat deniz mili mesafesindedir. 1 üçüncü sınıf komiser, 1 komiser muavini, 6 polis memuru görev yapmaktadır.

Karakilise; 25.358 nüfuslu, vilayet merkezine 30 saat deniz mili mesafesindedir. 1 komiser muavini, 2 polis memuru görev yapmaktadır.

Eleşkirt; 23.277 nüfuslu, vilayet merkezine 24 saat deniz mili mesafesindedir. 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Diyadin; 18.354 nüfuslu, vilayet merkezine 30 saat deniz mili mesafesindedir. 1 polis memuru görev yapmaktadır.

Cetvel incelendiğinde oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olan Erzurum vilayetinde görev yapan polis teşkilatının sayı olarak oldukça yetersiz olduğu göze çarpmaktadır.

Bu boşluğu görevi polis müdürlüğü kadro yetersizliği meselesini zaman zaman gündeme getirmiştir¹⁷.

B-HAPİSHANELER

Erzurum merkez sancagında biri erkeklere ve diğeri kadınlara mahsus olmak üzere iki hapisane bulunmaktadır¹⁸. Merkez sancaktaki erkek hapisanesi bugünkü Cumhuriyet Caddesi'nde bulunan eski Erzurum hükümet konağına 400 adım mesafede Yenikapı Caddesi'ndedir. Yanında jandarma kışlası bulunan bu bina şehrin en itibarlı mevkilerinden birinde bulunmaktadır¹⁹.

Erzurum merkez sancakta bulunan erkek hapisanesi uzunluğu 70 metre ve genişliği 40 metre olan 2.800 metrekare bir arsa üzerinde bulunmaktadır. Hapishanenin bulunduğu arsanın değeri 1914 yılı başı itibariyle 120.000 kuruştur²⁰.

Dahiliye Nezareti 12 Kanun-i Evvel 1329 (25 Aralık 1913) tarihinde vilayetlere gönderdiği yazıda hapisaneler hakkında kapsamlı bilgi istemiştir. Erzurum merkez hapisanesi müdüriyeti de hapisane hakkında vilayetlerden genel bilgileri, ihtiyaçları anlatan raporu hapisane krokisi ile birlikte Dahiliye Nezareti Mebani-i

¹⁷ BOA. DH.EUM. MTK. Dosya No:18. Gömlek No:38. Belge No:2.

¹⁸ BOA. DH. MB. HPS. M. Dosya No 9. Gömlek No 103. Belge No:1.

¹⁹ BOA. DH..MB. HPS. M. Dosya No:9. Gömlek No:103. Belge No:1.

²⁰ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No 9. Gömlek No 103. Belge No:1.

Emirriyye ve Hapishaneler Müdüriyeti'ne göndermiştir²¹. Müdüriyet bina hakkında verdiği genel bilgide zamanla harap olduğu gerekçesiyle 1321 (1905-1906) yılında hapishanenin yeniden inşa edilmiş olduğunu, fakat bu inşaatın mevsimsiz yapıldığını ve harçları eksik konulduğu için alt ve üst katlardaki üç koğuşun kısa zamanda tekrar harap olduğunu ifade etmiştir. Binanın yeniden yapılması için 1329 yılı Nisan ayında (Nisan-Mayıs 1913) keşif yapıldığı ve gerekli tamiratın hükümete bildirildiği de yazılmıştır²².

Raporda kadınlar için büyük bir hapishaneye ihtiyaç duyulduğu yazılmış hapishanenin yeterli büyüklükte bir hastahanesinin ve yakacakları koymak için yeterli bir ambarının olmaması büyük bir eksiklik olarak ifade edilmiştir²³.

Mevcut erkek hapishanesi ve tevkifhanenin 400 kişilik olduğunun ifade edildiği raporda, bunun yeterli olmasına rağmen zaman zaman yaşanan yoğunluktan dolayı koğuşların yetmediği ve izdiham meydana geldiği yazılmıştır²⁴.

Erkek hapishanesinin yanında bulunan boş arsaya kadın mahkumlar için büyük bir yer yapılabileceği ayrıca bu boş arsa üzerine bir dersane ve iki koğuştan ibaret bir sanathane yapılmasının bütün mahkumlar için faydalı olacağı ifade edilmiştir²⁵. Bu hapishaneye çok yakın bir yerde ve esasen Maarif Müdüriyetine ait bir bina ise kadın hapishanesi olarak kullanılmaktadır²⁶.

Maarif Müdüriyeti 1329 yılında Vani Efendi Mahallesi'ndeki ibtidai mektep binasının harap ve işe yaramayacak bir hale geldiğini öne sürüp ahalinin de isteği ve desteğiyle mektep talebelerinin erkek hapishanesi karşısındaki ve esasen Maarif Müdüriyeti'ne ait olan kadın hapishanesinin yerine geçmesini kararlaştırmıştır. Fakat mevsimin kış olması ve o civarda kadın hapishanesi olarak kullanılacak elverişli bir binanın olmadığını ifade eden hapishane müdüriyeti aylık 1 lira olan kirayı 2

²¹ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 9. Gömlek No: 143.

²² BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 9. Gömlek No: 143. Belge No:1.

²³ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 9. Gömlek No: 143. Belge No:1.

²⁴ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 9. Gömlek No: 143. Belge No:1.

²⁵ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 9. Gömlek No: 143. Belge No:1.

²⁶ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No:9. Gömlek No:143. Belge No:1.

liraya yükseltmeyi ve bu parayla Maarif Müdüriyeti'nin başka bir yer kiralanmasını önermiştir. Meclis-i İdare-i Vilayetçe de desteklenen bu fikir üzerine hapishane olduğu yerde kalmış 1329 senesi Kanun-u Evveli'nin 1. gününden (14 Aralık 1913) itibaren kira 2 liraya yükseltilmiştir²⁷.

Yazıda gardiyanların durumu da ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır. Gardiyanların durumundan bir hayli yakınan hapishane yönetimi erkek ve kadın hapishanesiyle hastahane toplam 12 gardiyanın istihdam edildiğini yazarak bu sayının yeterli olmadığını ifade etmiştir. Raporda kadın hapishanesindeki gardiyanların 100 erkek hapishanesindeki gardiyanların ise 150 kuruş maaş aldıkları ve bu maaşla geçinmelerinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Hapishane yönetimi maaş azlığı sebebiyle gardiyanlık kadrosuna talep olmadığını yazarak bu durumda ameleden bazı kişileri gardiyan yapmak zorunda kaldıklarını yazmıştır. Bunların bile aldıkları parayla idare edemediklerini yazan hapishane müdüriyeti bu durumda gardiyanların mahkumlara muhtaç kaldığını belirtmiş ve mahkumların gardiyanlara rüşvet verdiklerini ima etmiştir. Raporda 6 nöbet mahallinde geceli gündüzlü nöbet tutan ve bu geniş hapishaneyi bekleyen gardiyanların maaşlarının düzeltilmemesi ve derecelerinin yükseltilmemesi durumunda bu kişilerden gerekli verimin alınamayacağı yazılmıştır²⁸.

Erzurum vilayetinde merkez sancakta bulunan bu hapishanelerin dışında merkeze bağlı Bayburt, İspir, Pasinler, Tercan, Kiskim, Namirvan, Hınıs ve Tortum kazalarında, Bayezid merkez ve buna bağlı Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Tutak kazalarında, Erzincan merkez ve Kemah, Refahiye, Tercan, Kuruçay ve Pülümür kazalarında birer hapishane mevcuttur²⁹. Bayburt³⁰, Kiğı ve Kiskim gibi bazı kazalarda

²⁷ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No 43. Gömlek No:21. Belge No:3.

²⁸ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 9. Gömlek No: 143. Belge No:1.

²⁹ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 87. Gömlek No: 56. Belge No:9-10-11.

³⁰ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 87. Gömlek No: 56. Belge No:4-8.

kadınlar için de birer hapisane vardır³¹. Bayezid Sancağına bağlı Eleşkirt kazasında da görülen lüzum üzerine kadın hapisanesi olarak kullanılmak üzere aylık 25 kuruşa bir yer kiralanmıştır³².

Yine bütçeden Erzurum kadın hapisanesi için aylık 103, Bayburt hapisanesi için 100, Erzincan hapisanesi için 343, Bayezid Hapisanesi için 185 kuruş olmak üzere toplam 731 kuruş aylık kira tahsisatı verilmektedir³³.

1328 Rumi yılı (1912-1913) itibariyle Tortum hapisanesi hariç diğer hapisanelerdeki görevli memurların isimleri tayin tarihleri ve maaşları şöyledir:

Erzurum merkez hapisanesi müdürü Abdullah Bey, göreve tayini 1 Teşrin-i Evvel 1336, maaşı 750 kuruş, 1. Katip Niyazi Efendi, göreve tayini 16 Teşrin-i Evvel 1336, maaşı 400 kuruş, 2. katip Mustafa Efendi, göreve tayini 16 Teşrin-i Evvel 1326, maaşı 300 kuruş, hapisane doktoru Edib Bey, göreve tayini 26 Nisan 1326, maaşı 250 kuruş, Sergardıyan Fehim Bin Mustafa Ağa, göreve tayini 1 Temmuz 1328, maaşı 150 kuruş, gardiyan İbrahim bin Hasan, göreve tayini 28 Kanun-i Evvel 1320, maaşı 150 kuruş, gardiyan Mehmet Ağa bin Mustafa, göreve tayini 1 Nisan 1323, maaşı 150 kuruş, gardiyan Söğütlü Karyeli Mehmet Çavuş bin Ahmet, göreve tayini 1 Eylül 1323, maaşı 150 kuruş, gardiyan Halil Bin Hacı Sadık, göreve tayini 16 Eylül 1323, maaşı 150 kuruş, gardiyan Kamil Ağa, göreve tayini 11 Nisan 1326, maaşı 150 kuruş, gardiyan Sadri Onbaşı, göreve tayini 27 Haziran 1326, maaşı 150 kuruş, gardiyan Şükrü bin Ali, göreve tayini Temmuz 1324, maaşı 150 kuruş, gardiyan Süleyman bin Şerif, göreve tayini 22 Teşrin-i Sani 1325, maaşı 150 kuruş, gardiyan Süleyman Faik bin Mustafa, göreve tayini 9 Mayıs 1326, maaşı 150 kuruş, çamaşırcı Süleyman Babacan göreve tayini, 1 Mart 1326, maaşı 150 kuruş, kadın hapisanesi gardiyanı Derviş Ağa, göreve tayini 26 Eylül 1327, maaşı 150 kuruş.

İspir hapisanesi gardiyanı Tefvik Efendi, göreve tayini 1 Temmuz 1326 maaşı 150 kuruş, Bayburt erkek hapisanesi gardiyanı İsmail Efendi, göreve tayini 1

³¹ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 9. Gömlek No: 49. Belge No:2.

³² BOA. DH.MB.HPS. Dosya No: 27. Gömlek No: 147. Belge No:4:

³³ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 27. Gömlek No: 147. Belge No:9.

Temmuz 1326, maaşı 150 kuruş, Pasinler hapishanesi gardiyanı Kamil Ağa, göreve tayini 30 Mart 1327, maaşı 150 kuruş, Tercan hapishanesi gardiyanı Halil Efendi, göreve tayini 1 Temmuz 1326, maaşı 150 kuruş, Kiskim hapishanesi gardiyanı Topçuoğlu Mehmet, göreve tayini 1 Temmuz 1326, maaşı 150 kuruş, Kiğı hapishanesi gardiyanı Hamdi Efendi, göreve tayini 1 Temmuz 1326, maaşı 150 kuruş, Namirvan hapishanesi gardiyanı İsmail Ağa, göreve tayini 1 Temmuz 1326, maaşı 150 kuruş, Hınıs hapishanesi gardiyanları, Mustafa Efendi göreve tayini 1 Temmuz 1326, maaşı 150 kuruş, Behlül Ağa, göreve tayini 1 Temmuz 1326, maaşı 150 kuruş, Erzincan merkez hapishanesi sergardiyanı Mehmet Tevfik Efendi, göreve tayini 1 Mayıs 1318, maaşı 150 kuruş, gardiyan Cihat Efendi, göreve tayini 10 Kanun-i Evvel 1318, maaşı 150 kuruş, Kemah Hapishanesi gardiyanı Abdülaziz Efendi, göreve tayini 26 Kanun-ı Evvel 1328, maaşı 150 kuruş, Refahiye hapishanesi gardiyanı Asım Efendi göreve tayini 9 Eylül 1327, maaşı 150 kuruş, Kuruçay hapishanesi gardiyanı Faik Efendi, göreve tayini 15 Kanun-ı Evvel 1326, maaşı 150 kuruş, Pülümür hapishanesi gardiyanı Mevlüt Ağa, göreve tayini 10 Ağustos 1327, maaşı 150 kuruş, Bayezid merkez livası hapishanesi sergardiyanı Şemsettin Efendi, göreve tayini 28 Ağustos 1326, maaşı 200 kuruş, gardiyan Hafız Şükrü Efendi, göreve tayini 28 Ağustos 1326, maaşı 150 kuruş, gardiyan Eyüp Efendi, göreve tayini 28 Ağustos 1326, maaşı 150 kuruş, Diyadin hapishanesi gardiyanı Ahmet bin Mevlüt, göreve tayini 12 Ağustos 1328, maaşı 150 kuruş, Karakilise hapishanesi gardiyanı Mahmut Efendi, göreve tayini 11 Teşrin-i Evvel 1328, maaşı 150 kuruş, Eleşkirt hapishanesi gardiyanı Resul Efendi, göreve tayini 15 Ağustos 1328, maaşı 150 kuruş, Tutak hapishanesi gardiyanı Tevfik Efendi, göreve tayini 16 Ağustos 1328, maaşı 150 kuruş³⁴.

Erzurum merkezde bulunan erkek ve kadın hapishanesinde 1329 (1913) yılı Mart ayının 1. günü (Rumi yılbaşı) bulunan mahkumların adedi ve suçları şöyledir.

Dinden dolayı mahkum olan 1 müslüman erkek.

³⁴ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 8. Gömlek No: 756. Belge No:9-10-11.

1 haftadan 33 seneye kadar mahkum olan 76 müslüman erkek, 3 müslüman kadın, 24 gayr-i Müslim erkek, 3 seneden 5 seneye mahkum olan 50 müslüman erkek 1 müslüman kadın, 6 gayr-i Müslim erkek, 5 seneden 10 seneye kadar mahkum olan 47 müslüman erkek, 1 müslüman kadın, 2 gayr-i Müslim erkek, 10 seneden 15 seneye kadar mahkum olan 96 müslüman erkek, 5 müslüman kadın, 6 gayr-i Müslim erkek, İdama mahkum olan 1 müslüman erkek, 1 müslüman kadın, 1 gayr-i Müslim erkek.

Bu hapishanelerde 1329 senesi Mart ayının 1. gününden yılın son ayı olan Şubat ayı sonuna kadar, mahkum sayısı ise şöyledir:

Dinden dolayı 6 müslüman erkek, kabahat işledikleri için 49 müslüman erkek, 23 gayr-i müslim erkek, 2 gayr-i müslim kadın, 1 haftadan 3 seneye kadar mahkum olan 375 müslüman erkek, 15 müslüman kadın, 108 gayr-i müslim erkek, 3 seneden 5 seneye kadar 72 müslüman erkek, 1 müslüman kadın 8 gayr-i müslim erkek, 5 seneden 10 seneye kadar 60 müslüman erkek, 1 müslüman kadın 2 gayr-i müslim erkek, 10 seneden 15 seneye kadar 117 müslüman erkek, 6 müslüman kadın, 8 gayr-i müslim erkek.

İdam edilmek üzere 1 müslüman erkek 1 müslüman kadın ve 1 gayr-i müslim erkek kalmıştır.

Bunlardan dinden dolayı yatmış ceza almış 7 müslüman erkek kabahattan dolayı ceza almış 49 müslüman erkek, 23 gayr-i müslim erkek, 2 gayr-i müslim kadın, 1 haftadan 3 seneye kadar ceza almış 314 müslüman erkek, 14 müslüman kadın, 91 gayr-i müslim erkek, 3 seneden 5 seneye kadar ceza almış 30 müslüman erkek, 1 müslüman kadın, 5 gayr-i müslim erkek, 5 seneden 10 seneye kadar ceza almış 1 müslüman erkek, 10 seneden 15 seneye kadar ceza almış 21 müslüman erkek cezalarını çekerek tahliye olmuşlardır.

1330 senesi Mart ayının 1. günü ise (Rumi yılbaşı) hapishanede 1 haftadan 3 seneye kadar ceza almış 56 müslüman erkek, 1 müslüman kadın 17 gayr-i müslim erkek, 3 seneden 5 seneye kadar ceza almış 42 müslüman erkek, 3 gayr-i müslim erkek, 5 seneden 10 seneye kadar ceza almış 59 müslüman erkek, 10 seneden 15

seneye kadar ceza almış 96 müslüman erkek, 6 müslüman kadın ve 8 gayr-i müslim erkek mevcuttur.

Hapishanede idam için bekleyen 1 müslüman erkek, 1 müslüman kadın ve 1 gayr-i Müslim erkekten sonuncusunun cezası 1329 yılı içerisinde infaz edilmiştir³⁵.

1329 yılı boyunca hapishane görevlilerinin maaşları için 44.600 kuruş, erzak için 120.377.30 kuruş, yakacak için 40.539.13 kuruş, tedavi giderleri olarak 2.343 kuruş, hapishane hastanesi için 957 kuruş, hasır ve halılar için 4.382.20 kuruş, tamirat için 1.112.30 kuruş, kadın hapishanesi kira bedeli olarak 1.500 kuruş, su yolları yapımı için 245 kuruş, çeşitli işler için 1.273.10 kuruş olmak üzere toplam 217.326.23 kuruş harcanmıştır³⁶.

Vilayet genelindeki hapishanelerle ilgili olarak zaman zaman çeşitli sorunların ortaya çıktığı da görülmektedir.

16 Mart 1330 (29 Mart 1914) tarihinde Dahiliye Nezaretine bir yazı yazan Umur-ı Mülkiye ve Heyet-i Teftişîye Müdüriyeti Erzurum hapishanesine dair vilayet müfettişliğinin gönderdiği izahatları sunmuştur. Buna göre hapishaneyi inceleyen müfettişler müdür ve gardiyanların yetersizliğinden dolayı hapishanenin oldukça düzensiz ve karışık olduğunu ifade etmişlerdir. Yönetimin ve gardiyanların acziyeti yüzünden hapishanede otoritenin olmadığını yazan müfettişler bu durumun ancak müdür ve gardiyanların değiştirilmesiyle düzelebileceğini ifade etmişlerdir³⁷.

Dahiliye Nezareti bunun üzerine Erzurum vilayetine gönderdiği 19 Mart 1330(1 Nisan 1914) tarihli yazıda hapishanenin nizamının düzeltilmesi için yönetim ve gardiyanların değiştirilmesi gerektiği konusundaki vilayet müfettişliğinin raporu doğrultusunda gerekenin yapılmasını istemiştir³⁸.

Hapishanelerdeki kadro sıkıntısı da bu dönemde hapishane yönetimlerinin en çok şikayet ettiği konulardan biri olmuştur.

³⁵ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 11. Gömlek No: 66. Belge No:2.

³⁶ BOA. DH.MB. HPS. M. Dosya No: 11. Gömlek No: 66. Belge No:3.

³⁷ BOA.DH.MB. HPS. Dosya No: 72. Gömlek No:49. Belge No:2.

³⁸ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 72. Gömlek No:49. Belge No:1.

Erzurum vilayeti 12 Mart 1330 (25 Mart 1914) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda vilayet genelindeki hapisanelerin kadro sıkıntısını dile getirmiş ve jandarma alay kumandanlığınca tespit edilen ihtiyaç pusulasını göndermiştir. Buna göre Erzincan merkez hapisanesi ve Bayburt'a 4, Pasinlere 3 Kiskim ve Bayezid'a 2'ser ve Tercan'a 1 erkek gardiyanı, Kiğı ve Kiskim'e 1'er kadın gardiyanı ayrıca Erzincan merkez hapisanesine 1 müdür veya başgardiyarı ve 1 katip ihtiyacı vardır³⁹.

Maliye Nezareti kendisine bu ihtiyaç listesini bildiren Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 25 Mart 1330 (7 Nisan 1914) tarihli yazıda kadın hapisanelerinin yapılması, hapisanelere kadro tahsisi ve gardiyanların maaşlarının artırılması gibi taleplerin sürekli olduğunu belirtmiş ama mevcut bütçe imkanlarıyla bunun mümkün olmadığını yazmıştır⁴⁰.

Dahiliye Nezareti ise bu cevap üzerine olumsuz durumu 29 Mart 1330 (11 Nisan 1914) tarihli yazıyla Erzurum'a bildirmiştir⁴¹.

Bu cevabi sorunların çözümü için yeterli görmeyen, Erzurum Valiliği 31 Mart 1330 (13 Nisan 1914) tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yeni bir kadro talebinde bulunmuştur. Bu isteğine de olumsuz cevap alan Erzurum valiliği 9 Nisan 1330 (22 Nisan 1914) tarihinde bir yazı daha yazarak özellikle Erzincan'daki kadro sıkıntısını gündeme getirmiştir. Jandarmadan 5 kişinin bu hapisanede gardiyanlık yaptığını ve bunun yeterli olmadığı gibi müfettişliğinden de bu durum için itirazlar geldiğini yazan valilik mevcut gardiyanlarla hapisanenin idare edilemediğini belirtmiştir⁴². Dahiliye Nezareti konu ile ilgili cevabında tahsisat olmadığı için kadro verilmeyeceğini tekrarlamıştır⁴³.

19 Nisan 1330 (2 Mayıs 1914) tarihinde Erzincan hapisanesinde meydana gelen olay hapisane müdüriyetinin ve Erzurum valiliğinin bu konudaki endişelerinin yersiz

³⁹ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49. Belge No:6.

⁴⁰ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49. Belge No:6.

⁴¹ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49. Belge No:8.

⁴² BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49. Belge No:4.

⁴³ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49. Belge No:5.

olmadığını ortaya koymuştur. Bu tarihte adam öldürmek suçundan 15 sene kürek cezasına çarptırılmış, bir mahkum başka bir tutuklu ile birlikte hapishanenin bazı kapı ve kilitlerini kırarak firara teşebbüs etmişlerdir. Firar girişimi hapishane görevlilerince önceden haber alınarak önlenmiştir, Erzincan mutasarrıflığı bu olay üzerine Erzurum valiliğine bir yazı yazarak hapishanenin mahkum mevcudunun fazlalığından binanın fiziki yapısının bozukluğundan ve gardiyan sayısının 1 gibi az bir sayıda olmasından dolayı hapishanenin güvenliğini sağlamakta zorlandıklarını bildirmiştir. Hapishanenin içerden ve dışarıdan korunması için jandarmadan yardım istemek zorunda kaldıklarını yazan Erzincan mutasarrıflığı hapishaneye 2 gardiyan daha tayinini istemiştir. Hapishanenin güvenlik ve yer sıkıntısı problemlerinin olduğu Adliye Nezaretince de tespit edilmiş ve İstinaf Müdde-i Umumiyesi'ne ve Erzurum Valiliği'ne bildirilmiştir⁴⁴. Bu şikayetleri Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 26 Nisan 1330 (9 Mayıs 1914) tarihli yazıda ifade eden Erzurum Valiliği daha önce de istediği bazı kadroları tekrar talep etmişti. Buna göre Bayburt ve Beyazıt için 4, Pasinler için 3, Erzurum, Erzincan, Kiskim için 2'şer erkek gardiyana ve Kiğı ve İspir için 1'er kadın gardiyana ihtiyaç vardır. Ayrıca Erzincan hapishanesi için 1 müdür veya başgardiyan 1 katip kadrosu gereklidir⁴⁵.

Dahiliye Nezareti'nin cevabı yine olumsuz olmuş ve bütçede tahsisat olmadığı için kadro verilmeyeceği yazılmıştı⁴⁶.

I.Dünya Savaşı öncesi ise hapishaneler Osmanlı Hükümeti için başka anlamlar ifade etmeye başlamıştır.Devletin savaş için yeterince hazırlık yapamaması elinde savaştan yeni çıkmış yorgun bir ordunun bulunması, savaşta gerilla harbine büyük bir ihtiyaç duyulacağı düşüncesi, Osmanlı Hükümeti'ni savaşta mahkumlardan istifade yoluna itmiştir. Doğu vilayetlerindeki mahkumların bölgeye ait dil ve lehçeleri

⁴⁴ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49. Belge No:1.

⁴⁵ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49. Belge No:2.

⁴⁶ BOA. DH.MB. HPS. Dosya No: 90. Gömlek No:49.Belge No:3.

bilmeleri çete mensubu olanlarından çete savaşlarında bunlardan yararlanma isteği, hükümeti bu konuda adım atmaya zorlayan diğer nedenler olmuştur⁴⁷.

Vilayat-ı Şarkiyye'deki İtilaf Devletleri konsoloslarının mahkumların afv edilmeleri ve savaşta kullanıldıklarını görmemeleri için Dahiliye Nezareti gerekli tedbirleri almış, Erzurum vilayetine gönderdiği 2 Temmuz 1330 (17 Temmuz 1914) tarihli telgrafla bu konuya dikkat çekmiştir⁴⁸. Hapishanelerdeki mahkumlardan savaşta istifade edilmesi düşüncesi ise 30 Ağustos 1330 (12 Eylül 1914) tarihli Dahiliye Nezareti yazısıyla fiiliyata geçirilmiştir. Nezaret, Van, Bitlis, Musul, Diyarbakir, Erzurum vilayetlerine gönderdiği bu tarihli yazıda hapishanelerde tutuklu ve mahkum veya firarda bulunanlardan kendilerinden savaşta istifade edilebilecek aşiret reisleriyle nüfus sahibi olanlarının kendi reisliklerinde olmak üzere çeteler oluşturulmasıyla bunların düşman arazisine saldırmaları ve eşkıya ile mücadelede kullanılmalarının uygun olacağını düşünülmesi ifade edilmiştir⁴⁹. Bu işi yapabilecek olanların kumandanlarla haberleşme sonucu belirlenmesinin muvafık olacağını ordu baş kumandanlığından bildirildiğinin belirtildiği yazıda şimdilik afv suretiyle kendilerinden istifade edilebilecek şahıslar var ise bunların isimlerinin belirlenmesi ve bildirilmesi istenmiştir⁵⁰. Bu işi oldukça sıkı tutan hükümet 31 Ağustos 1330 (13 Eylül 1914)'de konu ile ilgili olarak Van'da Ömer Naci, Erzurum'da Bahaeddin Şakir, Trabzon'da da Rıza Bey'i konu hakkında bilgilendirmiş ve gerekli hazırlıkların yapılmasını istemiştir⁵¹.

⁴⁷ Aydoğan, İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası, s.87-88.

⁴⁸ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:43. Gömlek No:40.

⁴⁹ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:44. Gömlek No:224.

⁵⁰ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:44. Gömlek No:224.

⁵¹ BOA. DH.ŞFR. Dosya No:44. Gömlek No:228.

SONUÇ

II. Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı Devleti için hemen her alanda yeniden ayağa kalkmak için bir ümit olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilan süreci çok sancılı geçmiş, Erzurum da bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Vilayetteki vergi isyanları hem dünyanın hem İstanbul'un hem de yeraltındaki İttihatçıların dikkatlerinin burada toplanmasına yol açmıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla devlette yavaş yavaş etkili olmaya başlayan ve bu etkilerini 1913'ten sonra zirveye çıkaracak olan İttihatçılar, meşrutiyetin ilanıyla kendileriyle çalışacak yöneticileri, kendileri seçmeye başlamış bu çerçevede valiler de değişmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni zihniyetin Erzurum'a gönderdiği ilk vali Celal Bey olmuştur. Şehrin içler acısı durumunu geldiği günlerde İstanbul'a birkaç kez rapor eden Celal Bey ve ondan sonra gelen diğer valilerin iyi niyetli teşebbüslerine rağmen Erzurum Vilayeti Osmanlı Devleti'nin birçok vilayeti gibi sosyal ve ekonomik anlamda istenilen seviyeye gelmemiştir.

II. Meşrutiyetin ilk günlerinde Erzurum gerçekten her açıdan yüzyıllardır ihmal edilmişliğin bütün izlerini taşımaktadır. Vilayet imar açısından oldukça geri bir durumdadır. Erzurum Merkez Sancağı'na bağlı kazalar, Erzincan, Bayezid Sancakları ve bağlı kazalarda bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda modern bina vardır. Vilayetin alt yapı sorunu da burada yaşayanların başına dert açacak derecede kötüdür. Vilayet gelinde kanalizasyon şebekesi olmadığı için pis sular içme suları ile sürekli karışmakta bu da birçok salgın hastalığın yaz kış insan kayıplarına neden olmasına yol açmaktadır. Vilayette içme suları ve kanalizasyona gitmesi gereken sular açıkta aktığı için hastalıkların yanında müthiş derecede de pis bir koku vardır. Vilayet genelindeki tek sivil hastahane olan Gureba hastahanesi (şimdiki Numune Hastahanesi) ise yüzyılın başında açılmasına rağmen kısa sürede hastahane kimliğini kaybetmiş ve bir miskinhane durumuna dönüşmüştür. Bu yıllarda hastahanein tekrar işlevsel hale getirilmesi için çeşitli teşebbüsler yapılmışsa da bu mümkün olmamıştır. Devletin kısıtlı

doktor kadrosu da vilayet genelindeki sağlık problemlerin özölmesini geciktirmiş, tıbbi personel eksikliği bu yıllarda önemli ölçüde eksikliği hissedilen bir sorun olmuştur. Vilayet genelindeki kaplıcalar her dönemde olduğu gibi deri hastalıkları ve romatizmal hastalıklarda halkın başvurduğu yerlerdir. Fakat buralardaki alt yapı eksikliği de buralardan verimli olarak faydalanılmasına engel olmuştur.

Ulaşım problemleri de Erzurum vilayetinin bu dönemde üstesinden gelemediği sıkıntılardan bir tanesidir. II.Meşrutiyet'in ilanıyla Erzurum'un karayolu şebekesinin geliştirilmesi için çeşitli teşebbüsler yapılmışsa da istenilen sonuçlar alınamamıştır. Trabzon-İran transit yolu üzerinde bulunan Erzurum Vilayeti'nin şehir içi ve şehirlerarası yollarının yeniden ele alınması bölge ticareti için hayati bir öneme sahip olduğu halde bu dönemde yeterli bütçe ile yeterli destek sağlanamamış, İran transit yolunun Rus topraklarına kayması tehlikesi baş göstermiştir.

Erzurum'da üretilen tarım ürünlerinin hem İran hem Rusya hem de komşu Osmanlı vilayetlerine, ihracında hem de buralardan ticari ve tarımsal ürünler ithalinde önemli avantajlar sağlayabilecek karayollarının ıslahının bir türlü yapılamaması vilayeti ekonomik, ticari ve tarımsal alanda geri bırakmıştır.

Osmanlı hükümetleri bu dönemde mevcut ulaşım sıkıntısını aşmak için Trabzon-Erzurum ve Erzurum-Ankara demiryolu projelerini de gündeme getirmişler, bu hem Erzurum hem de Trabzon vilayetlerinde önemli ölçüde destek bulmuş halk bu projelerin arkasında olmuş bu projeler için para bile toplamışlardır. Fakat fiziki şartların bölgede çok zor olması demiryolu projesinin maliyetini artırmış,bir de Balkan Savaşları ve buna I. Dünya Savaşı'nın bütçeye getirdiği maliyet eklenince projeler hayata geçirilememiştir.

Vilayetin ulaşım kanalları eksikliği nedeniyle dışarı ile fazla bir ticari ilişkiye girememesinden dolayı Erzurum ticari ve ekonomik yönden içine kapalı bir şehir durumuna gelmiş Osmanlı Devleti ortalaması seviyesinde olan tarım üretimi iç talebe ve mevsim şartlarına göre değişmiş, üst seviyede ve verimli bir şekilde yapılan hayvansal üretim ise ulaşım imkanları sınırlı olduğu için ekonomik olarak bir değer ifade edememiştir.

Küçük el tezgahları dışında ve Erzincan'daki üretimi sınırlı tekstil fabrikasının dışında sanayinin olmadığı Erzurum Vilayeti genelinde, ticaret de oldukça sınırlı ve içine kapanıktır.

Vilayet genelinde ticari faaliyetler de oldukça zayıf ve halkın ihtiyaçları nispetinde sınırlı ve durağandır: İhracat olanağı olmadığı için dış ticarete yok denecek seviyededir. Vilayet genelindeki ormanlar mevsim şartları ve rakımdan dolayı çok azdır. Ekonomik değeri yoktur. Sadece bazı yerlerde kışın yakacak için kullanılır. Ormanlar sınırlı olduğu için yakacak odunun çoğu Karadeniz'den gelmektedir.

Erzurum vilayeti esas itibariyle madenler yönünden çok da zengin değildir. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanından sonra devlet yönetiminde etkili olan İttihatçılar her olasılığı değerlendirmek adına bütün ülkede madenleri değerlendirme projesine girişmişler bu bağlamda Erzurum'da da mevcut madenlerin iyi işletilmesi ve yeni maden arama teşebbüsleri başlatmışlardır. Fakat bu teşebbüsler bölgede kaliteli madenlerin olmamasından dolayı boşa gitmiş, Erzurum'u işgal eden Ruslar da burada kaldıkları müddetçe yaptıkları aramalarda kaliteli bir maden damarına rastlayamamışlardır.

Vilayet genelinde sosyal ve kültürel hayat da oldukça sınırlıdır. II. Meşrutiyetten Cumhuriyetin ilanına kadar vilayet genelinde önemli ve sürekli birçok gazete yayın hayatına atılmış, bunun Erzurum'un sosyal ve kültürel hayatına olumlu katkılar yaptığı görülmüştür. Erzurum Valisi, Celal Bey'in İstanbul'a yazdığı raporlarda da görüleceği üzere şehirde Ermeni Sanasaryan Mektebi dışında kaliteli eğitim veren bir kurum yoktur. Türklere ait eğitim kurumlarının kaliteli bir seviyeye gelmesi ancak Milli Mücadele yıllarında Kazım Karabekir Paşa'nın desteğiyle ve çabasıyla mümkün olabilmıştır.

II. Meşrutiyet yıllarında her alanda bütçe imkanlarının kısıtlılığı ve dünya siyasetinin Osmanlı Devleti'ni bir felakete sürüklemesi yüzünden gerekli atılımları yapamayan Erzurum Vilayeti, I. Dünya Savaşı'nda yaşadığı Rus işgali ve peşinden gelen Ermeni vahşeti yüzünden Milli Mücadele'nin başında adeta bir hayalet şehir

görüntüsü vermiş, şehrin toparlanması ancak Cumhuriyetle birlikte gerçekleştirilebilmiştir.